

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАХРИРИЯТ ҲАЙЪАТИ:

Бош муҳаррир:

проф. Набиев Д.Х.

Бош муҳаррир ўринбосари

доц. Холмирзаев Н.С.

Масъул котиб

ф.ф.д. Жумаев Т.Ж.

Тахририят ҳайъати аъзолари:

проф. Баҳриддинова Б.М.

проф. Бўриев О.Б.

проф. Ёзиев Л.Ё.

проф. Жабборов А.М.

ф.-м.ф.д. Имомов А.

проф. Кучбоев А.Э.

проф. Менглиев Б.Р.

т.ф.д. Мўминова Г.

проф. Нормуродов М.Т.

проф. Нурманов С.Э.

проф. Очилов А.О.

п.ф.д. Расулов М.И.

ф.ф.д. Тожиева Г.Н.

проф. Тўраев Д.Т.

проф. Умирзаков Б.Е.

проф. Хайриддинов Б.Х.

ф.-м.ф.д. Холмуродов А.Э.

проф. Чориев С.А.

проф. Шодиев Р.Д.

ф.ф.д. Шодмонов Н.Н.

проф. Эрқаев А.П.

ф.ф.д. Эрназарова Г.Х.

проф. Эшов Б.Ж.

проф. Эшқобилов Ю.Х.

проф. Қурбонов Ш.Қ.

проф. Қўйлиев Б.

проф. Ҳакимов Н.Ҳ.

к.ф.д. Камолов Л.С.

доц. Орипова Н.Х.

доц. Рўзиев Б.Х.

доц. Эшқораева Н.

доц. Қурбонов П.Қ.

доц. Ҳамраева Ё.Н.

2023 2/2(58)
[Март–апрель]

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Ижтимоий-
гуманитар фанлар**

Муассис: Қарши давлат университети

Журнал Қашқадарё вилояти

Матбуот ва ахборот бошқармаси

томонидан 17.09.2010 йилда

№ 14–061 рақамли гувоҳнома

билан қайта рўйхатдан ўтган.

Мусахҳиҳлар:

М.Набиева

З.Кенжаева

Ж.Буранова

Б.Турсунбоев

Саҳифаловчи

Я.Жумаев

Навбатчи

Т.Жумаев

Техник муҳаррир

М.Раҳматов

Журнал Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Олий аттестация комиссияси
Раёсатининг қарорлари билан
*физика-математика, кимё,
биология, тарих, фалсафа,
сиёсатишунослик, филология,
педагогика* фанлари бўйича докторлик
диссертациялари асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия
этилган илмий нашрлар рўйхатига
киритилган

Журнал 2009 йилда

ташкил этилган

Манзилимиз:

180003, Қарши, Кўчабоғ, 17.

Қарши давлат университети,

Бош бино.

Тел.: (97) 385-33-73, (99) 056-33-14,

web-sayt: xabarlar.qarshidu.uz

E-mail: qarduxj@umail.uz

Telegram: t.me/Qardu_xabarlari

Йилига 6 марта

чоп этилади

Журналдан олинган материалларга
“ҚарДУ хабарлари” журналидан
олинди”, деган ҳавола берилиши шарт.

Муаллифлардан келган қўлёзма
материаллар эгаларига қайтарилмайди.

МУНДАРИЖА

ТАРИХ

Эшов Б.Ж. Антик ва илк ўрта асрлар даври Фарғона водийсининг трансминтақавий иқтисодий алоқалардаги ўрни.....	4
Ражабова З.С. Хоразм археологик ёдгорликларнинг ўрганилиш тарихидан.....	8
Латинов Ж.Л. Елюй Абаоцининг “Дашт кампанияси” ва унинг натижалари.....	11
Раджабов О. Марказий Осиё темир йўл коридорлари.....	15
Суюнов С. Аму – Қарши каналининг қурилиш тарихи тўғрисида.....	18
Berdiyev J. Qashqadaryo vohasidagi etnotoponimlar va ularning shakllanish bosqichlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari).....	22
Омонова С. Ўзбекистонда “кураш” миллий спорт турини янада ривожлантиришда хотин-қизларнинг ўрни.....	25
Ширинов С. А. Аштархонийлар даврида давлат бошқарувининг ҳуқуқий асослари.....	27
Mallayeva F. Qashqadaryo viloyati neft-gaz sanoatining rivojlanishi (1960 – 1980-yillar).....	31
Ҳамраев М.М. Қизилтепа битими.....	37
Яркулов А. Археология музейлари ва уларнинг аҳамияти.....	41
Шукурова А. Средняя Азия и Россия: дипломатия и послы.....	45
Имамов Б.Х. Ўзбекистон ва Туркия Республикалари ҳамкорлигини йўлга қўйилиши ва ривожланиш жараёнлари тарихи.....	48
Очилова Х. Ўзбек халқи маросимларида ақиқанинг тутган ўрни (Қарши воҳаси мисолида).....	55
Тўхтаева Р. Туркистонда молия кадрларини тайёрлаш ҳолати.....	59
Зокиров Б.Ч. БХСР назорат органларининг совет тузумини мустақкамлаши ҳамда муҳолиф кучларга қарши кураши.....	62

ФАЛСАФА

Бахронова Д. Олам манзараси шаклланишида миллий тафаккур, меъёр ва стереотиплар.....	67
Курбанова С.А. Учебники и учебно-методические пособия джадидов для новометодных школ.....	70
Амридинова Д.Т. Жаид Абдуқодир Шақурийнинг замонавий таълимга оид ижтимоий-фалсафий қарашлари.....	77
Адашова М.М. Имом абу Мансур Мотуридий – калом илмининг етук мутакаллими.....	82
Рузиев А. Жинсий тарбия: мазмуни ва хусусиятлари.....	87
Боратов Э. Шарқ мутафаккирлари адолатли бошқарув тўғрисида.....	90
Зойиров Э. Х. Яъқуби Чархий таълимотининг хориж тадқиқотчилари томонидан ўрганилиши.....	95
Музаффаров Ф.Д. Имом Ғаззолийнинг саодат фалсафаси.....	98
Хайтов Л.А. Ҳаким Термизий меросида илм масаласи.....	102
Xoliqov Y.O. Yangi O‘zbekiston yoshlarida bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirish masalalari.....	105
Кудайбергенова Д.А. Қорақалпоқ заргарлик буюмларини номлашда семантик ёндашув.....	109
Эшпулатов И. С. Шарқ фалсафасида “устоз-шогирд” муносабатлари орқали комилликка эришиш масаласи.....	112
Мелибоев А. Н. Камбағалликни қисқартириш орқали янги Ўзбекистонда фаровон жамият қуриш истиқболлари ва йўналишлари.....	117

СИЁСАТШУНОСЛИК

Файзиев З.Б. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни такомиллаштиришнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари.....	123
Мамадов Н.Ш. Глобаллашув даврида миллий ғоянинг ёшлар онгида таъсирининг айрим масалалари.....	126
Аметов А.Қ. Инсон ҳуқуқлари тушунчасининг маъно ва мазмуни.....	131
Алишерхўжаева М.А. ЮНЕСКО ва ТУРКСОЙ – муштарак мақсадлар ва яқин ҳамкорлик истиқболлари.....	134

ФИЛОЛОГИЯ

Жабборова Ҳ.А. Радиомулоқотда нутқий одоб-ахлоқнинг миллий ўзига хос хусусиятлари.....	139
Ёдгорова З.Ғ. Босма медиаматнда модаллик категорияси: аксиологик тадқиқ.....	143
Shamsiyeva Z. Reklama matnlari lingvistik tadqiqot obyektı sifatida.....	147
Kamilova D.K. Defining the differentiation system of the terms of "business and entrepreneurship" fields in english and uzbek.....	151
Hasanova Kh.B. linguistic analysis of Khudoyberdi Tukhtaboyev's works.....	157
Менглиева М. Б. Ўзбек ва инглиз тилларида феъл аспектининг лисоний ифодаланиши: замон категорияси мисолида.....	163
Juraqabilova H. Reflection of viewing the world in colors in phraseological units.....	167
Lutfullayeva D., Narxodjayeva X. Rasmiy nutqiy muloqot va uning turlari.....	172
Жуманова З.С. Ўзбек тили топонимларида сўз ясалишининг бинар аспекти.....	176
Карамова Ш. Шоир Ҳол Муҳаммад Ҳасаннинг сўз қўллаш маҳорати.....	179
Абдуллаева У.А. Ижровий лирика ва ижодий хотира синтези.....	183
Каримов Б.П. Своеобразие творчества В.М. Шукшина.....	187
Тўраев Д., Рўзиева Ф. Глобаллашув ва ҳозирги адабий жараён.....	190
Эрназарова Г. Х. Лириканинг умрбоқийлик табиати.....	193
Ризаев Б.Х. Неъмат Аминов ҳажвиётининг шакл жиҳатдан ранг-баранглиги.....	196

АНТИК ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ТРАНСМИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРДАГИ ЎРНИ

Эшов Б.Ж. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада антик давр, илк ўрта асрлар даври Фарғона водийсининг трансминтақавий алоқалардаги ўрни манбалар асосида таҳлил этилиб, илмий тадқиқот доирасига тортилган.

Таянч сўзлар: *Амударё ва Сирдарё оралиғи, тарихий-маданий жараёнлар, Фарғона иқтисодий зонаси, антик давр анъаналари.*

Аннотация. В данной статье роль Ферганской долины в межрегиональных связях древности и периода раннего средневековья проанализирована на основе источников и введена в сферу научного исследования.

Ключевые слова: *Амударьинско-Сырдарьинский разрыв, историко-культурные процессы, Ферганская экономическая зона, традиции древности.*

Annotation. In this article, the role of Fergana Valley in transregional relations in antiquity and the early medieval period is analyzed based on sources and brought into the scope of scientific research.

Key words: *Amudarya and Syrdarya gap, historical-cultural processes, Fergana economic zone, ancient traditions.*

Ўрта Осиё минтақаси ўзининг географик жойлашувидан келиб чиқиб қадимданок суғорма деҳқончиликка мос иқтисоди билан атрофдаги Тибет, Евроосиё даштларидан бирмунча ажралиб турган. Минтақа жануби-ғарбдан шимоли-шарққа қараб чўзилган кенгликларда Тежен ва Мурғоб, Амударё, Зарафшон ва Сирдарё, Талас ва Чу дарёлари ҳавзаларидаги алоҳида-алоҳида иқтисодий зоналардан иборат бўлиб, улар орасида айримлари нисбатан кенг, айримлари эса бирмунча кичик иқтисодий марказлар сифатида кузатилади. Минтақадаги бундай иқтисодий зоналар орасида Амударё – Сирдарё оралиғи бир неча воҳаларни ўз ичига олган йирик иқтисодий ҳудуд сифатида бўлиб, атрофдаги иқтисодий зоналар учун марказ вазифасини бажариб келган.

Бу масалага Фарғона мисолида тўхталадиган бўлсак, Ўрта Осиё иқтисодий зоналари ичида энг йирик ва табиий ресурсларга бой бўлган Фарғона водийси асосан Тяньшан ва Олой каби тоғлар орқали минтақанинг бошқа иқтисодий марказларидан бирмунча ажралиб турар эди. Фарғона водийсининг деярли тўртта томони баланд тоғлар билан қуршалган бўлиб, фақатгина Хўжанд томонидан Ўрта Осиёнинг марказий ва жануби-ғарбий ҳудудларига бирмунча очиқ эди. Ўша даврлардаёқ йирик иқтисодий марказлардан бири сифатида шаклланган, Фарғонанинг кунботар томонида жойлашган Чоч (Тошкент) воҳасига олиб борадиган йўл тоғ йўли [2; 77-79] – Қандирдовон орқали ўтиб, нисбатан қулай бўлса, водийнинг шимолидаги Талас водийси баланд тоғ дараларидан иборат бўлиб, бу ердан ўтадиган тоғ йўллари анчагина машаққатли эди.

Шу боис, Фарғонанинг шимолида жойлашган Исфижоб (Сайрам) вилояти ва Тароз, Мерке, Чу каби Еттисув иқтисодий зонаси [3; 20,37] билан йўлга қўйилган алоқалар анчагина қийинчилик туғдирар эди. Фарғона ва Еттисув орасидаги иқтисодий муносабатлар мавсумий бўлиб, йилнинг куз, киш ва эрта баҳор ойларида савдо йўллари сустлашиб қолар, ёз ва бошқа фаслларнинг нисбатан қулай паллаларида улар орасидаги ўзаро борди-келдилар фаоллашарди. Шу билан бирга, Фарғонадан Еттисув ўлкасига элтувчи савдо йўллари водийнинг шарқий қисмидаги Ўш ва Ўзганд вилоятлари орқали нисбатан қулай тоғ йўли – бугунги Сусамир довони ва Норин тоғидаги катта-кичик тоғ йўллари воситасида амалга оширилар эди [4; 23].

Фарғона водийсига жанубдан қўшни бўлган тарихий-географик ўлкалар ва уларнинг минтақа иқтисодий ҳаётида тутган ўрни борасида муайян бир фикр айтиш бошқаларига нисбатан бирмунча қийинроқ. Сабаби, Фарғона Олой ва Қоратегин тоғлари орқали Тохаристон ўлкаси билан чегарадош бўлиб, улар орасида жойлашган йирик иқтисодий марказлар бир-биридан анча узоқда ва тор тоғ дараларида ўрин олган эди. Кумед

(Қоратегин), Вашгирд (Душанбе), Хуттал (Хатлон), Бадахшон каби ҳар бири Тохаристоннинг шимолий ва шимоли-шарқий қисмларида жойлашган тарихий-географик вилоятлар маълум ҳукмдорликлар сифатида бўлиб, уларнинг Фарғона водийси билан кўшничилиги ва иқтисодий алоқалари нисбатан заиф эди. Бу ерларда ҳам иқтисодий алоқалар мавсумга қараб ўзгариб турарди. Улар орасида фақатгина Қоратегин билан Фарғона орасида иқтисодий алоқалар нисбатан тигизроқ эди. Бу ер аҳолиси кўп ҳолларда Фарғонада етиштирилган маҳсулотларга муҳтож эди. Шу билан бирга, фарғоналиклар тоғда етиштириладиган хомашё ва тоғ-кон саноати молларига бўлган эҳтиёжини Олой ва Қоратегин аҳолиси орқали таъминлашга ҳаракат қилар эди.

Фарғона трансминтақавий алоқалари асосан юқорида айтиб ўтилган 5 та йирик иқтисодий зона Чоч, Етгисув, Кошғар, Кумед (Қоратегин) – Суғд (Хужанд) орқали амалга оширилиб, бу борада ёзма манбаларда бирмунча маълумотлар ўрин олган. Улар орасида Хитой манбаларида учрайдиган маълумотлар алоҳида ажралиб туради. Мил.авв. II-I асрлардан бошлаб Хитой манбаларида Фарғона ҳақидаги аниқ маълумотлар пайдо бўла бошлаб, Хитойнинг Хан сулоласидаги У-Ди ҳукмронлиги даврида (мил.авв.140-87 йй.) “Ғарбий ўлкалар” билан алоқалар ўрнатишга катта эътибор қаратилди. Мил.авв.138 йилда машҳур Хитой дипломати Чжанг Сян (Чжань Цзянь) “Ғарбий” ўлкаларга саёҳат қилиб, 13 йил давомида Марказий Осиё давлатларига, жумладан, Фарғона водийсига ҳам келади ва манбада бу ҳақда шундай дейилади: “*Ўтроқ аҳоли ер ҳайдайдди, галла ва шоли экади, уларда мусаллас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор...*” [5; 192].

Ушбу маълумотдан милоддан аввалги бир мингйилликнинг сўнгги асрларида водийда аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан шуғулланиши ва мамлакат аҳолисининг иқтисодий-маиший ҳаётида буғдой ва гуруч асосий ўрин тутгани англашилади. Шунингдек, узум ва узум маҳсулотлари, айниқса, узумдан шароб тайёрлаш водий аҳолисининг асосий машғулоти бўлгани, шу билан бирга, уларнинг иқтисодиётида зотли отлар етиштириш ҳам устувор йўналиш бўлгани кўзга ташланади.

Хитойликлар томонидан Фарғона водийсига берилган таърифларда водий аҳолисининг асосан қуйидаги хусусиятларига урғу берилгани кўзга ташланади: Булар:

- 1) буғдой ва шоли етиштириши
- 2) шароб тайёрлаши
- 3) йилқичилиги
- 4) ҳарбий тайёргарлиги

Хитойлик муаллифларнинг диққатини водийнинг айнан шу томонлари ўзига тортгани диққатга сазовор бўлиб, Хитой салтанати қадим ва илк ўрта асрларда бир томондан асосан денгиз ва тоғлар орқали жанубда Ҳиндихитой ва Вьетнам, шимоли-шарқда Корея ва Япония мамлакатлари билан чегарадош бўлса, иккинчи томондан эса шимол ва шимоли-ғарбда Ордос ўлкаси (Хуанхе дарёсининг юқори ҳавзаси), Узоқ Шарқ, Мўғулистон, Олтой ва Шарқий Туркистон ўлкалари билан тоғ, чўл ва даштлар орқали ҳамхудо эди. Биринчи йўналишдаги мамлакатлар аҳолиси асосан шоли етиштиришга ихтисослашган деҳқончилик ва денгиз маҳсулотлари билан кун кечирадиган ўтроқ аҳолидан ташкил топган бўлса, шимол ва шимоли-ғарбий йўналишдаги аҳолининг катта бир қисми чорвачиликка ихтисослашган кўчманчи ҳаёт тарзига эга элатлар, шу билан бирга, Шарқий Туркистонда суғорма деҳқончилик устуворлик қилувчи иқтисодий турмуш тарзи етакчилик қилар эди [1; 56]. Хитойнинг жануби-ғарбида ўрин олган Тибет ўлкаси эса иқтисодий томондан анча машаққатли ҳаёт кечирувчи, тик ва тор тоғ дараларида яшовчи аҳолидан иборат эди [6; 17-20].

Фарғонанинг машҳур отлари мавзуси хитой манбаларида кўп бор тилга олинди, бунини Хан салтанати даврида ёзилган йилномалардаги маълумотлар тасдиқлайди. “Шижи”дан кейин ёзилган сулола тарихи “Ханшу” (“Хан сулоласи тарихи”) сарой тарихчиларидан иборат катта гуруҳ томонидан ёзилиб, уни охирига етказган Бан Гу асарда қуйидагича маълумотлар келтиради: “*Фарғона давлатининг ҳукмдори Кивэйша (Косон) шахрида туради... Аҳолиси 60 минг оила, 300 минг кишидан иборат. [Шулардан] аскарликка яроқлиси 60 минг нафар. [Ҳукмдор қўл остида] бир вазир ва бир вазир ёрдамчиси бор...*

[Фарғона давлатининг] ери, иқлими, бойлиги, аҳолининг урф-одатлари Да-юечжи ва Парфия (Анси) билан бир хил, Фарғона атрофида узумдан мусаллас қилинади. [Бу ердаги] бойлар 10 минг пуддан зиёд мусаллас сақлайди. [Бу] мусаллас бир неча ўн йил турса ҳам, бузилмас [маҳаллий аҳоли] уни ичишни хуш кўрар экан. [Бу ердаги] отлар беда билан боқилар экан”. Шунингдек манбада, отларни кўпайтириш, сиёсий воқеалар, Фарғонанинг чегаралари, хунлар билан муносабатлар ҳақида маълумотлар ҳам мавжуд [7; 70-74].

Фарғона водийси билан деярли бир хил табиий иқлим ва хўжалик ҳаётига эга иқтисодий марказлар ҳақида сўз борганда хитойликлар асосан Суғд ва Парфия ўлкаларига тўхталиб, улар орасида иқтисодий ва маданий жиҳатдан умумийлик борлигига урғу берилдики [5; 153], бу ҳам бежиз эмас эди. Ўша кезларда атроф ўлкалар орасида ушбу иккала ўлка нисбатан йирик иқтисодий марказлар бўлиб, милoddан олдинги сўнгги бир мингйилликнинг охирлари ва милoddнинг бошларида Чоч, Уструшона, Тохаристонга қараганда анча ривожланган эди. Айниқса, шаҳарсозлик соҳасида Суғд ва Парфия анча илгарилаб кетган бўлиб, ўнлаб шаҳар ва шунга ўхшаш аҳоли маскани қад кўтарган эди. Бу масалада Фарғона, Суғд ва Чоч воҳаси солиштирилганда, илк иккитасида “шаҳарлашув”нинг Чочга нисбатан анча юқори бўлгани, фақатгина илк ўрта асрларга келиб, вазият ўзгаргани, Чоч воҳасида ҳам ўнлаб шаҳарлар пайдо бўлгани [8; 178] ва минтақанинг йирик иқтисодий марказига айлангани кўзга ташланади [9; 3-13].

330-340 йилларда Ванг Ин томонидан ёзилган “Жиншу” (“Жин - [сулоласи] тарихи”)да Фарғонага оид маълумотлар берилиб, унинг чегаралари, шаҳарлари, аҳолининг машғулоти, узум мусалласи, зотдор отлар, йигитларнинг уйланиш урф-одатлари, ҳуқуқий муносабатлар, ҳақида, жумладан “[маҳаллий халқ] савдо ишларига пухта, ўз ҳаққини қўлдан бой бермайди”. Хитойнинг олтинларидан буюмлар ясайди, [уларни] пул сифатида ишлатишмайди” каби маълумотлар бор [10; 128-132].

Юқоридаги асарлардан ташқари Фарғона водийсининг антик ва илк ўрта асрлар даврига оид яна кўплаб манбалар мавжуд. “Вейшу”, “Суйшу”, “Бэйши”, “Шин Тангшу” [11; 24-31] кабилар шулар жумласидандир. Уларнинг кўпчилиги айрим маълумотларда (самовий отлар, чегаралар, аҳоли машғулотлари, узумчилик, беда экилиши ва ҳок.) бир-бирини такрорлайди. Шунингдек шаҳарлар, уларнинг номланиши, аҳоли манзилгоҳлари каби масалаларда баҳсли муаммолар ҳам бор.

Деярли минг йил оралиғида ёзилган хитой манбаларида бир-бирига ўхшаш маълумотларнинг учраши ва уларнинг барчасида Фарғона аҳолисининг хўжалик турмуш тарзи, умуман олганда, иқтисодий ҳаётига доир бири иккинчисини такрорловчи маълумотларнинг ўрин олиши реал тарихий воқеликлар билан боғлиқ бўлиб, водий иқтисодиётида азалдан ўтроқ ҳаёт устуворлик қилиб келганидан дарак беради.

Илк ўрта асрларда водийнинг иқтисодий ҳаёти қандай бўлганини ёритувчи хитой манбаларидан ташқари араб-форс географлари асарларида қайд этилган маълумотларга асосланиб бу ҳақда муайян тасаввурларга эга бўлиш мумкин. Чунки қадимдан иқтисодий ва маиший ҳаётда давом этиб келаётган анъаналарнинг бирданига ўзгариб қолиши ёки хўжалик тарзининг бутунлай бошқа бир турига айланиб қолиши камдан кам учрайди. Араб-форс географларидан анча олдин VIII аср бошларида Фарғонага келган араб ҳарбийлари ҳам бу ернинг иқтисодий жиҳатдан фаровонлиги ва боғ-роғлари мўл эканига эътибор қаратишган бўлса [12; 31-32], IX-XI асрларда минтақада бўлган саёҳатчилар ҳам шунга ўхшаш манзарага гувоҳ бўлишган. Ал-Истаҳрийнинг (IX асрнинг иккинчи ярми – X асрнинг биринчи ярми) ўзининг “Масолик ал-мамолик” асарида “Суғдда, Уструшонада, Фарғонада ва Шошда шу даражада сербоғарчиликки, улар (вилоят аҳолиси) ҳайвонларини мева бериб боқадилар”, деб ёзган бўлиб [13; 191], ушбу маълумот хитойликлар берган маълумотлар билан ўзаро уйғун келади.

Амударё ва Сирдарё оралиғидаги тарихий географик вилоятларнинг ичида энг кўп аҳолини худуд Фарғона водийси бўлганини пайқаш мумкин. Буни юқорида хитой йилномалари асосида келтирилган араб-форс тилли манбаларда қайд этилган маълумотлардан ўша даврлардаги Фарғона водийси иқтисодий жиҳатдан асосан 3 та

қисмга бўлиниб, улар – Косон, Жидгил ва Миёнруд (“Иккисув ораси” - Қорадарё ва Норин дарёлари оралиғи) каби, биринчиси – Косон водийнинг нисбатан марказида, иккинчиси – Жидгил (аслида Чотқол) водийнинг ғарбида, Чочга туташ ҳудудларида, учинчиси - Миёнруд эса водийнинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган эди [12; 24-25]. Бу ҳудудларда бир неча йирик шаҳарлар билан бирга юзлаб қишлоқлар бор эди. Уларнинг кўпчилиги Ахсикент, Бискет (Избоскан), Селат (Кўкон атрофи), Миёнруд ва бошқа мавзеларда жойлашган эди. Факатгина Исфара туманининг ўзида 60 та қишлоқ бўлиб, бу ер Фарғонанинг жанубий қисмида, нисбатан тоғлик ҳудудда жойлашган эди. Шунга қарамай биргина Исфара туманида бунчалик кўп қишлоқлар учраши бу ернинг иқлим шароити ва сув манбаи бўлмиш сойларнинг кўплиги билан изоҳланади.

Фарғона водийсида қишлоқларнинг бу қадар кўпчилиги ва катталигидан ҳайратда қолган араб географлари “қишлоқларнинг кўплиги жиҳатидан Мовароуннаҳрда Фарғонага тенг келадигани йўқ. Аҳолисининг кўплигидан қишлоқларнинг баъзилари ниҳоятда катта. Уни (шундоқ қишлоқни) ўтиши учун бир кун йўл юриши керак бўлади” деб ёзишган [13; 192-193]. Ушбу маълумотлар гарчи ҳоконлик давридан бир-икки аср кейинги даврга тегишли бўлса-да, Фарғонанинг исломдан олдинги даври хўжалик тарзи ва иқтисодий ҳаёти шунга яқин бўлганидан дарак беради. Хитой йилномалари, ҳам араб ёзма манбаларида Фарғона тўғрисида сўз юритилганда, асосий урғу бу ерда шаҳар ва қишлоқларнинг кўплигига урғу берилиши [14:488-489], албатта, бу ернинг унумдор тупроқларга эга ҳудуд бўлгани ва иқтисодий ресурсларнинг кўплигига боғлиқ эди.

Трансминтақавий алоқаларда Фарғона водийсининг қадим ва илк ўрта асрларда ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлиши унинг нафақат минтақа ижтимоий-иқтисодий ҳаётида, балки сиёсий ва этномаданий жараёнларда фаол иштирок этишини таъминлади. Милоддан олдинги сўнгги бир мингйиллик ва милодий мингйилликнинг илк ярмида Фарғона ўз даврида Ўрта Осиёдаги йирик сиёсий кучлар бўлмиш Хун, Юечжи, Усун, Қанг каби кўчманчи ёки ярим кўчманчи давлат уюшмалари билан бир қатордан жой олиб, минтақада юз берган сиёсий ва миграция жараёнларида фаол иштирок этди [15; 488-489].

Араб манбаларида эса Фарғона ва Уструшона орасида жойлашган Хўжанднинг айрим ўринларда Фарғонадаги шаҳарлардан бири сифатида эслатиб ўтилгани кўзга ташланади [16; 269]. Бу ҳолат Хўжанднинг географик жойлашувига кўра Фарғона водийсига яқин жойлашгани билан очиқланиши мумкин, бошқа томондан эса ушбу вилоят қадимдан Фарғона ҳукмдорлиги таркибида бўлган даврлар, эҳтимол, милоддан олдинги сўнгги асрлар ва милод бошларида бу Хўжанднинг Уструшона билан биргаликда “Эрши”га бўйсунган даврлар хотираси сифатида баҳоласа ҳам бўлади. Бундан ташқари, илк ўрта асрларда Фарғона ҳукмдорлиги кучга тўлган ва атроф ўлкаларда ўз мавқеига эга бўлган йилларда бу ер Фарғона қўл остига ўтган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Араб манбаларида Хўжанд, гоҳ алоҳида ҳукмдорлик, гоҳ Фарғонадаги шаҳарлардан бири сифатида тилга олинишини шу тариқа изоҳлаш мумкин.

Илк ўрта асрларда Фарғона водийсининг сиёсий мавқеи ортиб, атроф ўлкалардаги сиёсий жараёнларга фаол аралаша бошлагани кузатилади. Жумладан, VII–VIII асрларда Ғарбий Турк ҳоконлиги қўл остидаги вассал ҳукмдорликлар орасида Чоч, Тохаристон ва Фарғонада келиб чиқиши ҳоконликка бориб тақалувчи Ашина сулоласи водийнинг етакчи сулоласига айланади. VIII асрнинг бошларида Фарғона ҳукмдорлари Турк ҳоконлиги, Хитой, Тибет каби ўз даврининг йирик салтанатлари билан биргаликда Ўрта Осиёда юз берган сиёсий воқеликларга аралаша бошлайди.

Хулоса қилиб айтганда, қадим ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда юз берган трансминтақавий иқтисодий алоқаларда Фарғона водийси ўзига хос ўрин тутиб, бу соҳада етакчи географик объектлардан бири бўлгани кўзга ташланади. Ўзининг қулай иқлим шароити, табиий ресурслари, ўтроқ деҳқончилик ва хунармандчиликка мос хўжалик тарзи, халқаро савдо йўлида жойлашган йирик иқтисодий марказларга эгаллиги, аҳоли сонининг кўплиги, ўнлаб шаҳарларининг мавжуд бўлганлиги ва шу каби жиҳатлари билан атроф ўлкалар учун муайян бир иқтисодий марказ вазифасини ўтагани билан характерланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 5-6.
2. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Т., 2008. – Б. 77-79.
3. Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми: Тарих фанлари док. дисс. автореферати. – Т., 2012. – Б. 20, 37.
4. Мавлонов У Коммуникации и торговые пути в средней Азии: формирование и этапы развития. Автореф. дисс. и на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Т., 2009. – С. 23.
5. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 274
6. Малявкин А.Г. Борьба Тибета с Танским государством за Кашгарию. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1992. – С. 17-20.
7. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). – Фарғона. 2013. – Б. 4-6, 20-21.
8. Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлиги даврида Чоч воҳасида шахарсозлик ривожланишининг омилларига доир // Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср шаҳар маданияти анъаналари. Илмий конференция материаллари. – Т., 2010. – Б. 178.
9. Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат // O'zbekiston tarixi, №1, 2009. – Б. 3-13.
10. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. – С. 128-132.
11. Хўжаев А. Қадимги Паркона (Юан-ченг) шаҳри ҳақида Хитой манбалари // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. – Фарғона. 2010. – Б. 24-31.
12. «Материалы по истории киргизов и Киргизии». Вып. 1. – М.: Наука, 1973. – С. 24-32.
13. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 191.
14. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар ... – Б. 77-84.
15. Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Т., 2013. – С. 488-489.
16. История ат-Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А.Б.Халидова). – Т.: Фан, 1987. – С. С. 143-144, 185, 269.

ХОРАЗМ АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН**Ражабова З.С.** (ТАТУ Урганч филиали)

Аннотация. Хоразм воҳаси қадимий бой тарих ва маънавий меросга эга. Энг қадимий ёзма манба “Авесто”да, Бехистун, Персеполь ёдгорликларида, қадимги юнон, рим, хитой ёзма манбаларида қадимги Хоразм тарихи ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолган. Ёзма манбалардаги маълумотлар Хоразм ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқот ишлари натижасида янада бойитилган. Мазкур мақолада Хоразм ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар ёритилди.

Таянч сўзлар: *Хоразм, Авесто, археологик-этнографик экспедиция, Катта Ойбуйирқалъа, Девкескан, Бутентовқалъа, Қўрганқалъа, Аёзқалъа, Бурлиқалъа, Чилтиқ.*

Аннотация. Хорезмский оазис имеет богатую древнюю историю и духовное наследие. Сведения об истории древнего Хорезма сохранились в древнейшем письменном источнике «Авесте», памятниках Бехистуна, Персеполя, древнегреческих, римских, китайских письменных источниках. Сведения в письменных источниках еще больше обогатились в результате археологических исследований, проведенных в Хорезмской области. В данной статье освещаются археологические исследования, проведенные в Хорезмской области.

Ключевые слова: *Хорезм, Авеста, археолого-этнографическая экспедиция, Катта Ойбуиркала, Девкескан, Бутентовкала, Курганкала, Аёзкала, Бурликала, Чилтиқ.*

Annotation. Khorezm oasis has a rich ancient history and spiritual heritage. Information about the history of ancient Khorezm is preserved in the oldest written source "Avesta", monuments of Behistun, Persepolis, ancient Greek, Roman, and Chinese written sources. The information in the written sources was further enriched as a result of the archaeological research conducted in the Khorezm region. This article covers the archaeological research conducted in Khorezm region.

Key words: *Khorezm, Avesta, archaeological-ethnographic expedition, Katta Oibuyirkala, Devkeskan, Butentovkala, Kurgankala, Ayozkala, Burlikala, Chilpiq.*

Қадимги Хоразм давлати милоддан аввалги IV асрдан милодий III асргача энг қудратли давлатлардан бири бўлган. Географик жиҳатдан Хоразм воҳаси, Қорақалпоғистон ва Туркменистоннинг бир қисмини эгаллаган. Чегара ҳудудлар бўйлаб мустаҳкам қалъалар бунёд қилинган. Беруний маълумотиغا кўра, шу даврда Хоразм ҳудудида 300 дан ортиқ шаҳарлар бўлган [1; 231]. Уларнинг харобалари бугунги кунгача сақланиб қолган. Бу маълумотлар археологик тадқиқотлар натижасида ҳам исботланган. XX асрнинг 70-йиллар охирига келиб 300 дан ортиқ ёдгорликлар топилган бўлса, 90-йилларнинг охирида уларнинг сони 400 га етган [2; 32].

Қадимги Хоразм ёдгорликларини ўрганишда ЎзФА Қорақалпоғистон филиалининг Археология бўлими олимлари томонидан кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб борилган. 1959-1962 йилларда Тўққалъа шаҳристони, 1962-1966 йилларда Миздахқон шаҳристони, 1964 йилдан бошлаб Устюртнинг жанубий-шарқий томонидаги ҳудудларда Катта Ойбуйирқалъа, Девкескан, Бутентоққалъа 1, 2, Қўрғоққалъа, ўнг соҳил Хоразмда эса Аёзқалъа 1, Бурлиқалъа, Чилпиқ ёдгорликларида кенг кўламдаги археологик тадқиқотлар ўтказилди [3; 72].

1973–1976 йилларда ЎзФА Қорақалпоғистон филиали ходимлари томонидан Хоразм вилоятидаги археологик ёдгорликларнинг харитаси тузилди. Бу жараёнда Жанубий Хоразм ҳудудларида қадимги даврга оид шу пайтгача номаълум бўлган қатор ёдгорликлар Хумбузтепа, Қоратош, Султон Санжар, Яккачиқир, Садвар, Жигарбанд, Капарас, Элхарос ва бошқалар топилди [4; 33].

Хива шаҳрида археологик тадқиқот ишлари XX асрнинг ўрталарида С.П.Толстов, Я.Ф.Ғуломовлар томонидан олиб борилган. 1984-1993 йилларда Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлими археологлари ва хоразмлик археологлар ҳамкорлигида олиб борилган археологик тадқиқот ишлари натижасида Хива шаҳрининг энг қадимий маданий қатлами очиб ўрганилди. Ичан қалъанинг 1200 м² ҳудудида тадқиқот олиб борилди, унинг 7 м. чуқурлигидан мил.ав. V асрга оид пахса девор қолдиқлари, чархда ишланган сопол идишларнинг бўлақлари топилди. Археологик тадқиқотлар шаҳарга мил.ав. V асрда асос солинганлигини кўрсатди [5; 12]. Шаҳарнинг 2500 йиллиги 1997 йилда кенг миқёсда тантанали нишонланди.

Қадимги Хоразм давлати кўчманчи қабилалар билан қизгин савдо алоқаларини олиб борганлиги ҳам археологик тадқиқотлар натижасида аниқланган. Қадимги Хоразм давлати чегаралари бўйлаб кўплаб чегара қалъалари бунёд этилган. Ўнг қирғоқ Хоразмда Бурли қалъа, Аязқалъа, кичик Қирққизқалъа, Қўрғошинқалъа, Жонбоқалъа, чап қирғоқда –Акча гелин, Гаурқалъа, Кангақирқалъа ва бошқа қалъалар бунёд қилинган. Ҳар бир бундай қалъалар атрофида қишлоқлар топилган. Қишлоқларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришлари билан бирга, кўплаб миқдорда савдо учун сопол буюмлар, узумдан мусаллас ва бошқа ҳунармандчилик буюмларини ишлаб чиқарганлар. Бундай ишлаб чиқариш марказларининг чегара ҳудудларда жойлашганлиги ва давлат чегараси яқинида кўплаб кўчманчиларнинг мазор қўрғонлари топилиши кўчманчи қабилалар билан дўстона муносабат ўрнатилганлигининг исботидир [6; 70].

Бугунги кунда воҳа ҳудудида жойлашган ҳар бир қалъани тўлиқ ўрганиш, тадқиқот натижаларини жамлаш, солиштириш, таққослаш ва келажак авлодларга етказиш долзарб масалалардан бирига айланган. Шунингдек, мазкур тадқиқот натижаларини ёзма манбалардаги маълумотлар билан солиштириш қадимги хоразмликларнинг ўтмиши тўғрисидаги маълумотларни янада тўлдиришга имкон беради.

Кўйқирилганқалъа ёдгорлиги ўзининг қурилиш услуби жиҳатдан бошқа ёдгорликлардан бутунлай фарқ қилади. У қадимги хоразмликларнинг йирик ибодатхонаси ва астрономик кузатишлар олиб бориладиган қадимий маданий марказлардан бири бўлган. Ёдгорлик милоддан аввалги IV-милодий IV асрларга оид бўлиб, Қорақалпоғистон Республикаси Тўртқўл шаҳридан 22 км. шимоли-шарқида жойлашган. Қалъада мил. авв. IV–II асрларга оид сопол устурлоб парчалари топилган. Устурлобда ўзига хос чизиқча

белгилари бор. Бу қадимдан Хоразмда астрономик кузатишлар олиб борилганлигини ва унинг асосида таквим юритилганлигини кўрсатади [7; 140].

Қўйқирилган қалъадан турли хил тарзда ишланган ҳайкалтарошлик намуналари топилган. Бир қўлида узум, иккинчи қўлида боғбон пичоғи тутган эркак, ҳосилдорлик худоси Ноҳиднинг байрам либосидаги ҳайкали, от ҳайкаллари топилган. Бу топилмаларни таҳлил қилган тадқиқотчилар, қадимги Хоразмнинг маданияти юксак даражада ривожланганлигини таъкидлашган [8; 123].

Қўйқирилган қалъадан қадимги Хоразм ёзуви намуналари топилган. Улар оромий ёзув асосида шаклланган. Сопол идишлар сиртига тирнаб ёки бўёқлар билан ёзилган. Сопол идишнинг бирига тирналган ҳолда қисқа-SPBR/DK тарзда берилган. Тадқиқотчилар уни “аспабарак” ёки “аспабадак” (“отда кетаётган”, ёки “от миниб турган”), яъни чавандоз деб ўқишган.

Қадимги Хоразм худудидан Ўрта Осиёдаги энг қадимги ёзув намунаси топилган. Энг қадимги Хоразм ёзуви мил.авв. V-IV асрларга оид Қорақалпоғистон худудидан жойлашган Ойбуйирқалъа ёдгорлигидан топилган. Ёзув хум сиртига ёзилган. Бу ёзувни М.М.Мамбетуллаев ва В.А.Лившицлар ўрганганлар ва уни оромий ёзувига асосланган хоразм ёзуви эканлигини аниқлаганлар. Ёзув лотин ёзувида қуйидаги кўринишга эга бўлган: **mrys (mry) XI h III III III**, яъни 11 мари 9-х. Бу хумнинг сигимини билдирган [9; 110]. Бу топилма Хоразмда қўлланилган ҳажм ўлчови ҳақида маълумот беради.

Кейинги йилларда қадимги тарихни ўрганиш бўйича кўпгина ютуқлар қўлга киритилмоқда. Қорақалпоғистоннинг Беруний тумани худудидан топилган Оқчаҳонқалъа ёдгорлиги Қадимги Хоразм тарихини янада бойитди. 2000 йилларда Оқчаҳонқалъада олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Хоразмнинг марказий шаҳри Оқчаҳонқалъа бўлганлиги исботланмоқда [10; 175].

Оқчаҳонқалъа ёдгорлигининг умумий майдони 47 гектарни ташкил этиб, ички ва ташқи қалъадан иборат, тўғри тўртбурчак шаклда қурилган. Ички ва ташқи қалъанинг ҳар бири алоҳида муҳофаа деворлари билан мустаҳкамланган бўлиб, улар орасида дарвозалар бор. Қалъа ҳандак билан ҳам ҳимояланган. Ички қалъанинг марказида сарой-ибодатхона жойлашган. У ерда оташкада жуда баланд тепалик устига қурилган бўлиб, унга пандус орқали чиқилган. Унда куёш худосига бағишланган мангу олов ёниб турган. Ибодатхона атрофида икки қатор йўлаклар бор. 2005-2008 йиллардаги археологик тадқиқотлар натижасида, бу йўлаклардан ҳайвонлар, одамларнинг деворга ишланган тасвирлари топилган [11; 112]. Ҳозирда бу тасвирлар қайта тиклаш устида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Деворда бошида хумо қуши тасвиридаги тож кийган одам тасвири яхшироқ сақланиб қолган. Қолганлари девордан сидириб ташланган ва ҳозирда уюм тарзида сақланган. Бу деворий тасвирларнинг қайта тикланиши тарихимизни кенг ёритишда муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Қадимги Хоразм худудидан топилган тангалар ҳам ўтмиш тарихимизни ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Қадимги Хоразм тангалари мил.авв. II асрдан – милодий VIII асргача деярли бир хил тарзда зарб қилинган. Олди томонида ҳукмдор ва орқа томонида чавандоз тасвири бўлган.

Тангаларга қадимги Хоразм ёзувида ёзилган. Уларда Артав шоҳ ва Артармуш номлари ўқилган. Бу сулола милодий II аср охири ва III аср бошларида ҳукмронлик қилган.

Хоразм аҳамонийлар ҳукмронлигидан озод бўлгач, қадимги давр давомида унда 3 та сулола ҳукмрон бўлганлиги мавжуд ёзма манбалар ва тангаларни ўрганиш асосида аниқланган [12; 280].

1 сулола- Фарасман (Фратаферн) бошчилигидаги сулола. У мил.авв. IV асрда Қадимги Хоразм давлатини бошқарган.

2- сулола келиб чиқиши юечжи бўлган сулола вакиллари. Улар мил.авв. II аср охирида Евратид тетрадрахмасига ўхшаш ўзига хос тамға билан тангаларни зарб қилганлар. Унда “rtw”–“подшо” сўзи грекча сўз билан ёзилган.

3-сулола даврида, мил. I асрдан ижтимоий-сиёсий ҳаёт тубдан ўзгарган. Тангалар сулолавий тамға “S” шаклига келган. Қадимги Хоразм ёзуви асосида ёзилган. Тангаларда

подшо сўзи оромийларга хос “MLK” тарзда ифодаланган. Лекин анъанавий тангалардаги суворий тасвири ўзгармаган. Подшолар суратида ўзгаришлар бўлган.

Қадимги Хоразм давлати ўз тараққиёти жараёнида мураккаб тарихий даврни бошдан кечирган бўлсада, авлодларга бой маънавий мерос қолдирган. Унинг тарихини кенг, чуқур ўрганиш, таҳлил этиш ва келажак авлодга қолдириш бугунги кунда бизнинг асосий вазифамиз бўлиб қолмоқда. Ўтмиш тарихимизни чуқур ўрганиш ва тарғиб қилиш авлодларимизнинг маънавий дунёқарашини янада бойитади, ўзлигини чуқур англайди ва ўзининг келажаги учун мустақкам замин яратади [4; 344].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т., 1968. – 231 б.
2. Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории древнего Хорезма древности // Приаралье в древности и средневековье. – М., 1998. – С. 31–32.
3. Манылов Ю.П. Археологические памятники Султан-Уиздага эпохи античности и средневековья // АКД. – Т., 1972.
4. Итина М.А. Археологические памятники на древних торговых путях вдоль берегов Амударьи // Древности Южного Хорезма // ТХАЭЭ. Т. XVI. – М.: Наука, 1991. – С.11-33.
5. Мамбетуллаев М.М., Ягодин В.Н. К оценки хронологии и исторической динамики культурного слоя древней Хивы. // ОНУз, – №8, 1986. – С.12.
6. Харезм – в истории государственности Узбекистана. – Т., 2013. – С. 70.
7. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Наука, 1962. – С. 140.
8. Кой-Крылган-кала — памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в.н.э. –М., 1967. – С. 123.
9. Мамбетуллаев М.М. Хум из городища Большая Айбутирка с древнейшей надписью в Средней Азии // “Вестник” ККО АН УзССР, 1979, № 1, с. 47; Его же. Городища Большая Айбутирка. – С. 99-100.
10. Ходжаниязов Г.Х., Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Макларен Б.К. Раскопки на Акшаханкале // Археологические исследования в Узбекистане 2000 г. – Самарканд, 2001. – С. 175.
11. Эгамбердиева Н. Археология. – Т., 2011. – Б. 112.
12. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Т., 2013. – С. 280.

Наширға проф. Б.Эшов тавсия этган

ЕЛЮЙ АБАОЦЗИНИНГ “ДАШТ КАМПАНИЯСИ” ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Латипов Ж.Л. (ТДШУ)

Аннотация. Мазкур мақола Шимолий Хитой ва Манжурия худудларида X асрнинг бошларида ташкил топган Хитан (Ляо) империясининг шимолдаги турк-мўғул қабилалари яшаган худудларни бўйсундириш жараёнлари тарихига бағишланган. Мақолада хоқон Елюй Абаоцзининг Мўғулистон ва атроф худудларга қилган ҳужумлари ва ушбу ҳужумларнинг минтақа геосиёсий ҳолатига кўрсатган таъсири таҳлилига алоҳида эътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: *Хитой, Хитан хоқонлиги (Ляо империяси), Елюй Абаоцзи, консерватив аристократия, “буюк қирғиз державаси”, ҳарбий кампания, Елюй Дэгуан, Ганьчжоу.*

Аннотация. Данная статья посвящена истории покорения территорий, населенных тюрко-монгольскими племенами на севере киданьской империи (Ляо), сложившейся в начале X века в районах Северного Китая и Маньчжурии. Статья посвящена анализу нападений кагана Елюй Абаоцзи на Монголию и прилегающие регионы и влияние этих нападений на геополитическую ситуацию в регионе.

Ключевые слова: *Китай, Киданьский каганат (империя Ляо), Елюй Абаоцзи, консервативная аристократия, «кыргызское великодержавие», военный поход, Елюй Дэгуан, Ганьчжоу.*

Annotation. This article is devoted to the history of the subjugation of the territories, which lived Turko-Mongol tribes, in the north of the Khitan (Liao) empire, which was established in the beginning of the 10th century in the territories of North China and Manchuria. The article focuses on the analysis of Khagan Yelu Abaoji's attacks on Mongolia and the surrounding territories and the impact of these attacks on the geopolitical situation of the region.

Keywords: *China, Khitan Khaganate (Liao Empire), Yelu Abaoji, conservative aristocracy, "Kyrgyz great power", military campaign, Yelu Deguang, Ganzhou.*

Тарихдан маълумки, шимоллик турк-мўғул қабилалари қадим даврларданоқ Хитойдаги ички ва ташки сиёсий вазиятга доимо таъсир ўтказиб келганлар. Хитой ҳудудида “ажнабийлар” дея таърифланган ушбу халқларнинг баъзилари, ҳаттоки, хитойча бошқарув тартибларини қабул қилиб, мамлакат устидан олий расмий ҳокимиятга ҳам даъво қила олганлар. Мамлакатга кейинчалик ўз номини беришга муваффақ бўлган хитан халқи Шимолий Хитойда бўлгани каби шимолий даштлардаги турк-мўғул халқлари устидан ҳам сиёсий гегемонлик ўрнатишга эришганлар. Хитойдаги Тан сулоласи (618-907 йй)нинг тугатилиши билан бир вақтда шимолий чегараларда ташкил топган Хитан хоқонлиги (Ляо империяси, 907-1125 йй) ҳарбий-сиёсий қудратининг ошиб бориши Х асрдан бошлаб Хитой ҳамда унга қўшни минтақаларда сиёсий мувозанат қайта қурилишига далолат қиларди. Узоқ асрлар давомида туркий, хитой, корей халқлари томонидан ташкил этилган империяларга бўлган қарамлик ортидан хитан қабилаларининг ўз мустақил империяларига асос солиши шимолий даштларда Уйғур хоқонлиги (744-840 йй) парчаланиши оқибатида юзага келган сиёсий бўшлиқнинг қайта тўлдирилишига имкон яратган.

916 йилда империя асосчиси Елюй Абаоцзи (907-926 йй)нинг хитойча ҳокимият унвони ҳамда бошқарув эрасини қабул қилиши хань аҳолиси вакилларининг хитанлар хизматига ўтишига ҳамда давлатнинг Марказий Хитойдаги Кечки Лян давлати (907-923 йй) билан тенг мақомда бўла олишига хизмат қилган. Аммо, Хитой бошқарув анъаналарининг жорий этилиши кўчманчи хитан зодагонларининг норозилигини кучайтирган. 907 йилда саккиз қабила оқсоқолларининг бирваракайига қириб юборилиши Абаоцзининг ҳокимиятда қолишини вақтинча таъминлаган бўлса, 911-913 йилги исёнларда муҳолифат ҳукмдорга қарши курашда унинг ўз укаларидан фойдалана олган [12; 62].

Хитан империясининг обрўйининг халқаро майдонда ошиб бориши унинг йирик ҳудудга ва кучли қўшинга эга эканлиги билан асосланади. Айтиш жоизки, 918 йилда хитан саройига Кечки Лян, Хитой шимолидаги Эски Цзинь (907-923 йй), Шарқий Хитойдаги Уюэ давлати (907-978 йй), Манжурия ва Шимолий Кореядаги Бохай (ёки Пархэ, 698-926 йй) ҳамда Корё (918-1392 йй) давлатлари, уйғурлар, Цзубу (татар қабила иттифоқи), Дансян конфедерациялари ҳамда Хитойнинг баъзи йирик шаҳарларидан кўплаб элчилар ташриф буюрганлар [13; 347]. Кейинги йилларда ҳам хитан қўшинлари бир қанча ҳарбий юришлар амалга оширади. Жумладан, хитанлар Хитойнинг шимолий ҳудудларига бир неча маротаба ҳужум қиладилар. Бироқ, Шимолий Хитойдаги урушларда узил-кесил ғалабага эришилмаганлиги шимоллик қабилалар устидан сиёсий устунликни истовчи консерватив хитан кўчманчи элитасининг норозилигини кучайтириши табиий эди.

Бу вақтда шимолий даштларда Уйғур хоқонлиги қулагандан сўнг, шаклланган сиёсий бўшлиқ хали мавжуд бўлиб, шимоллик аҳоли гуруҳларига нисбатан кучлироқ бўлган қирғизлар сиёсий гегемонликни тўла қўлга кирита олмаган. Шунингдек, даштларда яшаган бошқа кўчманчи турк-мўғул элатлари хитанларнинг сиёсий босимига қарши тура олмас эди. Бундан ташқари, хитанлар ҳам шимолнинг кўчманчи халқларидан бири бўлиб, улар ўзлари учун шимолда тинчлик ўрнатмагунларига қадар Хитойни эгаллашлари деярли имконсиз эди. Айни пайтда, хитан олий аристократияси шимолдаги даштларда яшовчи халқларни ўзларига бўйсундиришни ҳамда у ерларда кенг яйловларга эга бўлишни истар эдилар. Абаоцзи ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида си, шивэй, журчен каби қўшни қабилаларга ҳужумлар уюштирган бўлса-да, бу кенг миқёсдаги истилочилик ҳаракатларини англамас эди. Зеро, бу ҳаракатларнинг аксарияти талончилик юришлари бўлиб, кўпгина шимоллик халқлар Хитан давлатига тобеликни расман тан олмаганлар.

Шу каби омиллар охир-оқибатда дашт ҳарбий кампаниясининг бошланишига олиб келади. Хитанларнинг шахсан Абаоцзи бошчилигида шимолга ва ғарбга томон қилинган катта ҳарбий юриши 924 йилда бошланган [8; 173]. Ҳукмдор ўз қўшинлари билан дастлаб Мўғулистоннинг шарқий даштлари ва жанубий Манжурияга ҳужум бошлайди. Тарихий адабиётларда келтирилишича, Абаоцзи ўшанда Ўрхун водийсига бостириб қириб, Қораболғасун (ёки Хара-балғас, Уйғур хоқонлигининг собиқ пойтахти – Ўрду-балик

харобалари ўрнида вужудга келган) шахрини забт этган ҳамда у ерда 840 йилдан бошлаб ўрнашиб олган қирғизларни Энасой бўйларига чекинишга мажбур қилган [4; 157]. У Ўрхун водийсидаги уйғур ҳукмдори Билга хоқон (ушбу исм деярли барча ҳукмдорларда унвон сифатида фойдаланилганлиги учун, фикримизча, айнан қайси ҳукмдор хусусида сўз юритилаётганлиги номаълум)нинг тошга ўйилган битикларини буздириб ташлаган ва қирғизлар устидан қозонилган ғалаба шарафига хитан, турк ва хитой тилларида ёзилган, замонамизга қадар сақланмаган ўз битигини ўрнатган [6; 279].

Аммо, шимол уруши масаласининг баъзи ноаниқ томонлари мавжуд. Аввало, хитанлар ва қирғизларнинг ўзаро ҳарбий тўқнашуви хусусида тарихий манбаларда бирор сўз келтирилмаган. Бу борада тарихчи олимларнинг илмий таҳлилларига асосланган фаразлар мавжуд, холос. Лекин, кўпгина олимлар томонидан қирғизларнинг 924 йилдан сўнг заифлашганлиги тарихий ҳақиқат сифатида қабул қилиниб, бу В.Бартольд томонидан илгари сурилган “буюк қирғиз державаси” ҳақидаги назарияга асосланган [1; 489-500]. Баъзи Ғарб олимлари томонидан бу фикр кескин танқид остига олинади ва қирғиз сиёсий қудратининг Мўғулистонда узок вақт сақланмаганлиги ва Энасой, Иртиш бўйлари билан чекланганлигини қайд этадилар. Тарихчи олим М.Дромп эса Қирғиз империяси ҳақидаги фикрларни “фантазия”дан бошқа нарса эмас, дея таъкидлаган [10; 483]. Аммо, Н.Бичурин томонидан хитанлар ҳужумидан сўнг ҳам Энасойнинг юқори оқимида ўрнашган қирғизлар Жанубий Сибирда ҳукмрон бўлганликлари ҳақида фикр билдирилган [2; 667]. Шунингдек, қирғизларнинг 924 йилдан 970 йилга қадар Мўғулистонда ўз таъсирларини қисман сақлаганликлари тўғрисидаги илмий тахминлар мавжуд [1; 499]. Биз эса Уйғур хоқонлиги қулагандан сўнг минтақада Қирғиз кучининг сақланмаганлигини асословчи далил йўқлиги ҳамда бир қанча эҳтимолий мулоҳазаларни (уйғурларнинг эски ҳудудларига қайта ўрнашмаганлиги ва ҳ.) инобатга олган ҳолда кенг илмий жамоатчилик томонидан қабул қилинган Қирғиз хоқонлиги (840-924 йй)нинг ҳудудда ўз таъсирига эга бўлганлигини эътироф этмоқчимиз. Умуман олганда, IX аср охири – X аср бошларида Қирғиз хоқонлигининг заифлашувига сабаб бўлиши мумкин бўлган ягона жуда йирик сиёсий-ҳарбий воқелик, албатта, хитанлар ҳужуми ҳисобланади. Икки ўртада йирик қуроли тўқнашувларнинг юз бермаганлигининг сабаби эса қирғизларнинг, асосан, Энасой бўйларида ҳаёт кечирганликларидир. Ушбу тахминимизга кўра, қирғиз-хитан томонлари ўртасидаги кураш Мўғулистон даштларида яшаган турк-мўғул қабилалари устидан расмий ҳукмронликка асосланган гегемонлик учун курашни англатади.

Тарихий адабиётларда ёзилишича, хитанлар ҳужуми натижасида қирғизлар икки қисмга бўлиниб кетган ҳамда уларнинг бир қисми Олтой-Саян тоғ тизмалари ҳудудига ўрнашиб, “Хягасы” номи билан атала бошлайдилар. Иккинчи гуруҳ қирғизлар эса Шарқий Туркистон ҳудудларига бориб ўрнашганлар [3; 82]. Тарихчи Лин фон Паль фикрича, IX асрда гуллаб-яшнаган ва Чингизхон босқинига қадар яшаган Хакасия давлати чегаралари Селенга бўйларидан Буюк Хитой девори ва Шарқий Туркистонгача, Амур бўйларидан Иртиш дарёсига қадар чўзилган [7; 46]. Бу ерда назарда тутилган давлат айнан Қирғиз хоқонлиги ҳамда унинг давомчиси бўлган Энасой Қирғиз давлати (924-1207 йй)дир.

М.Биран фикрича, хитанларнинг Мўғулистонга юришлари у ердаги бир қанча туркий элатларнинг ғарбга, бир вақтлар Чингизхоннинг аждодлари яшаган ҳудуднинг шарқий ва жанубий томонларига кўчишига сабаб бўлган [9; 88]. Ўша вақтларда хитан босқини натижасида шимоли-шарқий Қозоғистон ҳудудларига туркий қабилаларнинг ўрнашиши кузатилади. Қирғизларнинг Олтой, Иртиш юқори оқимларига кўчиши натижасида эса Кимақлар иттифоқи заифлашган ва парчаланиб кетган, деган мулоҳазалар ҳам мавжуд [11; 61]. Бизнинг фикримизга кўра, Мўғулистон ҳудудидаги Чингизхон даврига оид қабилалар географиясининг шаклланиши ҳам айнан шу ҳужум натижаси ўлароқ бошланган. Бу даврда хитанларнинг Мўғулистон билан чегараларида яшаган яна бир нисбатан кучлироқ сиёсий тузилма Цзубу қабила иттифоқи бўлиб, “Ляо ши” йилномасида 924 йили жануби-ғарбий йўналишда уларни бўйсундириш учун қўшин жўнатилганлиги ҳақида ёзилган [5; 54].

Ушбу ҳарбий кампания жараёнида хитанлар томонидан кўплаб жанубий қабилалар бўйсундирилган. 924-925 йилларда Абаоци бошчилигидаги қўшинлардан бошқа яна икки мустақил қўшин ҳаракатланган бўлиб, уларнинг бири Ганьсу йўлагининг ғарбидаги уйғурларни тобе қилиш учун жўнатилади. Елюй Дэгуан бошчилигидаги иккинчи қўшин эса Гоби саҳросини жанубга томон кесиб ўтиб, Иньшань тоғларидаги қабилалар ҳамда Ордоснинг шимоли-шарқидаги туюйхунь ва тангут аҳоли гуруҳларини ўзига бўйсундирган [12; 65-66]. Ўша вақтда Абаоци томонидан Ганьчжоу (муслмон манбаларида Сандабил) шаҳридаги уйғурларга ўзларининг собиқ ватанларига қайтиш таклиф қилинган. Аммо, улар шу вақтга қадар 10 авлод (аслида 85 йилда фақатгина 3-4 авлод алмашиши мумкин) даврдан бери янги ерларда яшаётганликлари туфайли ўз жойларини ўзгартириш хоҳишлари йўқлигини билдирадilar. В.Бартольд фикрича, улар бу вақтда шаҳар ҳаёти ва деҳқончиликка ўтганликлари туфайли ушбу таклифни рад этганлар [1; 498-499].

Хуллас, Абаоци ҳоконнинг Мўғулистонга ва Ғарбий Хитойга қилинган ҳарбий юриши шимолдаги халқаро сиёсий вазиятни тамомила ўзгартириб юборади. Эндиликда сиёсий гегемонлик хитанлар қўлига ўтиб, кўпгина шимол халқлари уларни дашт минтақаларининг турклар ва уйғурлардан кейинги ҳақиқий эгаси сифатида тан олганлар. Абаоцининг хитойча расмий бошқарув тартибларини аллақачон жорий этганлиги унинг ҳокимияти қонунийлигини янада мустаҳкамларди. Бундан ташқари, шимол ва ғарбий худудларнинг хавфсизлиги таъминланиб, Абаоци ўз эътиборини жанубдаги Хитой ерларига ва шарққа қаратиш имкониятига эга бўлган. Фикримизча, ушбу йирик истилоларнинг таъсири кейинги йилларда шарқдаги Бохай подшолигининг хитанлар томонидан эгалланишига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бартольд В.В. Киргизы (исторический очерк) // Сочинения. Т.2, ч.1. (Общие работы по истории Средней Азии; Работы по истории Кавказа и Восточной Европы). – М.: Издательство Восточной Литературы, 1963. – С. 471-543.
2. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений по исторической географии Восточной и Срединной Азии / Вступ. стат. и посл. Л.Н. Гумилева, словарь кит. геогр. терминов М.Ф. Хвана. – Чебоксары: Чувашское Государственное Издательство, 1960. – 760 с.
3. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – 272 с.
4. Груссэ Р. Империя степей. Атилла, Чингиз-хан, Тамерлан. / пер. Х.Хамраева. – Алматы, 2006. – 592 с.
5. История великой железной империи (Дайляо гуруни судури) / пер. с маньчжурского и комм. Л.В. Тюрюминой // История Железной империи. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. – С.41-176.
6. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
7. Паль, Лин фон. История империи монголов: До и после Чингисхана. – М.: АСТ; СПб.: Астрель – СПб, 2010. – 541 с.
8. Beckwith C.I. Empires of Silk Road: a history of Central Eurasia from the Bronze Age to the present. – Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2009. – 472 p.
9. Biran M. Kitan Migrations in Eurasia (10th-14th Centuries) // Journal of Central Eurasian Studies. Vol.3 (Oct. 2012). – P.85-108.
10. Drompp M.R. The Yenisei Kyrgyz from early times to the Mongol conquest // The Turks. Vol.1, Early ages. – Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002. – P.480-488.
11. İsağov A. Kırgız-Moğol ilişkileri (IX.-XV. yüzyıl) / Doktora Tezi. – Ankara, 2014. – 443 s.
12. Twitchett D., Tietze K.-P. The Liao // The Cambridge History of China. Vol.6, Alien regimes and border states, 907-1368. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P.43-153.
13. Wittfogel K.A., Feng Ch.-Sh. History of Chinese Society Liao (907-1125). // Transactions of the American Philosophical Society. New Series, Vol.36 (1946). – Philadelphia: American Philosophical Society, 1949. – 752 p.

Наишга проф. Б.Эшов тавсия этган

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТЕМИР ЙЎЛ КОРИДОРЛАРИ

Раджабов О. (ЎзМУ)

Аннотация. XX асрнинг 90 йиллари бошларида Марказий Осиё давлатларининг мустақилликка эришиши билан минтақанинг геосиёсий ўрнини ҳамда унинг ички ва ташқи алоқаларини қайта таҳлил қилиш имконияти пайдо бўлди ва жараён бошланди. Юқори ижтимоий-сиёсий кескинликдаги ўтиш даврига қўшимча равишда соя солган қўшни Афғонистонда вужудга келган беқарор вазият минтақанинг ҳаддан ташқари хавфли ҳудудга айланишига олиб келди. Шундай шароитда минтақани ривожлантиришнинг янги парадигмасини қабул қилиш, унинг табиий хусусиятларидан минтақалараро ўсиш омиллари сифатида фойдаланиш зарурияти юзага келган эди. Мавжуд сиёсий ва иқтисодий чегараланиш ноқулайликларидан қочиш учун минтақа таракқиётини Марказий Осиё давлатларининг ўзлари белгилаши зарур эди.

Таянч сўзлар: *Марказий Осиё, транспорт-транзит салоҳияти, “Буюк Ипак йўли”, Қозоғистон, Ўзбекистон, Хитой.*

Аннотация. В начале 90-х годов XX века, с обретением странами Центральной Азии независимости, появилась возможность заново проанализировать геополитическое положение региона, его внутренние и внешние связи, и процесс пошел. Помимо переходного периода высокой социально-политической напряженности, омрачившая его нестабильная ситуация в соседнем Афганистане сделала регион крайне опасным районом. В таких условиях возникла необходимость принятия новой парадигмы регионального развития, использования ее природных особенностей как факторов межрегионального роста. Во избежание неудобств существующих политических и экономических ограничений необходимо было определять развитие региона самими странами Центральной Азии.

Ключевые слова: *Центральная Азия, транспортно-транзитный потенциал, «Великий шелковый путь», Казахстан, Узбекистан, Китай.*

Annotation: At the beginning of the 90s of the 20th century, with the independence of the Central Asian countries, there was an opportunity to re-analyze the geopolitical position of the region and its internal and external relations, and the process began. In addition to a transition period of high socio-political tension, the unstable situation in neighboring Afghanistan, which has overshadowed it, has made the region an extremely dangerous area. In such conditions, it became necessary to adopt a new paradigm of regional development, to use its natural features as factors of interregional growth. In order to avoid the inconveniences of existing political and economic limitations, it was necessary to determine the development of the region by the Central Asian countries themselves.

Key words: *Central Asia, transport-transit potential, "Great Silk Road", Kazakhstan, Uzbekistan, China.*

Минтақанинг транспорт-транзит салоҳияти унинг геостратегик ўрни – “Буюк Ипак йўли” нинг маркази ва йирик халқаро бозорларни боғловчи энг қисқа йўл сифатида белгиланиши зарур эди. Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш ғоясини ХХР раиси Си Сзинпин 2013 йил сентябрь ойида Қозоғистонга ташрифи чоғида тилга олиб, минтақанинг Хитой билан муносабатларида янги саҳифа очгани бежиз эмас. 2019 йил апрель ойида Пекинда бўлиб ўтган “Бир камар, бир йўл” халқаро ҳамкорлик форумида Президент Си Сзинпин таъкидлаганидек, инфратузилма алоқанинг таянчи бўлиб, унинг етишмаслиги кўпчилик мамлакатларнинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Юқори сифатли, барқарор, ишончли, арзон инфратузилма лойиҳалари мамлакатларга ўз ресурсларидан тўлиқ фойдаланишга, глобал қиймат занжирларига яхшироқ интеграциялашишга ва ўзаро боғлиқ ривожланишни амалга оширишга ёрдам беради. Хитой раҳбарининг ушбу ёндашуви трансминтақавий ва минтақа ичидаги транспорт-логистика тармоқларини ривожлантириш жиҳатларига тўла даражада мос келади.

Марказий Осиё давлатлари “Бир камар, бир йўл” концепциясини амалга оширишда фаол иштирок этмоқда. Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистонда миллий ривожланиш стратегияларининг такомиллашув жараёни кузатилмоқда. Шу билан бирга, 2017 йилдан бошлаб транспорт алоқаларини мустаҳкамлаш ва минтақанинг транзит салоҳиятини кўрсатишда минтақавий ёндашувни ривожлантиришнинг ижобий тенденцияси кузатилмоқда. 2018 йилнинг март ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ташаббуси билан Нурсултон шаҳрида минтақавий муаммоларни биргаликда ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш мақсадида Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг биринчи маслаҳат учрашуви бўлиб ўтди. Кейинроқ, 2018 йил сентябрь ойида Тошкент шаҳрида “Марказий

Осиё халқаро транспорт йўлаклари тизимида: стратегик истиқболлар ва амалга оширилмаган имкониятлар” мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди ва унинг якунида транспорт ва транзитни ривожлантириш бўйича Коммюнике қабул қилинди.

“Марказий Осиё халқаро транспорт йўлаклари тизимида: стратегик истиқболлар ва амалга оширилмаган имкониятлар” мавзусидаги халқаро конференцияда билдирилган бир қатор ташаббуслар 2019 йилнинг ноябрь ойида Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг иккинчи маслаҳат учрашувида ҳам Президент томонидан таклиф этилган эди [1; 7].

Бундан ташқари, Туркменистон Президенти Бердимухамедовнинг сўзларига кўра, “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев расмий Тошкент раҳнамолигида таҳлил маркази функцияларини ўз зиммасига олиши мумкин бўлган беш томонлама Ишбилармонлар кенгашини ташкил этиш ҳақида ўйлашга таклиф қилган эди” [2; 1].

Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари минтақа учун масъулиятни ўз зиммаларига олиб, Афғонистон Ислоом Республикаси билан яқин ҳамкорлик қилиш зарурлигини таъкидламоқдалар, чунки бу давлат трансфғон коридорини ривожлантиришнинг ажралмас ва тўлдирувчи қисми ҳисобланади. Афғонистон Марказий Осиё мамлакатларига Ҳинд океани ва Форс кўрфази портларига чиқишнинг энг қисқа йўлини таъминлайди, Жанубий ва Жануби шарқий Осиёни Европа ва Хитой бозорлари билан боғлайди. Шу билан бирга, тинчлик ўрнатиш жараёнида транспорт инфратузилмасини ривожлантиришнинг барқарорлаштирувчи ролини алоҳида таъкидлаш лозим. Туркменистон Президенти бу ҳақида 2019 йил ноябрь ойида Тошкентда бўлиб ўтган иккинчи маслаҳат учрашувида гапириб, “Афғонистонни сиёсий барқарорлаштириш, иқтисодий ва ижтимоий қайта қуриш, унинг минтақавий ва жаҳон иқтисодий жараёнларига муваффақиятли интеграциялашувининг асосий шарты – бу борадаги кенг қўламли лойиҳаларни амалга оширишдан иборат эканлигини таъкидлаган эди.

Ушбу қадамлар шуни кўрсатадики, Марказий Осиё мамлакатлари ўзларининг миллий манфаатларини сақлаб қолган ҳолда, “бир камар ва бир йўл” ташаббуси билан боғлиқ бўлган умумий муаммоларни ҳал қилиш ва мавжуд имкониятлардан конструктив фойдаланишга минтақавий ёндашувни ишлаб чиқишга қодир. Афғонистонни ўз ичига олган Марказий Осиё раҳбарларининг кенг камровли ёндашуви Си Сзинпиннинг 2017 йилда “бир камар, бир йўл” доирасидаги биринчи халқаро ҳамкорлик форуми доирасида қадимий Ипак йўли ҳудудларини барқарорлаштириш ва уларнинг замонавий дунёдаги ролини тиклаш зарурлиги ҳақидаги сўзларига мос келади [3; 2].

Транспорт мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим ўрин тутаяди, ташқи савдо алоқаларини ривожлантиришга қўмаклашади, ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондиришда иштирок этади, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги ва аҳоли турмуш сифати, иқтисодий ўсиш учун шароит яратаяди. Бинобарин, транспорт коммуникацияларини ривожлантириш орқали аҳоли турмуш сифатини яхшилашга эришиш мумкин.

2014 йил ноябрь ойида Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти – Элбоши Н. Назарбоев ўз Мурожаатномасида “Нурли йўл – келажакка йўл” [4; 14] дастурини белгилаб берди, бунда Евроосиё минтақасининг Қозоғистон ҳудуди орқали ўтувчи транзит салоҳиятини максимал даражада оширишга катта аҳамият берилаяди. Қозоғистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 апрелдаги 1030-сон қарори билан 2015–2019 йилларга мўлжалланган “Нурли йўл” инфратузилмасини ривожлантиришнинг тегишли Давлат дастури тасдиқланди [5; 173].

2015 йил сентябрь ойида Қозоғистон, Россия ва Хитой раҳбарлари “Нурли йўл” ва “Ипак йўли иқтисодий камари” ташаббусларини биргаликда амалга ошириш бўйича ҳужжатларни имзолаган эди. Бундан олдинроқ Қозоғистон ва Хитой ўртасида Хоргос – Ақтау порти мултимодал тезюрар автомобил йўлини қуриш бўйича келишувни ҳамда Қозоғистон, Россия ва Хитой ўртасида Пекин – Урумчи – Остона Евроосиё- Қозон – Москва – Берлин – Лондон трансконтинентал коридорини қуриш бўйича уч томонлама келишув имзоланган эди. 2016 йил кузида Қозоғистон ва Хитой “Нурли-Жол” ва “Ипак йўли иқтисодий камари”ни боғлаш бўйича ҳамкорлик режасини имзолади, бу эса

Қозоғистонда умумий қиймати 24–26 миллиард долларлик 51 та қўшма лойиҳа рўйхатини шакллантирди. Ушбу келишувлар Қозоғистон томонидан ижро учун қабул қилинган ва “Беш институционал ислохотни амалга ошириш бўйича 100 аниқ қадам” Миллат режасида амалга оширилиши назарда тутилган [6; 2].

Жумладан, мазкур дастурий ҳужжатнинг 65-режасида Қозоғистоннинг халқаро транспорт-коммуникация оқимларига интеграциялашуви ва “Евроосиё трансконтинентал коридори” мултимодал транспорт йўлагини яратиш лойиҳасини ишга туширишни назарда тутди. Шундай қилиб, Қозоғистон, Россия ва Хитой томонининг юқларини Қозоғистон ҳудуди орқали транзит қатновига сиёсий тайёрлигини тасдиқлади.

Қозоғистон Евроосиё трансконтинентал коридорининг учта йўналишида бевосита иштирок этади. Булар: Хитой – Қозоғистон – Россия – Европа йўналишида Болтик денгизига чиқиш имконияти; халқаро ТРАСЕКА дастури доирасидаги Хитой – Қозоғистон – Озарбайжон – Грузия – Туркия – Европа йўналиши орқали Қора ва Ўрта денгизга чиқиш имконияти; Хитой – Қозоғистон – Туркменистон – Эрон – Покистон йўналиши орқали Форс кўрфази ва Ҳинд океанига чиқиш имконияти мавжуд. Ушбу йўналишларда олти йўналиш бўйича ҳаракат ташкил этилиши кутилмоқда ва Қозоғистон улардан бештасида аниқ иштирок этади. Мазкур лойиҳаларни улардан Қозоғистонда қатор йирик инфратузилма лойиҳалари фойдаланишга топширилди: Лянжунган порти, Хитой билан чегарадаги Хорғос қуруқ порти, Каспий денгизига Ақтау порти, “Қозоғистон – Туркменистон – Эрон” янги темир йўл коридори (умумий узунлиги - тахминан 900 км) шулар жумласидандир [7; 33]. Самрук-Казина маълумотларига кўра, инфратузилмага инвестициялар келгуси ўн йил ичида Қозоғистоннинг иқтисодий ривожланишига ҳар йили 0,1 фоиз – 0,2 фоиз хисса қўшади [8; 2].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, “Бир камар ва йўл” ташаббуси Қозоғистонга яна жаҳон савдосини боғловчи асосий минтақага айланиш имкониятини беради. Бу Қозоғистон мустақилликка эришгандан бери ўсиш учун энг катта имкониятдир. Мамлакатдаги энг йирик манфаатдор томонлар миллий компаниялар бўлиб, улар келгуси йилларда мамлакат орқали катта ҳажмдаги транзитни қўллаб-қувватлашга тайёрлигини таъминлаши керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бердымухамедов предложил главам стран Центральной Азии подумать над созданием пятистороннего делового совета, ИА Са-news.org, 29/11/2019, доступно на: ca-news.org/news:1582053?f=cr.
2. Встреча глав государств в Центральной Азии в Ташкенте. С какими инициативами выступил Шавкат Мирзиёев?, ИА Са-news.org, 29/11/2019, доступно на: <http://ca-news.org/news:1582003>.
3. Full text of President Xi's speech at opening of Belt and Road forum, ИА Xinhuanet, 14/05/2017, доступно на: http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282982.htm.
4. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 11 ноября 2014 г., Официальный сайт Президента Республики Казахстан, 11/11/2014, доступно на: <https://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-11-noyabrya-2014-g>.
5. Указ Президента Республики Казахстан Об утверждении Государственной программы инфраструктурного развития «Нұрлы жол» на 2015 - 2019 годы и внесении дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 957 «Об утверждении Перечня государственных программ», доступно на: <https://online.zakon.kz/Document/?docid=34808012#pos=1:-173>.
6. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 августа 2016 года № 518 «О подписании Плана сотрудничества по сопряжению Новой экономической политики «Нурлы Жол» и строительства «Экономического пояса Шелкового пути» между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики», 31/08/2016, доступно на: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/mejdunarodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-P1600000518.
7. КТЖ переориентируют глобальные логистические цепочки на трансказахстанские маршруты, ИА TASS.ru, 28/06/2017, доступно на: <https://tass.ru/transport/4371833ю>

На ишга проф. Б.Эшов тавсия этган

АМУ – ҚАРШИ КАНАЛИНИНГ ҚУРИЛИШ ТАРИХИ ТЎҒРИСИДА

Суёнов С. (Самарқанд археология институти)

Аннотация. Мақола, Қарши воҳасининг сўнгги ўрта асрлар даври суғорилиш тарихи билан боғлиқ муаммоларни ўрганишга бағишланган. Унда Аму-Қарши суғориш каналининг қачон бунёд қилинганлиги ва унинг ҳисобидан Қарши воҳасида қанча ер майдонлари ўзлаштирилганлиги тўғрисида маълумотлар очиб берилган.

Таянч сўзлар: *Насаф, Келиф, Қорақамар, Манғит, Аму-Қарши, Туркистон, сулола, канал, лалмикор, вақф, тарик, жўхори, иноқ, қир, чақирим, десятина, лойиҳа, гектар, насос, агрегат.*

Аннотация. Статья посвящена изучению проблем, связанных с историей ирригации Каршинского оазиса в период позднего средневековья. В статье приводятся сведения о том, когда был построен Аму-Каршинский оросительный канал и объем земли было приобретено благодаря данному каналу в Каршинском оазисе.

Ключевые слова: *Несеф, Келиф, Карақамар, Манғит, Аму-Қарши, Туркестан, династия, канал, льяльмикор, вақф, просо, кукуруза, инак, возвышенность, десятина, проект, гектар, насос, агрегат.*

Annotation. The article is devoted to the study of problems related to the history of irrigation of the Karshi oasis in the late Middle Ages. The article provides information about when the Amu-Karshi irrigation canal was built and the amount of land was acquired thanks to this canal in the Karshi oasis.

Key words: *Nesef, Kelif, Karakamar, Mangit, Amu-Karshi, Turkestan, dynasty, canal, lalmikar, waqf, millet, corn, inak, hill, tithe, project, hectare, pump, unit.*

Қашқадарё воҳасида барча ҳосилдор ерлар асосан суғориладиган ва лалмикор ерларга бўлинади. Суғорилиб экин экиладиган худудлар текисликдаги ер майдонларининг кўпроқ қисмини ташкил этади. Воҳанинг тоғ ва тоғ олди худудларида сув танқис бўлганлиги сабабли у ерларда кўпроқ лалмикор деҳқончилик қилинган. Қашқадарё текислик ер майдонларининг асосини ташкил қилган Қарши воҳасида кўпроқ шоли ва пахта экинлари қилинган. Полиз ва ғалла экинлари суғориладиган ер майдонлари билан бир қаторда лалмикор ерларда ҳам ўзлаштириб келинган. Воҳада ғаллачилик ўзининг аҳоли кундалик ҳаётида тутган ўрнига қараб барча деҳқончилик турлари орасида етакчи ўринга эга бўлган. Шу сабабли бу соҳага эътибор қадимдан бошланган. Чунки ғаллачилик турар жой аҳолисининг кундалик эҳтиёжи учун жуда зарур ҳисобланган.

Тарихчи ва географ Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) асарида келтирилган маълумотларга кўра Шаҳрисабз ва унинг атрофида экиладиган ер майдонларида асосан ғалладан яхши ҳосил олганлиги айтилади [1; 48].

Яна бир ёзма манба маълумотларида, Шаҳрисабз атрофида жойлашган бир неча қишлоқлар ва дарё бўйларидаги кенг далалар девор билан ўраб олинганлиги, у ерда асосан буғдой, тарик, арпа, ва жўхори каби экинлар етиштирилганлиги қайд этилади. Бундан ташқари воҳада куз ва баҳор ойларида, асосан ёғингарчилик кўп бўлган пайтларда буғдой ва арпадан текислик ер майдонларига қараганда тоғ ва тоғ олди худудларидаги ерлардан юқори ҳосил олинганлиги айтилади.

Қашқадарёда хонлиқлар даврида ер эгаллигининг бир неча шакли мавжуд бўлган. Ерлар асосан давлатга, йирик феодал эгаларига, диний муассаса ва деҳқонларга қарашли бўлган. Воҳанинг сув захиралари дастлаб давлат тасарруфидаги ерларга, йирик ер эгаларига, вақф (диний муассаса) ерларига сўнгра деҳқонларга бўлиб берилган.

XIX асрнинг охирида Ўрта Осиёда юзага келган феодал тарқоқлик, турли вилоятларнинг бир-бирлари билан ўзаро алоқаларини сусайиб кетишига олиб келган. Натижада ҳар бир вилоят ўзича иш тута бошлаган. Вилоятларда тарқоқликнинг бир қадар тугатилиши ҳамда барчаларини йирик хонлиқлар таркибида бирлашиши эса ўз мустақиллигини маълум даражада сақлаб қолганлигини кўрсатади.

Худди шундай вилоятлардан бири Қашқадарё ҳисобланади. Бу эса юқорида келтирилган маълумотларнинг натижаси ўлароқ Қашқадарё воҳасининг Бухоро амирлигида ҳар томонлама ривожланган маънавий-маърифий марказларидан бири бўлганлигини кўрсатади. Туркистон маъмурияти маълумотларида қайд этилишича бу вақтда мустақил бўлиб олган Қашқадарёдаги Қарши, Китоб ва Шаҳрисабз бекликларида

амирга қарши кўтарилган кўзғолонлар генерал К. П. Кауфман учун жуда қўл келган. Унинг кўрсатмасига кўра, А. К. Абрамов бошчилигида юборилган ҳарбий қўшин 1868 йил 27 октябрда Қарши шаҳрини тўлиқ қўлга киритади. Шундан сўнг К. П. Кауфман баъзи ишларни режа қилиб шаҳарни амирга қайтариб беради. Бухоро амирлигига кўрсатилган бундай илтифот орқали, Туркистон маъмурияти мутасаддилари Зарафшон водийсининг юқори қисмини қўшиб олиш учун ўзига замин яратади.

Шундан сўнг 1870 йилнинг ёз ойларида амир Музаффархон, Жўрабек ва Бобобек кўзғолонларини бостириш ҳамда мустақил Шаҳрисабз ва Китоб бекликларини бўйсундириш мақсадида ёрдам сўраб, Туркистон маъмуриятига мурожаат қилади [2; 61]. Амирнинг бу мурожаати Қарши воҳасидаги ташаббуснинг навбатдагиси бўлиб, у рус қўшинларининг ёрдами билан Шаҳрисабз бекликлари устидан қозониладиган ғалаба туфайли Шаҳрисабздаги хонликнинг ҳукмронлик доираси қанчалик мустаҳкамланса, унинг шунчалик подшо Россиясига тобелигини кучайтирар эди. Шунинг учун ҳам К. П. Кауфман амирнинг илтимосини ҳеч қандай муҳокамасиз қабул қилади. Зарафшон округининг бошлиғи генерал лейтенант А. К. Абрамов Шаҳрисабз ва Китоб бекликларига қарши ҳарбий отряд жўнатилаётганлиги тўғрисида Бухорога хабар бериб, Шаҳрисабз беклигини идора этиш учун амалдорлар юборилишини амир Музаффардан сўрайди [3; 285].

Тарихчи ва шоир Сомийнинг ёзишича, “Жаноби олий бир неча саркарда ва лашкар билан Тўхтамишбий иноқни юборади” Генерал Абрамов бошлиқ рус қўшинлари билан Шаҳрисабз кучлари ўртасидаги ҳарбий тўқнашувда Бухоронинг қўшинлари мутлақ иштирок этмайди. Ҳаттоки Амирнинг одамлари рус қўшинлари Шаҳрисабз бекликларини енгиб шаҳарни қўлга олгунгача Шаҳрисабзга яқин келмайди ҳам. Масалан рус қўшинлари биринчи бор Китобга юриш қилади ва уни уч соатда забт этади. Сўнгра қисман куч сарфлаб Шаҳрисабзни ҳам эгаллайди ва аҳоли мол-мулкани талон-тарож қилади. Бор (Шаҳрисабз) мулкни унга топшириб, Самарқандга қайтдилар дейди [2; 62].

Шаҳрисабзнинг хонликка топширилиши К. П. Кауфманнинг Музаффарга юборган махсус мактуби орқали расмийлаштирилади. Шундай қилиб Шаҳрисабз ва Китоб бекликларига берилган зарба уларни Бухорога топширилиши, бир томондан, Россиянинг хонлик устидан ўрнатиладиган сиёсий ҳукмронлигидан мутлақо норози бўлган ва сулҳ шартномасига асосан, ўзаро келишиб олган Бухоро хонлиги ва Туркистон генерал-губернаторлигига қарши курашаётган мустақил бекликлар тугатилади.

Иккинчи томондан бундай илтифотдан сўнг Бухоронинг, Россияга нисбатан миннатдорлиги ва ишончи ошиб ўзаро алоқаси мустаҳкамланади. Шаҳрисабзга қарши ҳарбий юриш марказий ҳокимиятнинг руҳсатисиз амалга оширилади. Улар бу воқеадан мутлақо беҳабар қолган бўлсада, аммо унинг муваффақияти Ўрта Осиёда Туркистон маъмуриятининг сиёсий мавқеини анча-мунча кучайтиради. Чунки Бухоро ҳукмрон доираларининг Самарқандни қайтариб олиши учун қилган ҳаракатининг натижасиз тугаши билан бир вақтда Туркистон маъмуриятининг ҳарбий кучлари билан Шаҳрисабз ва Китоб бекликларининг кўзғолони бостирилиб, бутун Қашқадарё водийсини хонликнинг қўл остига қайтарилиб берилиши шубҳасиз амир Музаффарнинг Самарқанд учун даво қилишга мутлақо ўрин қолдирмайди. Бу эса тўғридан тўғри Зарафшон округи устидан ўрнатилган ҳукмронлик эди. Туркистон генерал губернаторининг конун чиқариш йўли билан расмийлаштириб “Самарқанд масаласи” га хотима бериш ва унга киришни енгиллаштирар эди. Ҳаттоки бу саъйи ҳаракатлар замирида Қашқадарё водийсининг нафақат қўлга киритиш қолаверса воҳа деҳқончилигининг ривожлантириш билан боғлиқ масалаларга ҳам аралаштиришдан иборат эди. Ҳудди шу вақтдан бошлаб, Қарши чўлини ўзлаштириш ва Амударё сувидан фойдаланиш масаласи кўтарилган эди. Қарши чўлини ўзлаштириш ва Амударё сувидан фойдаланиш масаласига доир ҳужжатларда қайд этилишича, бу масала даставвал XIX асрнинг 80 йилларида Россиянинг, Бухородаги сиёсий агенти бўлган инженер Лессар томонидан кўтарилганлиги айтилади [4; 91].

Бироқ тарихий манбалар Амударёдан Қарши ва Бухорога сув чиқариш ғоясини бир мунча олдинроқ келиб чиққанлиги тўғрисида маълумот беради. Масалан XVI асрнинг иккинчи ярмига оид тарихий ҳужжатлардан бирида келтирилган маълумотларга кўра

Бухоро хонлигида ҳукмронлик қилган Абдуллахон (1556-1598) даврида Амударёдан, Қарши вилоятига канал қазиб сув чиқарилганлиги айтилади [5; 36].

Бу тўғрисида тарихчи-шарқшунос олим В.В.Бартольд ўзининг “Туркистоннинг суғорилиш тарихига доир” номи асарида Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Бобурийлар давлатининг подшоси Акбаршоҳ (1556-1604) нинг Абдуллахонга ёзган мактубида илова қилинган бир маълумотни келтиради. Маълумотда баъён этилишича, Абдуллахон даврида Насаф, яъни Қарши вилоятини суғориб обод этиш учун Келиф яқинида, Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Қоракамар деган жойдан Қаршига канал қаздирилиб сув чиқарилганлигини айтади. Абдуллахон сув чиқарилган янги ерларга бошқа ердан турар жой аҳолисини кўчириб келганлигини, уларни 5 йил давомида умумий солиқлардан озод қилганлигини ёзади [6; 218].

XVII аср бошларида Боқий Муҳаммадхон даврида (1605-1611), Насаф аҳолисидан иборат янги сулола –Аштархонийларга қарши кўзғалон кўтаргани учун хон уларга жазо бериш мақсадида Амударёдан сув чиқарилган сунъий суғориш каналини кўмдириб юборган. XIX асрнинг бошларида Бухоро хони амир Ҳайдар, Абдуллахон даврида Амударёдан чиқарилган канални қайта тикламоқчи бўлган. Аммо хоннинг вазирлари канал тиклангудек бўлса, Насаф аҳолиси мағрурланиб хонликдан ажралиб чиқиб кетиши мумкин деган баҳона билан хонни бу фикридан қайтарган. Бу ерда шуни қайд этиш лозимки, келтирилган маълумотлар Амударёдан Бухорога эмас, балки фақатгина Қарши вилоятини суғориш учун чиқарилган канал тўғрисида бўлиб, Бухоронинг сув таъминоти масаласига мутлақо алоқаси йўқлиги айтилади. Шу билан бирга уларнинг қанчалик ҳақиқатга яқин эканлиги ҳам бироз фанга номаълум бўлиб келган. Шунинг учун ҳам В.В.Бартольд бунини Абдуллахон томонидан қурилган иншоотлар ҳақидаги афсоналардан яна бири бўлиши мумкин деб тахмин айтади. Абу-Насаф канали тўғрисидаги ҳикоя “XVI ёки XVIII асрлар” тарихий манбаларнинг бирортасида ҳам қайд этилмаган бўлсада бир оз ҳақиқатга яқин. Чунки Абдуллахон томонидан қурилган сув иншоотлари қаторида, Абу-Насаф канали тўғрисида ҳам маълумотлар берилган.

“Манғитлар сулоласи ҳукмронлигининг қисқача тарихи” асаридаги маълумотларга қараганда Аҳмад Дониш, Музаффардан рад жавобини олса ҳам ўз ғоясидан қайтмаган. Аксинча у Амударёдан сув чиқариш масаласини шарҳлаб амирга қуйидаги жавобда хат юборган. “Бундай ҳавфсираш бутунлай асоссиз... Сув тошқини бўлди деб ҳам фараз қилайлик, агар каналимизнинг боши Керки Қаршисида бўлса, сув Қаршининг ғарбидаги Қоравул қири ва Мамажуғротнинг жанубидан дашт ва қумликлар ичидан оқиб ўтиб Нарзам, Чоржўй яқинида яна Амударёга келиб қуйилади. Ундан ҳеч жой зарар кўрмайди. Агар Келиф Қаршисидан бош олса, у вақтда Ғузор дарёси ўз оқимини ўзгартириб, икки дарё оралиғи (Қашқадарё ва Амударё) бўйлаб оқади. Биз яна сув бошига тош ва қир (махсус қоришма) дан тўғон ўрнатишимиз ва қоравуллар тайин қилишимиз ҳамда истехком қуришимиз мумкин дейди. Ҳаттоки у ерда доимий назоратчилар сувдан боҳабар бўлиб туришини ҳам айтади [7; 63].

1911 йилнинг май ойида Петербургда Туркистон генерал губернатори А. В. Самсонов, Амир Олимхон билан учрашади. Бу учрашувдан кўзланган асосий мақсад Бухоро хонлиги ҳудудида (Қарши воҳаси тўлиқ Бухоро амирлигига қарар эди) олиб бориладиган илмий техник тадқиқотларнинг амалий натижалари, хонликнинг иқтисодий тараққиётида нақадар муҳим аҳамият касб этишини тушунтириш билан бирга, Бухоро амирини ўтказиладиган текширувларнинг мақсади ва характери билан таништириш ҳамда ҳаражатларнинг маълум қисмини кўтаришга уни даъват этишдан иборат бўлган. Масалан, Бухоро хонлиги ҳудудида олиб бориладиган гидротехник текширув ишлари учун юқорида белгиланган 750 минг сўм ҳаражатдан, 250 минг сўмини Бухоро амирлиги ўз бўйнига олади. Шундан сўнг Бухоро хонлиги Россия ерларини яхшилаш бўлимига 1912 йилда 69 минг сўм, 1913 йилда 91 минг сўм, 1914 йилда эса 90 минг сўм ажратади [8; 8].

Бухоро хонлиги томонидан ажратилган маблағлар ҳисобидан 1912 йилда инженер Е.Н.Булумберг бошчилигида 14 кишидан иборат махсус Бухоро қидирув экспедицияси ташкил этилади. Экспедициянинг ҳайъат аъзолари меъмор В.Н.Васильев (бошлик

ёрдамчиси), геолог Я. П. Пепин, гидрогеолог Г.А.Липоин, муҳандис техниклар В.А.Шведов, В.К.Ланге ва бошқалардан иборат бўлган.

1912-1913 йиллар оралиғида Е. Н. Блумберг бошлиқ экспедиция шимолда Бухоро воҳаси ва Карнаб чўли, шимоли-шарқда Зирабулоқ тоғлари, шарқда Жом воҳаси, жануби-шарқ ва жанубда Қарши ҳамда Керки шаҳарлари, ғарбда Амударё оралиғидаги 2,5 млн десятинага тенг бўлган ҳудудда текшириш ишлари олиб боради. Амударёдан сув чиқариш имкониятини аниқлаш мақсадида 154 чақирим масофада Қарши-Бурдалиқ оралиғи ва Мукри қишлоғидан Сурхондарёнинг қуйилиш жойигача 194 чақирим (1 чақирим -1006м га тенг) масофада, Амударё бўйлаб, невилировка ўтказилади. Қашқадарёнинг юқори оқимида сув омборларини барпо этиш имкониятларини аниқлаш учун Қашқадарё ва унинг ирмоқлари – Жиннидарё, Оксударё, Танҳоздарё ва Қорасударёлар бўйлаб геологик ҳамда геометрик текширувлар ҳам ўтказилади. Майдони 750 минг десятинага тенг бўлган Қарши даштининг шимоли-шарқий қисмидаги тупроқнинг қишлоқ хўжалиги учун қанчалик яроқли эканлигини аниқлаш мақсадида Н.А.Димо бошлиқ отряд тузилган ва воҳа тупроғининг таркиби ўрганилган. Шундан сўнг Бухоро хонлиги территориясида янги ерларни суғориш ва Қарши дашти ҳамда Бухоро воҳасига Амударёдан сув чиқариш масаласи бўйича XIX асрнинг 80-90 йилларида тўпланган маълумотларга нисбатан бир қанча аниқ ва тўла маълумотлар қўлга киритилган. Шу билан бирга 1912-1916 йилларда ОЗУ томонидан ўтказилган экспедиция материаллари асосида инженер А. В. Чаплигин, Зарафшон водийсининг сув хўжалигини тартибга солиш тўғрисида ўзининг йирик лойиҳаларини ишлаб чиққан. Бу лойиҳалар бўйича, Амударёдан насослар орқали сув чиқарилиб, Қарши воҳасини сув билан таъминлаш ҳамда унга ташланадиган Зарафшон дарёси сувининг бир қисмини янги ерларни ўзлаштириш ҳам кўзда тутилади [9; 119].

Демак, XIX асрнинг охирларига оид ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, Амударёдан Қарши воҳасига сув чиқариш ғояси ўтган асрнинг 70-йилларида хонлик учун сув боши ҳисобланган Самарқанд, Туркистон маъмурияти қўл остига ўтиши биланок вужудга келган. Масалан, Туркистон генерал губернатори К. П. Кауфман Қашқадарёдаги мавжуд сиёсий парокандаликка барҳам бериш ва Бухоро амирлигининг ишончига кириш мақсадида А. К. Абрамов бошлиқ рус ҳарбий қисми орқали Қашқадарёдаги мавжуд кўзғолонларни бостириш нафақат аҳоли тинчлигини сақлаш, қолаверса, Амир Олимхоннинг илтифотини қозониш бўлган. К. П. Кауфманнинг Амударёдан канал қаздириб Қарши воҳасига сув олиб келиш масаласи ва унга молиявий кўмак бериш ишлари, биринчидан воҳада суғориладиган экин майдонларини кенгайтириш, пахта ва ғаллачиликдан кўпроқ ҳосил олиш бўлса, иккинчидан, амир Олимхоннинг ишончига кириб хонликни тўлиқ ўз томонига оғдириш бўлган. Умуман олганда, Туркистон генерал губернатори К. П. Кауфман Қашқадарё бўйича мавжуд сиёсий парокандаликни тугатиб у ердаги муҳитни яхшилаётган.

Шундан сўнг хонликлар батамом тугатилган. Орадан бир неча йиллар ўтиб 1962 йилда “Средазгипроводхлопок” лойиҳа институти Қарши воҳасидаги суғориш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш мақсадида, Қарши чўлидаги қўриқ ерларни ўзлаштириш учун суғоришнинг янги бош схемасини ишлаб чиққан. Шу асосида 1963 йилда Қарши магистрал каналининг бош каналида қовлаш ишларини амалга оширган. Қурилиш ишлари этапма-этап амалга оширилиб, ҚМК 1973 йилда тўлиқ қуриб битказилган ва фойдаланишга топширилган.

Ҳозирда Қашқадарё вилоятининг 400 минг гектарга яқин ер майдонларини сув билан таъминлай оладиган Қарши магистрал канали, қўшни Туркманистон давлати ҳудудидан оқиб ўтувчи Амударёдан сув олади. Мавжуд 6 та кўтарма насослар секундига 210 м³ сувни чиқариш 132 метр баландликка узатиш қувватига эга. Қарши магистрал каналидан қишлоқ хўжалиги экинларини суғориш учун секундига 295 м³ гача сув берилади. Шундан 165 м³/сек сувни чиқариш насос агрегатлари ҳиссасига тўғри келади. Бундан ташқари 130 м³/сек сув қиш ойларида заҳира қилинган Талимаржон сув омборидан берилади.

Йиллар давомида бунёд этилган Қарши сув чиқариш насос станциялари Қашқадарё вилоятини сув билан таъминлабгина қолмай, Туркманистон давлатининг 50 минг гектарга яқин ер майдонларини ҳам сув билан таъминлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Аму-Қарши каналининг қурилиши тўғрисида илк маълумотлар XVII асрнинг бошларида қайд этилган. Масалан, XVI асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон томонидан Қарши вилоятини суғориб обод этиш учун Келиф яқинида, Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Қоракамар деган жойдан Қарши воҳасига канал қаздириб сув чиқарганлиги айтилади. Бунинг ҳисобидан воҳада суғориладиган ер майдонларининг орگانлиги суғориш ишлари билан боғлиқ муаммолар ўз ечимини топганлиги қайд этилади.

XIX аср охирига оид ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, Амударёдан, Қарши воҳасига сув чиқариш масаласи ўтган асрнинг 70-йилларида хонлик учун сув боши ҳисобланган Самарқанд яъни Туркистон маъмурияти қўл остига ўтиши биланоқ кўтарилган. Лекин Амударёдан, Қарши воҳасига сув олиб келиш масаласи (лойиха, таклиф ва мулоҳазалар) бир ярим асрдан ортиқ вақт давомида ҳар хил тортишув ва келишмовчиликлар сабаб қолиб кетаверган.

Воҳага сув олиб келиш ва канал қазिश ишлари билан боғлиқ янги лойиҳалар XX асрнинг иккинчи ярмида амалга оширилган. Режага кўра Қарши магистрал каналини қуриш ишлари ўн йил давом этган. 1973 йилнинг ёз ойларида Қарши Магистрал Канали тўлиқ қуриб битказилган ва фойдаланишга топширилган. Қуриб битказилган Қарши Магистрал Канали орқали Қашқадарё вилоятида тахминан 400 минг гектарга яқин ер майдонлари ўзлаштирилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сағдуллаев А. С. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент, 1998.
2. Мирза Абдулазим Сами. Тарихи салатини мангитийа. История Мангытских Государей. – М. 1962.
3. ЦГА.УзССР, Ф, И-715, д-41-285 хужжат.
4. Дунин-Барковский Л. В. Древний канал Иски-Ангор и его современное использование. – Ташкент, 1950.
5. Мухаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент: ФАН. 1972.
6. Бартольд В. В. Сочинения, Т. III. – М.: Наука, 1965.
7. Аҳмад Маҳдуми Дониш. Наводир ул-вокое (“Нодир воқеалар”). – Тошкент, 1964.
8. ЦГА, Ф, И-126, оп. 2.д. 1400, л. 8. ”Туркестанские ведомости “ газетаси, 1914, 94-сон.
9. Дунин-Барковский Л. В. Развитие Орошения в Узбекистане водами Амударьи. – Т., 1946.

Наширға проф. Б.Эшов тавсия этган

QASHQADARYO VOHASIDAGI ETNOTOPONIMLAR VA ULARNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA

Berdiyev J. (QarDU)

Аннотация. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasidagi etnotoponimlar va ularning shakllanish bosqichlari tahlil qilib berilgan.

Tayanch soʻzlar. *Moʻgʻuliston, Janubiy Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Qangʻ, Kushon, Turk xoqonligi, Eftaliylar, etnografik, lingvistik, toponimik, antropologik.*

Аннотация. В данной статье анализируются этнопонимы Кашкадарьинского оазиса в конце 19 - начале 20 века и этапы их формирования.

Ключевые слова. *Монголия, Южная Сибирь, Алтай, Восточный Туркестан, Еттисув, Кань, Кушаны, Эфталлийцы, Тюркский каганат, этнографический, лингвистический, топонимический, антропологический.*

Annotation. This article analyzes ethnotoponyms in the Kashkadarya oasis at the end of the 19th - beginning of the 20th century and the stages of their formation.

Key words. *Mongolia, Southern Siberia, Altai, Eastern Turkestan, Ettisuv, Kangʻ, Kushan, Eftalians, Turkic khaganate, ethnographic, linguistic, toponymic, anthropological.*

O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda turli tillardagi yozma manbalar va arxeologik materiallar bilan bir qatorda bugungi kungacha mavjud bo'lgan etnografik, lingvistik, toponimik, antropologik va hokazo ma'lumotlarning o'rni katta. Ayniqsa, mintaqa tarixini yoritishda toponimika fanining, xususan, uning yirik bir tarmog'i bo'lgan etnotoponimika materiallari asqotishini aytib o'tish zarur. O'rta Osiyo etnotoponimlariga mavjud 5 ta respublika misolida ko'z tashlansa, ular orasida ayniqsa, O'zbekistondagi etnik atamalar bilan bog'liq joy nomlari ancha katta miqdorni tashkil etishi bo'yicha ko'plab ma'lumotlar bor.

Tarixiy voqealarning negizida birinchidan, bu hududning nisbatan aholisi tig'iz joylashganligi, shu bilan bog'liq ravishda aholi maskanlarining soni ko'pligi yotsa, ikkinchidan, mamlakatimizning o'ziga xos tabiiy iqlimi va geografik joylashuvi muhim o'rin tutadi. Uchinchidan, bu yer qadimdan o'troq turmush tarziga ega shaharlar va yirik aholi maskanlarida yashagan hunarmand va ziroatchi (dehqon, bog'bon va h.k.) jamoalar uchun makon vazifasini bajarib kelgan. O'rta Osiyoda ko'p asrlar davomida yuz bergan migratsiya jarayonlarining negizida ham shu kabi omillar yotadi. Bunga Qashqadaryo vohasi etnotoponimlarini tadqiq etish orqali ham guvoh bo'lish mumkin.

Qashqadaryo vohasi etnotoponimlarining o'rganilishi masalasiga Rossiya imperiyasi, sovet va mustaqillik yillarida o'rganilishi bilan qisqacha tanishib chiqish shundan darak beradiki, bu sohada bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan va muayyan yutuqlar qo'lga kiritilgan.

Ayniqsa, Qashqadaryo vohasi joy nomlarining tarixiy ahamiyati, qariyb ikki ming yil davomida vohada kechgan ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlar yoritilib, bugungi kunda vohada yashovchi aholining shakllanishida asosiy rol o'ynagan omillar ko'rsatib berilgan. Bu masalada ushbu vohadan yetishib chiqqan T. Nafasov, K. Shoniyozov, P. Ravshanov, O. Bo'riyev, T. Enazarov kabi filolog, tarixchi va etnograf olimlarning hissasi katta.

Qashqadaryo vohasi aholisining etnogenezi va asosiy etnik jarayonlarni Rossiya imperiyasi, sobiq sovet va xorij tadqiqotlari asosida yaxlitlaydigan bo'lsak, ularning ko'pchiligi Qashqadaryo vohasining eng qadimgi aholisini sharqiy eroniy tilli sug'diylar deb hisoblashlariga guvoh bo'lamiz. Ko'plab tadqiqotlarga ko'ra, vohada turkiy aholining paydo bo'lishi asosan Turk xoqonligi (552-744) va undan ancha keyingi Qoraxoniylar (960-1212), Xorazmshohlar (1070-1223) va Saljuqiylar (1040-1141) davriga to'g'ri keladi. Vohada turkiy aholining ko'pchilikni tashkil qila boshlashi esa o'rta asrlarga, xususan, vohada Chig'atoy sulolasi, Temuriylar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar va Buxoro amirligi (mang'itlar) hukmronligi davri bilan bog'liqdir. Qashqadaryo vohasida turkiy asosli joy nomlari, xususan, etnotoponimlarning uchray boshlashi ham asosan aytib o'tilgan turkiy sulolalar hukmronligi davri bilan xarakterlanadi.

Birinchidan, miloddan oldingi bir mingyillikning so'nggi asrlaridan boshlab voha bir muddat Qang' davlati va Kushon saltanati qo'l ostida bo'lgan [11;15-26]. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, garchi mintaqaning markaziy va shimoliy hududlariga nisbatan Qashqadaryo vohasida Qang' davri bilan bog'liq yozma materiallar birmuncha kam bo'lishiga qaramay, vohaning Kushon saltanatining markaziy hududi – Baqtriya-Toxaristonga yaqin joylashuvi bu yerda ko'chmanchi aholi ta'sirini ancha kuchaytirib yuborganligi ma'lum. Ikkinchidan, Turk xoqonligidan birmuncha oldin mintaqa etnosiyosiy hayotiga kirib kelgan Xioniylar, Kidariylar va Eftaliylar kabi siyosiy uyushmalar Qashqadaryo vohasida ham o'zlaridan birmuncha iz qoldirgan edi. Hozirgi kunda ushbu sulolalar orasida kamida Xioniylar va Eftaliylar boshqaruvchi toifasining turkiy tilli bo'lganligi masalasi anchagina o'z tasdig'iga ega [8;119–132.]. Kezi kelganda aytib o'tish kerak, mamlakatimizning boshqa vohalariga nisbatan Baqtriya-Toxaristonda nufuzi yuqori bo'lgan ushbu sulolalarning boshqaruv markazlari Qashqadaryoga qo'shni hudud – Surxon vohasida joylashib, ayrim vaqtlarda Naxshab shahri ularning tayanch shaharlaridan biri bo'lganligini ko'zda tutish kerak bo'ladi [2; 315-317].

Qashqadaryo vohasidagi eng qadimiy etnotoponimlar tarkibiga nazar tashlaydigan bo'lsak, tabiiy ravishda miloddan oldingi va milodiy ilk mingyilliklarga tegishli bugungi kungacha yetib kelgan etnik atamalar miqdorining ancha kamligi ko'zga tashlanadi. Eftaliylar, Turk xoqonligi va Qoraxoniylar davriga kelgach esa etnotoponimlar soni orta boshlagani kuzatilib, Turk, Qarluq, Qoraxitoy, Qipchoq kabi joy nomlarini qadimgi turkiy etnotoponimlar sirasiga kiritish mumkin. Ular qatoriga Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Qoraxitoylar davri mahsuli bo'lmish o'g'uz

turkiychasiga xos etnotoponimlar (Chavundur – Chandir, Sariq, Qaraman va h.k.)larni ham kiritish ehtimoli bor.

Qashqadaryo vohasida etnotoponimlar paydo bo'lishi birmuncha keyingi davrlarga – Temuriylar va o'zbek xonliklari davriga to'g'ri kelishi ham mumkin. Ayniqsa, Qipchoq, Chandir, Sariq kabi etnotoponimlar. Biroq Qarluq, Turk kabi etnonimlar bilan nomlangan qishloqlarda aholining birmuncha qadimiy shevada so'zlashishlari va nisbatan qadimda o'troqlashgan xususiyatlarga egaligi ularning nisbatan ancha oldingi asrlarda o'z qishloqlariga ega bo'lganligini ko'rsatadi.[3;92-95.] Turk xoqonligi davrida Amudaryo – Sirdaryo oralig'iga, shu jumladan, Qashqadaryo vohasiga Mo'g'uliston, Janubiy Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston va Yettisuv o'lkalaridan, Qoraxoniylar davrida esa Sharqiy Turkiston va Yettisuvdan sezilarli miqdorda turkiy urug'larning kirib kelishi kuzatiladi.

Shahrisabz bekligida qadimiy turkiy vasfli bir qator etnotoponimlar uchrab, ular orasida Xalach (Xalaj) nomli qishloq nomi diqqatga sazovordir [6;269]. Ushbu etnonim Eftaliylar davri bilan bog'lanib, O'rta Osiyoning bir qator hududlarida bugungi kungacha etnotoponim sifatida saqlanib qolgan.

Qashqadaryo vohasidagi joy nomlarining sezilarli bir qismi Chig'atoy ulusi (XIII – XIV asrlar) va Temuriylar (1365-1405) davri bilan bog'lanadi. Ayniqsa, Chingiziy sulolalardan bo'lmish Chig'atoy ulusi davrida mintaqaga Mo'g'uliston, Oltoy, Sharqiy Turkiston va Yettisuvdan arlot, arg'un, barlos, jaloyir, mang'it, sulduz, xitoy, qatag'on, qovchin, qo'ng'iroq, qiyot va hokazo kabi bir necha o'nlab yirik turk-mo'g'ul urug'lari ko'chib kelishadi [1;4-20]. E'tiborni tortadigan tomoni shundaki, ularning sezilarli bir bo'lagi Qashqadaryo vohasiga kelib joylashgan.

Markazi bir muddat Qarshi shahri bo'lgan Chig'atoy ulusi bilan bog'liq etnotoponimlar O'rta Osiyoda, xususan, O'zbekiston va Tojikistonda uchrab, mamlakatimizda bunga birgina "Chig'atoy" etnotoponimi misol bo'la oladi. Mamlakatimizda Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Toshkent viloyatlarida bir qator qishloqlar ushbu etnotoponim bilan bog'lanadi.

Chig'atoy ulusi va Temuriylar davrida Qashqadaryo vohasida paydo bo'la boshlagan etnotoponimlar sirasidan joy olgan Arlot, Barlos, Mo'g'ul, Kerayit, Makrit etnik atamalar bilan bog'liq bir qator o'ziga xosliklar ko'zga tashlanadi. Ya'ni, ular asos solgan qishloqlar o'zaro qo'shni ekanligi, aholi shevalarida va urf-odatlarida umumiylik kuzatiladi. Qashqadaryo vohasining muayyan hududlarini o'ziga suyurg'ol sifatida olgan ushbu qabila va urug'lar o'troqlashuv jarayonida vohaning nisbatan serunum qismlarida – daryoning yuqori va quyi havzalarida, tog' etaklarida, yaylovga boy yerlarda o'rinishgani ko'zga tashlanadi. Fikrimiz isboti sifatida Kerayit etnonimiga aloqador toponimlarning Qarshi, G'uzor, Shahrisabz, Kitob bekliliklarida uchrashi, Arlot etnotoponimining Qarshi bekligiga qarashli bo'lgan Kasbi amloki va Kitob bekligida saqlanganligini keltirishimiz mumkin.

Shayboniylar – Ashtarxoniylar davri va Mang'itlar sulolasi hukmronlik qilgan davr, ya'ni XVI–XX asrlar oralig'ida Qashqadaryo vohasida yangi etnotoponimlar paydo bo'lishiga zamin yaratiladi. Xususan, Qashqadaryo vohasidagi etnotoponimlarning katta qismi bu davrga to'g'ri kelib, Shayboniylar sulolasining ko'chmanchi o'zbek urug'larini mintaqaning unumdor va yaylovlarga boy hududlariga joylashtirish siyosati bilan bog'liq edi.

XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasida faqatgina Mang'it etnonimi bilan bog'liq 8 ta aholi maskani Qarshi, Qamashi, Chiroqchi, Dehqonobod, Nishon, G'uzor, Yakkabog' tumanlarida qayd qilingan [4;163].

Aslida ko'chmanchi o'zbeklarning tarkibiy bir qismi bo'lgan qo'ng'iroqlar bundan ancha oldin, Shayboniylar, hatto Chig'atoy ulusi va Temuriylar davrida ham Amudaryo – Sirdaryo oralig'ida salmoqli o'rin egallagan bo'lsalar-da [9;36-34], ularning Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida keng tarqalishi – bu XVII asrga to'g'ri keladi. Ayniqsa, "j"lovchi shevada so'zlashishlari kabi boshqa ko'chmanchi o'zbek urug'larini bilan umumiylikka ega bo'lsalar-da [10;86-94], qo'ng'iroqlarning nayman, mang'it, saroy, ming, qirq, yuz va yana o'nlab "qipchoq o'zbeklari"dan farqli holda "etnografik xususiyatlar"ni nisbatan ko'proq saqlab qolishlari negizida ularning mana shu nisbatan "kech migratsiyasi" hamda tog'oldi va tog'li joylarni maskan tutib, kompakt holatda yashashlari omili yotsa kerak [7;16].

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, vohadagi mavjud etnik atamalar bilan bog'liq aholi maskanlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o'zlarining urug' mansubligini yaxshi saqlab qolgan, faqatgina ayrim hududlardagina bu holat farqli tus olgan. Qarshi, Shahrisabz, G'uzor kabi nisbatan qadimiy shaharlar va ularga yaqin qishloqlar aholisi etnotoponimlarning asl ma'nosini deyarli unutganliklari va ular bo'yicha turlicha xalqona ta'riflar berganliklari ko'zga tashlanadi. Vohaning tog', tog'oldi va dasht hududlaridagi etnotoponimlar bo'yicha aksincha holat uchrab, mahalliy aholi o'zlari yashayotgan qishloq nomini muayyan qabila-urug'lar bilan bog'lab tushuntirishlari kuzatilgan.

Xullas, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasidagi etnotoponimlar va ularning shakllanish bosqichlari qisqacha tahlil qilinganda, ularning bir qismi ancha qadimgi davrlar va ilk o'rta asrlarga borib taqalsa, sezilarli bir qismi esa o'rta asrlarga, katta qismi esa so'nggi o'rta asrlar mahsuli ekanligi tarixiy manbalar va ma'lumotlar asosida aniqlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. – С. 4-20.
- 2.Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах. ... – С. 271-272.
- 3.Жо'rayev В. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1969.
- 4.Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. 5.Мухаммеджанова. – Т.: Universitet, 2001. – S. 163.
- 6.Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. – Қарши: Насаф, – Б. 269.
- 7.Usmonov M. Janubiy O'zbekiston qo'ng'irotlari (XIX asr oxiri – XX asrning birinchi yarmi, tarixiy-etnologik tahlil). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2018. – B. 16.
- 8.Vaissière E. de la. Is There a «Nationality of the Hephtalites»? // Bulletin of the Asia Institute. New Series. – London, 2003. – Vol. 17. – P. 119–132.
- 9.Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалекти. – Т., 1976. – Б. 36-44.
- 10.Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 86-94.
- 11.Filanovich M. Qang'uy davlati // O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Т.: Sharq, 2001. – B. 15–26.

Nashrga prof. B.Eshov tavsiya etgan

ЎЗБЕКИСТОНДА “КУРАШ” МИЛЛИЙ СПОРТ ТУРИНИ ЯНАДА РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЎРНИ

Омонова С. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда жисмоний тарбия соҳасининг турли йўналишларида турли тарихий даврларда қўлга киритилган ютуқларни ёритиб беришга ҳаракат қилинган. “Кураш” миллий спорт турини янада ривожлантириш ўқувчи, талаба қизлар ўртасида “Кураш” миллий спорт турини янада оммалаштириш, ўқувчи, талаба-ёшларда кураш машғулоти ва мусобақалари орқали соғлом авлод тарбиясида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Таянч сўзлар: спорт тадбирлари, кураш, мусобақа, аёл мураббийлар, оммавий спорт, соғлом авлод.

Аннотация. В данной статье он попытался осветить достижения, достигнутые в разные исторические периоды в разных областях области физического воспитания в Узбекистане. Важное значение в воспитании здорового поколения приобрело дальнейшее развитие национального вида спорта «Kurash» среди юношей и девушек, популяризация национального вида спорта «Kurash» через борцовские упражнения и соревнования среди юношей и девушек.

Ключевые слова: спортивные мероприятия, борьба, соревнование, женщины-тренеры, массовый спорт, здоровое поколение.

Annotation: In this article, he tried to highlight the achievements made in different historical periods in different areas of the field of physical education in Uzbekistan. Further development of the national sport "Kurash" among male and female students, popularization of the national sport "Kurash" through wrestling exercises and competitions among male and female students has become important in raising a healthy generation.

Keywords: sports events, wrestling, competition, female coaches, mass sports, healthy generation.

Мустақиллик даврида аста-секинлик билан спорт тадбирлари оммалашиб, халқаро спорт тадбирларида муайян натижаларга эришилди.

Республикада ўқувчи ёшларнинг ёзги таътил кунларини яхши ўтказиш, болаларни соғломлаштириш ва спорт машғулотларига узлуксиз қамраб олишни таъминлаш мақсадида Ўзбекистонда 2007 йил 15 майда “Умумтаълим мактаблари ўқувчилари ўртасида “Ёз – 2007” спорт мусобақаларини ўтказиш тўғрисида”ги низом ишлаб чиқилди ва шу асосда тадбирлар ташкил этилди.

Жумладан, Бойсун туман болалар ва ўсмирлар спорт мактаби вакиллари 2008 йили Туркияда ўтказилган ёшлар ўртасида кураш мусобақасида 1-ўринни қўлга киритди. Шунингдек, 2010 йилда туманнинг “Барчиной” қизлар жамоаси спорт клублари ўртасида ўтказилган мусобақада қатнашиб, 1-ўринни эгаллади. Халқаро хотин-қизлар куни 8 март байрамига бағишлаб 2010 йилда вилоятда ўтказилган спортнинг энгил атлетика мусобақасида тумандаги 4, 33-мактаблар жамоаси 1-2-3-ўринларни эгаллаб, вилоятда мазкур тур бўйича умумжамоа ҳисобида 2-ўринни қўлга киритди [1].

2009 йил 28 – 30 май кунлари Андижон шаҳрида ўтказилган “Универсиада – 2010” мусобақаларининг финал босқичида Фар ДУнинг спортчи қизлари ҳам фаол иштирок этди. Вилоят терма жамоаси спортнинг энгил атлетика, шахмат, стол тенниси, теннис, сузиш, белбоғли кураш, миллий кураш турлари бўйича иштирок этиб, 12 та медални қўлга киритди. Екатерина Тунгусковая (енгил атлетика) 1 та олтин, 1 та кумуш, 1 та бронза, Марина Хмеловская (енгил атлетика) 3 та кумуш Гулёра Мақсудова (енгил атлетика) 1 та кумуш, Гулҳумор Тожибоева (енгил атлетика) 1 та кумуш медаллари билан тақдирланди [2].

2014 – 2015 ўқув йилида умумтаълим мактабларида 25169 нафар жисмоний тарбия ўқитувчилари, шундан 6763 нафари аёл, болалар ва ўсмирлар спорт мактабларида эса жами 9983 нафар мураббийлар, шундан 2536 нафари аёл мураббийлар фаолият кўрсатди. 2015 йилда болалар спорти объектларидаги мураббий-ўқитувчилар сони 10612 нафар, жумладан аёллар 2809 нафарни (26,5 фоиз) ташкил этди. 2006 – 2017 йилларда ЎзДЖТИга хотин-қизлар спортини ривожлантириш йўналиши бўйича қарийб 3000 га яқин талаба қизлар ўқишга кирди. Шунингдек, улардан 1687 нафари бакалавр дипломини қўлга олди. Демак, аёл мураббийлар сони йилдан-йилга ортиб борди. 1999 йили аёл мураббийлар сони 2845 нафарни ташкил этган бўлса, 2016 – 2017 ўқув йилида бу кўрсаткич 17435 нафарга етди [3].

Демак, таълим муассасаларида аёл мураббийлар сонининг йилдан-йилга ортиб бориши ўз ўрнида хотин-қизлар ўртасида спортнинг оммалашиб боришига хизмат қилди. Масалан, бу даврда биргина Қарши давлат университетида Спорт устаси унвонига сазовор бўлганларнинг сони 10 тадан ошиб кетди. Жисмоний тарбия ва спорт факультетининг талабаси София Каспулатова спортнинг карате-до (якка кураш) тури бўйича 1999 йилда Осиё чемпиони ва 2003 йилда жаҳон биринчилиги мусобақаларида кумуш медал совриндори бўлди [4]. Каратэ бўйича жаҳон чемпионлари Ноил Каспулатов ва София Каспулатова, Луция Байбулатова, миллий кураш бўйича Осиё чемпиони Моҳир Нуралиева, жаҳон биринчилиги иштирокчилари Дилфуза Абдурахмонова, Динара Абдурахмонова, Динара Донаева, Соҳиба Эштемирова ҳам Қарши давлат университетида таълим олди. Университетдаги жисмоний тарбия кафедраси ўқитувчилари универсиада спорт мусобақалари дастуридан ўрин олган волейбол (ўғил-қиз), футбол, шахмат-шашка (ўғил-қиз), стол тенниси (ўғил-қиз), шунингдек, дзю-до, миллий кураш спорт турларидан машғулотларни мунтазам олиб борди. Ушбу спорт тўғрақларида шуғулланган талабалар университет шарафини шаҳар, вилоят ва республика миқёсида ҳимоя қилди [5].

Термиз давлат университетида спорт-соғломлаштириш ишлари яхшилаш ва талабаларнинг оммавий спорт турлари билан шуғулланишлари учун яратилган шароитлардан унумли фойдаланиш мақсадида бир қатор спорт тўғрақлари фаолият юритди. 2008 йил 10 – 22 январь кунлари “Спорт – хотин-қизлар ҳаётида соғлом турмуш манбаи” шиори остида спортнинг баскетбол, шахмат ва стол тенниси турлари бўйича мусобақалар ўтказилди. 2014 йил “Соғлом бола йили” давлат дастури ижросини таъминлаш мақсадида факультетлараро бир қатор спорт мусобақалари ташкил этилиб, мусобақаларнинг ғолиб ва совриндорлари бош ҳакамлар томонидан аниқланди. Бел олиш

кураши бўйича 2015 йил май ойида ўтказилган Республика чемпионатида Термиз давлат университети жисмоний маданият факультети 1-курс 103-гуруҳ талабаси Дилноза Раҳмонова ғолиб бўлиб, Польшада ўтказиладиган жаҳон чемпионатида йўлланма олган бўлса, 66 кг вазн тоифасида эса филология факультети 1-курс, 104-гуруҳ талабаси Мафтуна Ҳайдарова 2-ўринни қўлга киритиб, Республика чемпионатида 2- ўрин соҳибаси бўлиб, диплом билан тақдирланди [6].

Қизлар ўртасида спортнинг турли йўналишлари бўйича мусобақалар ўтказиш анъанага айланиб борди. 2017 йилнинг 22 – 25 ноябрда Фарғона вилоятида спортчи қизлар ўртасида кураш бўйича Ўзбекистон чемпионати ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кураш” миллий спорт турини янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 2 октябрдаги ПҚ-3606-сонли Қарорининг қабул қилиниши ўқувчи, талаба қизлар ўртасида “Кураш” миллий спорт турини янада оммалаштириш, ўқувчи, талаба-ёшларда кураш машғулоти ва мусобақалари орқали соғлом авлод тарбиясида муҳим аҳамиятга эга бўлди [7]. Ўзбекистонда ҳар йили спорт бўйича ўтказиладиган мусобақаларда 1,2 миллион нафардан ортиқ хотин-қиз қатнашди [8].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Тошкент: 1989. – Б. 505 – 517.
2. Фарғона давлат университети. 1-китоб. Тарих ва юксалиш йиллари. (Масъул муҳаррир Х.Ш.Ташматов). – Фарғона, 2015. – Б. 90 – 98.
3. Фазилов Б. Хотин-қизлар спортини ривожлантириш йўналиши // Хотин-қизлар спорти: имкониятлар ва истиқболлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари, 4 – 5 май 2018 йил. – Бухоро: Durdona, 2018. – Б. 218 – 219.
4. Содиқов Т., Расулов Т., Бегматова Н. Университет тарихидан лавҳалар (I қисм). – Қарши, 2013. – Б. 35 – 45.
5. Эгамов Н. Жануб жавоҳири. – Қарши, 2017. – 160 б.
6. Ҳайдаров М.Э., Турсунов С.Н. Термиз давлат университетининг шонли тарихий йўли: юксалиши ва салоҳияти. Иккинчи қисм –Термиз, 2016. – Б.145-158.
7. “Кураш” миллий спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3606-сон Қарори. 02.10.2017
8. Файзиев Я. Олий таълим муассасаларида талаба-қизлар спортини ривожлантириш истиқболлари // Хотин-қизлар спорти: имкониятлар ва истиқболлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари, 4-5 май 2018 йил. – Бухоро: Durdona, 2018. – Б.196 – 197.

Наишга проф. Б.Эшов тавсия этган

АШТАРХОНИЙЛАР ДАВРИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Ширинов С. А. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада XVII аср бошларида Бухоро хонлиги тахтига келган янги сулола Аштархонийлар даврида мавжуд бошқарув тизими, унинг ҳуқуқий асослари ҳақида сўз боради. Аштархонийлар сулоласи даврида ҳокимият бошқарув тизими Шайбонийлар давридаги вазият билан бир хилда олиб борилгани, икки сулола давридаги бошқарувда асосий фаркли жиҳатлари ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган. Бухоро, Самарқанд, Ўратепа, Ғузур, Шахрисабз ҳудудларидаги аҳвол асосан тилга олинади.

Калит сўзлар: *Аштархонийлар, Имомқулихон, давлат бошқаруви, Шайбонийлар, мансаблар, Убайдуллонома, Бухоро, Абулфайзхон.*

Аннотация. В данной статье рассказывается о существовавшей системе управления и ее правовых основах при Аштарханидах, новой династии, вступившей на престол Бухарского ханства в начале XVII века. При династии Аштарханидов система управления государством осуществлялась так же, как и при династии Шайбани, и были отмечены основные различия в управлении при двух династиях. В основном упоминается ситуация в Бухарской, Самаркандской, Оратепинской, Гузурской, Шахрисабзской областях.

Ключивые слова: *Аштарханы, Имамкули-хан, государственное управление, Шайбани, должности, Убайдуллонама, Бухара, Абульфаиз-хан.*

Annotation. This article describes the existing system of government and its legal foundations under the Ashtarkhanids, a new dynasty that ascended the throne of the Bukhara Khanate at the beginning of the 17th century. Under the Ashtarkhanid dynasty, the system of state administration was carried out in the same way as under the Shaybani dynasty, and the main differences in administration under the two dynasties were noted. The situation in Bukhara, Samarkand, Oratepa, Guzor, Shakhrisabz regions is mainly mentioned.

Keywords: *Ashtarkhany, Imamkulikhan, public administration, Shaibani, job title, Ubaidullanama, Bukhara, Abulfaizkhan.*

Аштархонийларнинг давлат тизими ва маъмурий бошқаруви ўз тузилиши ҳамда мазмун-моҳиятига кўра, шайбонийлар даври давлатчилигидан деярли фарқ қилмас эди. Манбаларнинг маълумот беришича, XVII – XVIII асрнинг биринчи ярми давлат бошқарувида ҳокимият марказда ҳам, вилоятларда ҳам асосан бир идора – даргоҳда мужассамлашиб борган. Шунингдек, шайбонийлар даврида бўлгани каби аштархонийлар даврида ҳам давлат тизимида ўтроқ турмуш тарзи анъаналари билан бирга айрим ярим кўчманчиларга хос удумлар ҳам сақланиб қолган [1; 202]. Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳудуди жуда қисқариб кетди. XVII аср бошларида хонликка бўйсунувчи олтига вилоят – Бухоро, Самарқанд, Сагараж, Ўратепа, Шаҳрисабз ва Ғузор вилоятлари тилга олинади холос. Кейинчалик Имомкулихон томонидан Хисор, Тошкент, Туркистон, Фарғона, Балх вилоятлари қайта бўйсундирилган бўлсада, Хуросондаги бир неча йирик вилоятлар ва Хоразм бутунлай Бухоро хонлиги таркибидан чиқди.

Бу даврда ҳам хон расман олий ҳокимият бошлиғи бўлиб, давлатдаги ички ва ташқи сиёсатга боғлиқ барча масалалар унинг ихтиёри билан ҳал этилган. Барча олий фармонлар хон томонидан жорий этилиб, унинг номидан тангалар зарб қилинар, хоннинг номи хутбага кўшиб ўқиларди. Аммо, амалдаги бошқарувда кўпгина аштархоний ҳукмдорлар саройдаги катта мавқега эга бўлган амалдорлар ҳамда йирик уламолар қўлида кўғирчоқ эдилар. Нодирмуҳаммад, Субҳонқулихон, Убайдуллахон каби хонлар марказий ҳокимият обрўсини кўтаришга, бебош амирлар мавқеини чеклашга ҳаракат қилган бўлсалар-да, уларнинг бу ҳаракатлари деярли самара бермади. Бу даврда марказий давлат бошқаруви сарой амалдорлари қўлида тўпланган бўлса, жойлардаги маҳаллий ҳокимият вилоят ҳокимлари ихтиёрида бўлган.

Ҳожи тархонлик ўзбек қабилаларига мансуб бу ҳукмдорлар Бухородаги ўзбек қабила бошлиқлари кучига таянмай, уларнинг қўллаб-қувватлашларисиз давлатни бошқара олмас эдилар. Шунинг учун кўплаб ерларни шаҳзодалар, уламо ва саййидлар, фуқаролик ва ҳарбий соҳа маъмурларига хизмат эвазига суюрғол қилиб бериш билан бирга, ҳарбий бошлиқларга ҳам ер мулкларини шу тарзда инъом қилиш янада авж олади. Сиёсий муҳим ўзгариш шу билан характерланадики, марказий ҳокимиятнинг заифлашуви ниҳоятда кучайиб, сиёсий тарқоқлик ўз чўққисига етади [2; 180].

Сиёсий тарқоқликдан мамлакатга бўйсунувчи айрим ҳудудлар унумли фойдаланиб мустақиллик учун ҳаракатлар бошланиб кетади. Хусусан, Хоразм яна тўлиқ мустақил давлатга айланиб, XVII аср бошларида Фарғонада Қўқон хонлиги ташкил топади. Ёрбек сулоласи Бадахшонда мустақамланиб олди. Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврида Балх Бухоро хони тахт вориси тайинланадиган ҳудуд ҳисобланган. Навваб деб аталувчи ўринбосар ёки кичик хон Балхдан туриб бевосита хонликда ўз мавқеига эга эди. Марказий маъмурият девонига эга бўлган Балх ҳам тез орада Бадахшон сингари Бухоро хонлигидан ажралиб кетади.

Шунингдек, бу даврда Жўйбор хўжаларининг авлодлари мавқеи жуда юқорига чиқади. Асосий солиқ тўловчи фуқаро - раиятнинг аҳволи янада ёмонлашди. Аштархонийлар даврида ўзаро ички урушлар авж олиб, ҳарбий соҳада жиддий ўзгаришлар, ислохотлар қилинмади. Қўшин тузилиши ва жанг олиб бориш усули аштархонийлар давридагидек бўлиб, ушбу усул бу даврга келганда ўз аҳамиятини йўқота бошлаган эди. Мамлакатда ташқи ва ички душманларга тўсиқ бўла оладиган қудратли ҳарбий қўшиннинг барпо этилмаганлиги, уюшган марказий қўмондонликнинг йўқлиги сабабли

Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳарбий жиҳатдан ўта заифлашиб кетди. Натижада хонлик ҳудуди қисқариб борди [3; 412].

Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам Шайбонийлар давридаги барча давлат мансаблари, молия-солиқ тизими, иш юритиш деярли ўзгаришсиз сақланиб қолди. Хусусан, нақиб, оталиқ, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, қушбеги, чухрабоши, ясовул, иноқ, курчи, ҳарбий қози, ҳарбий муфти, эшиқоғобоши, мирзабоши, сарой кутубхонаси бошлиғи, дастурхончи каби лавозимлар мавжуд бўлгани маълум. Шу билан бирга уларнинг айримларида сифатий ўзгаришлар юз берганини ҳам таъкидлаш лозимдир [4; 62].

Айрим олимларнинг тадқиқотларига кўра, оталиқнинг вазифаси XVI асрда асосан жойлардаги бошқарув тизими билан боғлиқ бўлса, аштархонийлар даврида, (хондан кейинги ўринда оталиқ мансаби турган) айниқса Абдулазизхондан бошлаб, оталиқнинг марказдаги мавқеи кучая бошлади. Масалан, Абдулазизхон Бухоро тахтига чиққач, пойтахтдаги оталиқ вазифасини ўша пайтда энг кучли мавқега эга бўлган Ялангтўшбийга таклиф қилган. Оталиқнинг мавқеи Субхонқулихон даврида ҳам баланд бўлиб, энг муҳим ҳарбий ишлар (масалан, хивалиқларнинг Бухорога таҳдидини қайтариш, Хуросон юриши) оталиққа юклатилган. "Убайдуллонома" асарида оталиққа "умдат ал-умаро", яъни "бутун амирлар табақасининг таянчи" деган таъриф берилган. Абулфайзхон давридаги оталиқ мансабида бўлган Ҳақимбий ва унинг ўғли Раҳимбийлар жуда катта мавқега эга бўлиб, улар охир-оқибат сулола вакилларидан ҳокимиятни бутунлай тортиб олишга муваффақ бўлдилар.

Аштархонийларда оталиқ хондан кейинги ўринда турувчи мансаб сифатида қайд этилар экан, у хоннинг мураббийси, ҳомийси, маслаҳатчиси бўлиш билан бирга биринчи вазирлик лавозимини ҳам бажарган. Кейинчалик эса унга Зарафшон дарёси сувини бошқариш ваколати ҳам юкланган.

Оталиқдан кейинги турадиган девонбеги мансабидаги киши молия ва солиқ ишларини юритиш, унга раҳбарлик қилиш, ташқи алоқалар масалаларини юритиш билан шуғулланган. Бундан ташқари, парвоначи, додхоҳ кўчалдош, катта иноқ, қушбеги каби мансаблар ҳам бўлиб, уларнинг вазифалари бошқа хонлиқлардаги шу мансабларникига ўхшаш бўлган.

Аштархонийлар, хусусан, Убайдуллахон ва Абулфайзхон даврларида қўшбеги лавозимидаги амалдорларнинг ҳам мавқеи ўсган. Аниқроғи, шу мансабдаги шахснинг мавқеи кўтарилиши билан у эгаллаб турган лавозимнинг ҳам аҳамияти юксалган. Мисол учун, "Убайдуллонома"да маълумот берилишича, Тўрақўли қўшбегибоши мансабга тайинлаш ва унвон бериш, хон ёрлиғисиз шахсан ёзма кўрсатмалар тарқатиш, олий қабулларда ўз хоҳиши билан иштирок этиш каби имтиёзларга эга бўлган. Ўша манба тили билан айтганда, бу даврда қўшбегибоши "амирларнинг энг улуғи" эди [5; 181].

Бу даврда Бухородан кейинги энг нуфузли шаҳар бўлиб турган Балхни тахт ворислари бошқарар эди. Расмий даражадаги давлат бошқаруви икки босқичли бўлиб - марказий ва маҳаллий бошқарув тизимига эга эди. Вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга бўйсунуши белгиланган йиллик солиқларни тўплаб хон хазинасига юбориб туриши, хон фармонида кўра, ҳарбий юришларда ўз қўшинлари билан қатнашишдан иборат бўлган ҳолос. Кўп ҳолларда ўзларини марказий ҳокимиятдан мустақил деб ҳисоблаган вилоят амирлари ва ҳокимлари ҳам ўз бошқарув тизимига ва ҳарбий кучларига эга бўлган.

Бу даврда амалдорлар тоифасига кирган шахслар ўз эгаллаб турган лавозимларидаги масъулиятли вазифаларидан ташқари сиёсий жараёнлар ва ҳарбий юришларда ҳам иштирок этганлар. Мисол учун, манбаларга кўра, 1722 йилда Вобкент остонасидаги Муҳаммад Ҳақимбий оталиқ бошчилик қилган Абулфайзхон ва Самарқанд ҳокими Ражаб Султон қўшинлари билан бўлган тўқнашувда девонбеги, қўшбеги, парвоначи, додхоҳ, мирохўр, эшиқоғобоши, тўқсабо, дастурхончи каби мансабдорлар ҳам иштирок этганлар [6; 58].

Аштархонийлар даврига келиб Бухоро хонлиги ҳудудлари кескин қисқариб кетди. XVIII аср бошларига оид манбаларда хонликка бўйсунувчи олти вилоят: Бухоро, Самарқанд, Сағараж, Ўратепа, Шаҳрисабз ва Ғузор тилга олинади. Имомқулихон ҳукмронлиги даврида Ҳисор, Туркистон, Фарғона ва Балх вилоятлари вақтинчалик қайта бирлаштирилган бўлса-да, Абулфайзхон даврига келиб Хива (вилояти) ва Қўқон хонлиқлари алоҳида давлат эди.

XVII-XVIII асрнинг биринчи ярми аштархонийлар давлат бошқарувида қуйидаги ҳолатни кузатиш мумкин: ҳокимият марказда ҳам, вилоятларда ҳам асосан бир идора - даргоҳда мужассамлашиб борган. Давлат бошқарувининг аниқ равишдаги даргоҳ ва ижроия (девонлар) тақсимооти сезиларли даражада эмас. Аштархонийлар ҳукмронлик йилларида ҳам нақиб, оталиқ, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, қушбеги, чухрабоши, мирохур, ясовул, иноқ, қурчи, ҳарбий қози, бош қози, шайхулислом, аълам, раис, бош муфтий, ҳарбий муфтий, эшиқоғобоши, мирзабоши, мунший, сарой кутубхонаси бошлиғи, дастурхончи каби лавозимлар мавжуд бўлгани маълум.

Бухоро қозикалони Садри Зиё – Муҳаммад Шарифжон ибн қози Абд уш-Шакур ўзининг эсдаликларида Бухородаги амал ва унвонлар ва улар эгаларининг вазифалари ҳақида қуйидаги маълумотларни беради: “Аниқ бир тоифага мансуб бўлмаган яна тўртта амал мавжуд бўлган. Уларни подшолар ўзбекларнинг уламо ва сайидларига ўз хоҳишларига қараб берардилар. Булар мир асадлик, файзилик, садр ва судурлик. Бироқ файзи олим ёки сайид бўлса, унда шаҳар ташқарисиддаги бир фарсах масофадаги сайидлар ва хўжаларнинг муҳтасиблиги унинг зиммасида бўлган. Садр эса шаҳар ичкарасидаги фарсах масофадаги вақфлар мулкани бошқарган. Судур эса шаҳар ташқарисиддаги вақфларни идора этган”.

Қалам аҳлининг (олимлар – яъни адиблар, тарихнавислар) амаллари ҳам тўртта бўлган. Биринчиси девони калон (катта девон). Танхоҳ, хироҷ ва шунга ўхшаш амир[лик] дафтарларининг аминлиги унинг қўлида эди. Иккинчиси мушриф. Султоннинг инъом ва ҳадиялари, яъни байроқ, жибба, совут, от, яроғ ва шунга ўхшаш нарсаларни рўйхатга олиш учун мутасадди бўлган шахс. Учинчиси дафтардор. Бу амалдорнинг вазифаси саройдаги барча маросимларнинг сарф ва харажатларини катта дафтарга ёзиб боришдан иборат бўлган. Тўртинчиси девони танобона. Бу амалдор вазифахўрлар хирожи ва султоний ерларнинг маҳсулотларига жавобгар эди.

Аҳли қаламнинг яна тўрт амаллари бордир. Биринчиси мунший. У муборакномалар ва маншур (фармонлар)ни ёзишга масъул бўлган. Иккинчиси девони арбоби даруни шаҳр (шаҳар ичкарасидаги арбобнинг девони) дир. Ариқ ва заҳкашларнинг ҳашар ишлари ва жиноятчиларнинг султон фармониغا биноан жазоланиши унга юкланган. Учинчиси девони арабхона. Араблар жамоасидан навкар (сарбоз) олишни назорат қилар ва қалбакилаштириш, товламачиликка қарши ишларни олиб борарди. Тўртинчи девони тавжих. У девони дафтардор ва девони танобонадек қирим ишларини назорат қилган.

Юқоридагилардан пастрок даражадаги яна тўрт амал бўлиб, булар мушрифи хурд, пойғирнавис, девони маҳрам, девони ясовул. Бу даражалар ҳақида аниқ маълумотлар баён этилмаган [7].

Манбаларда таъкидланишича, қуйидаги амаллар ҳам ҳукмдорнинг яқинларига берилади ва улар баъзан олий ҳукмдорнинг амрига биноан саройга отга миниб келишлари мумкин бўлган. Бу тўрт амал кўкалдош, қўшбеги ва сарой хожайи калонидан кейин туради ва даражаси улардан пастрокдир. Улардан биринчиси иноқи хурд (кичик иноқ), иккинчиси меҳтари калон (катта меҳтар). Бирор ариза ёки элчи (нинг хати) саройга келса аввал иноқи хурдга берилади ва у хатни очиб, подшоҳнинг розилиги билан муншийга баланд овоз чиқариб ўқиш учун беради. Меҳтари калоннинг вазифаси закот, мўминларнинг ушри (дахяқ солиғи) дан тўртини, зиммийлар ушрининг ярмини, ҳарбийларнинг ушрини, мол ва нақд пуллар, чорва ва ғалла луқтаси (топиб олинган эгасиз нарсалар) ни ўз эгаларига топширишдан иборат бўлган. Учинчиси девони саркор бўлиб, Султон ерлари, тегирмон, подшолик дўконларини фойдаланишга ва ижарага беради, қирим-чиқими ҳақида хос саркорга ҳисобот беради. Султон ҳарами, хазиnasi, кўруниш вақтидаги таом ва шунга ўхшаш харажоти унга тегишли. Тўртинчи дастурхончи. Унинг хизмати подшоҳ дастурхонини тўшаш ва уни тартибга солишдан иборат [8; 310].

Бухоро хонлигидаги ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда муфтининг ўрни алоҳида бўлган. Муфти фикҳ (ҳуқуқ) ва ҳадисни жуда яхши биладиган қонуншунос бўлиши лозим бўлган. XVII асрнинг охири – XVIII аср бошларида давлат ҳокимиятининг заифлашуви оқибатида дарвиш гуруҳларининг ҳам роли ортиб борган.

Хулоса қилиб айтганда, шароит ва вазиятга қараб у ёки бу давлат лавозимининг эътибори ўзгариб бораверган. Аниқки, бу ҳолат асосан олий ҳукмдорнинг у ёки бу шахсга, унинг ҳокимият учун тегадиган нафига, жамиятда тутган ўрнига қараб муносабатда бўлиши билан боғлиқ эди. Хусусан, аввал бошда Убайдуллахон саройида Муҳаммад Раҳим оталиқ мавқеи баланд бўлса, 1707 йили хон уни Қарши вилояти бошқарувига тайинлайди. 1710 йили эса Тўрақули қўшбегибошига юқорида кўрсатилган катта имтиёзларни беради. Натижада қўшбеги унвони мавқеи ўз-ўзидан юксалади. Хуллас, унвон эгаларининг ижтимоий мавқеи ҳал қилувчи рол ўйнаган. Шунинг учун ҳам вилоят ҳокимлигига парвоначи, оталиқ қаби лавозимдагиларнинг тайинланиши табиийликка айланиб борган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сағдуллаев А. ва б. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият таракқиёти. – Т.: Академия, 2000.
2. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: Адолат, 2003.
3. Toshmurodova Q. va boshqalar. Ashtarxoniyalar davrida Buxoro Xonligining davlat tizimi, saroy va harbiy boshqaruvi// «Science and Education» Scientific Journal, June 2021 / Volume 2 Issue 6.
4. Худойқулов Т. Марказий Осиё давлатларининг бошқарув тарихи (марказий, маҳаллий, ҳарбий, диний ҳокимият (XVIII – XIX аср бошлари): Тарих фанлари док. дисс. – Қарши, 2022.
5. Ахмедов Б. История Балха (XVI в. – первая половина XVIII в.). – Т.: Фан, 1982.
6. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди. II. 2019.
7. Садри Зиё. Мажмуа // Қўлёзма. Ўзбекистон ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти – № 2193.

Наширға проф. Б.Эшов тавсия этган

QASHQADARYO VILOYATI NEFT-GAZ SANOATINING RIVOJLANISHI (1960-1980-yillar)

Mallayeva F. (QarDU)

Аннотация. Мақоллада Қашқадарью вилояти нефт-газ саноатининг ривожланиши 1960-1980 йиллар, Муборак нефт ва газ қазиб чиқариш бoшқармасининг ташкил топиш тарихи, ишлаб чиқариш қуввати ва мамлакатимиз саноат салоҳиятини ривожлантиришга қo‘shayotган hissаси xususida mulohaza yuritilgan.

Тayanch so‘zlar: yer osti boyliklari, Shimoliy Muborak, Janubiy Muborak, Qora Xitoy, Qarshineftegazrazvedka, Neftyanik, Muborak neft va gaz qazib chiqarish boshqarmasi, Karim, Soyuz, Soyuzzbekgazprom, Mubarakgazpromstroy, Buxaragazpromstroy, Naipgazstroy, O‘zbekgidroenergostry

Аннотация. В статье рассматривается развитие нефтегазовой промышленности Кашкадарьинской области в 1960-1980 гг., история создания Мубаракского нефтегазодобывающего управления, производственные мощности, его вклад в развитие промышленного потенциала нашей страны.

Ключевые слова: подземные ресурсы, Северный Мубарак, Южный Мубарак, Черный Китай, Каршинефтегазразведка, Нефтяник, Мубаракское НГДУ, Карим, Союз, Союззбекгазпром, Мубаракгазпромстрой, Бухарагазпромстрой, Наипгазстрой, Узбекгидроэнергострой.

Annotation: The article discusses the development of the oil and gas industry of the Kashkadarya region in 1960-1980, the history of the creation of the Mubarak oil and gas production department, production capacities, and its contribution to the development of the industrial potential of our country.

Keywords: Underground resources, North Mubarak, South Mubarak, Black China, Karshineftegazrazvedka, Oilman, Mubarak OGPД, Karim, Soyuz, Soyuzbekgazprom, Mubarakgazpromstroy, Bukharagazpromstroy, Naipgazstroy, Uzbekhydroenergostry.

Qashqadaryo viloyati hududida 1953-yilda Muborakdan ellik kilometr masofada joylashgan Setalontepa maydonida parmalangan 1-quduqdan ilk marotaba gaz olindi. Qashqadaryoda geologik-qidiruv ishlari hajmi yildan-yilga kengayib bordi. Bunday qidiruv ishlari Koson va Muborak hududida amalga oshirildi. Bu ishlarda kasonlik Xayrullo Temirov sohaning vohalik ilk mutaxassislaridan biri bo‘ldi. 1954 – 1955-yillarda Shimoliy Muborak, Janubiy Muborak, Qora Xitoy hududlarida neft-gaz boyliklari borligi aniqlandi. [1]

1963 yilda yer qa'rini qidirish va qazib oluvchilar jamoasi oldiga yangi katta vazifalar qo'yildi. O'z zimmlariga olgan majburiyatlarni bajaragan holda, "Qarshineftegazrazvedka" tresti jamoasi yil davomida 26 ta maydon va istiqbolli inshootlarda konstruktiv-qidiruv va qidiruv ishlarini olib bordi. [2]

"Qarshineftegazrazvedka" trestini tashkil etishda jonbozlik ko'rsatib mehnat qilgan, viloyatda obro' va e'tiborga ega bo'lgan jamoani oyoqqa qo'yishda o'zining kuch va qobiliyatlarini ayamagan inson V. I. Kushnirov 1963-yilda xizmat vazifasini bajarayotgan bir vaqtda vafot etdi. S. M. Gamzatov trestning boshlig'i lavozimiga tayinlandi. [3]

1964-yilda O'zbekiston SSR va Respublika Kompartiyasining 40 yilligi munosabati bilan umumxalq sotsialistik musobaqasi boshlandi. "Qarshineftegazrazvedka" trestida o'tkazilgan sotsialistik musobaqa natijasida gaz zaxiralarning o'sishi 208447 million metr kubni tashkil etdi. Sanoatni rivojlantirish va foydalanish uchun trest Janubiy Muborak va Sho'rtepa konlarini "Buxoroneftgaz" uyushmasiga o'tkazdi. Yangiqo'rg'on ekspeditsiyasining skautlari ikkita yangi gaz konlari Qulbeshkak va Qumariqni kashf etdilar.[4]

1962-yilda "Qarshineftegazrazvedka" tresti tashkil topgan vaqtda 15.836 kvadrat metr turar joy bor edi. 1968 yilda uning hajmi 29 033 kvadrat metrga yetdi. Shu davrda yotoqxonalar 2620 kvadrat metrdan 5724 kvadrat metrga, bolalar bog'chalari 190 o'rindan 755 o'ringa, pioner lagerlari 46 o'rindan 547 o'ringa ko'paydi. [5]

1965 yilda "Qarshineftegazrazvedka" tresti jamoasi katta yutuqlarga erishdi. Chuqur burg'ulash rejasi 101,8 foizga bajarildi, Shimoliy Muborak koni ishga tushirildi, bundan tashqari ikkita yangi gaz konlari – Pomuq va Karim ochildi.

Razvedkachilar va konchilar hayotida partiya, kasaba uyushma va komsomol tashkilotlari rahbarligida faoliyat yurituvchi ta'lim muassasalari muhim o'rin tutadi. Mehnatkashlar – neft va gazchilarning ma'naviy va ijtimoiy hayotining chinakam markazlari madaniyat saroylari, klublardir. Madaniyat va klublar saroylarida, qizil burchak va kutubxonalarda kinofilmlar namoyish etilib, turli ma'ruzalar, suhbatlar, dam olish kechalari, kitobxonlar anjumanlari va boshqa turdagi ommaviy madaniy-ma'rifiy ishlar o'tkazilmoqda.

1966-1970-yillarda Qarshi geologlarining yashash sharoitlari yaxshilandi. 15 ming kvadrat metr turar joy, 330 kishiga mo'ljallangan 3 ta yotoqxona, 460 o'rinli 2 ta bolalar bog'chasi, 3 ta qizilburchak, pionerlar lageri, 2 ta sabzavot ombori va boshqa binolar qurib foydalanishga topshirildi.[6]

1968-yilda "Qarshineftegazrazvedka" tresti komsomolchilari Lenin komsomolining 50 yilligiga bag'ishlab G'uzor va Koson neft qidiruvchilarining badiiy havaskorlik faoliyati ishtirokida kechalar o'tkazdilar. Trest uch avlod uchun qiziqarli tadbir o'tkazdi.

Koson va G'uzor shaharlari taraqqiyoti bevosita gaz konlarini qidirish ishlari bilan bog'liqdir. 1966 – 1970 yillarda G'uzor va Kosonda neftchilar uchun 140 o'rinli bolalar bog'chasi, G'uzorda 400 o'rinli yozgi klub binolari qurildi. Yo'llar asfaltlandi. Muborak, G'uzor, Koson va Qarshida 18 ming tup mevali va manzarali daraxtlar o'tqazildi. Qarshi shahrida geologlar uchun "Neftyanik" mikrorayoni qurildi. [7]

1975 yilga borib Qashqadaryo viloyatida gaz qazib olish 1,6 barobar ortadi va yiliga 5 milliard metr kubni tashkil etadi, neft qazib olish 400 ming tonnaga yetkaziladi, ya'ni 1,5 barobar ortadi. Yangi sanoat markazlari, zavod va fabrikalar, qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar barpo etilmoqda.

Muborak gazni qayta ishlash zavodi. 1965-yil 23-avgustda sobiq sho'ro Ittifoqi hukumati tarkibida gaz-oltingugurt zavodi bo'ladigan Muborak gaz-kimyoy majmuasini barpo etish haqida 51-sonli qarorini e'lon qildi. 1965-yili 10-sentabrda sobiq Ittifoq Gaz sanoati vazirligining shu mazmundagi buyrug'i chiqarildi. 1966-yil oktabrda sobiq Ittifoq Gaz sanoati vazirligi "VNIPIgazdobicha" ilmiy-tadqiqot va loyihalash instituti tayyorlagan loyihani tasdiqlash haqida qaror chiqardi. Shuningdek, loyihalash ishlarida "Giprogezochistka", "Teploproyekt", "Gosgorximproyekt" singari loyihachi tashkilotlar ham ishtirok etdi. 1967-yil avgustda O'zbekiston hukumatiga Muborak gaz-kimyoy majmuasi qurilishi uchun Respublika Qishloq

xo'jaligi vazirligi va Qashqadaryo viloyati rahbariyatining joy ajratib berish haqidagi taklifini qabul qilish bo'yicha farmoyish berildi. [8]

1968-yilda Muborakda gazni qayta ishlash zavodi qurilishi boshlandi. Muborak tuzilmasida joylashgan yirik gaz kondensati konlarining o'zlashtirilishi va zavod qurilishining boshlanishi Muborak posyolkasining yanada kengayishiga xizmat qildi. Butunittifoq ahamiyatiga ega qudratli markazlarning barpo etilishi, shaharlar qurilishi Kommunistik partiya va Sovet hukumatining kundalik rahbarligi tufayli mumkin bo'ldi.[9]

1972-yil yanvar oyidan e'tiboran sobiq Ittifoq Gaz sanoati vazirligi buyrug'iga ko'ra Muborak gaz-oltingugurt zavodi Muborak gazni qayta ishlash zavodi deb yuritiladigan bo'ldi. 1971 – 1973-yillarda korxonaning yiliga 5 milliard kubometr tabiiy gazni qayta ishlash quvvatiga ega 1-navbati to'liq foydalanishga tushirildi. 1973-yilda 3-sonli sex-gaz tarkibidan oltingugurt ajratib olish sexi ishga tushirildi. O'sha yili korxonada 76 ming tonna qimmatbaho kimyo sanoati xomashyosi ishlab chiqarildi.[10]

Qashqadaryo viloyati hududida topilgan neft va gaz konlari ularga yaqin joylarda ham yashash punktlari bunyod etilishini taqozo etdi. Qumlik joyda qad ko'targan Muborak shahri ana shulardan biridir. 1966 – 1970-yillarda Muborakda 40 ming kvadrat metr uy-joy qurildi. 250 o'rinli klub mehnatkashlarga madaniy xizmat ko'rsata boshladi. Muborak shahrini qurishda rus va o'zbek, ukrain va qozoq, tojik va turkman, tatar va arman xalqlarining vakillari faol ishtirok etdi. Bolgariyadan kelgan quruvchilar ham ular bilan bir qatorda mehnat qildi. [11]

Muborak posyolkasida qurilish-montaj ishlari olib borayotgan bolgariyalik quruvchilarga injener Kolva Kolev boshchilik qildi. 1973-yilgacha bolgar quruvchilari uchta 40 kvartirali, beshta 12 kvartirali turar joy binosini foydalanishga topshirdi. 1972-yili bolgar quruvchilari rejadagi 840 ming so'mlik qurilish-montaj ishlari o'rniga 1320 ming so'mlik ish bajarib, vazifalarini 157 foiz qilib bajardi. Shuningdek, bolgariyalik quruvchilarning badiiy havaskorlik ansambli qatnashchilari ijro etgan qo'shiq va raqslar muborak posyolkasi aholisi orasida tezda ommalashib ketdi. [12]

1974-yilda muborakliklar hayotida katta voqea yuz berdi. Muborak posyolkasi shahar deb e'lon qilindi. Bu yerdagi har bir bino cho'lining og'ir ob-havo sharoitlari hisobga olingan holda maxsus loyiha asosida qurildi. Turar joylar, madaniy-maishiy obyektlar, tashkilot va muassasalar tabiiy gaz va Yakkabog' tog' suvi bilan ta'minlandi. 1976-yilda shahar aholisining soni o'sib, ancha ko'paydi. Ko'p millatli Muborak shahrining korxonasi va muassasalarida ruslar, o'zbeklar, bolgarlar, turkmanlar, qozoqlar, tatarlar va boshqa millat vakillari qo'lni qo'lga berib mehnat qildi. Shahar kun sayin kengayib, chiroy ochib bordi. 1976-yilda u 51 ming kvadrat metr turar joy fondiga ega bo'ldi. Shaharda madaniy-maishiy obyektlar, sog'liqni saqlash va savdo shaxobchalari binolari qurilishiga birinchi darajali ish deb qaraldi. Jumladan, 1976-yilda Muborakda 50 o'rinli shifobaxsh mineral suv bilan davolaydigan kasalxonasi ishga tushirildi.[13]

1978-yil 13-sentabrda Muborak rayoni tashkil etildi. 1971 – 1980-yillarda bolgariyalik quruvchilar O'zbekistonda 67 million so'mlik qurilish-montaj ishlarini bajardi. 105 ming kvadrat metr uy-joy binolarini qurdi. Bu uylarning ko'pchiligi Gazli, Buxoro va Muborakda bunyod etildi. Buxorodagi gaz sanoati texnikumining o'quv korpuslari kompleksi, Muborakdagi shinam maktab binolari, ko'plab ko'rkam uylar bolgariyalik quruvchilarning mehnati samarasi bo'ldi.[14]

1979 – 1980 o'quv-yilida Muborak shahridagi 2 ta zamonaviy o'rta maktabda 2200 o'quvchi ta'lim oldi. 1980-yilda shaharda industrial texnikum ochildi. Texnikum neft va gaz geologiyasi, neft va gaz ximiyasi bo'yicha o'rta ma'lumotli mutaxassislar tayyorladi. Musiqa maktabi iqtidorli yoshlarni o'z atrofiga uyushtirdi. 1980-yili Nebitdog'da 20ta o'rta maktab, 3 ta professional texnika bilim yurti, 2ta musiqa maktabi yosh avlodni yetuk kadrlar qilib tarbiyalash ishida faol qatnashdi. Kunduzgi umumiy ta'lim maktablarida 21 ming o'quvchi bilim oldi. Zamonaviy tipda qurilgan bolalar bog'chalarining tarbiyaviy faoliyati ham yaxshilanib bordi. 1980-yilda "O'zbekneftgazgeologiya" birlashmasiga qarashli 1100 o'rinli bolalar bog'chasida gazchilarning farzandlari parvarish qilindi. Nebitdog' va Muborakdagi kutubxonasi, klub va madaniyat saroylari neftchi va gazchilarning madaniy hayotida muhim o'rin tutdi.

1978 – 1980-yillar ichida yiliga 5 milliard kubometr tabiiy gazni qayta ishlash Muborak gazni qayta ishlash zavodining ikkinchi navbati qurilishi tezkorlik bilan olib borildi. Mamlakatdagi mashinasozlik zavodlarida tayyorlangan hamda Fransiya va Yaponiyadan buyurtma asosida tayyorlab keltirilgan texnologik uskunalar, avtomatika va nazorat-o'lvohov asboblari montaj qilindi. Og'irligi 240 tonnalik kolonna o'rnatildi. Zavodda 1972-yildan boshlab O'rtabuloq gazidan oltingugurt ajratib olina boshlandi. Shundan keyin qisqa davr ichida ishlab chiqarish hajmi 3,2 baravar ortdi. Zavodda ishlab chiqarilayotgan oltingugurt mahsulotiga davlat sifat belgisi berildi. [14]

1979-yilda Muborak gazni qayta ishlash zavodining uch blokdan iborat ikkinchi navbati mahsulot bera boshladi. Zavod mamlakatning magistral gaz quvurlariga yiliga 10 milliard kubometr tozalangan gaz berish quvvatiga ega bo'ldi. Yangi konlarni o'zlashtirish hajmining kengayishi qurilish tashkilotlarini ham ko'paytirishni talab etdi. 1979-yilda Muborakda "Buxoragazpromstroy" trestining 6-qurilish boshqarmasi negizida mustaqil Yangi "Muborakgazpromstroy" tresti tashkil etilib, ushbu trest Sho'rtan va boshqa konlar, Sho'rtan – Sirdaryo GRESi gaz quvuri qurilishda faol qatnashdi.

Muborak gazni qayta ishlash zavodining yiliga 5 milliard kubometr tabiiy gazni qayta ishlash quvvatiga ega III navbati 1980-1981-yillarda ishga tushirildi. Qurilish ishlari jadal olib borilib, 1980-yilda 870 nafar kishi qurilish ishlarida faol qatnashdi. 202 nafar quruvchi kommunistik mehnat zarbdori bo'ldi. Qurilish ishlarida ishtirok etgan 9 brigadaga kommunistik mehnat brigadasi nomi berildi. Zavodda bebaho xomashyo ishlab chiqarish yildan yilga ortib bordi. 1980-yilda oltingugurt ishlab chiqarish 1979-yilga nisbatan 5 foizga ko'paydi va 159,7 ming tonnani tashkil etdi.

1981-yil mart oyida O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti "Soyuzzbekgazprom" (Butunittifoq ishlab chiqarish birlashmasi), "Muborakgazpromstroy", "Buxoragazpromstroy", "Naipgazstroy", "O'zbekgidroenergostroy" trestlari jamoalarining Muborak gazni qayta ishlash zavodining uchinchi navbatini muddatidan ilgari ishga tushirish va o'zlashtirish borasidagi qaror qabul qildi.

Muborak gazni qayta ishlash zavodi uchinchi navbatini qurishda qatnashayotgan tashkilotlar uchun O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti, O'zbekiston kasaba uyushmalari Respublika Soveti hamda O'zbekiston komsomoli Markaziy Komitetining ko'chma Qizil bayrog'i va pul mukofoti ta'sis etildi. Qurilish jarayoni natijalarini 1981-yil mart oyidan boshlab e'lon qilib borish belgilandi. O'zbekiston SSR televideniye va radio eshittirish Davlat komitetiga quruvchilar va montajchilarning ilg'or ish tajribalarini, topshiriqlar qanday bajarilayotganligini muttasil yoritib turish vazifasi topshirildi. [15]

Shu tariqa mamlakatning gazdan oltingugurt ajratib oladigan yangi bir tarmog'i vujudga keldi. Vohadan topilgan oltingugurtli gaz konlarining ko'pligi xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan xomashyoni uzluksiz ko'paytirib borishning moddiy asosini tashkil etdi. Qisqa muddatda osmonga bo'y cho'zgan noyob korxonani bunyod etishda qo'lga kiritilgan bebaho tajribalar shu yo'nalishdagi zavodlarni qurishda namuna sifatida xizmat qildi. Zavod qurilishida 27 millat vakillari mehnat qildi. Muborak gaz-oltingugurt zavodi qurilishida to'plangan tajriba keyinchalik "Soyuz" gazprovodi yo'lida joylashgan Orenburg gazni qayta ishlash zavodi qurilishida qo'l keldi.

1980-yilda Muborakda qurilish hajmining keskin o'sishi munosabati bilan turar joy va madaniy-maishiy "O'zbekgazstroy" – binolar qurish bilan shug'ullanadigan tresti tuzildi. Trest quruvchilari soni 1980-yildayok 1100 kishiga yetdi. Muborak shahri aholisi har yili o'rtacha 3 – 5 mingga ko'payib bordi. Shu boisdan ham turar joy binolari qurish, yangi yerlarni o'zlashtiruvchilarga qulay sharoit yaratish masalalariga alohida e'tibor berildi. 1980-yilda qurilgan birinchi mikrorayonda hozir 6 ming kishi istiqomat qildi.

1981-yil mart oyida bo'lib o'tgan KPSS 26-Syezdi O'zbekiston yoqilgi sanoatini yanada rivojlantirish masalasiga alohida ahamiyat berdi. Gaz qazib olishni ko'paytirishni mo'ljalladi. Shu davrdan boshlab Qashqadaryo viloyati respublika gaz sanoatining asosiy markaziga aylanib bordi. Bu mintaqada gaz qazib olishning ko'payishi va undan samarali foydalanish gazni qayta ishlaydigan katta korxonalar barpo etilishi bilan bog'liqdir.

1981 – 1985-yillarda Muborak gazni qayta ishlash zavodida mahsulot ishlab chiqarish ikki baravar ko'paytirildi va Sho'rtan konida yangi zavod qurish ishi boshlandi. Bu korxonalar kimyo sanoati uchun kerakli qimmatbaho xomashyo – gazga qo'shib chiqadigan 400 ming tonna oltingugurt bera boshladi. Bu tadbirlar xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini gaz bilan keng miqyosda ta'minlash va gazdan sanoat xomashyosi sifatida ham samarali foydalanish imkonini berdi. [15]

O'n birinchi besh-yillik (1981 – 1985-yillar)da "O'zbekneftgeologiya" birlashmasi jamoasi oldida ulkan vazifalar qo'yildi. Tabiiy gaz zaxiralarini birlashmada 310 milliard kubometr, neft va gaz kondensatini anchagina o'stirish, 800 ming metr chuqur parmalash ishlarini amalga oshirish, jami 48,5 million so'mlik ish bajarilishi ko'zda tutildi.

Qarshi dashtida topilgan boy gaz konlari quvvati 3,2 million kilovatt bo'lgan va O'rta Osiyodagi eng katta elektrostansiya hisoblangan Tolimarjon GRESini qurish imkoniyatini yaratdi. Bu gigant korxonasi qurilishi o'n birinchi besh yillikda boshlanadi. 1981-yilda Nebitdog'da 12 qavatli uylar qurilishi boshlandi. O'n birinchi besh yillikda bu ishlar jadal olib borildi. 320 o'rinli bolalar kombinati, 2000 o'quvchiga mo'ljallangan maktablar va boshqa dam olish inshootlari qurildi.

O'n birinchi besh yillikda respublikada 115 ming kvartira gazlashtirildi. Shundan 17 mingi qishloq joylarida amalga oshirildi. 132 kilometr posyolkalararo gaz taqsimlash tarmog'i qurildi. Respublikada gazlashtirish maqsadlari uchun 135 million so'm mablag' ajratildi. Besh yillikning oxiriga borib aholining tabiiy gaz bilan ta'minlanish darajasi 50 foizga yetdi. O'n birinchi besh yillikda gazchilarning turmushini yaxshilash maqsadida ham bir qancha samarali ishlar amalga oshirildi. Muborak shahrida 3 – 5-mikrorayonlar qurildi. 600 o'rinli klub, 1076 o'quvchiga mo'ljallangan maktab binosi foydalanishga topshirildi.

Muborak gazni qayta ishlash zavodida yiliga 5,25 milliard kubometr tabiiy gazni qayta ishlash quvvatiga ega IV navbati 1983-1986-yillarda qurib bitqazildi. Uning yillik ishlab chiqarish quvvati 183 ming tonna oltingugurt tozalovchi 6 ta blok va oltingugurt ishlab chiqaruvchi 2 ta blokdan tashkari 4-navbat majmuiga suyultirilgan gaz olish va bir yo'la gaz kondensatini barqarorlashtirish qurilmasi ham kiradi.

Muborak gazni qayta ishlash zavodi IV navbati A.A.Sunsov boshliq 9-sonli ixtisoslashtirilgan boshqarma montajchilari, E.A.Kalesher, M.Abbosov boshliq 6 – 7-sonli qurilish boshqarmalari bunyodkorlari va bu ishga jalb etilgan boshqa barcha quruvchilar, mutaxassislar qiyinchiliklarni mardona yengib, g'ayrat-shijoat bilan mehnat qilishdi. Shuningdek, "Spets. Montaj" trestining D.B.Kevesh boshlik 9-sonli qurilish-montaj boshqarmasi, 8-trestning V.I.Rilenko rahbarligidagi 5-montaj boshqarmasi, "Sredazteplomontaj", "Gazmontajavtomatika" korxonalari mutaxassislari ham zavod qurilishida faol qatnashdi.

1985-yilda Qashqadaryo oblastidagi gaz konlaridan 30 milliard kubometr gaz, 750 ming tonna neft gaz kondensati qazib olindi. Sho'rtan kombinati qurilgach, uning yer osti durdonasidan oltingugurt, benzin, chorva mollari uchun zarur bo'lgan oqsil moddasi ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yildi. Muborak gazni qayta ishlash zavodining uchinchi navbati ishga tushgach, zavod bir yilda 15 milliard kubometr gazni qayta ishlaydi va 314 ming tonna oltingugurt hosil qildi.

Xullas, Muborak gazni qayta ishlash zavodi hudud iqtisodiyoti va aholini gaz bilan ta'minlashning o'sishiga olib keldi.

Sho'rtanneftgaz. 1966-yilda "Qashqadaryogaz" gaz konlari boshqarmasi tashkil etilishi mazkur hududdan gaz qazib olish imkoniyatlarini kengaytirdi. "Sho'rtan" konidan tajriba sinov sifatida foydalanish loyihasi, Sobiq ittifoq "Gaz sanoati markaziy byurosi"ning gaz va gaz-kondensat konlarini ishlatish bo'yicha 1975-yil 16-senabrda qaror qildi. Loyiha "SredAzNIIgaz" ilmiy tadqiqot instituti tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bu loyihaga asosan konning boshlang'ich zaxirasi 38,03 mlrd. m³ deb tasdiqlangan va 21 ta quduqni qazish ishlari "Sho'rtan gaz-kondensat" konining qidiruv qismini 3yil muddat bilan yiliga 1,5 mlrd. m³dan gaz qazib olish bilan ishlatish ko'zda tutilgan edi.

1976-yil 28-aprelda sobiq Ittifoq Gaz sanoati markaziy byurosining gaz va gaz kondensat konlarni ishlatish bo'yicha qarori asosida 1979-yilda "Buxorogazpromstroy" trestining

quruvchilari Sho‘rtan koni yonida gazchilar posyolkasini bunyod etishga jadal kirishdi. Natijada bir yilda 2100 kvadrat metr turar joy foydalanishga topshirildi.

1976-yil 28-aprelda sobiq Ittifoq “Gaz sanoati markaziy byurosi”ning gaz va gaz kondensat konlarni ishlatish bo‘yicha umumiy yig‘ilishining 11/76-sonli majlis bayoni tasdiqlandi va bu hujjatga asosan, endi konning umumiy boshlang‘ich zaxirasi 173,2 milliard m³ deb tasdiqlandi va ushbu qarorga asosan “Sho‘rtan” gaz-kondensat konida 114 ta gaz qudug‘i qazilib yiliga 8,0 mlrd. m³ gaz qazib olish bilan foydalanish ko‘zda tutildi. “Sho‘rtan gaz-kondensat” konini xalq farovonligi yo‘lida ishlatish maqsadida sobiq Ittifoqning Gaz sanoati vazirligi tomonidan 1980-yil 21-sentabrda tasdiqlangan majlis bayonini qaroriga asosan “Sho‘rtan” koni guruhiga kiruvchi konlarni ishlatishga qaror qilindi. “Sho‘rtangaz” gaz konlari boshqarmasi Ittifoq Gaz sanoati vazirligining 1980-yil 30-sentabrdagi buyrug‘iga asosan “Yangi konlarni o‘zlashtirish Direksiyasi”ni qaytadan tashkil etish asosida tashkil etildi. [16]

1979-yili “Sho‘rtangaz” kaz konlari boshqarmasi tashkil etildi. Ushbu boshqarmaga Muborak gaz boshqarmasida katta tajribaga ega bo‘lgan mutaxassis Irek Suleymanov rahbar etib tayinlandi. Irek Suleymanov yerda mahalliy kadrlardan o‘ziga shogirdlar yetishtirib, mahalliy xalq bilan yaqinlashishga harakat qildi. “Sho‘rtangaz” gaz konlari boshqarmasi tashkil etilgan paytda bosh hisobchi Axmedgali Serozitdinovich Mavletshin, bosh geolog Lev Izidorovich Gnatov, bosh energetik Rafail Talipovich Mniyarov, bosh muhandis o‘rinbosari Eduard Mixaylovich, bosh mexanik Vitaliy Yevgenevich Trotsyuk, mehnatga haq to‘lash va kadrlar masalalari bilan Trotsyuk Yekaterina Vladimirovna kabilar faoliyat olib bordi.

“Sho‘rtaneftegaz” korxonasi 1980-yil 1-noyabrda tashkil etildi. Korxonada tashkil etilgandan ikki oy o‘tib 493,3 million metr kub gaz va 27,872 ming tonna gaz kondensati yetkazib berdi. 1981-yilda esa bu ko‘rsatkich 3 milliard 337,8 million kub metrni tashkil etdi. Korxonada ishga tushirilib shakllanishi, oyoqqa turishi davom etgan dastlabki yillarda uning tarkibida gazni dastlabki tayyorlash qurilmasi 1-navbati va gazni past haroratda ajratish qurilmasi 1-2-navbatlari faoliyat yuritdi.

1980-yil noyabr – dekabr oylarida “Sho‘rtan – Sirdaryo” GRESi gaz quvuri ishga tushirilib, shu yilning o‘zida GRESga kam oltingugurtli gaz uzatildi. Yangi qurilgan gazni kompleks tayyorlash qurilmasida ajralgan gaz kondensati esa, Qoratoy neft quyish estakadasiga uzatildi.

1985 – 1986-yillarga kelib gazni dastlabki tayyorlash qurilmasining 2-navbati va gazni past haroratda ajratish qurilmasi 3 – 4-navbatlari, gazni oltingugurtdan tozalash sexi, ACO – 1 qurilmasi, kondensatni barqarorlashtirish sexi foydalanishga topshirildi.

1981 – 1985-yillarda Sho‘rtan posyolkasida zamonaviy turar joylar bunyod etildi. Qarshi shahrida geologlar uchun yangi mikrorayon qad ko‘tardi. G‘uzor shahrining qiyofasi muhtasham binolar hisobiga o‘zgardi.

1985-yilda “Sho‘rtangaz” gaz konlari boshqarmasiga mahalliy aholi vakili bo‘lgan To‘lqin Omonov rahbar etib tayinlanadi. To‘lqin Omonov davrida boshqarma faoliyati anchayin yaxshilandi. Boshqarma tasarrufidagi hududlarda yangi konlar faoliyati yo‘lga qo‘yilib ishlab chiqarish suratlari jadallashdi. Rahbar sifatida ham, olim sifatidan ham birdek faoliyat olib bordi. U 1991-yilning 20-noyabrda sobiq butunittifoq Geologiya qidiruv va mineral xomashyo iqtisod oliygohining ilmiy kengashida “iqtisod fanlari nomzodi” degan ilmiy unvonga musharraf bo‘ldi.

Boshqarma tasarrufidagi korxonada gazni kondensatdan va mexanik birikmalardan tozalab, quritilgandan so‘ng, gaz oltingugurtdan tozalash qurilmasiga uzatildi. Gaz tozalash quvvati-yiliga 4 milliard m³ni tashkil etdi. 5 ta blokdan iborat qurilma 1985 – 1997-yillarda ishga tushirildi. Bu qurilmada gazdan oltingugurt ajratilib, tozalangan gaz “Muborak – 1” asosiy gaz quvuri orqali iste‘molchilarga uzatiladi. [17]

Qurilmaning me‘yorida ishlab turishini ta‘minlaydigan seolit reagent xorijiy mamlakatlardan keltiriladi va har 3 yilda yangilab turiladi. Qurilmadagi gazni tozalash uchun qo‘yilgan seolitni tozalashda ishlatilgan regeneratsiya gazi esa aminli eritma yordamida gazni oltingugurtdan tozalash qurilmasiga uzatiladi. Aminli eritma yordamida gazni iste‘molchilarga uzatish qurilmasining birinchi navbati 1985-yilda ishga tushirildi. Ushbu birinchi navbatning

yliga loyihaviy ishlab chiqarish quvvati 0,8 milliard m³ni tashkil etdi. Bu qurilmalarda oltingugurtdan tozalangan tabiiy gaz "Sho'rtan – Kelef" asosiy gaz quvuri orqali iste'molchilarga yetkazib berildi.

Xullas, "Sho'rtanneftgaz" korxonasi faoliyatining tashkil etilishi viloyat iqtisodiyotining ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Korxonada faoliyati va homiyligida G'uzor tumani aholisining kundalik turmushi farovonlashib, yashash sharoitlari yaxshilandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жўрақулов О., Эргашева Ж. Қашқадарё саноати тарихи. – Қарши: Насаф, 1996. – Б. 78 – 7
2. Жўрақулов О. Қаршида газ саноати // Қашқадарё ҳақиқати, 1971 йил 30 июль.
3. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архиви, 1-фонд, 1-рўйхат, 2-иш, 371-варақ.
4. Джурақулов А. Развитие газовой промышленности Узбекистана. – Т., 1976. – С. 47.
5. Жўрақулов О. Қудратли энергия манбаи. – Т., 1982. – Б. 186
6. ҚВДА, 27-фонд, 39-рўйхат, 15-иш, 94-варақ.
7. Сунатов Ҳ. Йил гиганти // Қашқадарё ҳақиқати, 1970 йил 17 январь.
8. Чариев А., Ачилов М. Кашкаръинская область. – Т.: Узбекистан, 1974. – С. 126.
9. Хусанов Ж. Қашқадарё хазинаси // Қашқадарё ҳақиқати, 1969 йил 6 сентябрь.
10. "Қашқадарънская правда", 1980 год 12 январь
11. Омонов О. Муборак газни қайта ишлаш заводи 35 ёшда. –Т.: Янги аср авлоди, 2006. –Б. 6.
12. "Совет Ўзбекистони", 1979 йил 11 октябрь.
13. "Қашқадарё ҳақиқати", 1981 йил 6 февраль.

Nashrga prof. B.Eshov tavsiya etgan

ҚИЗИЛТЕПА БИТИМИ

Ҳамраев М.М. (Навоий давлат педагогика институти)

Аннотация. Бухоро амирлиги ва Россия ўртасида имзоланган шартнома ҳақида маълумот берилди. Бу шартнома тарихда "Қизилтепа битими" сифатида машҳур бўлиб, у 9 банддан иборат. Бу битимни икки асосий ҳужжат яъни 9 банддан иборат ушбу битимнинг матни ва амир ҳайъатига бошчилик қилган бош закотчи ва айни пайтда тарихчи олим Мирза Салимнинг "Тарихи Салимий" асари асосида ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: *Қизилтепа битими, мунтазам армия, Бухоро фуқаролари, милтиқлар, Мирза Салим, Халқ Комиссарлари Совети, Тарихи Салимий.*

Аннотация. Приведена информация о договоре, подписанном между Бухарским Эмиратом и Россией. Это соглашение известно в истории как «Кизилтепинское соглашение» и состоит из 9 пунктов. Это соглашение объясняется на основе двух основных документов, а именно текста этого соглашения, состоящего из 9 пунктов, и труда «История Салими» Мирзы Салима, главного сборщика закята и историка.

Ключевые слова: *Кизилтепинская сделка, регулярная армия, Жители Бухары, винтовки, Мирза Салим, Совет народных комиссаров, Тарих-и Салимий.*

Annotation. There is an information provided about the agreement signed between the Emirate of Bukhara and Russia. This agreement is known in history as "Kiziltepa Agreement" and it consists of 9 clauses. This agreement is explained on the basis of two main documents, namely the text of this agreement consisting of 9 clauses and the work of "History of Salimiy" by Mirza Salim, the chief zakat collector who headed the board of emirs and at the same time, a historian.

Keywords: *Kiziltepa agreement, constant army, citizens of Bukhara, guns, Mirza Salim Parvonachi, Soviet of Nation's Commissars, History of Salimiy.*

Туркистонда мустабит совет тузуми ўрнатилгач, қизил армия томонидан Бухоро амирлигига қарши ҳарбий ҳаракатлар олиб боришга тайёргарлик кўрилди. Октябрь тўнтаришидан сўнг совет Россияси билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар кескин ёмонлашди. Бу ҳолат большевиклар томонидан Бухоро давлатининг ички ишларига аралашишда ва қуролли тажовуз қилишида намоён бўлди.

1917 йил февраль ва октябрда Россия ҳамда Туркистонда рўй берган тарихий воқеалар Бухоро амирлигининг кейинги тақдирига катта таъсир кўрсатди. Россиядаги инқилобий воқеалар таъсирида Бухородаги жадидчилик ҳаракати, яъни Ёш бухороликлар партияси сафларида ажралиш руй берди. 1917 йил 2 декабрда Янги Бухоро (ҳозирги Когон) шаҳрида бўлиб ўтган амирлик худудидаги рус манзилгоҳлари Советларнинг 2 вилоят съездида амир тузумини ағдариб ташлаб, ҳокимиятни Ёш бухороликларга беришга қарор қилинди¹.

Ёш бухоролик жадидларнинг Файзулла Хўжаев раҳбарлигидаги сўл қисми амир ҳокимиятини ағдаришда инқилобий кураш йўлини танлаб Туркистондаги совет ҳукуматидан ёрдам сўрашди. Бироқ бу пайтда Туркистон Мухторияти ҳукуматини тугатиш йўлларини излаётган Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети (ХКС) раиси Ф.И. Колесов Бухоро амирлигига ҳужум қилишга дастлаб шошилмади. Фақат 1918 йил февраль ойида Туркистон Мухторияти ҳукумати қизил аскарлар томонидан тор-мор қилиниб, Қўқон шаҳри қонга ботирилгач, Колесов бутун диққатини амирликни тугатишга қаратди².

1918 йил 1 мартда Янги Бухорога Ф. Колесов бошчилигидаги 3500 кишилик қизил аскарлар отряди замбарак ва пулемётлар билан қуролланган ҳолатда етиб келди. Файзулла Хўжаев раислигида Ёш бухороликларнинг 7 кишидан иборат инқилобий қўмитаси тузилиб, унинг таркибига Фитрат, Отаулла Хўжаев, Абдулвоҳид Бурхонов, Исҳок Ағдаров, Қори Йўлдош Пўлатов, Фазлиддин Махсум киритилди. Ҳарбий ҳаракатларни бошқаришга Туркистон ўлкасидаги совет ҳукуматининг раҳбари Ф. Колесов масъул бўлди³.

Ёш бухороликлар билан Колесов ўзаро маслаҳатлашиб, Бухоро амири Саид Олимхон (1881-1944) номига талабнома матни тайёрлашди. Ф. Колесов ва Файзулла Хўжаев имзолари билан Саид Олимхонга жўнатилган талабномада Бухорода сўз, матбуот ва бошқа демократик эркинликлар жорий қилиниши, амир ҳузуридаги ҳукумат тарқатиб юборилиб, унинг ўрнига Ёш бухороликлар Ижроия Қўмитасидан иборат янги ҳукумат тузилиши, амирликдаги қўшин қуролсизлантирилиши таъкидланган эди. Амир Олимхон 24 соат ичида ушбу талабларга рози эканлигини маълум қилса, у ўз ўрнида қоладиган бўлди. Агар, Саид Олимхон рад жавобини берадиган бўлса, қурол кучи билан амирлик тугатилиши пўписа қилинди⁴.

Амир Саид Олимхон ўз навбатида вақтдан ютиш учун музокаралар бошлади. У ўз жавоб мактубида ислохотларни секин-аста амалга ошириши мумкинлигини баён қилди. Бу жавобдан қаноатланмаган Ф. Колесов ҳарбий ҳаракатларни бошлашга буйруқ берди. Шундай қилиб 2 мартда Бухорога ҳужум бошланди. Уларга ҳар бири 200 кишидан иборат Ёш бухороликлар ва Янги Бухоро ишчиларининг отрядлари кўмак бериб турди. Бухоро яқинидаги Фатҳободда бўлган дастлабки тўқнашувда амир Саид Олимхон қўшинлари мағлубиятга учраб, шаҳарга чекиндилар. Вазият бундай тус олишини кутмаган Саид Олимхон Ф. Колесовга ўзининг махсус фармони олийини юбориб, унда барча талабларга рози бўлиш билан бир қаторда мамлакатда солиқлар камайтирилиши, тан ва ўлим жазоси бекор қилинишини айтди. Натижада, икки ўртада ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилиб, музокаралар қайтадан бошланди. Бухоро давлати мустақиллиги ва дахлсизлигини сақлаб қолиш учун интилган Саид Олимхон бу фурсатдан унумли фойдаланиб, айрим манбаларда келтирилишича, 35000 кишилик лашкар тўплади. Бухороликлар муқаддас шаҳарлари химоясига қўзғалди. Карманадан Қорақўлгача бўлган 170 км масофадаги темир йўл излари амир сарбозлари ва маҳаллий аҳоли томонидан бузиб ташланди. Уруш ҳаракатлари бошланиб, Ф.Колесов отряди қуршовда қолди⁵. Ф. Колесов қўшинининг ўқ-дориси тугади ва аҳволи оғирлашди. Тошкент, Самарканд, Чоржўй, Ашхобод, Марв, Карки, Янги Термиз гарнизонларидаги қизил аскар отрядлари Ф. Колесовга ёрдамга жўнатилди. Бироқ

¹ Бухоро Шарқ дурдонаси. Масъул муҳаррир А.Азизхўжаев. – Т: Шарқ, 1997.

² Каримов Р, Ражабов Қ. Колесов воқеаси. //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 4. – Т: “УзМЭ”, 2002.

³ Колесов Ф., Бобунов А. Восстание в Бухаре. //Война в песках. Материалы по истории гражданской войны к 12 тому. – М.: “ОГИЗ”, 1935.

⁴ Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилобининг тарихига оид материаллар (Қайта нашр). – Т: Фан, 1997.

⁵ Р. Максудов, Қ. Ражабов. Қизилтепа тумани кеча ва бугун. – Т.: Саҳҳоф, 2021. – 117 б.

Бухорони босиб олиш режаси амалга ошмаслигига кўзи етган Ф. Колесов 5 март куни кечкурун Тошкент томонга чекинишга буйруқ беради.

Тошкентдан зудлик билан Ф. Колесовга ёрдамга юборилган қизил гвардиячилар 11 мартда Кармана шаҳрини эгалладилар. Улар амирнинг ёзги саройига жойлашдилар ва маишат билан шуғулландилар. Шундан сўнг босқинчиларни бухороликлар Карманадан кувиб чиқаришди. Большевикларнинг Тошкентдаги сиёсий муҳолифлари улар тутган босқинчилик йўлини маъқуллашмади. Шунинг учун Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети амир Саид Олимхон билан музокарага кўнди¹.

Аслида Тошкентдан ёрдамга юборилган Г.Колузаев отряди бу пайтда Қизилтепада Ф. Колесов қўшини билан бирлашган эди. Ф. Колесов Қизилтепага келгач, сулҳ музокаралари олиб бориш учун амир Саид Олимхонга вакиллар жўнатди. Саид Олимхон, ўз навбатида, Ф. Колесов билан сулҳ музокаралари олиб боришга тайёр эканлигини билдирди. 17 мартда Ф. Колесов ўз отряди билан Самарқандга етиб келди. Бу пайтда қизил аскарлар Хатирчи, Зиёвуддин, Мир, Кармана, Қизилтепа, Қорақўл ва Чоржўйни босиб олган эди. Ўша давр воқеаларининг бевосита шоҳиди маҳаллий тарихчи Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг “Тарихи нофеий” (“Фойдали тарих”) асарида ёзишича, қизил гвардиячилар билан курашда Музаффархон (1819-1885)нинг ўғилларидан бири Мир Мансурхоннинг ўртанча ўғли ҳалок бўлган. У амир Саид Олимхоннинг амакиси бўлган. Ф. Колесов воқеасида у қатл этилиб, молу мулки таланди ва аҳли аёли асир олинди. Кармана ҳокими эса Саид Олимхоннинг тоғаси Сайидбек бўлиб, у қизил гвардиячилар томонидан асир олинган. Кейинчалик қизил аскарлар Сайидбекни Бухоро ҳукуматида топширганлар².

Амир Саид Олимхон кейинчалик ёзган “Бухоро халқининг ҳасрати тарихи” номли хотираларида Ф.Колесовнинг Бухорога босқини оқибатларини сал бошқача оҳангда ўзининг ғалабаси сифатида қуйидагича тасвирлайди: “Аллохнинг инояти, пайғамбар шариатининг мадади билан ҳарбий қуролларнинг камлигига қарамай, Бухоро ислом аҳлига зафар кулиб бокди, бу бандга ғалабага эришди. Большевиклар ўз мақсадларига эришолмай сулҳ тузишга розилик билдиришди. Бу бандга сулҳ тузишни яхшироқ деб билиб, аҳволни тузатиш мақсадида аҳд тузишга рози бўлди”³.

Ҳолбуки, бу пайтда воқеалар ривожини бошқача кечган эди. Большевиклар Кармана ва Хатирчи вилоятларини эгаллагач, амир ҳам сулҳ тузиш учун вакиллар юборди. Совет Россияси томонидан: отряд комиссари В.Я.Шмидт, ҳарбий командирлар: Г.А.Колузаев, Степанов, В.В.Копилов, Туркистон ўлкаси темир йўллар комиссари А.Ф.Солькин, Янги Бухоро шаҳри бошлиғи А.Я.Гальперин, Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Советининг махсус вакиллари П.П.Введенский ва Х.К.Мирбадалов; Бухоро амирлиги томонидан: бош закотчи Мирза Салим Парвоначи, Абдурауф Карвонбоши Азизов, Мир Мирохўр каби махсус вакиллар сулҳ музокараларида қатнашган. Совет Россияси томонидан вакилларга В. Шмидт, Бухоро ҳайъатига Мирза Салимбек бошчилик қилган⁴.

Шундай қилиб тарихга кейинчалик Қизилтепа битими сифатида кирган сулҳ шартномасини тайёрлаш ва имзолаш жараёни ана шундай бошланган эди. 1918 йил 25 мартда Қизилтепада Россия ва Бухоро вакиллари томонидан шартнома имзоланди. Бу шартнома тарихда Қизилтепа битими сифатида машҳур бўлиб, 9 банддан иборат. Бу битимни икки асосий ҳужжат яъни 9 банддан иборат ушбу битимнинг матни ва амир ҳайъатига бошчилик қилган бош закотчи ва айна пайтда тарихчи олим Мирза Салим Парвоначининг “Тарихи Салимий” асари асосида ёритиб берилган.

Ушбу битимнинг 1-бандига кўра, “биргалиқда кўрилган чора-тадбирлар асосида Бухоро фуқароларини қуролсизлантириш керак”. Бухоро вакиллари бу бандга қуйидаги сўзлар қўшилишини таклиф қилишган: “Узоқ даштларда чорва молларини кўриқлаш учун

¹ Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920- 1924). – Т: Маънавият, 2002.

² Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Тожиқ тилидан Ш.Воҳидов, З.Чориев таржимаси. – Т: Академия, 2001.

³ Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Форсчадан А. Ирисов таржимаси. – Т.: Фан, 1991.

⁴ Мирза Салимбек. Тарихи Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского Н.К.Норкулов. –Т.: Akademiya, 2009. – С. 169-206.

курол-яроғни қолдириш лозим, фақат бу курол-яроғни тенг ярмига қисқартириш ва ўқ отар милтиқларни сочма ўқ отадиган милтиқлар билан алмаштириш керак”¹.

2-банд. Дастлаб қуйидагича бўлган: “Мунтазам армияни сўнгги воқеалар содир бўлган пайтдаги миқдорда қолдириш керак. Ҳар қандай жанговар ўт отувчи курол-яроғлар сотувини тақиқлаш лозим”. Бу банд қуйидаги қўшимча билан қабул қилинган: “Бухоро армияси миқдори 12 ҳарбий қўмондон бошчилигидаги 12 минг сарбоздан ошмаслиги керак. Барча эски мис тўплар Бухоро ҳукуматида қолдирилади. Барча янги тўплар ва пулемётлар, агар улар мавжуд бўлса, Россияга топширилади”.

3-банд. Қуйидаги шаклда ҳеч қандай ўзгаришсиз қабул қилинган: “Бухоро амирлигида яшириниб юрган рус армиясининг барча офицерлари ва рус аксилинкилобчилари топширилиши керак”.

4-банд битимнинг энг асосий ва катта банди бўлиб, у дастлаб қуйидагича бўлган: “Бухоро ҳукумати зиммасига темир йўлни тиклаш, ҳарбий харажатлар натижасида вайрон бўлган барча давлат корхоналарига келтирилган ҳамма зарарни тўлаш, махсус сайланган комиссия томонидан Бухоро frontiда ҳалок бўлган ва ярадор қилинган солдатлар оиласи ва ўлдирилган тинч аҳолига товон тўлаш кераклиги юклатилган. Бухоро ҳукумати зиммасига Халқ Комиссарлари Совети ихтиёрига 100 вагон буғдой жўнатиш юклатилди”. Мирза Салим Парвоначининг сўзига қараганда, Бухоро ҳайъати бу бандга кескин эътироз билдиргач, у қуйидаги таҳрирда қабул қилинган: “Ўлдирилган тинч аҳоли ҳамда ҳалок бўлган ва ярадор қилинганлар оиласига товон тўлашни ҳар икки томон ҳам ўз зиммасига олади. Бухоро ҳукумати Халқ Комиссарлари Совети ихтиёрига турли пайтларда 100 вагон буғдой жўнатишни таъминлайди ва биринчи ўринда Тошкентга 20 вагон ғалла юборади”.

“5-банд. Темир йўл, телеграфнинг дахлсизлиги ва темир йўлда хизмат қилувчилар ҳаётини сақлаш. Музокара юритаётган икки ҳукумат тарафидан Бухоро амирлиги ҳудудидан ўтувчи темир йўл дахлсизлигини таъминлаш керак.

6-банд. Бухоро ва Ўрта Осиё темир йўлида қўшин олиб ўтилишига ҳеч қандай қаршилик кўрсатилмаслиги лозим.

7-банд. Ҳарбий асирларни ҳеч қандай тўловларсиз ўзаро алмаштириш лозим.

8-банд. Бухоро ҳукумати Бухородаги Совет комиссарини ҳеч қандай эътирозсиз тан олиши лозим.

9-банд. Бухоро ҳукумати зиммасига 4-бандда кўрсатилган ҳарбий ҳаракатлар натижасида келтирилган зарарни қоплаш учун тўланадиган товон пулини амирликнинг ночор аҳолиси гарданига юкламаслик лозимлиги талаб қилинади”².

Шу тарзда 9 банддан иборат Қизилтепа битимининг шартларига кўра, озодлиги ва мустақиллигини ҳимоя қилган Бухоро амирлиги ўз ҳудудидаги ҳарбий ҳаракатлар учун жавобгар ҳисобланиб, товон тўлаши лозимлиги белгиланди. Амир ўз сарбозлари миқдорини 12000 кишидан оширмаслик мажбуриятини олди. Шу аснода қизил аскарлар амирлик ҳудудидан чақириб олинди³.

Колесов босқини ҳар икки томон учун ҳам жуда катта талофат келтирди. Бу Туркистон совет ҳукуматининг маҳаллий мусулмонларга нисбатан Қўқон фожеасидан кейинги иккинчи босқинчилик уруши бўлди. Ҳозирча ҳар икки томондан қурбонлар сони тўла аниқланган эмас. Энг сўнгги маълумотларга кўра, улар 1,5 мингдан 5 мингтагача бўлган⁴.

Шу урушда Ф.Хўжаевнинг ёзишича, жами 3000 киши ҳалок бўлган. Буни у Бухоронинг сўнгги 6000 йиллик тарихидаги “жуда ҳам кўзга ташланувчи қонли доғ”, “амир ва унинг ҳукумати йўл қўйган буюк жиноятдир” деб баҳолайди⁵.

¹ Мақсудов Р., Ражабов Қ. Қизилтепа тумани кеча ва бугун. – Т.: Саҳхоф, 2021. – Б. 121.

² Мирза Салимбек. Тарихи Салимий. – Т.: Академия, 2009. – С. 198-205; Уминяков И., Кисторин Н. Новометодной школы в Бухаре (Преложения) // Бюллетень САГУ. Выпуск 16. – Т., 1927. – С. 96-98.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарк, 2000. – Б. 116-117; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я. Раджапова. – Т.: Шарк. 2000. – С. 294-295.

⁴ Мамедов В. Нечаянная революция. – М.: Дружба народов, 1992. – №2, – С.150.

⁵ Ходжаев Ф. Избранные труды. Том 1.

Бу албатта, Совет мустамлакачилиги ва Компартия мафкурасини қабул қилган ва унга алданган Ф.Хўжаевнинг хулосасидир. Бу тўқилган қонларда Амир Олимхонга қараганда кўпроқ унинг ўзи айбдор эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бухоро – Шарқ дурдонаси. Масъул муҳаррир А.Азизхужаев. – Т: Шарқ, 1997.
2. Каримов Р., Ражабов Қ. Колесов воқеаси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 4. – Т: “ЎзМЭ” 2002.
3. Колесов Ф., Бобунов А. Восстание в Бухаре // Война в песках. Материалы по истории гражданской войны к 12 тому. – М.: “ОГИЗ”, 1935.
4. Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилобининг тарихига оид материаллар (Қайта нашр). – Т: Фан, 1997.
5. Мақсудов Р., Ражабов Қ. Қизилтепа тумани кеча ва бугун. – Т.: Саҳхоф, 2021. – 117 б.
6. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920–1924). – Т: Маънавият, 2002.
7. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофейи (Фойдали тарих). Тоҷик тилидан Ш.Воҳидов, З.Чориев таржимаси. – Т: Академия, 2001.
8. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Форсчадан А. Ирисов таржимаси. – Т.: Фан, 1991.
9. Мирза Салимбек. Тарихи Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского Н.К.Норкулов. –Т.: Академия, 2009. – С. 169-206.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 116-117.

Наширға т.ф.д. Г. Мўминова тавсия этган

АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Яркулов А. (Археология тадқиқларини мувофиқлаштириш ва археология ашёлари давлат каталогини юритиш Бошқармаси)

Аннотация. Мақолада археология мероси объектларини музейлаштириш, турли мамлакатлардаги музейлар, музейлаштириш тажрибалари ва музейларнинг ижтимоий ҳаётда туган ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Музейларнинг жамиятдаги аҳамияти ва археология объектларини музейлаштиришнинг турлари: археология музейи, археология парки, музей-қўриқхоналар ҳамда уларнинг ўзига хосликлари баён этилади.

Таянч сўзлар: музейлаштириш, археология музейи, археология парки, музей-қўриқхоналар, очиқ осмон остидаги музей, экспозиция, ЮНЕСКО, археология ёдгорлиги, туризм.

Аннотация. В статье рассказывается о музеефикации объектов археологического наследия, музеях разных стран, опыте музеефикации, роли и значении музеев в общественной жизни. Описано значение музеев в жизни общества и виды музеефикации археологических объектов: археологический музей, археологический парк, музей-заповедники и их особенности.

Ключевые слова: музеефикация, археологический музей, археологический парк, музей-заповедники, музей под открытым небом, экспозиция, ЮНЕСКО, археологический памятник, туризм.

Annotation. The article talks about the museumization of archaeological heritage objects, museums in different countries, museumization experiences, and the role and importance of museums in social life. The importance of museums in society and the types of museumization of archeological objects: archeology museum, archeology park, museum-reserves and their peculiarities are described.

Key words: museumification, archaeological museum, archaeological park, museum-reserves, open-air museum, exposition, UNESCO, archaeological monument, tourism.

Археология мероси объектлари ўтмиш халқларининг бизгача моддий ҳолатда етиб келган намуналаридан иборат бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир археология мероси объекти алоҳида ўзига хос, бошқаларини такрорламайдиган жиҳатлари билан эътиборга лойиқдир.

Музейлаштириш инсон фаолиятида ҳам, табиий жойнинг ҳам муҳим лаҳзаси бўлиши мумкин бўлган ҳаётнинг муҳим қисмларини музейга жойлаштириш ёки (умумийроқ айтганда) ўзига хос музейга айлантиришни англатади [1; 45].

Хитой пойтахти марказидан шимолга қадар чўзилган Пекин тақиқланган шаҳар саройларини кўплаб меҳмонлар ва сайёҳлар тўлдиради. Бу кўп километрлик ансамбл кучли деворлар билан ўралган ва ҳозирда Пекин Император музейига айлантирилган.

Хитойдаги ушбу энг йирик музейнинг тарихи кўп босқичли. Дастлаб ансамблнинг жанубий қисмида қадимий ашёлар музейи ташкил этилган, тақиқланган шаҳарнинг шимолий қисми эса 1924 йилгача тахтдан воз кечган охириги Хитой императори Сюантунга (Пу И) тегишли эди. 1924 йилда император мамлакатдан чиқариб юборилгандан сўнг, унинг хоналари Қадимги музей билан параллел равишда мавжуд бўлган Сарой музейига айлантирилди. Хитой япон босқинчиларидан озод қилингандан сўнг, Тақиқланган шаҳарнинг бутун ҳудуди Миллий музей юрисдикциясига ўтди [2; 15].

Афинадаги Миллий археология музейи. Музей биниси 1880 йилларда меъмор Ланге томонидан неоклассик услубда қурилган. У кенг яшил майдоннинг тубида жойлашган бўлиб, унинг маркази ион тартибидаги тўртта устунли портико билан таъкидланган. Музейнинг чодир (бинони корнис устидаги паст текис девор) дунёга машҳур юнон ҳайкаллари билан безатилган.

Музей экспозициясининг энг қимматли қисми, кўплаб мутахассисларнинг фикрига кўра, Микена Грециясининг (милоддан аввалги II минг йиллик) ноёб санъат асарлари тўпламидир. Катта зални тўлдирадиган нарсаларнинг аксарияти 1876 йилда Микенада Гейнрих Шлиман томонидан топилган.

Афина археология музейида милоддан аввалги VII-VI асрларга оид ажойиб ҳайкалтарошлик коллекцияси ҳам бор. Фақат бу ерда бутун дунёдан келган кўплаб сайёҳлар қадимги юнон санъати ривожланишининг ушбу ўзига хос даври билан танишишлари мумкин. Ёш спортчиларнинг кўплаб ҳайкаллари (курор) архаик ҳайкалтарошликнинг энг кенг тарқалган тури ҳақида фикр беради. Бунга Кейп-Сунионда топилган улкан курор ҳайкали мисол бўла олади.

Архаик давр қувилган контурларнинг нозик ва аниқ ритми билан ажралиб турадиган турли хил рельефларни ҳам ўз ичига олади. Аристионнинг катта қабр стеласида (ҳайкалтарош Аристоклнинг иши) юнон жангчиси зирх, зарб, дубулға ва қўлида найза билан тасвирланган. 1922 йилда Дипилон дарвозаси яқинидаги девордан топилган ҳайкалнинг тетраэдрал пойдевори энгил ҳазил билан безатилган палестрадаги ўйинлар сахналари билан безатилган.

Археология музейида бронза юнон ҳайкалларининг кизиқарли коллекцияси ҳам мавжуд. Маълумки, бронза тупроқ остида яхши сақланмайди, шунинг учун ўша даврдаги бронза санъат асарлари сони кам. Ва қанчалик ғалати туюлмасин, уларнинг аксарияти денгизда топилган: денгиз суви, маълум бўлишича, металлни ердан кўра яхшироқ сақлайди [3].

Музейлаштириш учун объектни танлашда бир қатор тамойилларга амал қилиш керак:

- тарихий аҳамияти;
- ёдгорликни сақлаш;
- информативлик;
- мавжудлиги;
- замонавий аҳамияти [4; 168–176].

Архитектура ёдгорликлари энг кўп музей ашёларини ташкил қилади. Йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йилликларида археология, фан ва техника, табиат ёдгорликлари музейлаштириш доирасига тобора кўпроқ киритилмоқда. Замонавий музей дунёси ривожланишининг муҳим тенденцияси музейлаштирилган ёдгорликлар негизида ташкил этилган ансамбл ва экологик музейлар салмоғининг тобора ортиб бораётгани, музейларнинг умумий сонидан кўпайиб бораётган ва ташриф буюрадиганлар сони ортиб бормоқда [5; 132].

Ҳар қандай музейнинг вазифаси тарихий ва маданий қадриятларни асраб-авайлаш ва намойиш этишдан иборат бўлса, очиқ осмон остидаги музейда замонавий шаҳар шароитида ўтмиш ва бугунги уйғун маҳаллада ватанпарварлик тарбиясини олиб борадиган яна бир муҳим вазифа бор.

Тарих ва маданият ёдгорликлари тарихий ва маданий мероснинг энг муҳим таркибий қисмларидан биридир. Ёдгорликлар ижтимоий ҳодиса сифатида нафақат илмий ва маданий аҳамиятга эга, балки бир қатор ижтимоий функцияларни ҳам бажаради:

1. Эшиттириш ёки олдинги тарихий ижтимоий тажрибанинг узлуксизлиги функцияси.
2. Мафқуравий функция.
3. Тарбиявий функция.
4. Маълумот бериш функцияси.
5. Коммуникатив функция.
6. Қулайлик функцияси.
7. Ёдгорликнинг компенсацион вазифаси.
8. Тарбиявий функция.
9. Тартибга солиш функцияси [6; 3].

Очиқ осмон остидаги музей – бу биноларни аввалги, тарихий жойларида сақлайдиган музей. Кўпроқ умумий маънода, экспозицияси очиқ ҳавода намойиш этиладиган ҳар қандай музейни очиқ осмон остидаги музей деб аташ мумкин.

Ушбу классик таъриф музейлаштириш бўйича замонавий тадқиқотларда қўлланилади.

Тадқиқотчилар Е.В. Чекмарева, Т.В.Чекмаревалар томонидан Россиядаги музейлар турлари қуйидагича таснифланган:

Музей-қўриқхоналар объектларнинг асосий йўналиши ва таркибига кўра таснифланади:

1. Ҳарбий-тарихий (Бородино ҳарбий-тарихий музей-қўриқхонаси).
2. Тарихий-археологик («Танаис»).
3. Тарихий-меъморий (Нижний Новгород тарихий-архитектура музейи қўриқхонаси).
4. Тарихий-маданий ("Москва Кремли" тарихий-маданий музей-қўриқхонаси).
5. Тарихий-бадиий (Сергиев Посад давлат тарихи ва санъати музей-қўриқхона).
6. Комплекс (Вологда давлат тарихий-архитектура ва санъат музей-қўриқхонаси).
7. Адабий-мемориал (А.П.Чеховнинг адабий-мемориал музей-қўриқхонаси).
8. Илмий-техник ва ишлаб чиқариш (Нижний Тагил музей-қўриқхонаси Ўрта Уралдаги кончилик).

Замонавий музей-қўриқхоналарнинг аксарияти мажмуавий кўринишда бўлади [6; 4].

Очиқ осмон остидаги музейнинг бир тури - музей-қўриқхона бўлиб, у мамлакат ёки минтақанинг тарихий, маданий ва табиий меросини сақлаш учун муҳим бўлган меъморий, тарихий ва табиий ёдгорликларни ўз ичига олиши мумкин. Давлат бундай музейларга қўриқхона ҳуқуқий мақомини беради, бу эса ушбу ёдгорликларни қўшимча муҳофаза қилишни, унга киритилган ҳудудлар ва объектларнинг максимал хавфсизлигини таъминлайдиган махсус фойдаланиш усулларини жорий этиш орқали беради [6; 4].

Мамлакат тарихий-маданий меросининг кўчмас объектлари орасида археологик ёдгорликлар кўпчиликни ташкил қилади. Археологик меросни сақлаш ва ундан фойдаланишнинг замонавий вазифалари БМТ ва ЮНЕСКОнинг маданий меросга оид халқаро ҳужжатларида жуда аниқ белгиланган.

ЮНЕСКОнинг “Археология ва ҳудудни тартибга солиш” халқаро коллоквиуми материаллари (Франция, 1987); "Европа шаҳарлари археологияси: сақлаш ва тартибга солиш" (Португалия, 1990); "Маданий мерос бўйича Краков симпозиумининг низомлари" (1991); "Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маданий ва тарихий меросни сақлаш дастури" [7; 27-37].

Ушбу халқаро ҳужжатларда маълум бир давлат ҳудудида жойлашган археологик мерос объектларини аниқлаш, ўрганиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш мажбурияти кўрсатилган. Кўпчилик МДХ мамлакатлари сингари Ўзбекистонда ҳам асосий эътибор ҳар доим археологик ёдгорликларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва сақлаш бўлиб келган ва улардан фақат илмий мақсадларда фойдаланишга рухсат берилган, музейлаштириш умуман таъминланмаган.

Юқорида қайд этилган халқаро ҳужжатларда археологик меросга замонавий муносабат концепцияси белгилаб берилган. Унинг коидалари қуйидагилардан иборат:

- археологик мерос бутун инсониятга тегишли;
- археологик мерос мўрт ва уни қайта тиклаш мумкин эмас;
- археология ёдгорликларидан фақат уларни илмий тадқиқ қилиш мақсадида фойдаланилмаслиги, қазиш ишлари объекти бўлиши;
- замонавий жамиятнинг вазифаси археологик мерос объектларидан таълим, фан, маданият ва туризмни ривожлантириш мақсадларида янада кенгроқ фойдаланишидир [8; 40].

Музей ашёларини танлашда ва археологик музей-қўриқхонани ташкил этишда табиий муҳитни ҳисобга олиш керак, чунки у археологик ашёларни жойлаштиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Музейлаштириш учун ёдгорликни танлашда келажакдаги музей-қўриқхона турини аниқлаш ва ушбу ёдгорлик ва унинг атрофидаги ҳудудни музейлаштириш концепциясини ишлаб чиқиш зарур. Жаҳон амалиёти археологик объектларни музейлаштиришнинг жуда кўп турли шакллари тақлиф этади – энг оддий музей-қўриқхоналардан тортиб, археологик ёдгорлик асосий намоиш объекти ҳисобланади.

Археологик меросни музейлаштириш кўп ҳолларда туризм бизнесини ривожлантириш учун ҳудуд ва умуман мамлакатда замин яратиш, минтақанинг бизнес тузилмасини ўзгартириш ва шу билан бирга минтақанинг жозибали қиёфасини яратиш учун кучли таълим ва маданий воситадир.

Музейлаштириш учун ёдгорликни танлашда келажакдаги музей-қўриқхона турини аниқлаш ва ушбу ёдгорлик ва унинг атрофидаги ҳудудни музейлаштириш концепциясини ишлаб чиқиш зарур. Жаҳон амалиёти археологик объектларни музейлаштиришнинг жуда кўп турли шакллари тақлиф этади – энг оддий музей-қўриқхоналардан тортиб, археологик ёдгорлик асосий намоиш объекти ҳисобланади.

Археологик меросни музейлаштириш кўп ҳолларда туризм бизнесини ривожлантириш учун ҳудуд ва умуман мамлакатда замин яратиш, минтақанинг бизнес тузилмасини ўзгартириш ва шу билан бирга минтақанинг жозибали қиёфасини яратиш учун кучли таълим ва маданий воситадир.

Музейлаштиришнинг энг оддий шакли бу музейлаштирилган ҳудуд (у ерда объектлар жойлашган қўриқланадиган ҳудуд – қўрғон гуруҳи, қоятош санъати ёдгорликлари ва бошқалар). Бундай музейлаштириш минимал қурилиш ишлари ва ободонлаштиришни талаб қилади: ёдгорликка олиб борадиган йўл, йўл тармоғи, ёдгорлик ҳақидаги маълумотларга эга пойдеворлар, дам олиш жойлари, эҳтимол панжара [8; 42].

Музейлаштиришнинг янада мураккаб шакли археологик паркдир. Қоида тариқасида, у турли хил археологик ва табиий объектлар билан маданий археологик ландшафтнинг муҳим майдонини эгаллайди. Бунга Олтой Республикасидаги "Уч-Энмек" Қорақўл водийсининг табиий ва археологик муҳофаза қилинадиган ҳудуди мисол бўла олади [8; 43].

Боғда тарихий ва этнографик мажмуалар, турли хил музей тадбирлари учун жойлар бўлиши мумкин.

Сўнги ўн йилликларда, "Томск Писаница" музей-қўриқхонаси тажрибаси шуни кўрсатдики, аҳоли орасида энг машҳурлари машҳур археологик ёдгорлик ёки уларнинг бир гуруҳи билан маданий археологик ландшафт асосида яратилган комплекс музей-қўриқхоналардир.

Бундай мураккаб музей-қўриқхона, қоида тариқасида, музей маконини ташкил этувчи асосий элемент сифатида, археологик ёдгорлик ва музей мажмуалари жойлашган муҳим ҳудудга эга бўлиши керак [8; 43].

"Дунёлар чорраҳаси" археологик боғини яратиш натижасида қуйидагиларни бирлаштирган комплекс ёндашув амалга оширилмоқда:

- 1) очиқ осмон остидаги музейларга айлантирилган объектлар;
- 2) "янги" - экспериментал археология маҳсулотлар;
- 3) Тоғли Олтойнинг қадимги ва ўрта асрлар тарихига оид музей экспозицияси;
- 4) қазишмалар олиб бориладиган сайёҳлик намоиши учун тайёрланган археологик объектлар [9; 141].

Археология мероси объектларини музейлаштиришнинг биринчи ўриндаги мақсади уларни сақлаб қолиш бўлса, кейингилари ёш авлодни тарбиялашда кўргазма сифатида, намоёниш ва ниҳоят туристларни жалб қилувчи, иқтисодий фойда келтирувчи объект бўлиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ключевые понятия музеологии. Составители: André Desvallées и François Mairesse. ИКОМ, “Armand Colin, 2012 ,” – С. 45.
2. Ионина Н.А. 50 великих музеев. «ВЕЧЕ», 2008, – С. 15.
3. Ионина Н. 100 великих музеев мира. «ВЕЧЕ» 2009.
4. Тулуш Д.К. Перспективы использования археологических памятников фортификационного типа в качестве музеев под открытым небом (на примере Республики Тыва) // Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения Российской академии наук, 2019. – № 2 (34). – С. 168–176.
5. Варламова Т.Н. Культурное наследие как объект социальной защиты. – М., 2009, – С.132.
6. Чекмарева Е.В., Чекмарева Т.В. Музеи под открытым небом. Проект музеефикации фрагментов острога Омской крепости. Строительство: наука и образование, том. 9., выпуск 4 (34), 2019. – С. 3.
7. Мартынов А.И. Проблема сохранения и использования археологического наследия России // Роль научных учреждений и музеев в деле сохранения, популяризации и использования культурного наследия народов Сибири: материалы Научного совета музеев Сибири. – Омск, 2001. – С. 27-37.
8. Мартынов А.И. Особенности и проблемы музеефикации культурно-исторического наследия России. Музеи-заповедники – музеи будущего: Международная научно-практическая конференция. Елабуга, 18-22 ноября 2014 г.: материалы и доклады / отв. ред. М.Е. Каулен, Г.Р. Руденко, И.В. Чувилова. – Елабуга: ООО «ЕлТИК», 2015. – С. 40.

Наширга т.ф.д. Г.Мўминова тавсия этган

СРЕДНЯЯ АЗИЯ И РОССИЯ: ДИПЛОМАТИЯ И ПОСЛЫ

Шукурова А. (СамГУ)

Аннотация. Статья посвящена истории среднеазиатских ханств основанной на записках европейских путешественников. Автор, используя достоверные местные и зарубежные источники, проводит сравнительный анализ. Главными источниками являются дневник Антони Дженкинса и информации оставленная итальянцем Флорио Беневени. В статье затрагивается история развития и становления дипломатических и торговых связей России со среднеазиатскими ханствами.

Ключевые слова: Бухара, Ургенч, Ивана VI, Петра I, торговля, посольские связи, путь в Индию, путь в Китай.

Аннотация. Мазкур мақола европалик саёҳатчиларнинг эсдаликларида Ўрта Осиё хонликлари тарихининг ёритилишига бағишланган. Мақолада муаллиф томонидан ишончли маҳаллий ва хорижий манбалардан фойдаланган ҳолда қиёсий таҳлил этилади. Антони Женкинсоннинг кундалиги ва италиялик Флорио Беневенининг эсдаликлари асосий манба бўлиб хизмат қилди. Мақолада Россиянинг Ўрта Осиё хонликлари билан дипломатик ва савдо алоқаларининг ривожланиши ва шаклланиши тарихи муҳокама қилинади.

Таянч сўзлар: Бухоро, Урганч, Иван VI, Пётр I, савдо, элчихона алоқалари, Ҳиндистонга йўл, Хитойга йўл.

Annotation. The article is devoted to the history of the Central Asian khanates based on the notes of European travelers. The author, using reliable local and foreign sources, conducts a comparative analysis. The main sources are the diary of Anthony Jenkins and information left by the Italian Florio Beneveni. The article touches upon the history of the development and formation of diplomatic and trade relations between Russia and the Central Asian khanates.

Key words: Bukhara, Urgench, Ivan VI, Peter I, trade, embassy relations, the way to India, the way to China.

Одной из приоритетных задач данной статьи является раскрыть общие черты местных источников и источников европейских, описать их отличия. Узнать взгляды европейских послов и путешественников на государства Средней Азии, взглянуть на историю среднеазиатских ханств другими глазами. Путешествия Антония Дженкинсона начиналось еще далеко за пределами Средней Азии. Антоний Дженкинсон был главным участником английской компании. Созданной в 1551 году в Лондоне. Он предложил царю русскому Ивану IV найти торговый путь через Каспийское море в Поднебесье. Главной целью британских торговых агентов было найти путь в Китай через Среднюю Азию и налаживание торговых связей. Но в дальнейшем будучи в самой Бухаре, Дженкинсон понял, что известные ему сведения давно устарели. Получив от русского царя разрешения и грамоты к различным царям и правителям в апреле 1558 года, он выезжает из Москвы и направляется в сторону Нижнего Новгорода. Добравшись до Астрахани, оттуда уже спускается к Каспийскому морю и высаживается на полуострове Мангышлак. По описанию и по карте, составленной Антоний Дженкинсон, он имел бедное представление о географии Средней Азии. Озеро Барса-Кельмес или же южный залив Аральского моря он называет заливом Каспийского моря. [2 Аленицин, 1879, с.14] Там путешественник встречает таможенников правителя туркмен и платит им пошлины. Про туркмен Антоний Дженкинсон даёт отдельные сведения. Он в своём дневнике описывает первую встречу с ними. Он даёт информацию, что вся территория от Каспийского моря до города Ургенча именуется землей туркмен и подчиняется Хаджим-Хану и его пятерым братьям, а всё государство живет без городов и постоянного жилья в диких полях, перемещаясь с места на место большими группами со своим скотом. Туркмен Дженкинсон называет «полевыми людьми», очень жестокими и злобными, потому что они не перестают ежедневно приставать к членам миссии, сражаясь, воруя или попрошайничая. Это описание стало стереотипным в описании туркмен в последующие триста лет. Далее через Хорезм он направляется в Бухару. В русской и советской историографии бытует мнение о том, что миссия англичанина Дженкинсона является первым официальным посольством России в Среднюю Азию. В советской и русской литературе встречается большое количество информации о том, что путешествия Дженкинсона первое официальное представительство России в Среднюю Азию. Основоположником официальных отношений между Средней Азией и Россией Принято считать посольство Дженкинсона. Безусловно это утверждение может быть оспорено так как сам Дженкинсон является представителем чужой страны. Профессор В. В. Бартольд говорил: начало торговых отношений между Россией и среднеазиатскими ханствами положил именно Антони Дженкинс [4 Бартольд, 1911, с.154]. Заслуги Антони Дженкинса велики, как и во внешней политики Англии, так и Российской. Ю. А. Соколов в своем труде писал следующее: «Основоположником проникновения англичан в Индию через Россию, был один из самых активных представителей компании, Антоний Дженкинсон» [7 Соколов, 1995 с.17]. Именно после его путешествия оживилось посольство между государствами Средней Азии и Россией. Любопытно то что последнюю четверть XVI и до начала 80-х годов XVII вв., примерно за 100 лет, Россию посетили 8 официальных представителей из Бухарского Ханства, а в Бухару прибыли представители русских правителе 7 раз. По имеющимся документально подтвержденным данным, со второй половины XVI и до начала XVIII вв., примерно за 150 лет, Россию посетили 60 официальных представителей (преимущественно с посольской миссией и редко гонцы) из среднеазиатских ханств, так что в среднем приходится по одному посольству на каждые 2,5 года. Что касается русских представителей или послов, то за это же время они посетили Среднюю Азию 11 раз, что в среднем составляет одно посольство в 13 лет [6 Пирумшоев, 2009, с. 400-414]. Конечно приведенные данные и статистика не утешительна. Недостаточно официальных посольств для нормальных и стабильны торговых взаимоотношений. Но также стоит учесть и то что было множество не официальных поездок торговцев, путешественников и были постоянные хотя и не глобальные торговые взаимоотношения. Таким образом, между государствами Средней Азии и Россией существовали торговые связи. Но официальных взаимоотношений между этими двумя

странами было крайне мало. Путешествие Дженкинсона даёт нам не только сведения о внутреннем положении страны, но и описывает взаимоотношения среднеазиатских государств с Россией. Его миссия в Среднюю Азию была направлена именно для налаживания торговых отношений между двумя странами и поэтому этот вопрос рассмотрен мной в данной статье.

Антоний Дженкинсон посетил, величественный город Средней Азии, Бухару и Ургенч. Последний, по его словам, находился в полном упадке. Про Бухару Дженкинс даёт много ценных сведений. Хотя имя Абдуллахан II правителя Бухары он не упоминает, но он пишет про него следующее: «23 декабря мы прибыли в город Бухару (Boghar) в Бактрийской земле. Эта Бухара расположена в самой низменной части страны; она окружена высокой земляной стеной с различными воротами и разделена на три части; две из них принадлежат королю, а третья отведена купцам и рынкам, каждое ремесло имеет здесь особое место и свой особый рынок. Город очень велик.» [3 Готье, 1937, с.162]. Бухара впечатлила Антония Дженкинсона своим величием. Но больше всего ему понравились бани Бухара. Таких бань он не встречал еще ни в одной стране. В целом данные Дженкинсоном сведения совпадают с другими источниками. Он говорит о том, что в Бухаре говорят на персидском, деньги у них только серебряные и бронзовые, а вот золотых монет вовсе в нет обращении. Но последнее утверждение нельзя назвать достоверным. Золотые монеты чеканились в Бухарском эмирате. Эти монеты использовались во внешней торговле с Россией, Персией и Китаем. Они назывались ашрафи. Возле Лаби Хавуз, который Дженкинсон посещал совместно с товарищами, близь с медресе Нодир Девонбеги, был построен великолепный храм. Дженкинсона поразило то, что главным центром строительства в городе служили водоемы, тогда как в Европе центром подобных построек служили площади. В древнем городе Бухаре люди осознавали важность науки, образования и культурного просвещения. Хань, эмиры, сановники, чиновники, торговцы строили большое количество медресе, мечетей и другие духовные центры. Они желали запечатлеть свое имя в истории нашей страны. Поражала зарубежных послов и путешественников, что в Бухарском ханстве архитектура и культура развивалась быстрыми темпами. Таким образом, опираясь на данные сведения Дженкинсона можно утверждать то что в первой половине XVI века в городах ханства Средней Азии было большое количество школ, медресе где изучали как религию, так и светские науки. Культура среднеазиатских ханств XVI века была на высоком уровне.

Вторым по грандиозности было путешествия итальянца Флорио Беневени, который был нанят Петром I на службу и стал посланником в Среднюю Азию. Как и при путешествии Дженкинса, так и у Флорио Беневени целью было найти путь в Китай. Но помимо Поднебесной Петра Великого также интересовала Индия и её богатства. Петр I ещё с молодости понимал значения Востока, для развития страны. Главной целью для государства российского стать посредником в торговые отношения между Европой и Азией. «Страны Востока, от Китая до Турции, одинаково обращали на себя внимание Петра» [8 Соловьев, 1963, т. 18, с. 345]. По мнению Е.В. Бунакова, П.П. Иванова и Д.М. Лебедева если даже попытки найти путь в Индию через Среднюю Азию не дали бы положительных результатов, но это бы позволило найти пути сближения с ханствами [4 Лебедев, 1949, с.106]. После завоевания Казанского и Астраханского ханств в XVI в., Российской империей последняя стала еще ближе к Среднеазиатским границам. Петра I привлекала возможность расширения торговли и через Среднюю Азию. В Российской империи ходили слухи о том, что есть старое направление Амударьи, согласно которым она впадала раньше непосредственно в Каспийское море, однако жители Хивинского ханства совсем «недавно» отвели эту реку в Аральское море, установив там плотину. Они сделали это, чтобы «обезопасить собственные владения». Восстановив прежнее течение Амударьи правительство России собиралась из Волги через Каспийское море попасть в Амударью и по ее течению доплыть до Индии. Эти идеи будоражили правительство. Ведь через Среднюю Азию можно было беспрепятственно ввозить свои товары в Индию и вывозить, всеми востребованные, пряности, шелк, металлы, алмазы и т.д. было решено

что, слухи о старом и новом русле надо проверить. Таким образом, посольство Флорио Беневени было организовано и отправлено в октябре 1717 году. Посланник Петра пробыл в Бухаре более трех лет. И охватывает время с 6 ноября 1721 г. По 8 апрель 1725г. Во время своего визита он собрал огромное количество информации о политической и экономической информации. В отличие от сведений, полученных из дневника Антони Дженкинса «Реляции из Бухары» Флорио Беневени является более достоверной и в ней меньше спорных моментов. В указании Петра I от 13 июля 1718 года поручалось «на пути, и особенно во владении Бухарского хана, замечать все места, пристани, города и укрепления, также какие воды впадают в Каспийское море». Главной задачей Флорио Беневени было попробовать заключить с Бухарским ханом военный союз. Кроме того, представительству нужно было выяснить, какие взаимоотношения Бухары с Хивой, Персией, турками, какова политическая ситуация в приграничных районах, уточнить военный потенциал этих государств, в конце предложить хану военную помощь, т.е. предоставить русскую гвардию. В задачу посольства также входило выяснить состояние внешней и внутренней торговли и перспективу торговых отношений с Россией [1 Абдураимов, 1958, с.57-62]. Посольство Флорио Беневени в Бухару способствовало расширению сведений о социально – экономическом и политическом положении ханства в XVIII в.

Литература

1. Абдураимов М. А. «Тарих-и Абулфайз-хан» Абдуррахмана Даулата и реляции Флорио Беневени как источники по истории Бухарского ханства в первой половине XVIII в. // Известия АН УзССР, СОИ. – 1958. – №6. – С. 57 – 62.
2. Аленицин В.Д. Несколько замечаний о путешествии Дженкинсона в Хиву в 1559 год. – СПб., 1879 год.
3. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке: пер. Ю.В. Готье. – М.; -Л., 1937.
4. Бартольд В.В. История изучения востока в Европе и в России. – СПб., 1911. – С. 154.
5. Лебедев Д.М., География в России XVII века: (Допетровский период). – М.; -Л.; Изд-во АН СССР. 1949. – С. 10.
6. Пирумшоев Х. Маликов М. Россия-Таджикистан: история взаимоотношений. Г. – Душанбе, 2009 г. – С. 400-414.
7. Соколов Ю.А. К вопросу о причинах провала английских устремлений в Восточную Европу, Среднюю Азию и Персию (XVI-XVII вв.) // Труды САГУ. История стран Востока. – Т., 1955. – С. 17.
8. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. VIII (т. 15- 16); кн. IX (т. 17-18). М., 1963.

Рекомендовано к печати проф. О.Буриевым

ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРИ ҲАМКОРЛИГИНИ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ ТАРИХИ

Имамов Б.Х. (ҚарМИИ)

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик асосларининг шаклланиши, сиёсий, савдо-иқтисодий, туризм, транспорт, логистика, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги алоқаларнинг тарихий босқичлари, сиёсий мулоқотларнинг фаоллашуви муносабатларининг иқтисодий таркиби кенгайиб боришига таъсири каби масалалар таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: *Ўзбекистон, Туркия, ҳамкорлик, сиёсий ва савдо-иқтисодий алоқалар, туризм, транспорт, логистика, маданий-гуманитар соҳа.*

Аннотация. В статье анализируются вопросы формирования основ взаимосотрудничества Узбекистана и Турции, исторические этапы политических, торгово-экономических, культурно-гуманитарных связей, взаимодействия в сфере туризма, транспорта, логистики, а также расширения экономического направления взаимоотношений под влиянием роста активности политического диалога.

Ключевые слова: *Узбекистан, Турция, сотрудничество, политические и торгово-экономические связи, туризм, транспорт, логистика, культурно-гуманитарная сфера.*

Annotation. The article analyzes the issues of forming the foundations of mutual cooperation between Uzbekistan and Turkey, the historical stages of political, trade, economic, cultural and humanitarian ties, interaction in tourism, transport, logistics, as well as the expansion of the economic direction of relations under the influence of the increased activity of political dialogue.

Key words: *Uzbekistan, Turkey, cooperation, political, trade and economic ties, tourism, transport, logistics, cultural and humanitarian sphere.*

Бугун дунёдаги ривожланаётган давлатлар бир ҳақиқатни яхши англайдик, тарихда ўтган ҳеч бир давлат хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликсиз тараққиётга эриша олмаган. Хусусан, Ўзбекистон дунё ҳамжамиятида улкан ютуқларни қўлга киритди. Мазкур жараёнларнинг энг муҳим таркибий қисми сифатида Европа ва Осиё минтақасидаги ривожланган давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатганлиги ҳамда улар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантириб ўзаро “стратегик ҳамкорлик” даражасига кўтаришдек долзарб масалалардан бирига айланди. Зеро, Ўзбекистон ўз ташқи сиёсатини олиб боришда асосан барқарор тинчликни таъминлаш, мустақил давлатлар ўртасидаги низо ва зиддиятларни ҳал этишда таъсир ўтказишга ҳамда ҳарбий куч ишлатишга йўл қўймаслик, инсониятнинг глобал муаммоларини ҳал этишда давлатлар ҳамкорлиги ва халқлар бирдамлигини янада мустаҳкамлаш, шунингдек, барча ҳамкор давлатлар билан бевосита тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли битимлар ҳамда шартномалар тузиш учун ўзини очик ташқи сиёсатини олиб бориш стратегиясини белгилади.

Туркия ҳам дунё ҳамжамиятида ўз тараққиёт йўлига эга бўлган, XX аср сўнгги чорагида демократия, ижтимоий адолат каби тамойиллар асосида ўзининг ташқи сиёсий фаолиятини йўлга қўйган давлатдир. Туркия ўзининг “Турк модели”ни бозор иқтисодиёти шароитида моҳирона қўллаб, ўзига хос тараққиёт йўлини ишлаб чиқди. [1] Натижада Туркияда иқтисодий ислохотлар ўз самарасини бериб, дунёдаги ривожланган давлатлар қаторидан жой олди.

Ўзбек ва турк халқларининг ўзаро алоқалари кўп асрлик тарихга эга. XIII аср ўрталарида мўғуллар истилоси натижасида салжукий турклар Мовароуннаҳр ҳудудларидан Кичик Осиё ерларига кўчиб боришлари натижасида 1299 йилда Усмон беклигига асос солди. [2] Амир Темурнинг султон Боязид I Йилдирим устидан ғалабаси натижасида кўплаб моҳир уста-хунармандлар, тўқувчилар Самарқандга олиб келиниб, улар мамлакат ободончилиги ва иқтисодий тараққиёти учун хизмат қилди. Шунингдек, икки халқ ўртасидаги алоқалар Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврида ҳам давом эттирилди. Абдуллахон II (1557–1598) ва Субҳонқулихон (1680–1702) даврида турк султонлари билан қизғин алоқалар ўрнатилди. [3] Бу даврда асосан элчилик алоқалари ҳамда икки томон бир-бирларига ҳадялар берилганлиги билан чекланди.

Россия империясининг Ўрта Осиё хонликларига ҳарбий ҳаракатлари даврида Бухоро амири Музаффар ўз элчиларини 1868 йилда Истанбулга юборган эди. [4] Бироқ, ўша даврдаги султонликдаги сиёсий ва ҳарбий вазият ҳамда орадаги масофанинг узоқлиги сабабли ҳарбий ёрдам кўрсатилмади.

Совет даврида Ўзбекистоннинг хорижий давлатлар билан бевосита алоқалар олиб боришига имкон берилмади. Хусусан, Ўзбекистоннинг Туркия билан муносабатлари чекланганлиги сабабли, ушбу алоқалар Россия ва Туркия иқтисодий алоқалари доирасида олиб борилди.

XX асрнинг 90-йиллар бошида дунё ҳамжамиятидаги сиёсий ўзгаришлар натижасида Марказий Осиё минтақасида бир қатор мустақил давлатлар ташкил топди. Мазкур жараёнларда халқаро майдонда Ўзбекистон ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилишда, хусусан, дунёдаги ривожланган давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишни тақозо этди.

Туркия Ўзбекистоннинг нафақат ташқи сиёсатида балки, иқтисодий, маданий ва туризм соҳаларида ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлган ҳамкор давлатлардан биридир. Икки давлат ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик асосларининг шаклланиши, муносабатлар тизимининг биродарлик ва қардошлиқ руҳидаги ҳамда ўзаро иқтисодий манфаатлар устуворлиги характерига мустаҳкам тамал тоши, Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритган

дастлабки даврдаёқ қўйилган эди. Туркия дунёдаги БМТ ташкилотига аъзо бўлган 200га яқин мамлакатлар ичида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини биринчи бўлиб тан олиб, унинг дунё сиёсий харитасида янги давлат сифатида эътироф этилиш жараёнини бошлаб берган мамлакат бўлди. Икки мамлакатнинг ҳамкорлик муносабатларини шаклланиш йўлида давлат раҳбарларининг олий даражадаги расмий учрашувлари жараёнида имзоланган шартномалар, қабул қилинган битимлар, сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, маданий-гуманитар соҳалардаги ҳамкорликка оид 200 дан ортиқ ҳужжатлар икки томонлама ўзаро манфаатли алоқаларни кенгайтиришда муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлик алоқалари мустақиллик йилларида турлича ҳолатда ривожланди. Икки давлат алоқаларида Марказий Осиёда кенг доирадаги трансчегаравий таҳдидлар – терроризм, диний экстремизм, уюшган жиноятчилик ва наркотрафикка қарши кураш тадбирларига ҳам кучли аҳамият қаратилди. Ўзбекистон ва Туркия ташқи сиёсатидаги ёндашувларнинг ўхшашлиги мамлакатлар ўртасида манфаатли ҳамкорликнинг йўлга қўйилишида ва ривожланишида муҳим асос бўлиб хизмат қилди.

Ўзбекистон ва Туркия Президентларининг давлатлараро расмий учрашувлари, давлат ташрифлари ва юқори даражадаги сиёсий мулоқотлари 1991 йил декабрда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг Туркияга расмий ташрифи билан бошланди. 1992 йил 28 апрелда Тошкент шаҳрида Туркия элчихонаси очилди. [5] Ўзбекистон раҳбари 1992 йил 29 июнь – 1 июль, 1994 йил июнь ва 1997 йил ноябрь ойларида ҳам Туркияга расмий ташриф буюрди. Ўз навбатида Туркия Бош вазири Т.Чиллер 1995 йил июлида, Президент С.Демирёл 1996 йил 7 майда ҳамда 1999 йил 15 мартда Ўзбекистонга расмий ташриф буюрди. [6]

Икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон ва Туркия ўртасида 1996 йилда тузилган “Абадий дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида”ги шартнома ҳамда сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, терроризмга ва гиёҳванд моддалар билан ноқонуний савдо қилишга қарши кураш, соғлиқни сақлаш, транспорт, туризм, маданият ва бошқа соҳаларда имзоланган 70 дан ортиқ ҳужжатлар ташкил этди. [7]

Ўзбекистон ва Туркия муносабатлари 2000-2014 йил давомида ўзининг энг қуйи нуқтасида бўлиб келди. Гарчи савдо, транзит ва бошқа иқтисодий муносабатлар барқарор турган бўлса-да, дипломатик алоқалар, сиёсий маслаҳатлашувлар қарийб музлаб қолган эди. Бунга объектив ва субъектив сабаблар бор эди.

Ўзбекистон–Туркия муносабатларида дастлаб иқтисодий ҳамкорлик муҳим йўналиш сифатида эътироф этилди. Давлатлар савдо-сотик, воситачилик қилиш, ҳамкорликда банклар ташкил этиш ва кредитлар ажратиш, қўшма корхоналар тузиш, уларни технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш тадбирларини олиб борди. Айниқса, асосий эътибор енгил sanoat, хусусан, тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва экспорт қилишга қаратилди. Республиканинг деярли ҳар бир вилоятида Ўзбекистон–Туркия қўшма корхоналари фаолият кўрсатди. Икки давлат ўртасида ташкил этилган илк қўшма корхоналаридан бири бу– “Интернаф” эди. Бу қўшма корхона Туркиянинг “Интернаф” фирмаси билан ҳамкорликда тузилиб, унга Япониянинг техник ускуналари олиб келиб ўрнатилди. Шунингдек, 1992 йил Урганч шаҳрида Туркия билан ҳамкорликда “Хоразм–Нуртон” қўшма корхонаси ҳам иш бошлади. [8]

Ўзбекистон–Туркия қўшма корхоналар сони 1993 йили 34 та бўлган бўлса, 1995 йили улар сони 129 тага етди. Ўзбекистон ва Туркия ишбилармонларининг уюшмаси (УТИД) 1995 йил августда ўз фаолиятини бошлади. Унга 75 та ўзбек ва турк корхона ва фирмаларидан 3,5 минг киши аъзо эди. 1998 йил уюшмага аъзо фирма ва корхоналар сони 90 тага етди. [9]

Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлигида қатор тўқимачилик корхоналар ташкил этилди. 1993 йил Қорақалпоғистонда “Катекс” АЖ ва Қарши шаҳрида “Каштекс” тўқимачилик комплекси, 1995 йилда Андижонда “Анконтекс”, 1996 йилда “Турон Текстиль”, “Чиноз тўқимачи ЛТД” ўзбек-турк қўшма корхонаси, 1999 йилда “Косонсой – Текмен”, 2002 йилда Шаҳрисабзда “Оқсарой тўқимачилик ЛТД”, 2004 йил Гулистонда “Лола Модель”, 2006 йилда Тошкент “БФ Текстайл Продакшин”, 2007 йилда “Седат Трико Ташкент” корхонаси,

2008 йил Янгийўлда “Ана текстил” ва Хоразмда “COTTONTEX” ўзбек-турк кўшма корхоналари фаолият кўрсатди. Бугунги кунда эса туркиялик тадбиркорлар билан ҳамкорликда ташкил этилган Кўкон шаҳрида “Айлин текстил”, Марғилон шаҳридаги “Тўёна”, Риштон туманидаги “Файз акро текс” каби корхоналар самарали фаолият юритиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасида Туркия инвесторлари иштирокида 1999 йилга келиб, 244 та корхона иш юритди, улардан 53 таси 100 фоиз Туркия сармоясига тузилди. Туркия ушбу даврда Ўзбекистоннинг ташқи савдо бўйича энг йирик беш ҳамкоридан бири бўлиб келди. 2013 йилда мамлакатлар ўртасида товар айланмаси 1 миллиард 347 миллион АҚШ долларини ташкил этди ва бу 2012 йилга нисбатан 10,5 фоиз кўпдир. 2017 йилга келиб, Ўзбекистонда Туркия сармояси иштирокида 485 корхона фаолият юритди. [10]

Бугунги кунда ўзаро ҳамкорлик ривожига асосий туртки бераётган муҳим омил сифатида икки мамлакат етакчилари - Шавкат Мирзиёев ва Режеп Таййип Эрдоғон ўртасидаги дўстона алоқалар, мунтазамлик касб этаётган учрашувлар, самимий мулоқотларни эътироф этиш лозим. Туркия Президенти 2016 йилдан бери мамлакатимизга икки марта ташриф буюргани, шу тарихан қисқа давр мобайнида давлатимиз раҳбарининг ҳам Туркияга уч бора ташрифи бўлиб ўтгани ва ушбу учрашувларнинг сермазмун яқунлари бунга ёрқин мисол бўлиши мумкин.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон ва Туркия раҳбарларининг сиёсий иродаси, қатъияти ҳамда улар ўртасида ўрнатилган ўзаро ишонч ва дўстлик ришталари ўзаро муносабатлар тарихида мутлақо янги саҳифа очилишига имкон яратиб берди. Натижада алоқалар истиқболларини тўлиқ рўёбга чиқариш мақсадида муҳим келишувларга эришилиб, ушбу битимлар бўйича амалий ҳаракатлар бошланди. Жумладан, икки давлат муносабатлари тизимида янги мулоқот формати – олий даражадаги Ўзбекистон-Туркия стратегик ҳамкорлик кенгаши тузилди. Ушбу кенгашнинг биринчи йиғилиши икки давлат раҳбарлари ҳамраислигида 2020 йил 19 февраль куни Анқара шаҳрида бўлиб ўтди. [11]

Туркия дунёнинг йирик иқтисодий ривожланган давлатлардан бири сифатида Ўзбекистон учун муҳим ҳисобланган туризм, тўқимачилик, автомобилсозлик, қурилиш, озиқ-овқат саноати соҳаларида юқори натижаларни қўлга киритган. Хусусан, Туркия тўқимачилик ва заргарлик буюмлари саноати дунёдаги кучли бешталикка киради. Турк қурилиш ширкатларидан 44 таси жаҳон миқёсидаги етакчи 250 та қурилиш компаниялари рўйхатидан ўрин эгаллаган. Бу кўрсаткич бўйича Туркия Хитой давлатидан кейинги иккинчи ўринда туради.

Туркия Ўзбекистоннинг муҳим ва йирик савдо ҳамкорларидан бири ҳисобланади. 2016 йил яқунлари бўйича Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги савдо айланмаси 1,2 миллиард долларни ташкил этди. 2017 йилда Ўзбекистонда турк капитали иштирокида 441 та, жумладан, 100 фоиз турк капитали асосида 94 та кўшма корхона фаолият олиб борди. Ўзбекистонда Туркия маблағи асосида 2018 йилга келиб, 479 та компания, жумладан, 199 та кўшма корхоналар фаолият юритди. Биргина 2016 йилнинг ўзида Ўзбекистонда Туркия сармояси билан 20 дан зиёд корхона ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлиги ҳузурида 53 та турк компанияси аккредитациядан ўтказилган. [12] Истанбулда ташкил этилган Ўзбекистон-Туркия савдо уйининг самарали фаолият кўрсатиши икки томонлама товар айланмаси ҳажмини янада оширишга имкон бермоқда.

Сиёсий мулоқотларнинг фаоллашуви бевосита икки давлат муносабатларининг иқтисодий таркиби кенгайиб боришига ҳам таъсир кўрсатмоқда. Бу ҳолат икки томонлама савдо қўламининг ўсиш динамикасида яққол кўзга ташланади. Жумладан, Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш ҳажми 2020 йил яқунларига кўра 2016 йилга нисбатан икки баробар ўсди ва 2 миллиард АҚШ долларидан ошди. Яқин истиқболдаги режада эса бу кўрсаткичларни 5 миллиард АҚШ долларига кўтариш белгиланган. Ҳозирги кунда Туркия савдо ҳажми бўйича Ўзбекистоннинг тўртинчи ҳамкори саналади. Қолаверса, сўнгги йиллар ичида турк сармоядорлари иштирокида Ўзбекистонда фаолият юритаётган корхоналар сони 1,5 мингтадан ошди. Бунинг натижасида мамлакатимиздаги

турк капитали иштирокидаги корхоналар сони хорижий капитал иштирокидаги фаолият юритаётган корхоналар умумий сонининг 12 фоизини ташкил этмоқда.

Иқтисодий алоқаларнинг ривожини икки мамлакат учун стратегик ҳисобланган туризм соҳасида ҳам кўзга ташланмоқда. Агар Туркия бу йўналиш бўйича дунёнинг етакчи мамлакатлари қаторига кирса, Ўзбекистон ҳақли равишда улкан салоҳиятга эга ва шиддат билан ривожланаётган сайёҳлик хизматлари бозори саналади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Туркияда сайёҳлик тармоғига “Мўрисиз саноат”¹ деб қараб, бу соҳада жаҳонда 6-ўринни эгаллайди. 2018 йил 10 февралдан Туркия фуқароларининг Ўзбекистонга визасиз ташрифлари йўлга қўйилганлигини, Туркия 2007 йилдан буён Ўзбекистон фуқаролари учун визасиз режимни қўллаётганлиги, икки мамлакат туризм ва иқтисодиёт соҳаларидаги ҳамкорликни ривожлантириш, шунингдек, икки халқлар ўртасидаги маданий-гуманитар алоқаларни мустаҳкамлаш учун замин яратмоқда.

Ўзбекистон-Туркия давлатларининг туризм соҳасидаги ҳамкорлик фаолияти амалий жиҳатдан ўз самарасини бермоқда. Яъни Туркиянинг “APEAS Engineering & Construction” компаниясининг молиявий кўмаги остида Самарқандда барпо этилаётган 130 ўринли меҳмонхона мажмуаси ёки Туркиянинг “Зираат” банкидан намунали уйлар қуриш учун 200 миллион доллар кредит маблағлари жалб қилиниши икки давлат ҳамкорлигида муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, 2017 йилнинг октябрь ойидан бошлаб “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси томонидан илк бор “Самарқанд — Истанбул — Самарқанд” йўналиши бўйича мунтазам ҳаво қатнови йўлга қўйилганлиги икки давлат халқлар дўстлигининг яна бир амалий мисолидир. Туркиядан юртимизга келаётган туристлар сони қисқа муддатда бир неча баробарга ошди. Ўзбекистонда визасиз режим қарори имзоланмасидан аввал, 2016 йилда тахминан 40 минг, 2017 йилда эса 50 минг нафарга яқин туркияликлар Ўзбекистонга келди. Икки йиллик ўсиш суръати 22 фоиздан ортиқни ташкил этди. [13] 2018 йилнинг илк уч ойидаги маълумотларга кўра, Туркиядан мамлакатимизга келаётган сайёҳлар сони жиҳатидан биринчи ўринга кўтарилган. Ҳозирги вақтда мамлакатимизни зиёрат қилиш мақсадида ташриф буюраётган мусулмон ўлкалари сайёҳларининг катта қисми ҳам Туркия фуқароларига тўғри келмоқда.

Ўзбекистон ва Туркия муносабатларида таълим, фан ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги алоқалар, маданиятнинг турли йўналишлари бўйича ҳамкорлик алоҳида аҳамият касб этди. Икки давлат ҳамкорлигининг дастлабки йилларида энг муҳим ва долзарб йўналишларидан бири бу таълим соҳаси бўлди. 1992 йили Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги ва Туркиянинг “Силм” ширкати ўртасида “1992–2000 йилларга мўлжалланган таълим соҳасидаги ҳамкорлик дастури” қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Туркия Республикаси (“СИЛМ” фирмаси) билан биргаликда Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Самарқанд, Наманган, Фарғона, Хоразм вилоятларида ва Тошкент шаҳрида Ўзбекистон–Туркия лицейлари ташкил этилди. Силм Аноним Ширкати томонидан 1993 йилда яна 11 та лицей очилиб, уларда жами 1065 нафар ўқувчилар билим олди. [14]

Мазкур ҳамкорликни олий таълим тизимида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Туркия Республикасининг 9 та университетида 1994–1995 ўқув йилида таҳсил олган 66 нафар ўзбекистонлик талаба ўқишни муваффақиятли тамомлаб Ўзбекистонга қайтди. Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, XX асрнинг 90-йиллари бошида ташкил этилган ўзбек-турк лицейлари мамлакатимиз таълим тизимида айниқса, ўрта мактаб ва касб-ҳунар таълимини ривожлантиришда замонавий кадрлар тайёрлашда самарали фаолият олиб борди. Биргина 1993 йилдан бошлаб Ўзбекистонда олий ўқув юртларига талабалар қабул қилишда тест синови усулида ўтқазилган Туркия тажрибасидан фойдаланилди. Шунингдек, ўзбек-турк лицейларининг моддий-техник жиҳозлар билан таъминлаш, ўқувчиларга турк ва инглиз тилларини ўргатиш, уларга етук малакали хорижий педагоглар томонидан дарс

¹ Бу ҳозирги вақтда муқобил энергиядан фойдаланишни йўлга қўйишни назарда тутган ҳолда (қуёш энергияси, шамол энергиясини тутунсиз қайта ишлаш) яшил иқтисодиётни бир бўлаги ҳисобланади. Ушбу атама туризм соҳасига нисбатан ҳам кенг қўлланилмоқда. Хориждан келадиган сайёҳлар оқими мамлакатдаги ишлаб чиқариш саноат объектлари каби атроф-муҳитга зиён етказмайди, атмосферага захарли тутун чиқармайди, лекин давлатнинг иқтисодиётига катта фойда келтириши назарда тутилади.

ўтиши ижобий натижа берди. Жумладан, 1993 йили Тошкент ўзбек–турк лицей ўқувчиси Д.Камолов, 1997–1998 йилларда Наманган ўзбек–турк лицейи ўқувчиларидан Н.Хусаинов ва Д.Шамсиддиновлар Истанбулда ўтказилган Халқаро экология ва атроф-муҳит масаласига бағишланган олимпиадада олтин медални қўлга киритдилар. [15] Бироқ 2000 йилдан кейинги йилларда уларнинг фаолиятида ўз вазифаларидан четлашиб, дин йўналишида ноқонуний равишда ўқувчилар мафкурасини чалғитиш кабилар кўзга ташланади. Шу асосида, 2008 йилга келиб Ўзбекистонда ушбу лицейлар тармоғи фаолиятига барҳам берилди.

Статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, XX асрнинг 90 йиллари бошида ташкил этилган ўзбек-турк лицейлари мамлакатимиз таълим тизимида айниқса, ўрта мактаб ва касб-хунар таълимини ривожлантиришда замонавий кадрлар тайёрлашда самарали фаолият олиб борди. Биргина 1993 йилдан бошлаб Ўзбекистонда олий ўқув юр்தларига талабалар қабул қилишда тест синови усулида ўтказиш Туркия тажрибасидан фойдаланилди. Шунингдек, ўзбек-турк лицейларининг моддий-техник жиҳозлар билан таъминлаш, ўқувчиларга турк ва инглиз тилларини ўргатиш, уларга етук малакали хорижий педагоглар томонидан дарслар ўтилгани натижасида лицей ўқувчилари республика ва халқаро фан олимпиадаларида муваффақиятларга эришдилар.

Ўзбек–турк лицейларининг Ўзбекистонда ва умуман бошқа давлатларда фаолиятини тўхтатилиши тўғрисида Туркиянинг Ўзбекистондаги фавқулудда ва мухтор элчиси бўлган Аҳмад Башар Шен таъкидлашича, “Улар 2016 йил 15 июлда содир этилган давлат тўнтариши етакчиси Фетхуллах Гулен номи билан боғлиқ. “Фетхуллоҳчи” террор ташкилоти ўзини бир пайтда таълим улашувчи бўғин сифатида кўрсатиб, дунёнинг 150-160 давлатларига жойлашиб олаётган бир даврда, Ўзбекистонда узокни кўра оладиган раҳбарлар унинг асл ниятини ўша ондаёқ сеза олишди. Унинг илдизини бутунлай қўпориб ташлашди. Биз буни миннатдорчилик билан айтишимиз лозим”. “ФЕТО” нафақат Туркиянинг, балки бошқа давлатларнинг ҳам тизимига жойлашиб олиб, давлатни қайта тузишни мақсад қилиб қўйган, махфийлик ва товламачилик устига қурилган янги авлод террорчи ташкилотидир. Туркиядаги 2016 йил 15 июль воқеалари ҳам айнан шундай ҳарбийлар томонидан амалга оширилган. Элчининг фикрига кўра, бугунги кунга қадар ўн минглаб давлат мулозимлари юқорида келтирилган сабаб туфайли ишдан олинган. [16]

Ўзбекистон-Туркия ўртасида маданий-гуманитар соҳаларда ҳам ўзаро ҳамкорлик ришталарини ривожланаётганини ҳам айтиб ўтиш ўринли. Масалан, мамлакатимизда 1997 йилдан ўтказиладиган анъанавий “Шарқ тароналари” халқаро фестивалида туркиялик ижодий жамоалар ўзларининг миллий куй-қўшиқлари билан доимий иштирок этиб келишмоқда. Туркияда ҳам ўзбекистонлик санъат ва маданият намояндалари иштирокида маданият тадбирларининг ўтказилиши анъанага айланган. 1992 йил 23 январда Тошкентда Турк маданий маркази очилди. [17] Икки давлат ўртасидаги маданий соҳадаги алоқаларда Ўзбекистон халқаро маданий-маърифий алоқалар Миллий ассоциацияси ташаббуси билан икки давлатнинг маданият ва санъат кунларини ташкил этиш, адабиёт ва санъат намояндалари ижодини тарғиб этиш ва уларнинг юбилейларини ўтказиш, шунингдек, Туркия Республикаси ташкил топган кун ва Мустақиллик куни ва Наврўз байрамларини нишонлаш тадбирлари олиб борилди. Жумладан, 1995 йил апрель ойида Туркияда ўтказилган 23 апрель – Бутунжаҳон болалар куни фестивалида ўзбек ёшлари ҳам иштирок этишган. Мазкур халқаро фестивалда хоразмлик “Мерос” болалар фольклор жамоаси иштирокчилари миллий лапар, айтишувлар ижро этиб, турк тенгдошларига ўзбек миллий қадрият ва анъаналаримизни бадиий чиқишлар орқали номоён этишган. 2013 йили “Тантана” болалар фольклор ансамбли Измир ҳамда Истанбулда ўтказилган халқаро тадбирларда қатнашди. 2016 йил июнь ойида Анқарада Ўзбекистон маданияти кунлари бўлиб ўтди. [18]

Соғлиқни сақлаш – маданий-гуманитар йўналишдаги ҳамкорликнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Туркия билан тиббиёт соҳасидаги ҳамкорлиги 1991 йил 19 декабрда имзоланган ҳукуматлараро битим ва протоколга мувофиқ йўлга қўйилди. Туркиянинг дори-дармон ишлаб чиқарувчи

“Эдзжажибоши” компанияси Тошкентда 1993 йилда ўз ваколатхонасини очди ва шу йили қиймати 10 миллион АҚШ доллари тенг бўлган 70 турдаги дори воситаларини келтирди. [19]

Тиббиёт соҳасида тадқиқотларни ривожлантиришда ҳам ўзбек-турк шифокорлари ўртасида самарали алоқалар ўрнатилган. Жумладан, 2002 йилдан буён ўзбек шифокорларининг Туркиянинг энг замонавий тиббиёт марказларида тажриба алмашишлари анъанага айланган. Шунингдек, 2014 йили Туркия ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш агентлиги билан биргаликда мамлакатимиздаги Гематология ва қон қуйиш илмий-тадқиқот институти қошида суяк илиги трансплантацияси марказининг фаолияти йўлга қўйилган. Мазкур марказ Марказий Осиёда ягона саналиб, бу ерда ўзбек-турк шифокорлари ўзаро тажриба алмашиб келишмоқда. 2015 йили эса Республика Гинекология ва акушерлик ихтисослаштирилган илмий маркази қошида Симуляция ўқув маркази ўз фаолиятини бошлади. 2009–2017 йиллар мобайнида Ўзбекистонда турк мутахассислари 760 нафар бемор болада жарроҳлик операцияларини ўтказди. [20]

2019 йили Ўзбекистоннинг Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгаши ташкилотига тўлақонли аъзо сифатида қўшилиши барча иштирокчи давлатлар томонидан юқори баҳоланди ва кўтаринки кайфиятда кутиб олинди. Ўз навбатида, бу ҳодиса нафақат туркий оламда биродарлик руҳининг мустаҳкамланишига, балки икки давлат ўртасида янги мунтазам ҳамкорлик формати пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлиги ўтган йиллар давомида турли кўринишда намоён бўлиб, алоқалар ўзаро битимларга мувофиқ амалга оширилди. Бугунги кунга келиб эса мазкур ҳамкорликнинг янги босқичга кўтарилганлиги, Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги ўзаро манфаатли сиёсий, савдо-иқтисодий, инвестициялар, рақамли технологиялар, транспорт ва коммуникациялар, туризм, логистика, таълим, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги кўп қиррали муносабатларни ҳар томонлама янада кенгайтиришига олиб келмоқда ва мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини янада ривожлантиришда ҳамда ташқи савдо экспорт ҳажмининг ортишига хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1. Жалолов Ж. Бозор иқтисодиёти: Туркия моделининг сири. – Тошкент: Адолат, 1994. – Б.14.
2. Бекмуратов Х.И. Ўзбекистоннинг Туркия билан иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги (1991–2000 йй.). Тарих фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 2001. – 25 б.
3. Норкулов Н., Жўраев У. Ўзбекистон тарихи (XVI-XIX аср биринчи ярми). – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 230.
4. Mehmet S. Özbek Türkleri Tarihi. – Istanbul: 1993. – S. 23.
5. Открытие посольства Турецкой Республики//Правда Востока.30 апреля 1992.
6. ЎзМА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 331-иш, 36-варақ.
7. Tokay haber ajansi. Yatirim Finansman & Diş Ticaret Dergişi. Türkiye-Özbekistan Ekonomik İlişkiler ve Türk firmaları. Ankara. Ekim 2017. – S. 60.
8. ЎзМА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 1890-иш, 86-варақ
9. ЎзМА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 3821-иш, 8-9-варақлар.
10. Ўзбекистон ва Туркия ишбилармонлари уюшмаси жорий архиви. 1995-2001 йиллар материаллари. – Б. 4.
11. Ўзбекистон–Туркия муносабатлари тарихида янги мулоқот формати <https://xs.uz/uzkr/2505619.02.2020>.
12. Türkiye-Özbekistan İkili İşbirliği: Güçlenen İlişkilerde Önemli Adım. 24.10. 2017. <https://ankasam.org/turkiye-ozbekistan-ikili-isbirligi-guclenen-iliskilerde-onemli-adim/>.
13. Файзиёв О. Ахмет Башар Шен: Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуслари жаҳон миқёсида эътирофга лойиқ” // Халқ сўзи. 2018 йил 26 апрель.
14. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълим вазирлиги мактаб – интернатлар ва янги турдаги ўқув юртлари бошқармаси жорий архиви // 1992-1998 йиллар материаллари. – Б. 2.
15. Istiklal Goncalari”, 1997-1998, – № 4. – С. 48.
16. Туркия элчиси: Ўзбекистон «турк лицейлари»нинг асл мақсадини ўз вақтида сезган. <https://kun.uz/news/2018/07/14/turkia-elcisi-uzbekiston-turk-licejlarini> 14.07.2018.
17. ЎзМА, М-7-фонд, 2-рўйхат, 34-иш, 124 -варақ.

18. Имамов Б.Х.. Ўзбекистон ва Туркия Республикалари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар (1991–2018 йй.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент: 2022. – 147-148 бетлар.

19. ЎзМА, М-20-фонд, 1-рўйхат, 49-иш, 37-44-варақлар.

20. Қардош халқлар фаровонлиги йўлидаги учрашув // Халқ сўзи. 2018 йил 28 апрель.

Наширға т.ф.д. Г.Э.Мўминова тавсия этган

ЎЗБЕК ХАЛҚИ МАРОСИМЛАРИДА АҚИҚАНИНГ ТУТГАН ЎРНИ (Қарши воҳаси мисолида)

Очилова Х. (ҚарДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада Қарши воҳаси анъанавий маросимларида ақиқанинг тутган ўрни мавжуд манбалар ва тарихий-этнографик адабиётлар ҳамда этнологик дала материаллари асосида ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: *Қарши воҳаси, ислом, ақиқа, урф-одат, маросим, суннат, қурбонлик, мусулмон, ўзбек, оила, тарбия, зиёфат, анъана.*

Аннотация. В данной статье на основе доступных источников, историко-этнографической литературы и этнологического материалов разъясняется место в обрядах Каршинского оазиса.

Ключевые слова: *Каршинский оазис, ислам, ақиқа, объчай, обрвз, обрезание, жертвоприношения, мусульман, узбек, семья, воспитания, угашения, традиция.*

Annotation. In this article, based on available sources, historical and ethnographic literature and ethno-field materials, the place of agigi in the rites of the Karshinskogo oazisa people is explained.

Key words: *Karshinsky oasis, islam, akika, tradition, custom, coremonu, sunnah, kurbanity, muslim, uzбек, family, education, party.*

Қадимги даврдан ҳозирги кунгача инсоний ва диний тасаввурларининг шаклланиши, янгиларининг пайдо бўлиши ва кенг ҳудудларга ёйилиши натижасида турли урф-одатлар, маросимлар аста секин пайдо бўлган. Инсонларнинг қайси динга эътиқод этиши мушкул, албатта. Инсоният жамияти даврлар ўтиши билан кўп ҳудудликдан яқка ҳудудликка ўтган. Милодий VII асрда ислом динининг пайдо бўлиши ва бу диннинг кенг миқёсда Шарқ ва Ғарбга ёйилиши натижасида бизнинг Марказий Осиё ҳудудларимизга ҳам бу дин кириб келган. Ислом динини қабул қилган мусулмон аҳоли билан араблар ўртасида маданий алмашинув бўлиб ўтган. Кўплаб мусулмон халқлари ислом дини билан биргаликда бу динда мавжуд бўлган урф-одат, маросим ва байрамларни ўтказишган. Хусусан, мусулмонларда инсон дунёга келганидан то умрининг охиригача қадар бўлган даврни диний маросимларсиз тасаввур этиш жуда қийин. Энг аввало, оилада янги фарзанднинг туғилиши катта шодиёна тантана билан нишонланди.

Одатда ислом одатларига кўра фарзандга исм қўйилади, кулоғига азон чақирилади ва энг асосийларидан бири ақиқа маросими ўтказилади. Бундай масъулиятли маросимларни ташкиллаштириш, аввало, фарзанд оиласи аъзолари зиммасида бўлади. Жамиятимизнинг энг асосий негизи оилада, гўдак дунёга келганидан сўнг биринчи тарбия оиладан бошланади. Қадимги маданиятимизга, ва жамиятимизга бўлган ҳурматни бундан аввало ота-оналаридан ва жамоадан ўрганади, албатта.

Ўзбекларда ота-оналари фарзанд дунёга келиши билан ислом оламида мавжуд бўлган урф-одатларни амалга ошириб улғайтиради.

Халқимиз оилавий турмуш тарзида миллий ва диний қадриятлар уйғунлашган бўлиб, бу қарашлар асосида оилани мустақамлигини сақлаш, оилада барқарор муҳитни шакллантирган турли нопокликларни кетказиш, фарзандни соғ-саломат дунёга келганлигига шукрона сифатида уқтирилади. Ота-оналар фарзандни суюниб, гуё ислом одатларига кўра, элга ош беради ва бу маросим ақиқа куни фарзандга атаб жонлиқ сўйиш билан бошланади. Шу боисдан ҳозирги кунда ўзбек оилавий маросимлар туркумида ақиқа маросими кенг тарқалган даври бўлиб, турли ҳудудларда тарқалиб бормоқда. Демакки,

ақиқа маросими ҳақида сўз борганда баъзи бир ҳолларда ниятнинг софлиги қолиб кетиб обру-эътибор биринчи ўринга чиқиб бораётганлигини кўриш мумкин.

Биргина ақиқа удумидагина эмас, балки кўплаб удум ва анъаналаримизда никоҳ тўйи, суннат тўйи, инсон вафот этганидан сўнг мотам маросимлари ҳам катта дабада билан ўтказилаётганига гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, ақиқа, бешик, тўйларда дабадабозлик жуда оддий кечмоқда. Сўнгги даврда бундай маросимлар кўплаб исрофгарчиликка йўл кўйилиб ким ўзарига қилинмоқда.

Ўтмиш тарихига назар ташласак, асрлар давомида кишилик жамияти томонидан яратилган моддий ва маънавий маданият яхлит бир бутунликни ташкил этади. Дин, тарих, фалсафа, кадриятлар, урф-одат ва маросимлар шу муаззам дарахтнинг шохлари, халқ ижоди, дунёқараши ва фикрий кашфиётлари эса унинг илдизидир [1; 4].

Жаҳондаги ҳар бир халқнинг бошқаларидан ажралиб турувчи муҳим этнографик белгиларидан бири унинг маросимлари ҳисобланади. Маросим инсон ҳаётида моддий ва маънавий талаб ва эҳтиёж орқали юзага келадиган ижтимоий ҳодисадир. Ҳар қандай маросим у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди [2; 11].

Чақалоқ ҳаётга келганидан бошлаб вафот этгунга қадар бўлган давр мобайнида ўзи учун тааллуқли бўлган удум ва маросимларни бошидан ўтказади. Фанда қабул қилинган ўзига хос мезонларга кўра инсоният ҳаётининг муҳим бурилиш нуқталари билан боғлиқ тарзда ўтказиладиган тадбирлар оилавий маросимлар деб юритилади [1; 73].

Маълумки, ўзбек хонадонларида янги туғиладиган фарзандни катта тантана билан кутиб олинади. Қадим замонлардан бошлаб янги туғилган чақалоқнинг биринчи сочини олиш катта маросим сифатида нишонланган. Шу куни палов пиширилиб, кариндош-уруғ, кўни-кўшниллар, ҳурматли оксоқоллар меҳмонга таклиф этилади. Республикамизнинг баъзи жойларида (Фарғона водийси ва Тошкент воҳасида) бу маросим “ақиқа” деб номланади [3; 14].

Баъзи худудларда, масалан, Қарши воҳасида бундай маросим “соч тўйи” деб ҳам аталади. Ушбу маросимда асосий ишни кексалар ёки шу қишлоқнинг сартароши бажаради. Ўзбеклар орасида бу маросим афсонага кўра, чақалоқни ўлимдан ва турли касалликлардан қутқарган. Биринчи марта соч олинганда, бошида бир тутам соч қолдирилган. Айрим ҳолларда, чақалоқнинг соч толалари қабристонларга ва муқаддас қабрларга кўмилган. Бу маросимни оилада фарзанд кўрмаган, киз ёки ўғил фарзанд амалга оширган, (4) (Дала ёзувлари, Касби тумани Қатағон қишлоғи 2021 йил)

Инсон бу ёруғ оламга келганидан сўнг дастлабки йирик ва эътиборга молик маросимларидан бири ақиқадир. Ақиқа ислом одатларига кўра ўтказиладиган маросимлар қаторига киради. Ўзбек маданиятида янги туғиладиган фарзандга атаб онасининг қорнидалигидан бошлаб турли иримлар ва маросимлар ўтказиш одати мавжуд. Бундан кўзланган мақсад эса она фарзандини соғ-саломат дунёга келтириб олиш деган қараш мавжуд. Республикамизда ақиқа маросимини ўтказишга ота-оналар тарафидан жиддий эътибор бериб, амалга оширилади, чунки фарзандини соғ-саломат улғайиши ақиқа қилинганлигига боғлиқ бўлади.

“Ақиқа” сўзига турли адабиётларда турлича таъриф берилган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да таъкидланганидек, “Ақиқа (а)-чақалоқ сочини олиш; қурбонлик қилиш; Оилада “янги меҳмон”, яъни чақалоқ дунёга келиши муносабати билан унинг туғилганлигига 7, 14 ёки 21 кун бўлганда бажариладиган маросим. Луғатларда шунингдек “ақиқа” қора рангли ярим қимматбаҳо тош, “ақиқа”ларни қимматбаҳо тош деб ҳам изоҳланган.

Мабодо ўғил бола бўлса, 2та кўй сўйиб қиз бўлса 1та кўй сўйиб, туғилган кунининг еттинчисини ақиқа қилиш фарз ўтказиладиган зиёфат, маросим” [5; 126].

Ислом энциклопедиясида қайд этилганидек: “Ақиқа (араб.)- чақалоқ сочини олиш; жонлиқ сўйиш)- мусулмон оилаларда чақалоқ дунёга келиши билан Аллоҳ таолога шукрона сифатида кўй сўйиш билан боғлиқ маросим. Жаҳолат даврида боланинг бошига сўйилган жонлиқларнинг қонини суртиш одати бўлган, ислом эса уни бекор қилган. Ислом

анъанасида ақиқани чақалоқ туғилган кунининг 7 ёки 14 ёхуд 21 кунлари ўтказиш тавсия этилади. Бу кунларда ақиқа ўтказилмай қолинса, сўнг қайси кунда, қачон амалга оширилса ҳам, вазифа бажарилган ҳисобланади. Исломда ақиқа суннат амаллардандир. Имом Бухорийнинг “Ал-Адаб-ал муфрад” (“Адаб дурдоналари”) китобида Муҳаммад (с.а.в.) набиралари Имом Хасан билан Имом Ҳусайнга биттадан қўй сўйиб берганлиги ривоят қилинади [6; 78].

Чақалоқ учун қурбонлик қилиш ақиқа дейилади. Ушбу маросимнинг асл номи “насиқа” деб номланган. Ақиқа ханафий фикҳида мубох ва гўзал амалдир. Ақиқа баъзан халқ орасида ном бериш маросими деб аталади [6; 269].

Ислом динигача бўлган даврда араблар орасида турли маъбуд ва маъбудаларга атаб қилинадиган қурбонликлар бўлган ва вақтлар ўтиши билан бунинг ўрнига мусулмон оиласида фарзанд туғилганлигининг шукронаси сифатида бир қўй сўйиб (имкониятга қараб) “ақиқа” маросимини ўтказиш жорий этилган. Қўй ўрнида баъзи оилалар моддий имкониятдан келиб чиқиб, эчки ҳам сўйиш мумкин, албатта. Қурбонлик ақиқанинг муайян қисмидир. Қўй ёки эчкилар қурбонлик учун белгиланган ҳайвонлар бўлса-да, айрим худудларда сигир ёки туялар ҳам қурбонлик қилинади.

Аслида эса ақиқа қурбонлиги учун бир қўй сўйилиши етарлидир. Ўғил фарзанд учун иккита қўй сўйилиши керак деган қарашлар ҳам мавжуд. Улуғ муҳаддислардан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа ар-Раби ал- Казвиний ўзининг 3163-ҳадисида “Расули Акрам саллоллоху алайҳи вассалам бизларга ўғил фарзанд учун иккита, қиз фарзанд учун бир қўйни ақиқа сифатида қурбон қилишимизни буюрдилар” деб ёзган.

Ақиқа ният ва махсус шартлар билан Аллоҳ таолога шукур сифатида фарзанд номидан сўйилган жонлиқдир. Ислом қоидаларига кўра янги туғилган боланинг сочи олиниб, шу соч оғирлигида кумуш садақа қилиш тавсия этилган. Соч бошдан олинганлиги учун бу маросим “ақиқа” дейилади. Ҳозирда шу маъно кўп ишлатилганлиги боис ақиқа деганда фақат янги фарзанд туғилиш муносабати билан сўйиладиган қўй ва ташкил этиладиган маросим тушуниладиган бўлиб қолди [7; 318].

Ушбу маросимда сўйиладиган жонлиқни сони фарзанд жинсига ҳам боғлиқ, агар ўғил бола бўлса бир жуфт бир-бирига ўхшайдиган қўй, қиз фарзанд бўлса бир бош жонлиқ сўймоқлик тавсия этилади. Ақиқа учун атаб сўйиладиган қўй соғлом бўлиши керак. Агар ўғил фарзанднинг ота-онаси икки бош жонлиққа имкони бўлмаса, бир бош сўймоқлик ҳам зиён қилмайди. Лекин ҳозирда аксарият ҳолларда бир бош қўйни атаб сўйишади. Ақиқа учун фарзандга аталадиган жонлиқ сўйишни белгиланган кунлари мавжуд; Фарзанд туғилганидан сўнг еттинчи, ўн тўртинчи, йигирма биринчи ва йигирма саккизинчи кунлигида қилиш тасия этилади [7; 268].

Ўзбекларда агар шу вақт оралигида имкон топиб маълум қила олмаса имкони топилганда ўтказса ҳам бўлади, деган қараш кенг тарқалган. Ақиқа учун сўйилган жонлиқни гўштини аксарият ҳолларда икки хил усул билан тақсимланади: **биринчиси** жонлиқ гўштини учдан бир қисмини доя аёлга, қўни-қўшни ва албатта яшаш шароити оғир инсонларга тарқатиш; **иккинчиси** эса ақиқа куни маҳаллани ёши улуғ инсонлар ва дин илмидан хабардор инсонларни меҳмон қилишади.

Энг муҳими ақиқа учун атаб сўйилган ҳайвоннинг гўштини асосий қисмини фарзанднинг онасига едириш керак деб ҳисобланади [8]. Онаси ўзини тиклаб олиши керак деб ҳисоблаганлар. Табиийки, она соғлом бўлса, фарзандини ҳам баркамол қилиб улғайтиради. Ақиқа бўлаётган хонадонга келган меҳмонлар чақалоқ учун Қуръон тиловат қилиб фарзанд ҳақига дуо қилишади. Бундан кўзланган мақсад фарзанднинг ёши улуғ бўлишини ва мусулмон бўлиши ният қилинади.

Бу маросимни ўтказишда исрофгарчиликка йул қўйилмасдан ўтказишга алоҳида эътибор берилади. Ақиқа учун сўйилган жонлиқдан чиққан суяқларини фарзанднинг оила аъзолари бир ерга синдирмасдан тўплаш ва мевали дарахт остига кўмиш ирими мавжуд. Бу эса фарзанди вояга етгунга қадар турли офатлардан холи бўлган ҳолда улғайишига кафолат сифатида билганлар. Қарши воҳаси фарзанди чақалоқлик вақтида вафот этган болаларнинг ота-оналари фарзанди у дунёда ором олиши учун деб ният қилиб, бу

маросимларни амалга ошириш Қарши воҳасида олиб борилган. Этнографик изланишларимиз давомида ёшлигида ақиқа бўлмаган шахс вояга етганидан сўнг ўзи учун атаб жонлиқ сўйганлиги ҳақида ҳам баъзи маълумотлар олинди. [8].

Демакки, ақиқа қилишнинг белгиланган кунлари бўлса-да, шахсий имқониятдан келиб чиққан ҳолда ҳам амалга оширса ҳам бўлади. Агар инсонни ёши улғайган бўлса ҳам унга атаб ақиқа қилинмаган бўлса, ният қилиб қўй сўйса ҳам зиён қилмайди. Чунки ислом дини соф динлар қаторига киради. Ақиқа маросим шахсий имқониятлардан келиб чиқиб қилиниб, қарз олиб қилиш муҳим эмас. Қашқадарё воҳаси, жумладан, Қарши воҳасида ақиқа соч туйи деб аталган. Ўғил бола, тўнғич қизга соч туйи ўтказилган. Кейинги 10-15 йилда ақиқа маросим ҳам воҳада расм бўла бошлади. Ҳаттоки, Қарши шаҳрида ақиқа суннат тўйидек ўтказилиб, дабдабозлик ва исрофгарчилик ҳолатларига йўл қўйилмоқда.

Демакки, ўзбек халқи оилавий маросимлари ранг-баранг бўлиб, улар орасида болалик даври билан боғлиқ ақиқа маросими ўзига хос тарихи ва урф-одатларга бойлиги билан ажралиб турган. Шўролар даври тарихимизда нафақат зиёлилар ва дин уламоларини йўқ қилиш учун қатағон сиёсати олиб борилган. Бундан қўзланган асрий мақсад илмсиз, ўз тарихини унутган, маданиятини йўқотган халқни осон бошқариш эди. Лекин шундай шароитда ҳам халқимиз ўз миллий қадриятга бўлган эътиқодини асло сусайтирмаган, албатта.

Ҳозирги глобаллашув даврида Ғарб маданиятини аста-секин кириб келиши оқибатида маданиятлар қоришуви шароитида ўзбек маданиятига, эътиқод ва маросимларига бўлган ҳурматимизни янада оширишимиз лозим.

Албатта, бошқаларга тақлид қилиб яшаган инсон бир кун келиб ўзлигини йўқотади. Ҳар бир халқ ўзи билан боғлиқ маросимларга бефарқ қарамаслиги керак. Айни даврда мустақиллик даврда диний эркинлик ва миллий ўзлигимизга бўлган ҳурматимизни ошиши натижасида унутилиб борилаётган маросимларимиз янада чуқурроқ кириб келмоқда.

Ўзбек халқи орасида ақиқа ва шу каби ислом дини билан боғлиқ маросимларни ўтказилишни оммалашиб бораётганлигига бир неча омилларда кўришимиз мумкин: **биринчидан**, мустақиллик билан бирга диний эркинликни ҳам қўлга киритганимиз энг асосий сабаблардан; **иккинчидан**, жамиятимизнинг ўзида ҳам динга бўлган эътиборни кучайиши ва диний ўзликни англашга бўлган қизиқишларнинг ортиши; **учинчидан**, халқимизнинг иқтисодий жиҳатдан фойдаланиб бораётганлигини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

Ушбу омиллар ўзаро бир-бири билан узвий алоқадорлиги туфайли бугунги кунда маросимларимизни қайта чуқур илдиз отишига замин яратяпти деб айта оламиз. Бугунги кунда халқимиз бевосита ҳаётини дин билан бевосита боғлиқлигини ва диний ўзликни англаб ета бошлаганини кўрамиз.

Хуллас, мустақиллик даврида Янги Ўзбекистонда яна халқимиз миллий ўзлигини чуқур илдизларини англаб етиши сабабли бу каби азалий эзгу маросимларимиз тобора оммалашиб бормоқда.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. –Т.: Миллий кутубхона нашриёти, 2007.
2. Саримсоқов Б. Маросим фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. – Т., 1988.
3. Бўриев А., Раҳмонов Ф. Ритуаль и обряды детского возраста у узбеков Кашкадаринского оазиса. Гуманитарный трактат. – Кемерово: Плутон, 2019. – С. 17-20.
4. Дала ёзувлари. Касби тумани Қатағон қишлоғи, 2021 йил.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-ж. –Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2006.
6. Ислом Энциклопедия. 2-нашри. – Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2017.
7. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Зикр аҳлидан сўранг. – Т., 2016.
8. Дала ёзувлари Қашқадарё вилояти Касби тумани Комилон қишлоғи, 2022 йил.

Наширға проф. О.Бўриев тавсия этган

ТУРКИСТОНДА МОЛИЯ КАДРЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ ҲОЛАТИ

Тўхтаева Р. (ҚарДУ)

Аннотация. Мазкур мақолада Туркистон ҳукумати томонидан молия соҳасини тартибга солиш ва яхшилаш борасида амалга оширилган тадбирлар ва соҳада кадрларини тайёрлаш ҳолатида муаммо ва камчиликлар таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада молия соҳасидаги муаммоларнинг ўлка ижтимоий, иқтисодий ҳаётга таъсири масалалари ҳам ёритилган.

Таянч сўзлар: *Совет давлати, Туркистон, Тошкент, Сырдарё, Самарқанд, Фарғона, молия, кадр, солиқ, газна, иқтисод, ижтимоий ҳаёт.*

Аннотация. В данной статье анализируются меры, принимаемые правительством Туркестана по регулированию и совершенствованию финансового сектора, а также проблемы и недостатки в подготовке кадров в этом секторе. Также в статье освещены вопросы влияния финансовых проблем на социально-экономическую жизнь страны.

Ключевые слова: *Советское государство, Туркестан, Ташкент, Сырдарья, Самарканд, Фергана, финансы, кадры, налоги, казна, хозяйство, общественная жизнь.*

Annotation. This article analyzes the measures taken by the government of Turkestan to regulate and improve the financial sector, as well as the problems and shortcomings in the training of personnel in this sector. The article also highlights the impact of financial problems on the socio-economic life of the country.

Key words: *Soviet state, Turkestan, Tashkent, Syrdarya, Samarkand, Ferghana, finances, personnel, taxes, treasury, economy, public life.*

Совет ҳукумати учун Туркистон ҳудудида молиявий соҳа фаолиятини барқарорлаштириш жиддий муаммолардан бири эди. Бу, айниқса, кадрлар масаласида яққол намоён бўлган эди. Республика молия муассасаларида асосан ҳеч бир тажрибага эга бўлмаган кишилар хизмат қилиб, соҳа ишини жонлантириш учун 1920 йили 200 га яқин мутахассис талаб этилди¹. Эски давр молия аппарати тугатилганидан сўнг янгисини тузиш зарурияти келиб чиқди. Аммо маъмурий тузилмаларнинг янги тизимини шакллантириш объектив қийинчиликлар билан ёнма-ён кечди.

Совет ҳукумати банк, газна муассасаларини эски ҳукумат қолдиқлари сифатида баҳолаб, асосий “саботаж” манба деб ҳисоблади. Уларда хизмат қилган ходимлар фаолиятига ҳам беписандлик билан қаралди. Совет молия бўлимларининг кўпчилик янги ходимлари касса, ҳисоб ва солиқ масалалари бўйича йўриқлар, қоидалар, декретлар бажарилишини назорат қилиш, даромадлар ва харажатларга оид ҳужжатлар ҳисоботларини тайёрлаш кўникмаларига эга эмас эди. Қолаверса, 1922 йил Туркистон Республикаси солиқ хизматчилари орасида Маҳаллий миллатга мансуб бирорта ҳам кадр йўқ эди. Жорий йилда Тошкентда солиқ ходимларини тайёрлайдиган курс очилди ва Москва Молия Халқ Комиссарлиги ўқув курсларини тамомлаган кадрлар ҳам ишга қабул қилинди. Кўрилган тадбирлар натижасида соҳада бир оз жонланиш кузатилиб, 1923 йил солиқ аппарати хизматчиларининг 6 фоизи, 1924 йил 11,6 фоизи маҳаллий миллат вакиллари ташкил этди².

1923 йил апрелдан Туркистон АССР солиқ аппарати озиқ-овқат комиссарлигидан молия комиссарлиги тасарруфига ўтказилди. Вилоятларда ушбу вазифани амалга ошириш учун махсус комиссиялар ташкил этилди. Аммо солиқ аппаратининг инвентарлари ва кадрларининг озиқ-овқат комиссарлигидан молия комиссарлиги ихтиёрига ўтказишда турли муаммоли вазиятларга ҳам дуч келинди. Молия комиссарлигига солиқ идораларининг асосан тажрибасиз, ёш мутахассислари берилиб, солиқ ишини мукамал ўзлаштирган деҳқон хўжаликларининг фаолиятини чуқур тушунган, солиқ ундириш усулларида яхши хабардор тажрибали ходимлар молия комиссарлиги ихтиёрига ўтказилмади.

Озиқ-овқат комиссарлиги солиқ аппарати ходимларидан 202 нафари молия комиссарлиги ихтиёрига юборилди. Бу даврда ҳар бир вилоятнинг солиқ хизматида 1

¹ ЎзМА, 37-фонд, 1-рўйхат, 175-иш, 25-варақ.

² Туркестанская правда, 1924. – №5.

нафардан ревизор-инструктор, Сирдарё ва Самарқанд вилояти молия бўлимида 17 нафардан, Фарғона вилоятида 16 нафар ходим фаолият олиб борди¹. Таҳлиллардан кўриниб турибдики, ҳудудлар бўйича кадрлар тақсимотида бир хил ёндашилмади.

Туркистонда 1922-1923 хўжалик йилида 30 та шаҳар ва 456 та волостида 30 та молия инспектори участкаси ташкил этилган бўлиб, 1 та инспекторга 1 та шаҳар 15 волост ёки 183000 аҳоли тўғри келди². Жорий йилда Туркистон солиқ хизматида 51 нафар инспектор, 44 нафар ёрдамчи, шаҳарда 84 нафар, қишлоқ жойларида 490 нафар молия агентлари фаолият олиб борди³. Уларнинг деярли 95 фоизи бу соҳада ёш ва тажрибасиз кадрлар бўлиб, уларнинг аксарияти солиқ, солиққа тортиш, солиқ қоидаларидан умуман беҳабар эди.

Бундан ташқари молия бўлими ходимларининг яшаш ва иш шароитлари ҳам мақтанарли даражада бўлмади. Масалан, молия инспекторлари оёғига 65 рублдан маош олдилар. Уларнинг иш жойида канцелария анжомлари, шкаф, стол-стул, лампа каби жиҳозлар етишмади. Ҳужжатлар полда, очик ҳолда сақланган. Молия бўлими канцелария ходимлари кунига 10-12 соатлаб ишлади⁴.

Туркистонда саноат соҳаси ишчиларнинг ойлик маоши жуда паст эди. 1922-1923 йилларда эса 13-16 рубль атрофида эди. Масалан, ёқилғи саноати ишчиларининг иш ҳақи оёғига 1924 йил 30-40 рубль, виночилик саноатидагиларники 40 рубль атрофида эди⁵.

Туркистон Республикасидаги молиявий масалалардаги оғир аҳволнинг қатор сабаблари мавжуд эди: биринчидан, давлат аппаратини моддий таъминлаш, озиқ-овқат маҳсулотларини четдан сотиб олиш учун асосан етишмаган маблағларни пул эмиссияси йўли билан ҳал этилиши; иккинчидан, давлат эҳтиёжлари учун аҳолидан етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ололмаганлиги; учинчидан, давлат бюджетининг асосий манбаи ҳисобланган солиқ тизимининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги; тўртинчидан, муомаладаги пул миқдорининг товар фондидан ортиб кетиши кабилар⁶.

1918 йил 23 майда Туркистон Республикаси ХКС раиси Ф.Колесов Совет ҳукумати раҳбари Ленин номига телеграмма юбориб, унда Туркистон ўлкасининг оғир аҳволи, очарчилик, молиявий инқироз ҳақида маълумот беради. Телеграммада Ф. Колесов Туркистон Республикаси молия нозирлиги эҳтиёжи учун 700 млн рубль маблағ зарурлигини таъкидлайди. Жумладан, Туркистон саноатни тиклаш учун 225 млн рубль, озиқ-овқат учун 105 млн рубль, армия учун 20 млн рубль, холера эпидемиясига қарши кураш учун 50 млн рубль керак эди⁷.

Туркистон Автоном Республикаси ҳукумати қўлида турли йўналишлардан йиғилган молиявий маблағлар тўпланди. Иттифоқ давлат банки ҳамда хусусий банклардан тортиб олинган 8.716.262 рубль, эркин нақд пуллардан Совнарком учун ажратилган 11.789.788 рубль, Туркистон ўлкаси ихтиёрида сарфланиши режалаштирилган 1.452.346 рубль, халқ университети ихтиёридаги 1.900.000 рубль, давлат банклари бўлимларидаги 2.500.000 рубль, Совнархоз кассаларидаги 7.000.000 рубль, озиқ-овқат бўлимларидаги 10.000.000 рубль, Бухородан контрибуция эвазига олинган 2.000.000 рубль маблағлари шулар жумласидандир⁸.

Туркистон ҳукумати молиявий маблағларни жамлашда режасиз, иқтисодий қонуниятларга амал қилмаган ҳолда иш олиб борди. Бу эса давлатнинг молия соҳасида ягона тизими ишлаб чиқилмаганлигидан далолат берди.

Маҳаллий ҳокимият органлари кўп ҳолларда солиқ хизмати ходимларига ёрдам бериш эмас, аксинча улар фаолиятига тўсқинлик қилиб келди. Масалан, архив ҳужжатларида таъкидланишича, 1923 йил Самарқанд шаҳрининг эски шаҳар қисми бозорлари фаолиятини текшираётган молия бўлими инспекторига сотувчилар томонидан турли тухматлар уюштирилди. Уни мастликда айблаб, сотувчилар бақир-чақир қилишди.

¹ ЎзМА, 17-фонд, 1-рўйхат, 1017-иш, 58-59-орқа варақлари.

² ЎзМА, 20-фонд, 1-рўйхат, 358-иш, 113-варақ.

³ ЎзМА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1690-иш, 77-78-варақлар.

⁴ ЎзМА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1690-иш, 78-82-варақлар.

⁵ Ходоров И., Конъюнктурный обзор народного хозяйства Средней Азии // Народного Хозяйства Средней Азии. 1924, август. – № 1. – С. 30.

⁶ ЎзМА, 37-фонд, 1-рўйхат, 175-иш, 1-варақ орқаси.

⁷ ЎзМА, 25-фонд, 1-рўйхат, 92-иш, 280-285-варақлар.

⁸ Наша газета, 27-28 января, 1918 г., № 85 и 86.

Шаҳар ижроия кўмитаси молия инспектори фаолиятини чуқур ўрганмасдан туриб, хатто уни вазифасидан ҳам четлаштирди. Ҳолбуки, молия инспекторининг саломатлиги яхши эмаслиги боис, врач унга спиртли ичимликни истеъмол қилишни таъқиқлаган ва у хизмат вазифасини бажараётганда соғ, хушёр ҳолатда бўлган. Шунга ўхшаш ҳолатлар бошқа шаҳарларда ҳам учраб турди. Масалан, Каттақўрғон уездида савдо дўкони ижарачиларидан бири уезд ижроия кўмитаси раҳбарларидан бирининг қариндошлигидан фойдаланиб, солиқ йиғувчиларга таҳдид қилиб, уларни “мастликда” айблаб, қариндоши ёрдамида вазифасидан четлаштирди¹.

Туркистон молия халқ комиссарлигининг маълумотларига кўра 1918 йили хўжаликнинг турли йўналишлари бўйича 21.338.621 рубль даромад олинди². Аммо бу рақамлар номигагина келтирилиб, тизимдаги тартибсизлик ниҳоятда кучли эди.

Туркистон Автоном Республикаси ҳукумати имкон қадар молиявий маблағларни кўпайтиришга ҳаракат қилиб, пул маблағларини хусусий шахслар мулкани национализация қилиш эвазига кўпайтириш йўлини тутди. Шу мақсадда Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг саноат корхоналари ва темир йўллари национализация қилиш тўғрисидаги бир қатор декрет ва қарорлари эълон қилинди. Туркистон ХКС 1918 йил 25 февралда «Владимир Алексеев» саноат ва савдо ширкати, Мурғобдаги подшо ерлари, 18 мартда нефть ва тошкўмир саноати корхоналари, 31 мартда ўлкадаги барча типография ва литографиялар, Фарғона темир йўли давлат ихтиёрига ўтказилди³.

1918 йилнинг биринчи ярмида пахта тозалаш, ёғ-мой заводлари, пахта заҳиралари, босмахоналар, темир йўллар, банклар, конлар давлат ихтиёрига ўтказилди. Жами 330 дан ортиқ саноат корхонаси национализация қилинди⁴.

Албатта, бу жараён турли ижтимоий табақаларнинг кучли қаршилиги ва норозилигига сабаб бўлди. Ҳукумат хусусий мол-мулкни давлат ихтиёрига ўтказишни энг маъқул йўл деб ҳисоблади. Хусусий корхона ва ташкилотларнинг национализация қилиниши билан ўз ўрнида уларнинг пул маблағлари ҳам давлат мулкига ўтди. Саноат корхоналари, пахта заҳиралари билан бирга хусусий банклар ҳам давлат ихтиёрига ўтказилиб уларнинг маблағлари Туркистон Автоном Республикаси ХКС 1918 йил 8 майдаги декретига мувофиқ ташкил этилган Туркистон Халқ банкига топширилди.

Бундан ташқари Бухоро ва Хоразм Республикаларида Молия соҳасида тажрибали ва малакали кадрлар етишмовчилиги сабабли солиқ сиёсати тўғри олиб борилмади. Солиқлар миқдорини белгилашда ҳар бир хўжаликнинг иқтисодий шарт-шароити, қуввати ҳисобга олинмиши лозим эди.

ХХСР да 1923 йилга қадар ҳам давлат даромади ва харажатлари, умуман бюджет тўғрисида аниқ режа ишлаб чиқилмади. Шу боис, уларда дехқончилик экин майдонларининг аниқ миқдори, чорва моллар сони аниқ эмас эди. Шунингдек, пул муомаласида ҳам кўплаб ноаниқлик мавжуд бўлиб, банк муассасалари қатъий фаолият юритмади ва валюта курслари маълум эмас эди. Бу бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, бунда айниқса, хўжаликни йўлга қўйиш ва ривожлантириш ишларини олиб боровчи мутахассис кадрлар йўқлиги аҳволни янада оғирлаштирди. Архив ҳужжатларида таъкидланишича, бу даврда Хоразмда биронта олий маълумотли ўқитувчи, врач, муҳандис фаолият олиб бормади⁵.

Туркистонда молиявий соҳа фаолиятини барқарорлаштиришда энг жиддий муаммолардан бири бу кадрлар масаласи бўлди. Республика молия муассасаларида асосан ҳеч бир тажрибага эга бўлмаган кишилар хизмат қилди. Умуман бу даврда соҳа ишини такомиллаштириш учун етарли даражада мутахассислар жалб этилмади. Бу ўз навбатида соҳадаги турли муаммоларни келтириб чиқарди.

Наширга проф. О.Бўриев тавсия этган

¹ ЎзМА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1690-иш, 82-83-варақлар.

² Народное хозяйство Туркестана за 1919 год.— №21.—С.1-2.

³ Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркистане // Сборник документов. Тошкент.: Уз Гиз, 1947.—С.169-185.

⁴ Ўз МА, 17-фонд, 1-рўйхат, 375-иш, 33-варақ.

⁵ ЎзМА, 73-фонд, 1-рўйхат, 8-ийгма жилд, 1-2-варақлар.

БХСР НАЗОРАТ ОРГАНЛАРИНИНГ СОВЕТ ТУЗУМИНИ МУСТАҲКАМЛАШИ ҲАМДА МУХОЛИФ КУЧЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИ

Зокиров Б.Ч. (БухДУ)

Аннотация. Мазкур мақолада Бухоро Халқ Совет Республикаси назорат органларининг Совет тузумини мустаҳкамлаши ва мухолиф кучларга қарши олиб борган кураши масалалари ёритилган. Шунингдек, муаллиф мақолада БухЧК, Инқилобий трибунал, Қизил армия ва милиция ходимлари билан Совет тузumi қарши курашаётган кучлар ўртасидаги кураш масалаларга эътибор қаратган.

Таянч сўзлар: *жамоат хавфсизлиги, БухЧК, Инқилобий трибунал, амир миришаблари, милиция, Қизил армия, жиноят-қидирув, қўриқхона, ҳибсхона, гарнизон.*

Аннотация. В данной статье освещаются аспекты укрепления советского строя органами контроля Бухарской Народной Советской Республики и борьбы с оппозиционными силами. Наряду с этим автор в статье уделил внимание вопросам борьбы Бухарского Чрезвычайного Комитета, революционного трибунала, красноармейцев и милиционеров с силами, противостоящими советскому строю.

Ключевые слова: *общественная безопасность, Бухарский Чрезвычайный Комитет, Революционный трибунал, ночной дозор эмира, милиция, Красная Армия, уголовный розыск, заповедник, следственный изолятор, гарнизон.*

Annotation. This article highlights aspects of strengthening the Soviet system by the control bodies of the Bukhara People's Soviet Republic and the fight against opposition forces. Along with this, the author in the article paid attention to the struggle of the Bukhara Emergency Committee, the revolutionary tribunal, the Red Army and policemen with the forces opposing the Soviet system.

Key words: *public security, Bukhara Emergency Committee, Revolutionary Tribunal, emir's night watch, militia, Red Army, criminal investigation department, nature reserve, detention center, garrison.*

Бухоро Халқ Совет Республикасида шўро ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва истиқлолчиларга қарши курашиш мақсадида большевиклар томонидан жазо органлари ва ҳарбий қисмлар ташкил этилган. Эски Бухоро, Янги Бухоро (Когон), Кармана, Янги Чоржуй, Эски Чоржуй, Карки, Термиз шаҳарларида 29 та ҳарбий қисмлар жойлаштирилган. БХСР пойтахти Эски Бухорода 8 та: Ҳарбий ишлар бўйича халқ нозирлиги, БХСР кўшинларининг таъминот бошқармаси, Ҳарбий – санитария бошқармаси, Ҳарбий инженерлик бошқармаси, Шаркий мусулмон полки, 1-Бухоро кавалерия полки, Бухоро Чекаси хузурида алоҳида кавалерия эскадрони, Бухоро Чекаси хузурида алоҳида пиёда рота; Янги Бухоро шаҳрида 4 та: Ҳарбий нозирликнинг уезд бўлими, Всевобуч бўлими, Санитария қисми, Қоровул ротаси, каркида 5 та: Ҳарбий нозирликнинг уезд бўлими, Қалъа артиллерия ротаси, Қоровул батальони, Қисқартирилган енгил батарея, Озиқ-овқат магазини; Термизда 7 та: Ҳарбий нозирликнинг район бўлими, Қалъа артиллерия ротаси, 1-Термиз дала батареяси, Отлик разветкачилар командаси (гурухи), Пулемёт командаси, Гарнизон мусикачилар командаси, Ветеринария лазерети жойлашга бўлган [1].

Сиёсий бюронинг қарори билан жойлардаги партия ташкилотларига “ЧК” ўрнига Россия ички ишлар вазирлиги тасарруфидаги Бош сиёсий бошқарманинг жойлардаги бўлимларини ташкил қилиш ҳақида кўрсатма юборилган. Бундан мақсад ички ишлар вазирлиги шахсий таркиби ҳисобидан “ЧК” бўлимларини мустаҳкамлаб, унинг қудратини янада ошириш бўлган. 1922 йилнинг 13 августида Бухоро Халқ Совет Республикаси Нозирлар кенгаши “ЧК” ташкилотларини тугатиш ва унинг ходимларини милиция органлари шахсий таркиби билан бирлаштириб, шу аснода ҳукумат хузуридаги Республикани муҳофаза этиш бўлимини ташкил қилиш ҳақида қарор қабул қилган. Бир қарашда бу оқилона йўл бўлиб, гўёки ташқи ва ички хавфларга қарши кураш аппарати маҳаллий раҳбарларга берилгандай бўлиб кўринар эди. Амалда эса бу собиқ “ЧК” ходимларини республика бошқаруви таркибига киритиб, ундаги истиқлолчилик кайфиятларини ичкаридан туриб емириш ниятида кўрилган тадбир бўлган [2].

Туркистон ўлкасида совет тузумига қарши қуролли қаршилик кучайганидан сўнг, ишчи-деҳқон милиция қизил армия ҳолатига ўтказилади. Ишчи-деҳқон милиция

бўлимлари совет ҳукумати томонидан истиқлолчилик ҳаракатига қарши олиб борилаётган урушларда иштирок этди. Жумладан, БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси Усмон Хўжа ихтиёрида бўлган 10-милиция бўлинмаси Кўлоб вилоятида (Болжувон, Ҳовалинг тумани атрофида) маҳаллий аҳоли ўртасида нуфузли бўлган ўн нафар оқсоқолни ҳибсга олиниб, барча маҳбуслар Термиз шаҳридаги қамоқхонага жўнатилади. Маҳбуслардан фақат уч нафари ўз туманларига тирик қайтарилади: бошқалари ё отиб ташланади ёки узок муддат тунқунликда сақланади. Ўша пайтлари Кўлобнинг Қорасув қишлоғига милиция кучлари томонидан ҳибсга олинган лақайларнинг энг ҳурматли оқсоқоли Абдуқаюм парвоначи ва халқ ўртасида обрўли бўлган собиқ амир амалдори Чойхўр оталик келтирилади. Улар гўё очиқ суд қилиниб, халқ ўртасида тавбасига таянтирилади ва озодликка қўйиб юборилади. Бу ҳол келажакда Шарқий Бухородаги энг кучли қавлардан бўлган лақайларнинг қўрбошиси Иброҳимбек билан Бухоро миллий ҳукумати ўртасида кескин зиддият пайдо бўлишига замин яратади [3].

Шу билан биргаликда истиқлолчиларга қарши курашлар пайтида, адолатсиз урушлардан норози бўлган БХСРнинг ички ишлар яъни милиция ходимлари ва раҳбарларининг баъзилари “босмачилар” томонига ўтиб кетади. Жумладан, Шеробод вилоятининг ҳарбий нозири, собиқ турк полковниги Ҳасанов 85 кишидан иборат милиция ортряди билан 1921 йил ноябрь ойининг ўрталарида Қободиён районида “босмачилар” томонига ўтиб кетади. БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси Усмон Хўжа турк полковниги Али Ризо бошчилигидаги 700 кишидан иборат милиция ортряди билан бирга 1921 йил 8 декабрда Душанбеда “босмачилар” томонига ўтиб кетади [4].

Бу ҳақда матбуотда шундай маълумот келтирилади: Амният умумия мудирлари Али Ризо Шарқий Бухорога кетган пайтида ўша ердан босмачилар тарафга ўтиб кетди. Унинг ўрнига Амният умумия мудирлари этиб Қарши вилоят муҳофаза бошлиғи вазифасини бажариб келаётган Хўжаев тайинланди. Амният умумиянинг раҳбари тўрт ойдан сўнг яна алмашиб, ушбу лавозимга Собир Юсупов қўйилди ва унинг биринчи муовини этиб, Юнус Маҳмудов тайинланди. Бирдан мана шу равишда Амният мумумия мудирлари алмашиб тургани, иккинчидан, Али Ризодек инқилоб душманларининг босмачилар томонига ўтгани, учинчидан, Усмон Хўжа каби юрт суймак ҳиссидан маҳрум шахслар ўзларининг хусусий манфаатлари йўлида қизил милициямиз (150 отлик ортряд) ни алдаб ҳар хил вадалар билан ўзлари ортидан олиб кетганлари учун Марказ ва вилоят муҳофаза ишларимизга қўп зарба келди [5].

БХСР ички ишлар нозирлиги раҳбар ва милиция ходимларининг совет тузумига қарши курашаётганлар томонига ўтиб кетгандан сўнг қизил милиция сафига ихтиёрий равишда ёзилувчи кишилар камайиб қолади. Шундан кейин ҳукумат мамлакатнинг тинчлигини сақлаш ва “босмачилар”га қарши курашиш мақсадида қизил милиция сафига мажбурий равишда кишиларни жалб қила бошлади.

Ғарбий Бухорода 1922 йил мартада совет тузумига қарши кураётган кучлар фаол ҳаракат қиладилар. Уруш ҳаракатларини кузатиб бориш ва совет режимига қарши курашаётган зарба бериш мақсадида юборилган Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳарбий нозири Абдулхай Орипов “босмачилар” томонига ўтиб кетади. Ғарбий нозир ўринбосари турк офицери Талъатзода, шунингдек, ички ишлар нозирининг ўринбосари Мулла Бобо ҳам Орипов билан бирга совет тузумига қарши курашувчилар томонига ўтади [6].

Бухоро Халқ Совет Республикаси раҳбар ходимларидан Қози ҳожи, қори Абдулла, Нуркул, Ботир, Дониёрбек каби бухоролик фидойилар советлар босқинига қарши курашиш, юрт мустақиллигини таъминлаш учун Афғонистонга ўтиб кетганлар. Улар бу ерда Усмонхўжа, амир Олимхон, Абдурахим Юсуфзодалар билан учрашганлар. Бу истиқлол курашчиларининг Файзулла Хўжаев, Муинжон Аминов номига йўлланган мактубларининг бирида мана бу сатрлар бор эди: “Бухоро мустақиллиги фақат сўзда эшитилмоқда. Аслида эса у амалда ҳеч ўзини кўрсатмаяпти. Шунинг учун ҳам ёш бухоролик, кекса инқилобчилардан бири – қаҳрамон Усмон Хўжа Бухоро Жумҳурияти раиси бўлишига қарамасдан ўрис элчисига ва сизга қарши уруш эълон қилди. У барча зулмга қарши бардош беролмади. Шу боис Афғонистонга ўтиб кетишни афзал билдик...” [7]

1922 йил биринчи август кунидан бошлаб, БХСР қизил милицияси ўз фаолиятининг янги даврга кирганлиги тўғрисида матбуотда хабар берилади: Маълумки, инқилобдан сўнг муҳофаза ишларини бир тарафдан Амният умумия идораси курса, иккинчи тарафдан ўшал хизматларни яна Чека идораси назоратида бўлди. Мазкур икки идоранинг хизматлари бир бирига яқин ёки милициянинг бўлганидан иккинчи идорадан фақат биттаси қолса ҳам, жумхуриятимизнинг муҳофаза ишлари зарар келмайди. Яна бир ёқдан шуни эътиборга олиб, штат кам қилмоқ учун иккинчи жихатдан милиция ишларимизни тартиб солиш мақсадида 1922 йил биринчи август кунидан бошлаб Амният умумия ва Чека идоралари тугатилади. Жумхуриятнинг бутун муҳофаза ишлари раис – Қори Йўлдош, аъзоларлари – Олимжон Оқчурин ва Юнус Маҳмудовлар таркибли бир ҳайат қўлига топширилади. Дохийий муҳофаза ишларимизни Юнус Маҳмудов, жумхурият муҳофазасига доир сиёсий ва тергов ишларини Олимжон Оқчурин бажарадиган бўлади. Вилоятларда яна шундай вилоят муҳофаза идоралари ташкил қилинади [8].

РКП (б) нинг Ўрта Осиё бюроси 1923 йил 23 январь куни ўтган мажлисида “Бухоро Халқ Совет Республикасидаги ҳарбий вазият тўғрисида”ги масалани кўриб чиқади. Узок мунозаралардан сўнг шундай қарорга келинади: республиканинг бундан буён сақланиб қолишига жиддий хавф туғдираётган “аксилоинқилобий” кучларнинг пайини қирқиш. Уларни яқсон қилиш учун мавжуд ҳарбий қисмлар ҳамда отрядлар устидан яқка қўмондонлик усулига ўтиш керак бўлади [9].

БХСРда милиция органлари фаолияти йўлга қўйилган бўлса-да, бир қатор муаммолар вужутга келганлиги ўша давр танқидчилари томонидан маълум қилинган. Милиция тизимини янада ривожланишда кўп масалада орқада қолинганлиги ҳамда бир қатор соҳада режалаштирилган ишлар ўйлаган натижалар бермаганлигининг сабаблари куйидагилар эканлиги қайд этилган:

- 1) милиция ташкил этилган дастлабки вақтларда соҳани мутахассис бўлмаган шахслар қўлига топширилгани;
- 2) маҳаллий аҳоли ичида яхши тажрибали ҳарбий ишчилар бўлганига кўра халқнинг фикри эътиборга олинмаганлиги;
- 3) халқда амир сарбозларига бўлган қарашни ўзгартиришга чин маъно билан муваффақ бўлинмаганлиги;
- 4) Қизил аскарлар ва милицияга раста, кўча ва дўконларни қоровуллагувчи кўзи билан қараб, уларга бутун дунё инқилобий қизил аскарларининг бир қисми сифатида қаралмаганлиги;
- 5) бошқа соҳаларга ҳеч бир маъносиз миллион ва миллиардлаб пулларни сарф этиб, аскар ва милиция таъминотида кераклиги маблағ сарф этилмаганлиги;
- 6) Қизил аскар ва милиция учун либос ва озука келтирсак, уни бир кишига ўн ҳисса, ўн кишига бир ҳисса берилганини текшириб турилмаганлиги ва бошқалар ҳисобланади [10].

Шу ўринда соҳани ривожлантиришдаги энг катта камчилик бефарқлик бўлганлиги ўша давр матбуотида келтирилган: “Шунда ҳам “ҳукумат қизил аскар ва милицияни унутмайди” деб қичқириб, халқни ҳам ўзимизни алдаган бўлдик. Аскар ва милициянинг вазифасини дуқонларга боғлаб қўйиб, оғир дақиқаларимизда ёрдамга келишга ҳозир бўлган қўшнимиз Русия қизил аскарларини кўриб тинчландик. Аскар ва милициянинг тузилишини билганлигимиз, ҳолидан хабар олмаганлигимиз ва либоссизлиги учун ғам емадик. Мана шу юқорида кўрсатилган камчиликлар натижасида қизил аскар ва милициямиз тузишни ёлғиз ва ёрдамсиз ҳис этиб, кўп вақтларда устига юкланган вазифаларни бажара олмади. Лекин бунга кўрган бўлмади, бўлса ҳам аҳамият бермади” [11].

БХСРнинг милиция тизимида рўй берган ушбу юқорида кўрсатилган камчиликлар ҳукумат раҳбарларининг хатоси деб топилган. Большевиклар томонидан 1923 йилнинг 23 июнида бир қатор миллий манфаатлар йўлида курашган ҳукуматдаги раҳбар кадрлар эгаллаб турган лавозимидан озод этилган эди [12]. Шунинг учун соҳадаги барча камчиликлар уларнинг номи ва фаолияти билан боғланди. Халқнинг ишончи энди янги сайланган ҳукумат қўлида эканлиги таъкидланади. Янги ҳукумат давлат аппаратини қўлга олмоғи билан уч йилдан буён давом этган камчиликларни бартараф этилиши кераклиги

матбуотда шундай келтирилади: “Қизил аскар ва милициянинг моддий ва маънавий жихатларини таъмин этишга тегишлимизким, мундан кейин ишчи ва деҳқонлар ҳокимиятининг таянчи бўлган қизил аскар ва милиция ходимлари оч қолмасин. Уларга дўкон қоровули сифатида қаралмасун, исми бор жисми йўқ ходимлар хизматдан бўшатилинсин. Таҷрибалик ишчилар билан таъмин этилиб, халқ билан аскар ўртасида мустаҳкам ва дўстона муносабат боғлашга тиришилсин. Натижада аскар ва милиция бошқаларнинг ёрдамига муҳтожликдан чиқиб, ўзи бошқаларга ёрдам этишга муктадир бўлсин” [13].

Совет ҳокимиятининг назорат органи ҳисобланган милиция адабиётларда “қизил милиция”, “ишчи деҳқон милицияси”, “халқ милицияси”, “қизил соқчилар” каби номлар билан учрайди. Қизил милициянинг Бухоро Халқ Совет Республикасида ташкил этилган сана 23 март эканлиги ва шу муносабат билан жумҳуриятда кенг байрам қилинганлиги ҳақида маълумотлар матбуотда учрайди [14].

Милиция ходимларининг яшаш шароити яхши бўлмаганлигидан ўз вазифасини тўғри бажара олмаганлиги тўғрида маълумотлар кўп учрайди. Бу ҳолат нафақат БХСРда балки, Туркистон АССР ва Хоразм Халқ Совет Республикаларида ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, Туркистон АССРда милиция ходимларининг ижтимоий аҳволи оғир бўлганлиги сабабли улар мардикорлик, тиланчилик ва ҳатто талончилик ҳамда ўғрилиқ билан шуғуллангани маълум бўлади. Милиция соҳада фаолият юритаётган маҳаллий кадрларнинг ижтимоий аҳволига етарлича эътибор қилинмади. Туркистон АССР милициясининг бошлиғи Асанбоев ўз маърузасида ўлка милициясидаги моддий таъминотнинг аянчли аҳволини қуёнчаклик билан қуйидагича таърифлайди: “Туркистон милиционерлари камбағалликдан тиланчилик қилишмоқда. Уларнинг қорни оч, бола-чақасини боқолмай қолганидан ўзларини ўлдиришга ҳам тайёрлар (ўлдирилганлар ҳам бор). Узоқ муддат мобайнида қорни тўйиб овқат емаганидан айрим милиция ходимлари кўчаларда ҳолдан тойиб, пул топиш мақсадида вагонлардан юк тушуришга мажбур бўлишмоқда” [15].

1923 йили 23 март куни БХСРда қизил милициянинг тузилишига икки йил тўлиши муносабати ўтказилган байрамда билдирилган табрик сўзларида республикада уч минга яқин милиция ходимлари фаолият юритаётганлиги таъкидланиб, қуйидаги фикрлар айтилади: “Қизил милициямиз ўзининг ҳар жихатдан муҳтожлигига қарамасдан юрт ва халқ учун кўп катта хизматлар қилди. Юртнинг тартибини, халқнинг тинчлигини сақлаш ва унинг молини талон қилган, хотин-қизларимизнинг иффат ва номусларига теккан халқ душманлари “босмачилар” билан курашиб кўп қаҳрамонликлар кўрсатди ҳамда кўп қурбонликлар берди. Шунинг учун милицияда ишловчи бизнинг болаларимиз биз учун энг кадрли ва энг муҳтарам кишилардир. Халқнинг ўз орасидан ташкил этилган қизил милиция бу кунга қадар ўзининг бутун вақтидан кечиб, халқ манфаати йўлида ўзига юкланган вазифани комил муваффақият билан адо этди. Ҳозирда қизил милициянинг шу қилган хизматларини тақдирлаш учун комиссия байрам ташкил қилди. Қизил милиция ўзининг ортида уч ярим миллион халқ борлигини онгли суратда англаб, юртнинг темир юрагли соқчисига айланди” [16].

Милициямизнинг тузилишига икки йил тўлган кунни ҳукумат фақат ўзи қилмасдан балки халқ билан баробар ўтказаетганлиги албатта республика бошқарувининг ишчи-деҳқон қўлида эканлигини яна бир кўрсатиш эди. Шунингдек, мазкур байрамнинг кенг миқёда ўтказилиши маҳаллий ёшларни қизил милицияга қизиқтириш ва халқни унга нисбатан обрўйини мустаҳкамлашни кўзда тутган.

Хулоса қилиб айтганда, большевиклар томонидан “беғараз ёрдам” ниқоби остида Бухоро ва Хоразмда совет ҳокимияти ўрнатилди. Ушбу республикалар тузилганидан сўнг, РСФСР ўртасида бир қатор сиёсий-иқтисодий шартномалар имзоланди. Мазкур шартномаларда ушбу республикаларнинг ички ва ташқи сиёсатда мустақиллиги эътироф этилган бўлса-да, бунга амал қилинмади. Натижада баъзи раҳбар кадрлар совет бошқарувидан норози бўлиб, “босмачи”лар томонига ўтиб кетди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Мўминов Д. Шаркий Бухоро ва Ўрта Бухорода Қизил армияга қарши ҳарбий ҳаракатларнинг бошланиши / “Тарихий хотира – маънавият асоси” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Бухоро, 2010. – Б. 76.
2. Наимов Н. Маърифатга бахшида умр (Тарихий кисса) – Бухоро: Дудона, 2018. – Б.137-138.
3. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1971. – Б. 305.
4. Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи том. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси ва Ўзбекистонда социализм қуриш (1917 – 1937 йиллар). – Тошкент: Фан, 1971. –Б. 319.
5. Халил ўғли. Қизил милициямизнинг байрами муносабати билан // Бухоро ахбори. 1923 йил 25 март. 147-сон.
6. Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи том. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси ва Ўзбекистонда социализм қуриш (1917 – 1937 йиллар). – Тошкент: Фан, 1971. –Б. 322.
7. Шамсутдинов Р. Истиклол йўлида шаҳид кетганлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 64.
8. Халил ўғли. Қизил милициямизнинг байрами муносабати билан // Бухоро ахбори. 1923 йил 25 март. 147-сон.
9. Халқ хизматида 75 йил. Ғ.Раҳимов ва бошқалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б. 143.
10. Қизил аскарлар ва милицияга кўпроқ аҳамият бермоқ керак // Бухоро ахбори. 1923 йил 12 июль. 181-сон.
11. Қизил аскарлар ва милицияга кўпроқ аҳамият бермоқ керак // Бухоро ахбори. 1923 йил 12 июль. 181-сон.
12. Собиқ Бухоро нозирлари нима билан машғул бўлганлар // Озод Бухоро. 1923 йил 16 октябрь. 1-сон.
13. Қизил аскарлар ва милицияга кўпроқ аҳамият бермоқ керак // Бухоро ахбори. 1923 йил 12 июль. 181-сон.
14. Қизил милициямизнинг тузулишига икки йил тўлмоқ байрамини ўтказув комиссиясидан // Бухоро ахбори. 1923 йил 8 март. 140-сон.
15. Ерметов А. Туркистонда назорат органлари фаолияти (Ишчи-деҳқон милицияси ва Ишчи-деҳқон инспекцияси 1917-1924 йиллар). – Т.: Abu matbuot- konsalt, 2007. – Б. 137.
16. Қизил милициямизнинг тузулишига икки йил тўлмоқ байрамини ўтказув комиссиясидан // Бухоро ахбори. 1923 йил 8 март. 140-сон.

Наширга проф. Б.Эшов тавсия этган

ОЛАМ МАНЗАРАСИ ШАКЛЛАНИШИДА МИЛЛИЙ ТАФАККУР, МЕЪЁР ВА СТЕРЕОТИПЛАР

Бахронова Д. (ЎзДЖТУ)

Аннотация. Инсон тафаккури бу оламни билишда энг муҳим қурол ҳисобланади. Шунингдек, тафаккур тарихий билим ва воқелик таъсирида ҳар бир инсонда ўзига хос ривожланади. Оламнинг барча манзаралари ҳосили инсоннинг изланишлари ва тажрибаси натижасидир. Бунда олинган билимнинг тажрибада синалиши орқали инсон илми сараланиб боради. Турли тилларга хос меъёр ва стереотиплар тадқиқи, уларнинг дунё халқларида ҳар хил қабул қилинганлиги ва турфа маъно-мазмунга эгаллиги, номланиши бу миллатлар тезаурусида тафаккурнинг турлича шаклланганлигидан дарак беради.

Таянч сўзлар: олам манзараси, тафаккур, стереотип, меъёр, тезаурус

Аннотация. Человеческое мышление — самый важный инструмент в познании этой вселенной. Также мышление развивается уникальным образом у каждого человека под влиянием исторических знаний и действительности. Все декорации Вселенной являются результатом человеческих исследований и опыта. Через проверку полученных знаний в эксперименте уточняются знания человека. Изучение норм и стереотипов, характерных для разных языков, неодинаковое их принятие у народов, также значения и наименования свидетельствует о разнообразном формировании мышления в тезаурусе во всех народах.

Ключевые слова: картины мира, мышление, стереотип, норма, тезаурус.

Annotation. Human thinking is the most important tool in the knowledge of this universe. Also, thinking develops in a unique way for each person under the influence of historical knowledge and reality. All the scenery of the universe is the result of human research and experience. By checking the acquired knowledge in the experiment, the knowledge of a person is clarified. The study of the norms and stereotypes characteristic of different languages, their unequal acceptance among peoples, as well as the meanings and names, testifies to the diverse formation of thinking in the thesaurus in all peoples.

Key words: pictures of the world, thinking, stereotype, norm, thesaurus.

Оламнинг лисоний ва илмий манзараларини ривожлантириш, бойитишда оламнинг фольклор ва мифологик манзараларининг ўрни катта аҳамиятга молик. Олам манзарасини ўрганган О.Корнилов оламнинг лисоний манзараси объектив дунёни етарли даражада акс эттириши мумкин эмас, деган хулосага келади¹. Чунки унинг фикрича, бу оламнинг илмий манзараси вазифасидир. Бизнингча ҳам, воқеликдаги барча ҳодисаларнинг моҳияти оламнинг илмий манзарасида ўрганилади ва таърифланади. О.Корнилов “инсон – нутқ тафаккури – идрок – объектив олам” моделини кенгайтириб, “тафаккур”, “ҳис қилиш”, “тақдимот”, “баҳолаш”, “хаёл/фараз қилиш” каби механизмларни ҳам “билиш” тоифасига киритади ва: лисон инсон онги ифодаловчисидир, унинг таркиби мантиқий-концептуал, сезиш-рецептив, ҳиссий-баҳоловчи ва мифологик компонентлардан иборат², деб ёзади. Масалан, ўзбек, рус ва инглиз тилларида тулки (лиса, fox) пейоратив баҳолашга эга (тулкидек айёр, хитрый как лиса, sly as a fox). Демак, ўзбек, инглиз, рус лисоний манзарасида айёр ва маккор одам “тулки”га қиёсланади. Шундай сифатли одам ҳақида яна *Тулки каби тумшугидан илинди ёки Кўзбўямачи тулки бўлади, халқ ичиди кулги бўлади*, каби ўнлаб мақол-маталларимиз ҳам мавжуд. Ушбу тушунчалар халқ тафаккурида тайёр ҳолда мифологик ва фольклор манзара қаридан етиб келаётган қолиплардир. Демак, инсон онг-шуурида объектив олам кўзгудагидек акс этмайди, балки алоҳида шакл ва тасаввурлардан иборат бўлади. Ҳар бир шахсда умри давомида тезаурус шаклланиб боради. Бу фикримизни ҳар бир индивид даражасида ёки миллат-элатлар миқёсида татбиқ этиш мумкин. Масалан, кўзгуда ҳайвон сифатида аксланаётган тулки қайсидир этносада айёрлик белгиси бўлса, бошқасида зукколик рамзи ҳисобланади. Испан тилида бу метафоранинг “кув”, “ақли ўткир” маъноларда ишлатилиши испан халқи олами

1 Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – Москва: ЧеРо, 2003. – С. 181.

2 Корнилов О.А. Указ. соч. Там же. – С. 182.

манзарасида тулкининг табиатда ўзини тутиши хусусиятлари тилга қувлик, ақли ўткирлик, зукколик рамзи сифатида кўчишига сабаб бўлган: *sagaz y rapido como un zorro; tan astuto como un zorro*. Чунки тулкини айёр деб билишимиз бизнинг нуқтаи назаримиздан, бироқ унинг овчининг тузоғига илинмаслиги, қопқонлардан қутулиб кетиши унинг ақллилиги белгисидир. Американинг машҳур “El Zorro” (Тулки) фильмида де ла Вега образининг лақаби Zorro → Тулки бўлиб, бу образ ўз ақли, қувлиги, ҳийлакорлиги ва чаққонлиги билан оддий инсонларни золим босқинчилардан ҳимоя қилиш рамзи сифатида ёритилиши, душманига чап бериши бунга ёрқин мисол бўла олади, яъни Zorro → Тулки-одам қаҳрамони халқ қалби, тасаввуридаги ижобий образ. Шу сабабли классика ҳисобланган бу фильм номи рус ва ўзбек тилларига таржима қилинмаган. Таржима қилинганда фильм мазмуни ва номи бизнинг менталитет нуқтаи назаримиздан тафаккуримизда қарама-қарши фикр пайдо бўларди, зотан ўзбек лисоний, фольклор ва мифологик манзарасида тулки ижобий образ сифатида гавдаланмаган. Агар ўзбек киноижодкорлари “Тулки” деган бадиий фильм ишласалар, бизнинг назаримизда фильмни кўрмасдан ҳам унда айёрлик, алдаб кетиш ҳақидаги фикрлар шаклланиши табиий ҳисобланади. Демак, ўзбек ва испан тилларида тулкининг айёр ёки ақлли деб баҳоланиши бу халқлар онгу-шуури, менталитетида шундай онтологик тасаввурнинг яшаб келганлиги туфайли воқеланган. Модел сифатида куйидагича тасвирлаш мумкин:

ТУЛКИ → ТУЛКИДАЙ АЙЁР = АЙЁР ОДАМ;

ZORRO → SAGAZ Y ASTUTO COMO UN ZORRO = UN HOMBRE SAGAZ Y ASTUTO.

Умуман, олам манзараси дунё ҳақидаги оддий, лисоний ва илмий билимлар бирга мавжудлиги туфайли само ва коинот, инсон ва шахс, меҳр-мурувват, онг ва тафаккур ва хоказоларни таҳлил қилиш натижасида иккиламчи маънолар – метафоралар, кўчма маъноларни воқелантиради. Шунингдек, омоним сўзлар оламнинг турли манзараларида ҳар хил ифодаланиши мумкин: **оғиз** оламнинг содда манзарасида инсоннинг тана аъзоси, **оғиз** лисоний манзарада янги тукқан сигир сутидан тайёрланадиган таом ёки яна кўчма маънода оғиз қозоннинг оғзи; оламнинг илмий манзарасида (тиббиётда) эса бу бир қанча рецепторлар жойлашган организмнинг мураккаб аъзоси – *оғиз бўшлиғи* ҳисобланади.

Ўзбек лисоний манзарасида **жигар** лексемаси ҳам кўп маъноли ҳисобланади. Ранг сифатида “жигарранг”, тиббиётда “инсон тана аъзоси”, кўчма маънода озиқ-овқат маҳсулоти (жигар қабоб) ёки яқин қариндош (ака-ука, опа-сингил)ни ифодалайди. *Жигарбанд, жигарпора, жигарсўхта, жигархун, жигарчилик* каби кўшма сўзларда, *жигари сув бўлмоқ, жигархун бўлмоқ, жигар-бағридан урмоқ, жигар-бағри куймоқ* каби ибораларда учраши ушбу форсча лексеманинг ўзбек тилига сингиб ўзлашиб кетганлигини кўрсатади. Қуйидаги мисолларда ушбу сўз ҳам метафора, ҳам тана аъзоси сифатида қайд этилган: а) “*Опа, опажоним, жоним жигарим, дийдорингизга шунча зор қиласизми, сизни қидирмаган жойимиз қолмади-ку. Ўша иблис эрингизга керак бўлмасангиз мана бизга кераксиз, опа. Мана, мени уринг, ўлдилинг, фақат кетиб қолманг опа, сизни топгунча жигарларим ситилиб кетди-ку*” (Ш.Салимова. Сўқир аёл)¹. б) *Ука — жигар, тош отай деса, жигарчилик, отмай деса, хон турипти; ниҳоят, тўнидан увада юлиб отибди. (А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироклари)*². Шунингдек, халқ орасида “пул жигардан бунёд бўлган/пайдо бўлган” ибораси ҳам кенг тарқалган: *Доно халқимиз пул ҳақида кўплаб ривоятлар, пурҳикмат мақоллар тўқиган: “Пул — белга қувват, бошига тож”, “Пул бўлса чангалда шўрва”, “Пул жигардан бунёд бўлар” ...*³.

Испан лисоний манзарасида **жигар** – **el hígado** лексемасининг ўзбек тилидагидек кўчма маънолари кузатилмайди. Яқин қариндош-уруғларни аташда испан тилида *sol* (*қуёш*), *cielo* (*осмон*), *corazón* (*юрак*) каби сўзлар қўлланади, аммо улар ўзбек тилидаги жигар лексемасининг маъно-мазмунини тўлиқ қамраб олмайди. Қизиғи, пул ҳақида гап

1 Салимова Ш. Сўқир аёл. <https://uzhurriyat.uz/2021/12/31/sharifa-salimova-hayotiy-hikoyalar/>

2 Абдулла Қаҳҳор. Қўшчинор чироклари. – Тошкент, 1987. – 244 б.

3 Шодмон Отабек. Солиҳбой фалсафаси ёхуд пул ҳақида куюнчак мулоҳазалар <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2009-sp-135389244/>

кетганда ўзбек лисоний манзарасида инсон тана аъзоси жигар қўлланса, испан тилида нарх-наво ҳақида гап кетганда *riñon* (буйрак) ишлатилади. Масалан, *Los pisos cuestan un riñón, los militantes de los partidos suelen cerrar filas en torno a sus dirigentes, la mayoría silenciosa de un país no tiene muchas ocasiones de expresar sus opiniones, y a los delincuentes se les somete a la máquina de la verdad para ver si mienten*¹. (Квартиралар жуда қиммат (айнан: квартиралар бир буйрак нархида), партия фаоллари етакчилари атрофида саф тортишга интилишади, мамлакатнинг оғзига талқон солиб олган кўпчилиги бу ҳақда гапирмайди, жиноятчиларни эса ёлғон гапиряптими ёки йўқлигини аниқлаш учун ҳақиқат машинасига тортадилар.) Бу гапда квартиранинг қимматлиги буйрак лексемаси билан ифодаланган. Бизнингча, буйракнинг ушбу метафорик мазмунини тиб илми ривожланган Испанияда буйрак кўчириб ўтказиш амалиётига боғлаш мумкин, чунки буйракнинг нархи жуда қиммат баҳоланади. Ўзбек тилида нарх-наво ҳақида гап кетганда “отнинг калласидек” компаратив фразеологик бирлиги ишлатилади: *Савдогарлар молини кифтига келтириб мақтайди, “билса ҳазил, билмаса чин” қабилда отнинг калласидек нарх айтади* (С.Салим. Барча йўллар Пекинга элтади)².

Испан тили лисоний оламида спиртли ичимликни кўп ичиб, қотиб ухлаётган одамга нисбатан *dormir la mona* ибораси қўлланилади. Манбаларда бу ибора XVI асрда вино ичимлиги сифатини аниқлаш учун маймунларга берилгани ва ичиб олган маймунлар қотиб ухладан келиб чиққанлиги ёритилган³. Ўзбек лисоний манзарасида эса орқа-олдига қарамай, меъёридан ортиқ даражада спиртли ичимлик истеъмол қилувчи пиёниста одамга нисбатан *итдай/молдай/чўчқдай ичмоқ* иборалари ишлатилади: *Сен бўлсанг, кунларнинг бирида молдек ичиб, маст ҳолда келгансан-у, уларга қўл кўтаргансан* (Газетадан. Гўр азоби)⁴. Демак, олам манзараси муайян халқ миллий маданиятини, ўша халқ томонидан меъёр сифатида қабул қилинган эталон, стереотипларни ёритишда ментал характер касб этади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида **балиқ** зоолексемаси билан *балиқнинг тириклиги сув билан; қўлнинг отини балиги чиқарар; эшак минган от сўрамас, балиқ еган эт сўрамас* мақоллари ҳамда луғатнинг **балиқкўз II** мақоласида *кўзи чақчайган, чақчайма кўз* маъносидан бошқа кўчма маънолар келтирилмаган (ЎТИЛ 2006. I Т, 148-149)⁵. Ўйлаймизки, *кимдир ўзини сувдаги балиқдек сезмоқ, кимдир нимадандир балиқдек (сирғалиб) қутулиб чиқиб кетмоқ* каби ўзбек тилининг миллий-маданий тил бойлиги ҳисобланган бу иборалар ЎТИЛнинг кейинги нашрларида **балиқ** мақоласида ўз аксини топса мақсадга мувофиқ. Бу лексеманинг энг қадимги туркий сўзлардан бири эканлигини ҳам эътиборга олиш керак. Зеро, изоҳли луғатларга энг кўп мурожаат қилиниши луғатчиликда янада масъулият билан ёндашувни такозо этади. Жим туриш ҳақида сўз кетар экан, жимжитликни тасвирлаган Ф.Г.Лорка ижодида сукунат *un nido de silencios – учиб кетишга шай инга* (nido “қуш ини, уяси” маъносида) ташбиҳ этилгани кузатилди:

Detrás de cada espejo	Абадий жимжитлик бор
hay una calma eterna,	ҳар бир кўзгу ортида,
у un nido de silencios	ва ҳали учиб кетмаган.
que no han volado.	сукунатнинг уяси (бизнинг таржима).

Халқнинг маданий коннотацияларини билиш оламнинг турли манзара ва концептларини тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади. Бир тилдаги баъзи миллий-маданий концептлар бошқа концептуал тизимга таржима қилинганда ўша маданиятнинг шунга мос концептига алмаштирилади. Ф.Г.Лорка ижодида фақат испан лисоний ва миллий-маданий манзарасига тегишли кўплаб ташбиҳларни учратиш мумкин:

El concierto interrumpido (Buzilgan tomosha) шеърида

1 <https://www.elperiodicomediterraneo.com/sociedad/2010/08/06/expresion-costar-rinon-diccionario-42377931.html>

2 Салим С. Барча йўллар Пекинга элтади. <https://ziyouz.uz/yangiliklar/barcha-yullar-pekinga-eltadi/>

3 Guerrier H. Con dos huevos. – Bilbao: Astiberri 2014. – 96 p. <http://www.abc.es/cultura/20140609/abci-origen-estar-todos-fregados-201406091250.html>

4 <https://zamin.uz/hayot-tarzi/46938-gur-azobi-7-qism-mistika.html>

5 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2006, I Т. – Б. 148-149.

6 Lorca F.G. CAPRICHOS (Suite de los Espejos). <https://www.poetasandaluces.com/poema/2183/>

у un choro solitario,
 el Pitágoras de la casta llanura,
 quiere dar con su mano centenaria un cachete a la luna
 ўзбек тилига
 Пифагор – ёлғиз терак,
 кўтарди 100 йиллик кўлин
 Ойнинг ёноғига урмоқчи бўлиб (бизнинг таржима)
 Шавкат Раҳмонда:
 Пифагор – кекса терак
 кўтарди улкан кўлин,
 адабсиз ой юзига тарсаки урмоқ бўлиб (Пифагор – кекса терак, кўл – улкан) деб
 ўгирилса, W.S.Merwinнинг инглиз тилига таржимасида ҳам 100 йиллик кўл учрамайди ва
 and a solitary poplar –
 Pythagoras of the pure plain –
 lifts its aged hand to strike at the moon 1 (Пифагор – якка терак, кўл – қари) тарзида кўриниш
 олади. Қисқаси, маданиятлараро мулоқотда бир-бирини англаш муаммоси тадқиқотларда
 маълум маданий ҳамжамият аъзолари бошқа маданият вакиллари билан ўзаро муносабатлар
 жараёнида бир-бирларини тушунишга интилиш қобиляти сифатида белгиланади.
 Маданиятлараро билимларга эга бўлиш ҳозирги мутахассиснинг асосий ваколатларидан
 биридир. Муайян тилгагина хос бўлган когниция ва миллий-маданий сўзлар тадқиқи ўзга
 жамиятнинг идрок тизими ва маданиятини тушуниш ҳамда маданиятлараро компетенцияни
 ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Ўзаро мулоқот жараёнида сўзлашувчилар томонидан
 қабул қилинган стереотиплар, ахлокий меъёрлар ва қоидаларни ҳисобга олмасдан бир-бирини
 тўлақонли тушунишга эришиш мумкин эмас. Демак, турли тизимли тилларни чоғиштириб
 уларнинг мифологик, лисоний, миллий-маданий, фольклор ва ҳ.к. манзараларини таҳлил этиш
 бу тилларгагина хос бўлган кодларни очишга, тезаурусни бойишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1. Абдулла Қаҳҳор. Кўшчинор чироклари. – Тошкент, 1987. – 244 б.
2. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – Москва: ЧеРо, 2003. – 394 с.
3. Салим С. Барча йўллар Пекинга элтади. <https://ziyouz.uz/yangiliklar/barcha-yullar-pekinga-eltadi/>
4. Салимова Ш. Сўқир аёл. <https://uzhurriyat.uz/2021/12/31/sharifa-salimova-hayotiy-hikoyalar/>
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2006, I Т.
6. Шодмон Отабек. Солихбой фалсафаси ёхуд пул ҳақида куюнчак мулоҳазалар <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2009-sp-135389244/>
7. Guerrier H. Con dos huevos. – Bilbao: Astiberri 2014. – 96 p. <http://www.abc.es/cultura/20140609/abc-origen-estar-todos-fregados-201406091250.html>
8. <http://www.brindinpress.com/pslorcon.htm>
9. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/sociedad/2010/08/06/expresion-costar-rinon-diccionario-42377931.html>
10. <https://zamin.uz/hayot-tarzi/46938-gur-azobi-7-qism-mistika.html>
11. Lorca F.G. CAPRICHO (Suite de los Espejos). <https://www.poetasandaluces.com/poema/2183/>

Наишга проф. С.Чориев тавсия этган

УЧЕБНИКИ И УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОСОБИЯ ДЖАДИДОВ ДЛЯ НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛ

Курбанова С.А. (ТГЭУ)

Аннотация. В данной статье анализируется создание учебников и учебно – методических пособий для школ нового метода, а также мнения представителей туркестанских джадидов об новометодного образовании. Автор исследовал футурологические аспекты взгляды просвещенных

¹ <http://www.brindinpress.com/pslorcon.htm>

жадидов об эффективном использовании идей патриотизма, трудолюбия, образованности и толерантности для национального развития, а также факторы, развивающие страну через новаторское мышление.

Ключевые слова: *Туркестан, современные просветители, народное образование, обучение, молодежь, наука, современные школы, Махмудходжа Бехбудид, Мунаввар Кори-Абдирашидханов, Абдулла Авлони, Хаджи Муин, С.Айний.*

Annotation. This article analyzes the creation of textbooks and teaching aids for the new method schools, as well as the opinions of representatives of the Turkestan Jadidism about education. The author explored the futurological aspects of the ideas of enlightened Jadids about the effective use of the ideas of patriotism, diligence, literacy and tolerance for national development, as well as the factors that develop the country through innovative way of thinking.

Key words: *Turkestan, modern educators, public education, education, youth, science, modern schools, Mahmudhoja Behbudi, Munavvar Kori-Abdirashidkhanov, Abdulla Avloni, Hadji Muin, S. Ayniy.*

Аннотация. Ушбу мақолада Туркистон жадид намоёндаларининг янги усулдаги мактаблар учун дарслик ва ўқув қўлланмаларининг яратилиши ҳамда уларнинг маърифатпарварлик ҳақидаги қарашлари таҳлил қилинган. Жадидларнинг жамиятни ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, миллий тикланиши ва маънавий юксалиши учун ёшларга замонавий илм-фанни ўргатиш ҳақидаги қарашлари, шунингдек, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, саводхонлик, бағрикенглик гоёлари ва инновацион тафаккур орқали Туркистонни ривожлантириш омилилари ҳақидаги қарашларининг футурологик жиҳатлари ўрганилган.

Таянч сўзлар: *Туркистон, замонавий педагоглар, халқ таълими, маориф, ёшлар, илм-фан, замонавий мактаблар, Махмудхўжа Бехбудид, Мунаввар Қори-Абдирашидханов, Абдулла Авлони, Хаджи Муин, С.Айний.*

ВВЕДЕНИЕ

В начале XX в движение джадидов играло огромную роль в развитии просвещения, распространении знаний, привлечении к образованию представителей местного населения. В различных регионах Узбекистана возникали школы по инициативе просветителей.

Реформирование и преобразования в образовании сопровождалось внедрением новых методов обучения, “усули савтия”(метод слуха), “усули жадид” (новый метод) - эти термины, понятия широко использовались и указывали на новые явления в общественной жизни.

Первый этап узбекского ренессанса начали в 20-е годы прошлого столетия представители движения джадидизма. Этот исторический процесс связан непосредственно с просветительской деятельностью и самоотверженностью Махмудходжи Бехбудид, Абдукадыра Шакури, Саидахмада Сиддики, Мунавваркары Абдирашидханова, Абдуллы Авлони, Чулпана, Исхокхона Ибрата, Абдуллы Кадыри и других. Они внесли огромный вклад в развитие и расцвет национальной печати, театрального искусства, новой литературы.

Узбекский народ внес достойный вклад в развитие эпохи Возрождения в IX-XII вв., второго этапа в XIV-XV вв., следовательно, и в развитие всей человеческой цивилизации. В этой связи Президент Республики Узбекистан отмечал: «Третий Ренессанс в нашей стране мог быть реализован в XX веке нашими просвещенными современными предками. Они считали хадис « Нет спасения, кроме знания, и не может быть спасения» живой верой [2].

Реформаторство джадидов в народном образовании диктовало необходимость издания ими учебников и учебных пособий для новометодных школ. Успешная деятельность джадидских учебных заведений во многом зависела от наличия широкой учебно-издательской работы новометодников. Поэтому эта сфера деятельности джадидов приобрела жизненно-важное значение.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Зарубежные ученые, как Адиб Халид, [3] Дюдуаьнон С, [4], Хисао Комацу, [5] и И. Бальдауф [6] посветили ряд исследований деятельности джадидов. Изучением произведений, джадидов их научное наследие, в странах Содружества Независимых Государств занимались, такие ученые как Р. Ходизода [7], Н. Гафаров [8], Я.Г.Абдуллин [9]. Следует отметить, что вышеперечисленные авторы в основном анализировали содержание идей джадидов в области искусства, памфлетов, по истории общества. Обществоведы, известные ученые И. Муминов, [10] Х. Вахидов, [11] Д. Алимова, [12] Б.Косимов, [13] Х.Болтабоев, [14] Ш.Мадаева, [15] Г.Махмудов, [16] Ш.Турдиев, [17] А.Худайкулов, [18] Р.Шодиев, [19] Ж.Яхшилик, [20]

Д.Амридинова, [21] исследовали ряд трудов джадидов. На основе самостоятельного подхода изучено содержание исследований джадидов общественной и духовной жизни, их критические взгляды, концептуальные взгляды раскрывающих процесс развития общества.

МЕТОДЫ

При подготовке статьи к публикации использовались исторический, критический, аналитический, синергитические методы философского исследования, использование научных источников, классификация материалов и обобщение самостоятельных выводов. Методологическую основу статьи составляют труды Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева, Указы, концептуальные идеи, выраженные в работе главы государства «Стратегия Нового Узбекистана». Решение Кабинета Министров Республики Узбекистан по углубленному анализу наследия джадидов, отечественной истории, духовной и научной истории страны, научных достижений Первого и Второго периода эпохи Возрождения. Монографии отдельных авторов является источником в изучении наследия джадидов, материалы научных конференций, научные статьи, также использована для анализа экономических взглядов представителей джадидского движения, для формирования самостоятельных выводов. Необходимо отметить, что для обобщения экономических воззрений джадидов в качестве научного источника были взяты статьи, опубликованные в престижных журналах, входящих в систему SCOPUS. Также было использована в сети интернет.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Вклад современной интеллигенции Средней Азии в развитие отечественного образования и науки, создание учебников и учебных пособий для школ нового образца, всестороннее изучение их духовного наследия, идеального поколения, индивидуальной духовности, их взглядов на образование исследованы в статье. Современные идеи древних можно использовать для воспитания подрастающего поколения как достойных преемников. В конце 19 – начале 20 века современные просветители Туркестана анализировали вопросы привития гуманитарных, патриотических, социально-экономических, научно-философских, духовно-этических воззрений в умах и сердцах молодежи и формирования культура трудолюбия, интеллектуальности и новаторского мышления в их мировоззрении. Стремясь к овладению научно-теоретическим наследием передовых мировых просветителей, таких как Махмудходжа Бехбуди, Мунаввар Кори-Абдирашидханов, Абдулла Авлони, А. Шакури, Хаджи Муйин, С. Айний, учебники, учебные пособия, углубленное изучение современных знаний, применения этих идей в общественной жизни и нашей страны изучалось ее значение в развитии.

ОБСУЖДЕНИЕ

Один из сторонников джадидов ташкентский учитель Саидрасул Азизи (1886-1933) составил первый букварь «Устои аввал» («Первый учитель») на староузбекском языке применительно к звуковому методу обучения. Это весьма популярное пособие появилось в 1900 году, затем за короткий срок выдержало 17 изданий разными тиражами. Так, в 1909 году этот учебник вышел в свет тиражом в 2000 экз. В свое время, окончив старометодную школу и медресе, автор первого учебника преподавал в русско-туземной школе. Представители духовенства относились к нему враждебно и дали ему прозвище «кофир» (неверный). Академик В.В. Бартольд называет Саидрасула Азизи одним из местных преподавателей, внесшим некоторую реформу в педагогическую работу. Он пишет: «Сами учителя-туземцами вводились некоторые реформы в деле преподавания. Сейид-Расуль Сейид-Азизов (Саидрасул Азизи – Н.Г.) составил букварь для обучения грамоте по звуковому методу (Устад-и аввал, «Первый учитель»)» [28]. В 1905 году газета «Русский Туркестан», отмечая достоинства учебника С. Азизи, признала его оригинальным и полезным [29].

Продолжение учебника С. Азизи под названием «Таълим-ус-сонии» («Второе обучение») написал казахский джадид Алиаскар Байрамали ибн Калин (Калинин), хорошо владевший таджикским и узбекским языками. В дидактических целях автор и составитель использовал образцы русской классической литературы - рассказы Льва Толстого и басни Крылова.

Одним из первых учебников для новометодных школ на таджикском языке был букварь «Баён-ул-хуруф» («Разъяснение букв») Саидахмада Васли Самарканди (1870–1925), который был издан в 1903 году. По словам С. Айни, «Муминлайх (названный автор, т.е. Васли – Н.Г.) составил учебник по грамматике арабского языка. Им же, по образцу арабского языка, была составлена грамматика персидского языка. После появления новометодных школ в Самарканде он составил несколько учебников для этих школ на персидском языке, написал также несколько научных и исторических сочинений» [30]. С. Васли был автором учебника по арабскому и персидскому языкам «Мукаддимаи сарфу нахви араби хам намунаи сарфу нахви форси» для новометодных школ с таджикским языком обучения. По сведению литературоведа А. Махмадаминова, Саидахмаду Васли принадлежать еще несколько учебных пособий, таких как, «Нафъу-т-толиб», «Ал-фавоиду-л-мабсута», «Адаб-уд-дин», «Ал-калом-ул-афхам фи манокиб-ул-Имом-ул-Аъзам», «Маданият ва вазоиф», «Шариати исломия ва тараккиёти мадания», персидский перевод «Ибодоти исломия», «Заджру-л-магурур» и др. на таджикском, узбекском и арабских языках [31].

Махмудходжа Бехбуди считается одним из первых авторов учебников и учебных пособий для учителей и учеников новометодных школ в Средней Азии. Он активно занимался издательской деятельностью и был автором таких учебно-методических книг, как «Алифбои мактаби исломия» («Азбука исламской школы» 1906), «Асбоби савод» ("Предмет знания", 1906), «Мунтахаби чуғрофиёи умуми» («Избранное по общей географии», 1906), "Китобат-ул-атфол" ("Книга для детей", 1908), «Амалиёти исломия» («Исламское поведение», 1908), «Мухтасари таърихи ислом» ("Краткая история ислама", 1909), также Карта Туркестана, Бухары и Хивы (1913) и др. Эти учебники М. Бехбуди постоянно рекламировались на страницах газеты «Самарканд» и журнала «Ойина» [32].

Учебное пособие Махмудходжи Бехбуди «Китобат-ул-атфол», переизданный несколько раз на таджикском и узбекском языках, даёт элементарное, но необходимое этическое образование. Она состояла из материалов по правописанию и счету. Причем содержала не только образцы написания цифр и букв, но и материалы, необходимые в жизни даже взрослому. Ее содержание было обусловлено потребностями жизни и прежде всего активизацией делопроизводства и стремлением джадидов активнее вовлекать в управленческий аппарат кадров из местной национальности. В то же время книга учила детей ведению деловой и личной переписки. И здесь автор придерживается позиции «Хайр ул-умури авсатухо» - «В каждом деле хороша золотая середина», то есть он призывает к сдержанности, уравновешенности, объективности в письмах, где человек пытается дать характеристику событиям и людям.

Махмудходжа Бехбуди являлся издателем «Карты Туркестана, Бухары и Хивы» (1913), включающая в себе подробную информацию о географии данных стран, их населении, внутренних среднеазиатских железных дорогах, о движении пароходов и о достопримечательностях городов Туркестанского края, особенно Самарканда, в частности об обсерватории Улугбека с описанием ее истории, иллюстрациями плана и общего вида.

Учебные пособия М. Бехбуди, судя по объявлениям, помещенным подряд в нескольких номерах газеты «Самарканд», были очень недорогими. Несмотря на это, М. Бехбуди сообщил читателям, что созданные им учебники и пособия будут продаваться школам со скидкой в 25 % от указанной в газете цены. Сами объявления же были напечатаны очень ярко и на видном месте первой страницы газеты и перепечатывались в течение трех месяцев - с июля по сентябрь 1913 г. Объявления о продаже учебных пособий М. Бехбуди по доступным ценам также давал журнал «Ойина» в 1913-1914 гг.

Одним из первых учебников и учебно-методических пособий для новометодных школ Средней Азии являлись книги, составленные ташкентским джадидом Мунаввар-Коры Абдурашидхановым. Для своих новометодных школ в 1907 г. он написал учебники для обучения грамоте и языку «Адиби аввал» («Первый наставник») и «Адиби сони» («Второй наставник»), которые имели «большое распространение и приняты также в некоторых русско-туземных школах» [33].

Перу Мунаввар-Коры Абдурашидханова принадлежат и учебники на религиозную тематику. В частности, он явился автором пособия «Таджвид» («Правильность и чистота распевания духовных песен»), которое было призвано облегчить обучение правильному чтению Корана, и составлено в форме вопросов-ответов. Мунаввар-Кары также в 1912 г. подготовил для учеников джадидских школ такие книги, как «Хавоиджи диния» («Мусульманский катехизис»), «Таърихи анбиё» («История пророков»), «Таърихи исломия» («История ислама») и др., чтобы в очень легкой и доступной форме дети смогли изучать истоки мусульманства, жизнь Мухаммеда и истории распространения ислама [34].

Джадидский педагог из Самарканда Абдукадыр Шакури писал для своей школы учебники, на издание которых использовал свои средства. Примером может быть его учебник «Рахнамои савод» («Путеводитель грамоты») в соавторстве с Ходжи Муином Шукрулло. Также, перу А. Шакури принадлежат «Джомеъ-ул-хикоёт» («Сборник рассказов») [35], которое являло собой хрестоматию, составленную из коротких, но поучительных рассказов классиков мировой литературы - от Фирдоуси до басен Крылова и рассказа Льва Толстого и «Зубдат-ул-ашъор ё худ адабиёти миллии форси ва турки» («Сборник стихов или национальная персидская и тюркская литература») [36].

Ходжи Муин Шукрулло был составителем хрестоматии «Гулдастаи адабиёт» («Букет литературы») [37] и автором учебных пособий «Хониш» («Чтение»), «Рохбари савод» («Руководство грамотой») и др., которые были изданы в «Нашриёти Шакури». Отметим, что сведения об этих книгах приводятся в большинстве номеров журнала «Ойна», которых можно было приобрести в редакции. Например: «Гулдастаи адабиёт» - напечатано недавно на бумаге высшего качества, на 25 страницах, почерком калами. Содержание: персидское и тюркское, стихи национальные, религиозные, назидательные. Поэт и составитель Ходжи Муин - учитель, сын Шукрулло. Можно приобрести в редакции «Ойна». Стоимость 13 копеек. Почтовые расходы от редакции, для школ и реализаторов предусмотрена скидка» [38].

Абдулло Авлони в период с 1909 по 1917 годы написал на узбекском языке такие учебники, как «Биринчи муаллим» («Первый учитель»), «Иккинчи муаллим» («Второй учитель»), состоящий из 6-ти частей, «Адабиёт ё худ миллий шеърлар» («Литература или национальные стихи») в 4-х частях, «Гулистони мактаб» («Цветник школы») и др. Книга «Первый учитель» предназначалась для начальных классов новометодных школ джадидов. Она была настолько необходимым эффективным учебником, что до 1917 г. переиздавалась 5 раз. Книга «Второй учитель», переизданная 3 раза, была направлена на развитие устной речи, правильной интонации и образного чтения учеников. В ней содержится более 50 поэтических и прозаических произведений, в том числе вольные переводы Л.Н. Толстого и И.А. Крылова.

Очень продуктивной была методическая деятельность одного из признанных лидеров джадидов Бухары Садриддина Айни. Он являлся автором таких учебников и книг, как «Тартил-ул-Куръон» («Правильное чтение Корана», 1909), «Заруриёти диния» («Религиозное предписание», 1914г.) и «Тахзиб-ус-сибён» («Воспитание юношества», 1910 г. - первое издание; 1917 г. – второе издание), составленные на таджикском языке. Эти работы имели большое распространение среди бухарских джадидских школ и приняты также в некоторых джадидских школах Туркестана, в частности в новометодной школе "Маориф" ("Просвещение"), организованной Мулло Шарифом под попечительством Исмаатулло Рахматуллозода в своём доме в квартале Ориф-ходжа города Самарканда. С. Айни в 1915 году преподнёс этой школе 7 экземпляров своей книги для чтения "Тахзиб-ус-сибён» [39].

«Тахзиб-ус-сибён» Садриддина Айни - своеобразный учебник в форме переписки отца с сыном Мухаммадом Фаридом, последнего с матерью, братьями и сестрой. Письма призывают к овладению знаниями, воспитывают интерес к жизни, ко всему живому. Из писем видно, какое значение придавал С. Айни общности целей родителей и детей, связи семьи и школы. В этих письмах С. Айни создаёт прообраз культурной семьи. Примечательно, что мать Мухаммада Фариды и его сестра Зайнаб в указанных письмах

выступают как высокообразованные люди своего времени. Мать на письмо своего сына отвечает: «Учись. Будь человеком. Потом по силе возможности будешь служить своей Родине, своему народу и своей нации. Для меня это честь, что я воспитала одного деятеля культурной нации» [40].

Следует отметить, что в этой книге для юношества указаны следующие нормы морали: быть благовоспитанным, гуманным, стремиться к знанию, быть честным, умным, уважать и слушать родителей, быть аккуратным в быту, любить природу и жизнь на земле, оказывать помощь бедным, не быть расточительным и т.д.

ВЫВОД

В заключение следует отметить, составление и издание учебно-методических книг и дидактико-педагогических пособий джадидами стали важной сферой их книгоиздательской деятельности, содействовавшее формированию светских и прочих европейских элементов в учебно-издательском деле в Средней Азии в начале XX века. В этом процессе заметный вклад внесли видные представители среднеазиатского джадидизма Саидрасул Азизи, Саидахмад Васли, Махмудходжа Бехбуди, Абдукадыр Шакури, Садриддин Айни, Сиддикии Аджи, Ходжи Муин Шукрулло, Мунаввар-Кары Абдурашидханов, Исмагулло Рахматуллозода, Маджид Кодыри, Хамза Хакимзаде Ниязи, Абдулло Авлони и другие.

Все учебно-методические пособия и книги, написанными и изданными среднеазиатскими джадидами, пришли на смену очень мало понятным детям текстам средневековых авторов, давая теперь легкое и занимательное чтение. Правда, большинство составителей таких книг для школьного чтения подражали учебникам турецких и татарских педагогов, но некоторые (С.Айни) были самостоятельны и оригинальны. Подобные учебники, весьма успешно конкурировали с издававшимися в сокращенном виде произведениями, предназначавшимися для старометодных школ.

Джадиды внесли большой вклад в развитие науки, образования, искусства современного общества и национальной культуры. М. Бехбуди, М. Абдурашидханов, А. Фитрат, Зокиржон Фуркат, Саттархон Адугаффаров, Ахмад Дониш, А. Авлоний и многие другие отдавали все свои силы и знания для процветания своей родины, для воспитания и образования по-новому мыслящих людей нового поколения. Современный суверенный Узбекистан свято чтит своих славных отцов, самоотверженно и самоотверженно, служивших родине и народу, продолжает их лучшие традиции в новом глобализирующемся мире.

Как отметил Президент Шавкат Мирзиёев на открытии творческой школы искусств и музея имени Абдуллы Кадыри, наши предки – джадиды Фитрат, Чулпан, Кадыри, Бехбуди, Мунавваркори - не возводили дома и не искали себе богатства. Единственным сокровищем для них были библиотеки, которые они строили на деньги, заработанные тяжелым трудом. [2] В настоящее время во всех информационно-библиотечных учреждениях страны хранятся литературные творения этих авторов.

Использованная литература

1. Мирзиёев Ш.М. Стратегия нового Узбекистана. – Ташкент: Узбекистан, 2021. – 464 с.
2. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественном мероприятии, посвященном Дню учителя // Народное слово, 1 октября 2020 г., – № 207 (7709).
3. Халид А. Политика мусульманской культурной реформы: джадидизм в Центральной Азии. – Беркли – Лос-Анджелес – Лондон: University of California Press, 1998. – 336 с.
4. Дюдуаньон С. Кадимизм: элементы социологии мусульманского традиционализма в татарском мире и в Мавераннахре (конец XVIII - начало XX вв.) // http://www.kcn.ru/tat_ru/politics/pan/index.
5. Комацу Хисао. Эволюция групповой идентичности у бухарской интеллигенции в 1911-1928 гг. // Воспоминание Исследовательского отдела Тойо Бунко, 1989. – №47. – С. 115-144.
6. Балдауф И. Джадидизм в Центральной Азии в плане реформизма и модернизма в мусульманском мире // Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, таравдиёт ва мустақиллик учун кураш (Жадидчилик, мухториятчилик, истикдолчилик). – Т.: Маънавият, 2001. – С. 44-53.
7. Расул Ходизода. Чтобы звезды не падали: Восток. роман. – Душанбе: Адиб, 1991. – 431 с.

8. Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начало XX века). – Худжанд: Государственное издательство им. Рахима Джалила, 2000. – 176 с.
9. Гафаров Н. У. Джадидизм в средней Азии В конце XIX – начале XX вв. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе. 2013. – 317 с.
10. Абдуллин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция // Из истории татарской общественной мысли. – Казань, 1979. – С. 91-117.
11. Мунинов И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане в конце XIX и начале XX в. – Ташкент, 1957. – 214 с.
12. Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. – Ташкент: Узбекистан, 1979. – 156 с.
13. Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. – Ташкент: Узбекистон, 2000. – 24 с.
14. Алимова Д.А. Бухара конца XIX – начала XX века и зарождение джадидизма // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1997. – № 9-10-11. – С. 81-93.
15. Алимова Д., Рашидова Д. Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. – Ташкент: Маънавият, 1998. – 40 с.
16. Косимов Б. Исмаилбек Гаспирали. – Ташкент: Литература и искусство. Гафур Гулом, 1992. – 48 с.
17. Болтабоев Х. Фитрат и джадидизм: Научно-исследовательские статьи. – Ташкент, 2007. – 286 с.
18. Мадаева Ш.О. Социально-философские взгляды Абдурауфа Фитрата: дисс. канд. филос. наук.: – Т.: 1995. – 158 с.
19. Махмудова Г.Т. Джадидское движение в Туркестане и его влияние на развитие нравственно-эстетической мысли: Автореф. дисс. канд. филос. наук. – Ташкент, 1996. – 26 с.
20. Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.): Дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – 148 с.
21. Турдиев Ш. Направление джадидами молодёжи на учебу в Германию // История и самосознание II: Узбекистан и Германия в XX веке. – Ташкент, 2007. – С. 59-62.
22. Бехбудий М. Избранные произведения / Тупловчи, сузбоши ва изохлар Б.Косимов. – Ташкент: Маънавият, 1999. – 280 с.
23. Абдулла Авлоний. Избранные произведения. 2 тома. Том 2: Притчи, рассказы, жития пророков, драмы, статьи, воспоминания о путешествиях. – Ташкент: Маънавият, 2006. – 304 с.
24. Ходжи Муин. Избранные произведения. – Ташкент, Маънавият, 2005. – 176 с.
25. Амридинова Д.Т. Автореферат диссертации на соискание учёной степени (DSc) доктора философических наук. – Самарканд. 2021. – 67 с.
26. Амридинова Д.Т. Значение духовного наследия джадидизма в развитии отечественного образования // Зарубежная филология. – Самарканд, 2019. – №3. – С. 19-21.
27. Тиллаходжаева С., Просветительская деятельность Джадидов // "Народное слово", - №158 (7629) от 29 июля 2020 г.
28. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Академик В.В.Бартольд. Сочинения. –Т. II., -4.1. – М.: Наука, 1966. – С. 309.
29. Русский Туркестан. –Ташкент, 1905. – № 198.
30. Расулов К. История культуры таджикского народа в первой четверти XX века: Дисс. докт. ист. наук. – Душанбе, 2010. – С. 137.
31. Махмадаминов А. Шинохте андар рисолахои арзишманд ва дастурҳои судмандю // Саид Ахмади Васлии Самарканд. – Душанбе: Шуджоён, 2011. – С.15.
32. Самарканд, 1913, – №31-36, 38,41-45; Ойина, 1913. – № 1-10; 1914, – № 11-40.
33. ЦГА Республики Узбекистан. Ф.47. – Оп. 1. –Д. 1065. Лл. 346 об.
34. Андреев Г. Новометодные школы в Туркестане (Учебники для изучения мусульманской религии: священная история) // Туркестанские ведомости, – № 281. 17 дек. 1915 г.
35. Мулло Абдулқодир Шақури. Джомеъ-ул-хикоят. Таъби дуввум. – Самарканд, 1329 (1911). – 72 с.
36. Мулло Абдулқодир Шақурн. Зубдат-ул-ашъор ёхуд адабиёти миллий форси ва турки. – Самарканд, 1329 (1911).
37. Ходжи Муин-муаллим ибни Шукрулло. Гулдастаи адабиёт. – Самарканд: Нашриёти Шақури, 1914. – 25 с.
38. Гулдастаи адабиёт // Ойина, 1914. – № 16. – С. 288.
39. Айни Х. Жизнь Садриддина Айни (краткий хронологический очерк). – Душанбе: Дониш, 1982. – С. 45.
40. Айни С. Тахзиб-ус-сибёи. Таъби дуввум. – Самарканд: Матбааи Газаров, 1336 (1917). – С. 44.

Наирига проф. С. Чориев тавсия этган

ЖАДИД АБДУҚОДИР ШАКУРИЙНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМГА ОИД ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Амридинова Д.Т. (Тошкент амалий фанлар университети)

Аннотация. Мақолада жадид Абдуқодир Шакурийнинг Самарқандда янги усулдаги жадид мактабини ташкил қилгани, маърифатпарварлик ғоялари, жамиятни ислоҳ қилиш, инсон манфаатлари масалалари тўғрисидаги қарашлари, ижтимоий характери, фалсафий мазмуни ўз ифодасини топган. Абдуқодир Шакурийнинг янги усулдаги мактабдаги илғор ғоялари, замонавий таълим усуллари, дарслик ва ўқув қўлланмалар ёзганлиги, фарзанд тарбиясида миллий ва умуминсоний қадриятлар, меҳнатпарварлик принципларига эътибор қаратганлиги таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: *жадид, янги усулдаги мактаб, ўқув дастур, таълим-тарбия, таълим фалсафаси, зиёли шахс.*

Аннотация. В статье рассматривается создание новометодного джадидской школы в Самарканде Абдукадыр Шакури, идеи просветительства, реформирования общества, взгляды на вопросы общечеловеческих интересов, социального характера, философского содержания. А также, современных методов обучения, написания учебников и учебных пособий, акцентирования внимания на национальных и общечеловеческих ценностях и принципах трудолюбия в воспитании детей.

Ключевые слова: *джадид, новая школа, учебники, учебная программа, образовательное и просветительское направление учения джадидизма, гармонично развитой человек.*

Annotation. The article discusses the creation of new method Jadid schools in Samarkand by Abdukadyr Shakuri, the ideas of enlightenment, reforming society, views on issues of universal interests, social characteristics, and philosophical content. And also, modern teaching methods, writing textbooks and teaching aids, focusing on national and universal values and principles of diligence in raising children.

Key words: *jadid, new school, textbooks, curriculum, educational and enlightened direction of the teaching of jadidism, harmoniously developed person.*

КИРИШ

Мамлакатимизда буюк маърифатпарварларнинг, Туркистонлик жадидларнинг фалсафий-илмий меросини ўрганиш ва тадқиқ этиш, ёш авлодни аждоқларимизнинг анъаналари, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш бўйича ислохотлар олиб боришмоқда. Замонавий таълим соҳасидаги ислохотлар самарасини ошириш зарурати бу йўналишдаги ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришни талаб қилмоқда. Бу борада амалга оширилаётган илмий тадқиқот ишлари натижасида ёшларнинг онгу тафаккури, дунёқараши ўзгармоқда. Бу жараёнларда «Миллий тикланишдан — миллий юксалиш сари» ғоясининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Янги тараққиёт босқичида ёшлар таълим - тарбияси, яъни баркамол инсоннинг шаклланишига оид, инсониятнинг бой маънавий хазинасидан муносиб ўрин олган тарихий, миллий, маънавий маданий меросимиз, урф-одатларимиз ва қадриятларимиздан самарали фойдаланиш, ёш авлодни ватанпарвар, фидокор, юксак маданиятли, замонавий билимлар ва маънавиятли қилиб тарбиялашнинг асосий омилларидандир.

Жумладан, мамлакатимизда жадид маърифатпарварларининг миллий уйғониш, илм-маърифат тараққиётига кўшган ҳиссасини аниқлаш, уларнинг маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, шахс маънавияти, иймон-этикод, таълим ва тарбияга оид қарашларини тадқиқ этиш, уларнинг замон руҳига мос ғояларидан ёш авлодни муносиб ворислар қилиб тарбиялашда фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётининг қадрини англаб етади”. Шу маънода, XIX аср охири XX аср бошларида миллатни маърифатли қилиш, жамиятни янгилаш ва барқарорликни таъминлашга қаратилган маърифатпарварлар қарашлари айниқса, Самарқанд жадид маърифатпарварлари Абдуқодир Шакурий томонидан ташкил этилган замонавий мактабдаги ўқитиш усуллари, ёшларда меҳнатсеварликни, бағрикенгликни шакллантиришдаги конструктив аҳамияти ҳар томонлама ўрганилмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Жадид Абдуқодир Шақурийнинг замонавий таълимга оид ижтимоий-фалсафий ғоялари ва концептуал фикрлари ифодаланган меросини ўрганиш хусусан, хорижий олимлар америкаликлар Адиб Холид, [4] Э.Олворт, [5] германиялик И.Балдауф [6], Стефан А. Дюдуаньон [7] каби шарқшунос, тарихчи, файласуф олимлар томонидан олиб борилган. Жадидчилик ҳаракатининг намоёндалари ижоди, уларнинг илмий-маънавий меросига мансуб асарларнинг тадқиқи мустақил Давлатлар Ҳамдўстиги мамлакатларида Р.Ҳодизода, [8] Н.Гафаров [9] каби олимлар томонидан амалга оширилган. Шунингдек, Ўзбекистонлик жамиятшунос олимларидан Ш.Раджабов, [10] И.Мўминов, [11] М.Фаттоев, [12] Б.Қосимов, [13] Г.Махмудова, [14] Б.Эргашев, [15], Д.Алимова [16] Ш.Ризаев, [17] Қ.Назаров, [18], Ш.О.Мадаева [19] Баҳодир Карим [20], илмий тадқиқот ишларида жадидларнинг ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий, эстетик қарашлари, маориф ва замонавий таълимни ислоҳ қилишдаги жамият тараққиётига йўналтирилган концептуал фикрлар мазмуни мустақил ёндашув асосида ўрганилган.

МЕТОДЛАР

Мақолани нашрга тайёрлашда, илмий манбалардан фойдаланишда, материалларни тизимлаштиришда ва хулосаларни умумлаштириш жараёнида фалсафий тадқиқотнинг тарихийлик, танқидийлик, анализ, синтез методларидан фойдаланилди. Мақоланинг методологик асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев асарлари, Фармонлари, давлатимиз раҳбарининг “Янги Ўзбекистон стратегияси” асарида баён қилинган концептуал ғоялар ташкил қилади. Шунингдек, Самарқандлик жадид Абдуқодир Шақурийнинг ижтимоий-маънавий қарашлари, замонавий таълимга оид фикрларини таҳлил қилиш, мустақил хулосалар чиқариш учун, монографик тадқиқотлар, республика ва хориж миқёсида ўтказилган илмий-амалий конференция материаллари, илмий мақолалар, хорижлик олимлар асарларидан фойдаланилди. Шунингдек, жамият тараққиётининг янги даврида оммавий ахборот воситалари, жумладан, интернетда эълон қилинаётган, жадид намоёндаларининг ижтимоий масалалар мазмунини очиб беришга қаратилган фикрлар, Ўзбекистонлик ва хориждаги файласуфлар, тарихчилар, адабиётчиларнинг фикр-мулоҳазаларидан фойдаланилди.

ОЛИНГАН НАТИЖАЛАР

Ушбу мақолада жадид Абдуқодир Шақурийнинг янги усулдаги мактаб ташкил қилганлиги ва ушбу мактабда замонавий таълим усулларида фойдаланиш билан бир қаторда, янги ўқув дастурларини жорий қилганлиги келтирилган. Шунингдек, жамиятни модернизация қилиш, ислом маданияти ва қадриятларини тарғиб этиш, янги усул мактаблари тўғрисидаги қарашлари ҳақида тушунча берилган. Натижалар А.Шақурий ўз ғояларини илгари суришда дуч келган қийинчиликларни ва уларнинг ўша даврдаги долзарблигини кўрсатади. Мақолада келтирилган таҳлиллар ўқувчиларга А.Шақурийнинг ғоялари ва уларнинг замонавий мусулмон жамиятларига таъсирини яхшироқ тушуниш имконини беради. Ушбу маълумотлардан олимлар, файласуфлар, сиёсатчилар, интеллектуал ва сиёсий тарихига қизикқан одамлар ўзларининг тадқиқотларида фойдаланишлари мумкин.

МУҲОКАМА

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида буюк алломалар ва мутафаккирларнинг илмий, маънавий мероси ёшларда ватанпарварлик, собитқадамлик, бағрикенглик, маънавий огоҳлик, инсонпарварлик, комил инсонни тарбиялашда Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек “Самарқанд тупроғида вояга етган Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шақурий, Сиддиқий-Ажзий, Ҳожи Муин, Абдулҳамид Мажидий сингари ўнлаб маърифатпарвар фидойиларнинг қолдирган ўлмас мероси бугунги кунда ҳам маънавиятимизни юксалтириш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда муҳим манба”дир. Шу сабабли жадид Абдуқодир Шақурийнинг Самарқанд шаҳрида янги усулдаги биринчи мактабни ташкил қилиш ғояси, ўзининг таржимаи ҳолида таъкидлашича, мадрасада ўқиб юрган йилларидаёқ, ҳар ёз таътил вақтларида ўз уйида эски усул мактабида ўқитувчилик қилганлиги, аммо таълим-тарбия усулининг қийинлиги, шунинг учун замонавий мактаблар қуриб, мусулмон болаларини

янгича усулда ўқитиш зарурлиги, лекин орзу-истагини амалга ошириш ниҳоятда мушкуллигини таъкидлайди. Умуман олганда, Самарқанд жадидларидан Сиддиқий-Ажзий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Хожи Муин, Сайид Ризо Ализода, Вадуд Маҳмуд, Исматулло Раҳматуллаев ва Абдулҳамид Мажидий кабилар эрк, истиқлолга эришиш учун миллий онгни ўстиришда инновацион ғоялар зарурлигини пайқадилар. Шу ғоялар орқали миллий уйғониш, яъни жамиятни модернизация қилишга чорлаган.

Абдуқодир Шакурый ўз мақсадига эришиш учун бор куч-ғайратини аямади, шу саъй-ҳаракат натижасида, XX асрнинг дастлабки йилларидаёқ Самарқанднинг Ражабамин қишлоғида янги усулдаги мактаб пайдо бўлди. Бу даврнинг таниқли олимларидан бири Турсунқул (Отажон Ҳошим) ўзининг «25 йиллик педагог» мақоласида Абдуқодир Шакурыйнинг 1901 йилда «уч парта, бир лавҳа, бир устол, бир устули» бўлган янги усулдаги мактаб очиб, муаллимлик қилганлигини таъкидлаган эди. [1] Абдуқодир Шакурый мактаби эски усулдаги мактаблардан ўқитиш услублари билан тубдан фарқ қилган. Мактабда диний ва дунёвий илмлар бирга ўқитилиб, жуда қисқа вақт ичида савод чиқариш йўли танланган эди. Чор ҳукумати бу мактабнинг фаолият кўрсатишига расман моёнелик қилмаса-да, аммо унинг маҳаллий амалдорлари томонидан ўқитиладиган фанларнинг дастури қаттиқ назорат қилинар эди. Уларни мактабда ўқитиладиган диний дарслар эмас, дунёвий фанлар ташвишга солган. Бунга сабаб М.Фаттоевнинг эътироф этишича, янги усулдаги бу мактабда арифметика, география, табиатшунослик каби фанларнинг ўқитилиши эди. Ҳукуматнинг маҳаллий маъмурлари Шакурыйнинг мактабини тез-тез текширишар, ўқувчиларнинг китоб ва дафтарларини кўздан кечиришарди. [2]

Янги усулдаги мактабнинг пайдо бўлиши, унинг олти ой давомида болаларни саводли қилиб етиштириши мутаассиб кишиларни, эски мактаб домлалари ва маҳаллий амалдорларни ташвишга солди, улар бу мактабнинг изчил фаолият кўрсатишига ҳар қандай йўллар билан қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Бундай усуллардан бири муллалар томонидан ота-оналарга ўз болаларини бу мактабга беришни ман қилиш ҳақидаги ташвиқоти эди. Кўрқитиш мактабга қарши ташвиқотда фойдаланиладиган энг қулай восита бўлган. Айниқса, бу мактабга борган бола динсиз бўлиб етишади, деб шариат номидан кўрқитиш одатдаги ҳол эди. Ҳатто, мактаб муаллими, шу мактабга боласини берган ота-она ҳам кофирга чиқарилган. Шунга ўхшаш қаттиқ тўскинлик, таъқиб ва камситишларга қарамасдан Шакурый ўз педагогик фаолиятини сабр ва бардош билан давом эттириб, мактабни сақлаб қолиш ва унинг моддий базасини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Шакурыйнинг ҳикоя қилишича, у ўз мактаби учун эшак аравада доска ва парталар олиб келганида, ғазабланган қишлоқ муллалари «Энди уйингизга бирорта бутхона ҳам солинг» деб пичинг қилганлар. Фидоий муаллим Шакурый эса, «керак бўлса, уни ҳам соламиз» деб жавоб берган ва ишини бемалол давом эттирган. «Афсуски, кишилар бу ўқитиш усулининг фойда ва ҳақиқатидан воқиф эмас эдилар, – деб ёзади Абдуқодир Шакурый, – Менинг ўзим ва мактабим ҳақида баъзилар таъриф-тавсиф, баъзилар эса ёлгон хабарлар тарқатар эдилар. Болаларнинг мактабга келиши ва кетиши вақтсиз, тартибсиз эди. 3-4 та доимий шогирдларимдан ташқари, бошқа болалар сабрсизлик қилардилар, баъзилари бир ой, икки ой, уч ёки тўрт ой ўқиб ҳеч қандай руҳсатсиз мактабдан кетиб қолар эдилар». [3]

Марказий Осиёда замонавий ўқув дастурларини ишлаб чиқишда жадид намоёндаларининг шунингдек Абдуқодир Шакурыйнинг фаолияти ҳам кўзга ташланади. Жадидлар жаҳонда рақобатлаша оладиган замонавий зиёли шахсларни тарбиялаш ва жамиятни ижтимоий-иқтисодий томондан ривожлантиришга астойдил ҳаракат қилишган. Ушбу мақсадга эришиш учун Абдуқодир Шакурый дарслик, амалий ўқув дастурлар орқали ўқувчиларга замонавий билимларни ўргатган.

Жадид А.Шакурый томонидан яратилган ўқув дастурининг ўзига хос хусусиятларидан бири амалий кўникма ва касб-хунарга ўргатиш бўлган. Бунда жамият билан ҳисоблашиш, ўқувчиларга кундалик ҳаётда фойдали бўладиган амалий кўникмаларни ўргатиш зарур, деб ҳисоблаган. Натижада, улар замонавий иқтисодиётни ривожлантириш учун муҳим бўлган қишлоқ хўжалиги, муҳандислик ва тадбиркорлик каби

фанларни ўқитилишига эътибор қаратишди. Касб-хунар таълимидан ташқари, фан, математика ва техникага, шунингдек, хорижий тилга ҳам катта аҳамият берганлар. Уларнинг фикрича, ушбу фанлар замонавий илмий тафаккурни ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга ва талабаларни танқидий фикрлаш ва ўзаро фикр алмашиш кўникмаси шаклланади. А.Шакурий бу мавзуларга устувор аҳамият бериш орқали замонавий жамият ривожига ҳисса қўша оладиган билимли фуқароларнинг янги авлодини яратишга умид қилган.

Абдуқодир Шакурий нафақат мактаб очиб, дарс берди, ташкилий ишлар билан ҳам шуғулланди, балки ўқувчиларга мос равишда китоблар яратди ва шулар асосида болаларни ўқитди. Муаллим томонидан ёзилган китоблар ўз маблағи ҳисобидан нашр қилинди. Бу эса янги усулда ўқиш-ўқитиш ишларининг самарадорлигини оширишга олиб келди. Шакурийнинг ана шундай дарсликларидан бири алифбо китоби бўлиб, «Раҳномойи савод» («Савод чиқариш раҳбари») деб аталади. Бу китоб сўзларни бўғинларга бўлиб ўқиш учун мўлжалланган кичик хрестоматия ҳисобланади. Муаллим Абдуқодир Шакурий томонидан 1907 йилда ёзилган иккинчи китоб «Жомеул-ҳикоят» («Ҳикоялар тўплами») бўлиб, бу дарсликда мумтоз ёзувчилар ва таржима асарларидан кизиқарли мавзу ва матнлар танлаб олинган. Буларни болалар зўр ҳавас ва қизиқиш билан ўқирдилар, чунки бу матнларнинг мазмуни тушунарли, тили равон ва содда эди. Шуниси диққатга сазоворки, келтирилган ҳар бир ҳикоянинг охирида муаллиф ахлоқ-одоб, хуллас, тарбияга оид қисқа-қисқа хулосалар келтиради. Китобда Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Жомий асарларидан олинган ҳикоя, ғазал ва масаллардан ташқари, рус мумтоз ёзувчиларининг асарларидан таржима қилинган ўнта ҳикоя ва масаллар киритилган.

Абдуқодир Шакурий янги мактаб тажрибасини ўрганиш мақсадида нафақат Қўқон шаҳрига бориб, биринчи очилган мактаб билан танишган, балки қўшни Туркиядаги таълим-тарбия соҳасидаги янгиликлардан хабар топгач, 1912 йилда бу мамлакатга сафар қилади. Туркиянинг Истамбул шаҳрида бўлиб, қўқонлик, тошкентлик, бухоролик талабалар билан танишади. Талабалардан бири Фитрат бўлиб, шу даврда у ўз асарлари билан зиёли ва талабалар орасида анча машҳур эди. Абдурауф Фитратнинг «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи» асарлари ҳамда «Сайха» деб аталган биринчи шеърлар тўплами кенг тарқалган бўлиб, қўлдан-қўлга ўтиб ўқилар, китобхонлар оммасига анчагина манзур бўлган эди. Маърифатпарвар педагог Шакурий ўзининг бутун сайъ-ҳаракатини янги усулдаги мактабни ривожлантириш, унинг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга сарфлади. Мактаб тизимига ўқиш-ўқитишнинг янги, кўп йиллик тажрибалари асосида савод ўргатишнинг энг самарали усуллари қўллади, ҳатто ўзи ташкил қилган мактаб учун дастурлар тузди, дарслик ва ўқув қўлланмалар яратди, уларни нашр қилдирди. Янги усулдаги мактаб ташкил этиш, уни доска, парталар билан таъминлаш, она тилида ёзилган, маънавий-ахлоқий аҳамиятга эга бўлган ҳикоялар, таржима қилинган китоблардан матнларнинг ўқув дастурига киритилиши Шакурийдан фидойиликни талаб қилди. Шакурий томонидан Самарқандда биринчи мактабнинг очилиши, янги услубга асосланган мактабларнинг кўпайиши ва маърифатпарварлик ғояларининг кенг қанот ёйиши учун тўртки бўлди.

ХУЛОСА

XIX асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган жадиличлик ҳаракати, янги усулдаги таълим ва маърифатпарварлик ғоялари минтақадаги таълим тизимига катта таъсир кўрсатди, жумладан, Абдуқодир Шакурий маънавий мероси илм-фан, рационаллик ва танқидий фикрлашни тарғиб қилиш орқали ислом таълимотини ислоҳ қилиш ва жамиятни модернизациялаштиришга интилди. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Марказий Осиёда замонавий таълимни ривожлантиришда, ўқув дастурларини ишлаб чиқишда жадиличликнинг ўрни катта. Жадиждар амалий кўникмалар, илм-фан, тил ва маданиятга катта эътибор қаратиб, бугунги глобаллашув шароитида замонавий илм-фанларни яхши эгаллаган, билимли фуқароларнинг янги авлодини шакллантиришга ёрдам бердилар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2021 йил. – 464 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2020, 25 январь, – №19 (7521) сони.
3. Мирзиёев Ш. Буюк келажигимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 178 б.
4. Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press. 1998. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8g5008rv>.
5. Edward A. Allworth. Evading Reality: The Devices of 'Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Boston.: Brill Leiden. 367 pages.
6. Baldauf Ingeborg. Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World // Die Welt des Islams, New Ser. Vol.41, Issue 1. (Mar., 2001).
7. Стефан А. Дюдуаньон. Кадымизм: элементы социологии мусульманского традиционализма в татарском мире и в Мавераннахре (конец XVIII – нач XX вв.) – Казань: Институт истории АН Татарстана, 1997.
8. Расул Ходизода. К не звезды падают: Ист. роман. – Душанбе: Адиб, 1991. – 431 с.
9. Гафаров Н.У. Книготорговые товарищества джадидов в Средней Азии. Вестник РТСУ.
10. Раджабов Ш. Джадидизм и Туркестане (1905—1917 гг.). Тезисы на диссертации на соис. уч. ст. канд. ист. наук. – Ленинград, 1937.
11. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924гг.). – М., 1960. – С. 259.
12. Муминов И.М. Из истории развития общественно-политической мысли в Узбекистане конца XIX – начало XX вв. – Ташкент, 1957.
12. Фаттоев М. Атоқли педаголаримиз. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 456 б.
13. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов Д., Ризаев Ш., Ахмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004.
14. Махмудова Г.Т. Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг ахлоқий-эстетик фикр тараққиётига таъсири: фал. фан. номзоди... дисс. – Т., 1996. –158 б.
15. Эргашев Б.Х. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма. Идеология молодобухарцев: дисс. на соис. уч. ст. док. фил. наук. – Бухара. 1993. – С. 314.
16. Алимова Д. Туркистон жадидларининг мусулмон маданиятига оид қарашлари // Имом Ал-Бухорий сабоқлари, 2001. – №3. – Б.206-208.
17. Ризаев Ш.Т. Ўзбек жадид драматургиясининг шаклланиши манбалари: фил. фан. номзоди... дисс. автореф. – Т., 1995. – 28 б.
18. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2013. – 212 б.
19. Мадаева Ш.О. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий – фалсафий қарашлари: фал. фан. номзоди... дисс. – Т., 1995. – 158 б.
20. Баҳодир Карим. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Т., 2000. – 99 б.
21. Ингеборг Балдауф. Маҳмудхўжа Бехбудий Фаластинда // XX аср ўзбек адабиётига чизгичлар.– Т.: Маънавият, 2001. – 30 б.
22. Баҳодир Карим. Янгиланиш соғинчи. – Тошкент: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси «Адабиёт жамғармаси», 2004. – 80 б.
23. Абдуқодир Шакурый. Жомеул хикоят // Самарқанд, 1911. – Б. 64-65.
24. Маҳмудхўжа Бехбудий. Ўқувчиларга ёрдам керак // Ойина, 1914, 31-сон. – Б. 601-604.
25. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1997. – 280 б.
26. Фаттоев М. Атоқли педаголаримиз. – Т.: Ўқитувчи, 1988. – Б. 10-12.
27. Турсункул (Отажон Ҳошим). 25 йиллик педагог // Маориф ва ўқитувчи, 1926. 4-сон.
28. Амридинова Д.Т. Маҳмудхўжа Бехбудий фалсафий меросининг комил инсонни шакллантириш жараёнидаги роли // НамДУ Илмий ахборотномаси. – Наманган, 2022. – №6. – Б. 308- 313.
29. Амридинова Д.Т. Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдуқодир Шакурый ижодида тил, тарбия ва жамият ислоҳоти масалалари // Ҳозирги дунё лисоний қиёфаси ва тилшуносликнинг методологик асослари // Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Самарқанд, 2007. – Б. 71-73.

Наширға проф. С.Чориев тавсия этган

ИМОМ АБУ МАНСУР МОТУРИДИЙ – КАЛОМ ИЛМИНИНГ ЕТУК МУТАКАЛЛИМИ**Адашова М.М. (ТДИУ)**

Аннотация. Мазкур мақолада калом илмининг етук мутакаллими имом Абу Мансур Мотуридийнинг ҳаёт фаолияти, ижтимоий келиб чиқиши, шахс сифатида шаклланиши ва камол топишида устозларининг буюк хизматлари тўғрисида маълумотлар берилган. Шунингдек, олимнинг илмий фаолияти ва юксак салоҳиятини юксак баҳолаб, кўплаб уламолар томонидан берилган тавсифлардан намуналар келтирилган.

Таянч сўзлар: *Имом Абу Мансур Мотуридий, калом фалсафаси, ақида, мутакаллим, мотуридия таълимоти, фалсафа, ижтимоий муҳит.*

Annotation. This article provides information about the life activity, social origin, formation and maturity of Imam Abu Mansur Moturidi, a mature scholar of the word, and the great services of his mentors. Also, examples of the descriptions given by many scholars are given, highly evaluating the scientist's scientific activity and high potential.

Key words: *Imam Abu Mansur Moturidi, philosophy of the word, aqeedah, mutakallim, doctrine of Moturidi, philosophy, social environment.*

Аннотация. В данной статье представлены сведения о жизненной деятельности, социальном происхождении, становлении и зрелости имама Абу Мансура Мотуриди, зрелого ученого слова, и о великих заслугах его наставников. Также приведены примеры описаний, данных многими учеными, высоко оценивающими научную деятельность ученого и высокий потенциал.

Ключевые слова: *имам Абу Мансур Мотуриди, философия слова, ақида, мутакаллим, учение Мотуриди, философия, социальная среда.*

Абу Мансур Мотуридий – буюк мутакаллим, имом, фикҳ олими ҳамда ақида ва калом илмининг мотуридийлик йўналиши асосчисидир. Абу Мансур Мотуридий милодий 870 (хижрий 256) йилда Самарқанд вилоятининг Мотурид (ҳозирги Жомбой тумани) кишлоғида дунёга келади. Бу ҳақида шайх Абдулазиз Мансурнинг “Ақоид матнлари” номли асарида қуйидагича маълумот берилган: “Тўлик исми шарифлари — Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Мотуридий ас-Самарқандий. Мотурид — Самарқанд яқинидаги кишлоклардан бирининг номи. У ҳозирда бузилган шаклда Матрит дея аталади. Аслида эса, манбаларда айтилишича, кишлокнинг номи арабча “Мотурид” сўзидан олинган. Маъноси “Нима демокчисан?” [1; 2] деган маънони англатади. Тарихчи олимларнинг маълумотларига қараганда, Имом Абу Мансур Мотуридий калом илмининг етук мутакаллими сифатида донг таратиб, калом фалсафасини ривожлантиришга ружу қилган вақтларида, унинг шогирдлари жудаям кўпайиб кетган ва улар ўзаро мулоқот қилганларида бир-бирларига қараб, араб тилида кўпинча «Мотурид» деб мурожаат қилганлар. Шу сўз ерлик аҳолининг қулоғига тез-тез чалинавергач, Шайх шогирдларини “Мотуридийлар”, улар истиқомат қилаётган жой номини эса, “Мотурид” деб атай бошлаганлар. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бирорта ҳам тарихчи Имом Абу Мансур Мотуридийнинг таваллуд куни ҳусусида ханузгача аниқ маълумот бермайди. Бу тўғрисида олимларнинг илмий фаолиятида ҳатто бир қатор тортишувлар ҳам мавжуд. “Алломанинг таваллуд санаси ҳусусида ҳам турли ихтилофлар бўлган. Аксарият манбаларда 256/870 йил деб кўрсатилган. Бирок, араб тадқиқотчиси Муҳаммад Айюбнинг таъкидлашича, Мотуридий тахминан 238/853 йил атрофида туғилган. Унинг эътибор беришича Мотуридийнинг устозларидан Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий 248/862 йили Нусайр ибн Яҳё ал-Балхий эса 268/881 йили вафот этган. Агар 256/870 йилда туғилганлиги тахмин қилинса, устози Муҳаммад ибн Муқотил вафот этганида у ҳали дунёга келмаган, Нусайр ибн Яҳё вафот этган пайтда 11 ёшли бола бўлганлиги келиб чиқади. Бу эса, ҳақиқатдан йироқдир. Бизнинг фикримизга кўра, Мотуридийнинг 238/853 йил атрофида таваллуд топгани мантиққа яқинроқдир. Бунга юқоридаги статистик маълумотлар ҳам гувоҳлик бермоқда. Шунингдек, Мотуридийнинг яна бир асосий устози Абу Наср ал-Иёдийнинг (вафоти 275/889 й.) вафот этган санасига эътибор берсак, ўша пайтда Мотуридий энди 19 ёшга тўлган ўсмир бўлган. Бу ёшда унинг Иёдийдан калом илми бўйича тўлик сабоқ

олишга улгурганини тасаввур қилиш қийин” [2; 57]. Айрим олимлар томонидан алломанинг насл-насаби буюк ансорийларга бориб тақалади, деган фикрлар ҳам илгари сурилган. Бир қатор олимлар Имом Абу Мансур Мотуридийнинг насаблари динимиз раҳнамоси Муҳаммад (с.а.в.)нинг милодий 622 йилда Макка шаҳридан Мадина мунавварага ҳижрат қилганларида ўз уйдан жой берган машҳур саҳоба - Абу Айюб Холид ибн Зайд ибн Кулайб ал-Ансорий ҳазратларига бориб етади, деб маълумот берадилар. Бу ҳолатни айрим муаррихлар буткул рад этганлар. Олимнинг таваллуд куни тўғрисида тарихий манбаларда аниқ ва қатъий маълумот йўқ, лекин тахминий ёки тақрибий саналар тақдим этилган. “Масалан, унинг аббосий ҳалифалардан Мутаваккил (232-247йй.) даврида яшаганлари аниқ. Яна, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий (ваф. 248 й.) ва Насир ибн Яйё ал-Балхий (ваф. 268 й.) каби устозларидан сабоқ олганликлари назарда тутилса, Шайхнинг туғилган йилини 238 й. деб тахмин қилиш мумкин. Лекин бошқа манбада, аниқроғи «Ислом» қомусида туғилган йиллари 870 милодий йил деб кўрсатилган. Шунга асосан 2000 йилда таваллудларининг 1130 йиллиги нишонланди. Бу ҳисобга кўра, Шайх таваллудлари 257 й. йилга тўғри келади” [1; 3].

Имом Абу Мансур Мотуридийнинг ҳаёти, ёшлик даврлари ва илмий фаолияти тўғрисида у қадар кўп маълумотлар берилмаган. “...асосан ўрта асрлар муаллифлари Хатиб ал-Боғдодий, Абдулкарим Саъд Самъоний, Абул Фидо Зайниддин Қосим ибн Қутлубғо, Мухитдин Қураший, Кафавий, Абул Муин Насафий, Ҳожи халифа”[3;240] нинг асарларида олимнинг ёшлик йиллари, маънавий мероси ва илм-фанга қўшган улкан ҳиссаси борасида муфассал бўлмаган аммо қиймат жиҳатидан қимматли маълумотлар берилган. Имом Абу Мансур Мотуридийнинг ота-онаси ҳамда унинг туғишганлари тўғрисида эса бирорта ҳам манбада маълумотлар қайд этилмаган.

Абу Мансур Мотуридий фикҳ олими ҳамда калом илмининг етук олими сифатида ном қозониб, ўз давридаёқ ““Имом ал-худо”, “Имом ал-мутакаллимин” (“Ҳидоят йўли имоми”, “Мутакаллимлар имоми”) номлари билан улуғланган” [4; 162]. Шунингдек, “таниқли муаррих ал-Кафавий ва бошқа қатор муаллифлар ёзишларича, Абу Мансур Мотуридий ўз замонасидаёқ “... “Қудват аҳл ас-сунна вал ихтидо” (“Суннат ва ҳидоят ҳалига ибрат зот”), “Рофиъ аълом ал ас-сунна вал-жамоа” (“Аҳли сунна вал жамоанинг байроғини баланд кўтарувчиси”), “Қолиъ азолийўл ал-фитна вал-бидъат” (“Хурофот ва бидъатга ботган уйдирмаларни илдизи билан кўпоровчиси”), “Имом ал-мутакаллимийн” (“Барча мутакаллимларнинг имоми”), “Мусахҳиҳ ақоид ал-муслимийн” (“Барча мусулмонлар ақидаларининг тузатувчиси”), аш-Шайх ал-Имом каби юксак лақабларга ҳам сазовор бўлган аллома сифатида тан олинган” [5; 4]. Имом Абу Мансур Мотуридий Имом Ашъарий, Рудакий, Абул Ҳасан Балхий, Абу Наср Фаробий каби олимлар билан бир замонда яшаб, буюк муҳаддис – Имом Муҳаммад ал-Бухорийни ўзининг маънавий устози, деб билган. “Машҳур тарихчи олим, шоир ва истеъдодли саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида ушбу тарихий ҳақиқатни ажойиб тарзда баён келтирган.” Ҳазрати Рисолат паноҳ (Пайғамбар алайҳиссалом) замонларидан бери Мовароуннаҳрда шунчалик микдорда ислом имомлари пайдо бўлдиларки, дунёнинг ҳеч бир мамлакатада бунчалик кўп пайдо бўлмагандир.” Дарҳақиқат муқаддас заминимиз илм оламига энг забардаст, энг салоҳиятли алломаларни етказиб бердики, ҳозирги даврга келиб, бу ҳақиқатни бутун дунё илм ва маърифат аҳли бир сўз ила тасдиқ этишаётир” [6;9].

Абу Мансур Мотуридий дастлабки маълумотни отаси Муҳаммад ибн Маҳмуддан олади, сўнгра Самарқанддаги Работи ғозий масжиди қошидаги ал-Аёзий мадрасасида таҳсил олиб, маҳаллий ханафий фақиҳларидан таълим олади. Имом Абу Мансур Мотуридийга Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ал-Иъдий, Нусайр ибн Яхё ал-Балхий, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий каби мударрислар устозлик қилишган. Абу Мансур Мотуридий устозлари қўлида илм бобида тақволи ва саҳоватли шогирдлик вазифасини ўтаб чиқиб, ўзининг буюк иқтидори ҳамда салоҳиятини намоён этади. Маълумот тариқасида келтириб ўтиш лозимки, Имом Абу Мансур Мотуридийнинг устозлари ёки шайхлари Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит (699-769) нинг шогирдлари ҳамда шогирдларининг шогирдлари бўлганлар. Аҳли-сунна вал жамоа

ақидалари ёзилган бир қанча муаллифларнинг асарлари бор эди. Лекин ушбу асарлар жуда ва етарли мукамал даражада ҳужжатли далиллар инкор этиб бўлмайдиган саъвияда шаклланган эмас эди. Эътиқод масалалари у вақтда, ўлда-жўлда бўлиб саҳиҳ эътиқод белгилаб олган далиллар ва ҳужжатлар етарли ҳолда аниқланган эмас эди. Мана шу даврда илф-фан саҳнасига янги сиймо ўзининг қатъий далиллари ва рад этиб бўлмас ҳақиқатлари билан кириб келиб, илм аҳлини қарахт ҳолатга келтиради. Буюк мутакаллим калом фалсафасини мукамал тарзда, ўзига хос услуб ва изчилликда ривожлантириб, ақида илми, дин ва шариат аҳкомларини асоссиз равишда бузиб, нотўғри хулосаларни баён этаётган, халқ онгини ботил ғоялар билан тўлдираётган ҳамда турли ғаразли мақсадларни кўзлаган гуруҳларнинг барча таълимотларига илмий асосланган раддиялар бериб, уларнинг сохта илмий фаразларини фош этишга муваффақ бўлади. Абу Мансур Мотуридий ўзининг мотуридия илмий мактабини шундай ташкил этдики, жамиятдаги барча ақидавий ҳамда фикҳий масалалар ўз вақтида тўла-тўқис ечимини топа бошлади. Олим ўз зиммасига жуда катта масъулиятни олиб, илм денгизидан ноёб жавоҳирлар топиб, ҳар қандай сохта маълумотлар ва ёлғон тўқималардан ҳоли бўлган соф калом фалсафасини яратишга муваффақ бўлди. Шу ўринда савол туғилади. Калом фалсафаси нима? Унинг бошқа фалсафий таълимотлардан қандай фарқи бор?

Калом илми – ислом динининг асосий ғоявий-мафкуравий қарашларини баён этувчи, ақидавий масалаларни кенг доирада ёритиб, унинг назарий асосларини мантикий далиллар воситасида тадқиқ этувчи ислом фалсафасининг муҳим соҳаси ҳисобланади. “Калом” сўзи араб тилидан таржима қилинганда, сўз, нутқ ёки баён қилиш деган маъноларни англатади. “Илмий тилда у мантиқ ва фалсафа қоидаларига асосланган ақл ва тафаккурнинг маҳсули ўлароқ алоҳида фан сифатида таърифланади” [7; 253]. Олимларнинг таъкидлашича, калом ақида ёки ақоид илмининг номларидан бири ҳисобланиб, “Илмул калом” бу номларнинг ичида энг машҳур саналади. ““Илмул калом” ақоиднинг энг машҳур исми ҳисобланиб, «ал-Фикҳул акбар» исми билан бир асрда, яъни II/VIII асрда юзага келган. Чунки бу исм Имом Абу Ҳанифа, Имом Шофиъий, Имом Молик ва бошқалардан ривоят қилинган” [8;8]. Даврлар ўтиб, илм-фан соҳалари янгича номлар билан атала бошлади. Хусусан, калом илми ҳам ғарблик олимлар ва турк шарқшунослари томонидан “Теология” ёки “Илоҳиёт” илми сифатида эътироф этила бошлади. Калом тушунчасига дунё олимлари ва файласуфлари томонидан кўплаб таърифлар берилган бўлиб, хусусан юнон файласуфлари томонидан ёзилиб, кейинчалик араб тилига таржима қилинган асарларда “калом” тушунчасини “сабаб”, “далил” ёки “сўз” маъноларини ифодаловчи “logos” атамасининг таржимаси сифатида қўлланилгани олимлар томонидан тадқиқ этилган. Яна бир олим Гарри Острин Вольфсон (1887-1974)-америкалик умумий ва яҳудийлик фалсафаси тарихчиси ўзининг “Калом фалсафаси” номли асарида “калом” атамаси маъно жиҳатидан “жумла”, “сўз” деган тушунчаларни ифода этиши тўғрисида маълумотлар берган. Каломни ақоид илмининг номи сифатида ишлатилганлиги тўғрисида улуғ аллома Тафтазоний (1322-1390) шундай таъриф берган: ”У кўп ҳолларда қатъий далиллар устига нақлий далиллар билан қурилган, у қалбда энг таъсири кучли илм бўлиб, “яралаш” ва”жароҳат” сўзлари ўзагидан олинган калом билан номланган” [9; 71]. Калом фалсафаси-ақлга таяниб, ислом динига мансуб мураккаб масалаларни исломнинг ишончли манбалари асосида шарҳлаш ва муқобил ечимини топиш учун мўлжалланган фан соҳаси ҳисобланади. Калом фалсафаси рационаллик тамойилини маҳкам тутиб, ислом динидаги онтологик, гносеологик, аксиологик, шунингдек, бир қатор фикҳий масалаларни ҳамда фан соҳаларини ёритишда қатъий далилларга асосланиб эмас, балки ақлга таяниб, фикр ёки масаланинг рамзий-мажозий томонини шарҳлашга ёрдам берадиган фан соҳаси ҳисобланади. Ислом дини ғояларининг ер юзи бўйлаб ёйилиши ҳамда турли халқлар, тиллар ва маданиятлар билан юзлашиши турфа хил фалсафий оқим ва йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Натижада ислом дини ғояларининг асл моҳиятини талқин этиш борасида қарама-қарши фикрлар, ихтилофлар ва айрим масалаларда кескин зиддиятлар вужудга кела бошлади. Мазкур ҳолатни ҳам диний ҳам дунёвий илм негизида баён этиш, ислом динининг соф ақоид қоидаларини сақлаш, ҳимоя қилиш ҳамда турли

фалсафий оқим ва гуруҳларнинг ислом дини эътиқодига зид бўлган масалалар юзасидан билдирган муҳолиф фикрларига қарши раддия бериш мақсадида калом илми вужудга келди. Калом илмининг ислом фалсафаси доирасида пайдо бўлиши VIII асрда Араб халифалигида фаолият юритган асосчилари Восил ибн Ато (699-748) ва Амр ибн Убайд (762 й. ваф. эт.) ҳисобланган муътазилийлик (араб.-ажралиб чиққанлар, адашганлар) оқимининг вужудга келиши билан боғлаб ўрганилади. Муътазилийлар – илоҳиёт оқимларидан бири бўлиб, “Қуръонни диний ҳақиқатнинг манбаи деб эътироф этади, уни сўзма-сўз эмас, мажозий талқин қиладилар, ривоятларга кўр-кўрона ишонишга қарши чиқадилар” [4; 27]. Улар “Қуръон махлукдир”, яъни у яратилган деган ғояни илгари суриб, тарихда кўплаб ботил ишларни қилишга муваффақ бўлишган. Муътазилийлар калом фалсафасини “соф диний-ақидавий таълимотларни шархловчи фан соҳаси” деган ниқоб остида халқ онгини захарлаб, ўзининг бидъатона мушоҳадаларини баён қилганлар. Муътазилийларга қарши чиқиб, соф ақида ва калом илмини тадқиқ этиш мақсадида мутакаллимлар жамоаси етишиб чиқа бошлади. Фанда калом фалсафаси билан шуғулланувчи олимлар – мутакаллимлар деб номланган. “Мутакаллимлар – ислом илоҳиёт олимлари. Улар ислом диний-ақидавий таълимоти – каломни асослаб берган. Ҳозирги ислом руҳонийлари ва уламоларига нисбатан мутакаллим атамаси қўлланилмайди, у тарихий тушунчага айланган” [4; 206]. Мутакаллимлар диний-ақидавий масалалар билан боғлиқ барча нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларни шархлашда мантикий ёндашув усулини афзал кўрган. Улар ўзининг фикр-мулоҳазаларини баён қилишда Қуръони Карим ва суннатда белгиланган қатъий қоидалардан четга чиқмаган ҳамда уларга зид ҳаракат қилмаган. Мутакаллимлар калом фалсафасида қиёслаш усулидан кенг фойдаланган ва билдирилган фикрларни муқаддас манбаларда келтирилган далиллар асосида, агар далили аниқ келтирилмаган ҳодиса бўлса, энг яқин ва муқобил ечимларни топишга уринганлар.

Калом илми фан сифатида мусулмонлар орасида фалсафа фани ҳали тўлиқ шаклланмасидан олдинроқ пайдо бўлган эди. Унинг назарий асослари аллақачон ишлаб чиқилган эди. Калом илми VIII асрдаёқ ўзининг предметига ва тадқиқот объектига эга эди. Гарчи бу даврда калом илми ва фалсафа алоҳида фан соҳалари сифатида тараққий этган бўлсада, XII асрга келиб, улар бир-бирини маъно жиҳатидан тўлдира бошлаган. Шунинг учун ҳам калом фалсафасининг намоёндалари унинг тарихий тараққиёт босқичини икки даврга бўлиб ўрганишни тавсия қилган.

1-босқич: VIII - XII асрлар – калом илми ва фалсафанинг алоҳида мустақил фан соҳалари сифатида тараққий этиши;

2-босқич: XII аср ва ундан кейинги даврлар – калом илми ва фалсафанинг бирлашуви ҳамда уйғунлашуви даври.

Имом Абу Мансур Мотуридий нафақат мутакаллим балки ақида ва калом илмининг моҳир муфассири ҳам ҳисобланади. Муфассир ким? Муфассир – ислом динининг муқаддас манбаси Қуръони Каримда нозил қилинган оятлар, яъни калималарнинг маънолари, мазмун-моҳияти, ҳукмлари ва тузилмаларини тушунтириб, шархлаб берувчи олим ҳисобланади. Яна бир маъноси Қуръон оятларида яширинган ҳикматни очиб берувчи, маъноларни ёритиб берувчи шахс. Муфассирларнинг мазкур фаолияти тафсир қилиш деб аталади. Тафсир сўзи араб тилидан таржима қилганда очиб бериш, баён қилиш, равшан қилиш деган маънони англатади. Имом Абу Мансур Мотуридий Қуръони Карим оятларини баён қилишда ҳам тафсир ҳам таъвил усуллари билан самарали фойдаланган. Имом Абу Мансур Мотуридийнинг буюк мутакаллим ва моҳир муфассир бўлганлиги, унинг ўзига хос шахсияти ва илмий қобилияти тўғрисида жуда кўп олимлар ўз асарларида фикр мулоҳазаларини баён қилишган. Хусусан, мотуридия таълимотининг энг йирик намоёндаларидан бири Абул-Муин ан-Насафий калом илмининг султони Имом Абу Мансур Мотуридий ҳақида шундай дейди: “Абу Мансур Мотуридий имомларнинг улуғи ва миллатнинг устуниси эди. Унинг Қуръонга ёзган тафсири барча чигалликларни очиб берувчи, инсон қалбидаги шубҳали қора булутларни ҳайдовчи ҳамда ниҳоятда болиғ васф ила яратилган асардир. Аллоҳ шундай китобни ёзган зотга ўз саломини йўлласин” [5; 45]. Манбаларда келтирилишича: “Мотуридий агар бирор бир мажлисда иштирок этмай қолса,

хатто унинг устози Абу Наср ал-Иёдий ўз шогирдига нисбатан чексиз ҳурмат ва муҳаббатининг изҳори сифатида ўша мажлисда бирор сўз ҳам айтмас экан. Агар у Абу Мансур Мотуридийни узоқдан кўриб қолса, таажжуб билан унга тикилиб турар ва “Роббинг сени ўзи хоҳлаган ва ихтиёр қилгандек яратган”, -деб жилмайиб кўяр эди” [5; 46]. Шеърят мулкининг султони Мир Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” номли асарида шайх ҳазратларини шунда эҳтиром билан ёдга олади: “Шайх Абу Мансур Мотуридий ўз замонининг аълам уламоси эрмиш. Ул вақт уламоси аларни “Султону-л муиззин” дер эрмишлар. Зоҳир ва ботин улумлари била ораста эрмишлар.” [10; 7] Мана шундай юксак эҳтиром ва мақтовлар эгаси сифатида Имом Абу Мансур Мотуридий “аҳли сунна вал жамоа” йўналишининг соф ақидавий қоидалари ва шариатдаги меъёрларини оммага таништиришга, тушунтиришга ва илмий асосларда баён қилишга муваффақ бўлган олим бўлиб шаклланди.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳазрати шайх Абу Мансур ал-Мотуридийнинг буюк олим сифатида шаклланишида ул зот яшаган ижтимоий-маънавий муҳитнинг таъсири, оиладаги мавжуд ахлоқий тарбия ва устозларининг бекиёс хизматлари шунингдек, Аллоҳ таоло инъом этган юксак иқтидор ва улкан салоҳият муҳим омил сифатида хизмат қилди. Гарчи улуғ аллома милодий IX-X асрларда яшаган ва шу даврлар ораллигида илмий фаолият олиб борган бўлсада, буюк аллома асос солган мотуридийлик таълимоти ва мазкур таълимот доирасида янада раванқ топган ислом фалсафаси, ақида ва калом илми дурдоналари шунингдек, ислом фикҳшунослиги каби соҳалар бутун дунё мусулмонлари учун йирик фан тармоқлари сифатида бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари. – Тошкент: Ислом Университети нашриёти. – Т., 2006.
2. Оқилов С. Мовароуннаҳрда мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи. – Т.: Movarounnahr, 2012.
3. Ўрта аср Шарқ алломалари энциклопедияси. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2016.
4. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004.
5. Муҳаммадиев Ф. Мутафаккирлар. – Т.: Мовароуннаҳр, 2011.
6. Имом ал-Мотуридий ва унинг ислом фалсафасида тутган ўрни” мавзусидаги халқаро конференция материаллари. – Самарқанд: Фан, 2000.
7. Абдулазиз Мансур. Калом илми тарихидан бир лавҳа // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – №4. – Т., 2004.
8. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. – Т.: Мовароуннаҳр, 2005.
9. Уватов У., Оқилов С., Даминов Э. Мотуридия таълимоти ва Абу Муин Насафий илмий мероси. – Т.: Movarounnahr, 2018.
10. Ҳамиджон Исломий. Султон ул-муиззин Абу Мансур Мотуридий ҳазрат Алишер Навоий наздида. – Т.: Мозийдан садо, 2000.

Наширга проф. С. Чориев тавсия этган

ЖИНСИЙ ТАРБИЯ: МАЗМУНИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Рузиев А. (ҚарДУ)

Аннотация. Ёшларни никоҳ ва оила муносабатларига тайёрлашда тарбиянинг асосий шакллари ахлоқий тарбия, ҳуқуқий тарбия, ақлий диний тарбия, жинсий тарбия муҳим ўрин тутлади. Ёшларни никоҳ ва оила қуриш билан боғлиқ муносабатларида ахлоқ, ахлоқий қоидалар, ахлоқий тамойиллар асосий ўринга эга.

Таянч сўзлар: тарбия, ахлоқий тарбия, ҳуқуқий тарбия, ақлий тарбия, эстетик тарбия, жисмоний тарбия, меҳнат тарбияси, мифология, “Авесто”, “Инжил” ва “Қуръон”.

Аннотация. В подготовке молодежи к брачно-семейным отношениям основными формами воспитания являются нравственное воспитание, правовое воспитание, духовное религиозное воспитание, половое воспитание. Этика, моральные правила и моральные принципы играют ключевую роль в отношении молодых людей к браку и построению семьи.

Ключевые слова: *воспитание, нравственное воспитание, юридическое воспитание, умственное воспитание, эстетическое воспитание, физическое воспитание, трудовое воспитание, мифология, Авеста, «Библия» и «Коран».*

Annotation. In preparing young people for marriage and family relations, the main forms of education are moral education, legal education, spiritual religious education, and sexual education. Ethics, moral rules and moral principles play a key role in the attitude of young people to marriage and family building.

Key words: *education, moral education, legal education, mental education, aesthetic education, physical education, work education, mythology, Avesta, "Bible" and "Quran".*

Ёшлар онгида ижтимоий фазилатларни шакллантиришда жинсий тарбия муҳим аҳамият касб этади. Чунки тирик мавжудотлар орасида фақат инсонгина ўзини ҳиссий ва ақлий жиҳатдан бошқариш, ҳис-тўйғуларини, кечинмаларини, биологик хоҳиш ва истакларини, биологик эҳтиёжларини ақлан бошқариш, назорат қилиш малакасига эга. Инсон ўзини ҳиссий ва ақлий жиҳатдан бошқариши унинг мия функцияси билан боғлиқ бўлиб, ўз англашининг шаклланганлигидир.

Инсоният тарихида асрлар давомида жинсий тарбия масалаларини талқин қилиш дин томонидан муқаддас қилинган анъаналар билан белгилаб қўйилган. Мутахассисларнинг фикрига кўра фақат XX асрда жинсий тарбия муаммоларига илмий ёндашишга уринишлар бошланди. XX асрнинг 2-ярмида бу соҳада мутахассислар - ўқитувчилар, психологлар, физиологлар тиббиёт ходимлари илмий изланишлар олиб бордилар. Жинсий тарбия ҳақида бундай илмий изланишларни олиб борилишига сабаб кўплаб мамлакатларида аҳолининг турли қатламлари, хусусан, ёшлари ўртасида жинсий ҳаётдаги ҳар қандай чекловлар ва ахлоқий меъёрларни инкор етувчи қарашларнинг тарқалиши (Масалан, "бирлашган жинсий муносабатлар - эркин севги " бир жинсли никоҳларни қонунийлаштирилиши) каби ижтимоий муаммолар вужудга келди. Шу сабабли ёшларни жинсий жиҳатдан тарбиялаш зарурияти вужудга келди.

Жинсий тарбия ўз хусусиятига кўра мураккаб бўлиб, тарбия шакли сифатида тиббий, гигиеник, педагогик ва ижтимоий муаммолар билан боғлиқ. Жинсий тарбиянинг физиологик ва гигиеник, педагогик, ахлоқий ва эстетик жиҳатлари мавжуд. Жинсий тарбия - бу ота-оналар, болалар, ўсмирлар ва ёшларда гендер масалаларига тўғри муносабатда бўлишга қаратилган тиббий - педагогик чора-тадбирлар системасидир.

Бизнинг фикримизга кўра жинсий тарбия элементлари оила, мактабгача таълим муассаларида, бошланғич синфларда, балоғат ёшига ўтиш жараёнидаги ўғил ва қиз болаларда, вояга етган ўсмирларда, олий таълим муассалари талабаларида босқичма-босқич олиб борилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки жинсий тарбия ҳақидаги тушунча ва билимларни тушунтиришда, тарбия объектларининг ёши, жинси, дунёқарашининг шаклланганлик даражаси асосий аҳамиятга эга. Жинсий тарбия аввало оилада ота-оналар томонидан фарзандларини гигиеник жиҳатдан тана аъзоларини, тоза, озода сақлаш, кийиниш маданиятини элементларини шакллантириш воситасида олиб борилади. Оилада ота-оналар, мактабгача таълим муассасаларида тарбиячилар, бошланғич синфларда ўқитувчилар, психологлар, тиббиёт ходимлари томонидан боланинг ўз вужуди, тана аъзолари ва атрофдаги болаларнинг вужуди, тана аъзолари билан боғлиқ одоб, ахлоқ қоидаларини сингдирилиши жинсий тарбиянинг илк сабоқлари ҳисобланади. Оилада ўғил болалар билан ота томонидан, қиз болалар билан она томонидан жинсий тарбияга оид тушунчаларни фарзандларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиб сингдирилиб бориши мақсадга мувофиқдир.

Жинсий тарбия босқичлари қуйидагилардан иборат: биринчи босқич мактабгача ёшдаги ва бошланғич синф ёшидаги болаларни қамраб олади. Бу босқичда болаларга бошланғич гигиена кўникмалари ва хатти-ҳаракатлар қоидалари ўргатилган. Ота-

оналарнинг бу босқичдаги вазифалари болаларда тана аъзолари учун қулай кийимларни кийдириш билан бир қаторда, одоб қоидаларини болага тушунтиришдан иборат бўлади. Иккинчи босқичда болаларга нормал жинсий ривожланиш учун муҳим бўлган умумий ахлоқий, ақлий ва гигиеник қоидалар ўргатилиши лозим. Тарбиянинг бошқа босқичларида бўлгани каби, болаларнинг, ўсмирларнинг кун тартибини ва овқатланиш тартибини ташкил этиш, уларнинг иш вақтини (таълим олиш жараёни назарда тутиляпти) ва бўш вақтини ўқитувчилар ва ота-оналар томонидан оқилона ташкил этилиши яхши натижа беради. Учинчи босқич балоғат ёшига тўғри келади. Бу ёшда ўсмир бола ва қизлар таналарида биологик гармонал ўзгаришлар содир бўла боради, балоғат ёшига ўтиш даврида болаларнинг соғлиги билан ўзгаришлар кузатилади, яъни уларнинг вужудларини толиқиши, тана аъзоларидаги табиий оғриқлар, асабийлашиш, диққатнинг пасайиб кетиши нормал ҳолат ҳисобланади. Бундай ҳолатларда ота-оналарнинг вазифаси болага ўсаётган организмнинг физиологик хусусиятлари ҳақида керакли маълумотларни бериш ва унга тегишли махсус гигиена қоидаларини ўргатишдан иборат. Аввало, ота-оналар ўғил фарзанд ва қиз фарзандларининг ҳолатига жиддий этибор қаратишлари, айниқса қиз фарзандларга она томонидан керакли гигиеник маслаҳатлар берилиши тарбиявий жараёнларнинг самарадорлигини оширишга асос бўлади. Жинсий тарбиянинг кейинги босқичларининг асосий вазифаси (тегишли равишда катта мактаб ёшидаги ўсмирлар ва мактабни тугатган ўғил – қизлар) гендер муносабатларига оид мураккаб масалаларни ахлоқий, ижтимоий ва гигиеник муаммо сифатида ёритиб бериш лозим. Ёшларда тасодифий жинсий алоқаларнинг мудҳиш оқибатдари, жинсий йўл билан юқадиган касалликлар, режалаштирилмаган ҳомиладорлик ва абортлар мудҳиш оқибатлари тушунтирилиши лозим. Ёшлар онгига никоҳ ,оилага оид ахлоқий меъёрларни, никоҳ ва оиланинг диний ва ҳуқуқий асослари сингдирилади. Оилада ота-оналар, тиббиёт ходимлари, тарбиячилар ва ўқитувчилар таълим муассасаларида ўқув ёки ўқув жараёнидан ташқари машғулотлар пайтида, меҳнат жамоаларида меҳнат қилаётган ёшлар орасида маънавий, маърифий тадбирлар ташкил этиш, мавзуга оид маърузалар, давра суҳбатлари, илмий-оммабоп филмлар намойиш этиш жинсий тарбиянинг муҳим усуллари ва воситалари ҳисобланади.

Тарбия жараёнида оилада, мактабгача таълим муассасаларида, умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари, олий таълим муассасалари талабаларида бадиий адабиётни мутолаасига қизиқишни ривожлантириш, уларда бадиий асарлар ўқишга ундаш воситасида уларда инсоний кечинмалар, туйғулар, ўзаро ҳурмат, дўстлик, муҳаббат, меҳр-оқибатга асосланган самимий муносабатларни шакллантириш катта аҳамитга эга.

Ёшларни никоҳ ва оила муносабатларига тайёрлашда тарбиянинг асосий шакллари ахлоқий тарбия, ҳуқуқий тарбия, ақлий диний тарбия, жинсий тарбия муҳим ўрин тутаяди. Ёшларни никоҳ ва оила қуриш билан боғлиқ муносабатларида ахлоқ, ахлоқий қоидалар, ахлоқий тамойиллар асосий ўринга эга. Чунки ахлоқ инсоннинг ҳис-туйғуларини, фаолиятини, хатти- ҳаракатларини, хулқ-атворини бошқариб турувчи мурватдир. Ақлий тарбия оилавий муносабатларда ёшлар фаолиятини асосини ташкил этади. Чунки ўз дунёқарошига, турмуш тарзига мос келадиган, муносиб турмуш ўртоғини танлаш малакасига эга бўлган, оиланинг фаровонлигини таъминлаш учун муайян касб – кор малакасига эга бўлган, келажакда фарзандлар тарбиялаш малакасига эга бўлган инсон шахсини тарбиялашда ақлий тарбия муҳим аҳамият касб этади. Оиланинг ҳуқуқий аспектларига оид қонунларни, фарзандлар тарбиясига оид ҳуқуқий тушунчалар ва билимларга эга бўлишни ҳуқуқий тарбия таъминлайди. Диний тарбия жараёнида никоҳ ва оиланинг диний асослар ҳақида тушунчалар шакллантирилади. Ислом динининг муқаддас китоблари Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифдаги оила ва никоҳнинг муқаддаслиги, ҳақидаги сура ва оятлардаги ғояларнинг моҳияти очиб берилиши тарбия жараёнининг самарадорлигини оширади. Имом Ғаззолийнинг (1058 – 1111) “Уйланиш одоби” китобида никоҳ масалалари, никоҳнинг шаръий қоидалари, никоҳнинг афзалликлари, никоҳ одоби ҳақидаги оятлар ва ҳадислар тўлиқ таҳлил қилиниб ўрганилади. “Уйланиш одоби” китобидаги никоҳга оид ҳадислар ва оятларни эътиборингизга ҳавола қиламиз:

“Расулulloх (с.а.в.) марҳамат этадилар: «Никоҳ – менинг суннатим. Ким менинг суннатимдан юз ўгирса, мендан эмасдир». Яна шундай марҳамат этадилар: «Никоҳ – менинг суннатим. Ким менинг фитратимни севса, менинг суннатим билан суннатлансин». (Абу Аъло Абдулло ибн Аббосдан (р.а.) ривоят этган. Яна шундай дейдилар: «Уйланинг, кўпайинг. Чунки тушган бир бола билан бўлса ҳам, қиёмат куни ўзга умматлар олдида сиз билан фахрлангайман». (Абдулло ибн Умардан (р.а.) Байаий ривоят этган). Яна марҳамат этадилар: «Тирикчиликдан кўркиб уйланмоқни тарк этган киши биздан эмас». (Анасдан (р.а.) Бухорий ва Муслим ривоят этганлар). Яна марҳамат этадилар: «Сиздан уйланмоққа қодир бўлган уйлансин. Чунки бу кўзни тийдирувчи ва фаржни соғлом этувчи (бузқликдан сақловчи)дир. Йўқса, имкони етмаган киши рўза тутсин. Чунки рўза унинг учун кўрувчи бир қалқондир». (Абдулло ибн Маъсуддан (р.а.) Бухорий ва Муслим ривоят этганлар).¹

Юқоридаги ҳадисларда инсон ҳаётида никоҳ табиийлиги, никоҳнинг афзалликлари, никоҳ ва оиланинг ижтимоий аҳамияти, уйланиш, ўзидан насл қолдириш исломнинг шаръий қоидаларидан бири эканлиги таъкидланади. Алломанинг китобида инсонни никоҳга ундовчи оятлар мисол келтирилган, улар қуйидагилардан иборат: “ Аллоҳ таоло марҳамат этади: «Сизларнинг орангиздаги тул (эркак ва аёл)ларни ва чўриларингиздан яроқлиларини уйлантирингиз. Агар (улар) камбағал бўлсалар Аллоҳ уларни ўз фазли билан бойитур. Аллоҳ (фазлу карами) кенг ва доно Зотдир». (Нур, 24/32). Бу ердаги буйрук қатъий эмас, балки мандубдир, яъни қилса савоб, қилмаса гуноҳкор бўлмайди ёки ижро этиш – савоб, тарк этиш – мубоҳдир. Ҳанафий мазҳабига кўра, уйланиш уйланмасдан умрини ибодатда ўтказишдан афзал, балки суннатдир. Шофеъий мазҳаби бўйича уйланмай, умрини ибодатга бағишлаш афзал. Яна марҳамат этилади: «Дарҳақиқат, сиздан илгари ҳам (кўп) пайғамбарлар юборганмиз ва уларга хотинлар ва зурриётлар берганмиз». (Раъд, 13/38). Бу оятда пайғамбарларнинг васфи бор. Яна шундай марҳамат этилган: «Улар: «Парвардигоро, хотинларимиздан ва зурриётларимиздан бизларга кўз қувончини бахш этгин ва бизларни тақводорларга пешво қилгин», – дейдиган кишилардир». (Фурон, 25/74). Бу оятда имтиҳон бор. Ва авлиёнинг мадҳи бор. (Ва васфи бор – «бизларни тақводорларга пешво қилгин» дейилмоқда.)²

Муқаддас китобимиз Қуръоннинг оятларида никоҳ, никоҳланиш одоби, оила, фарзандларни дунёга келтириш билан боғлиқ шаръий қоидалар ифода этилади. Муқаддас оятларда инсонни турли ахлоқсизликлардан ўзини асраши, ҳимоя қилинишининг асосий омили никоҳланиш, оила қуриш эканлиги таъкидланади.

Ўрта аср шарқ мутафаккирларидан Жалолиддин Румийнинг оиланинг муқаддаслиги, инсон ўзига умр йўлдоши танлаш имконияти бир иноят эканлигини, инсон умр йўлдошини кадрлаши асосий вазифаларидан бири эканлиги, оилада вафо, садоқатнинг кўприги ўзаро ишонч, ўзаро ҳурмат эканлигини панду-насиҳатлар билан таъкидлаб, фарзанди Валадга уйланиш одоби битилган мактуб ёзади. “Бугун сенинг никоҳ айёмингда кўзим ва кўнглимнинг нури бўлмиш Фотимабонуни асраб-авайлагайсен, деб сенга топширдим, зеро, бу сен учун буюк синовдир; умид улким, ҳамиша унга адолат мақомида муомала қилгайсен. Отанг манглайи, ўз манглайинг, фарзандларинг ному-номуси ёруғ ва мусаффо бўлсин, десанг, хотининг билан кечган ҳар қунинг - тўй, ҳар тунинг никоҳ оқшоми бўлгай. Уни ҳамиша қалбинг тузоғи ила овлагайсен, унга ҳеч қачон энди овлашга ҳожат йўқ бир ўлжа деб қарамагайсен, зеро, бундоқ қарагувчилар енгил-елпи назарли кишилар бўлиб, ўшалар ҳақида, улар фақат дунёнинг сувратини кўргайлар, деб бежиз айтилмаган”.³ Буюк мутафаккирнинг ушбу мактубида отанинг ўз ўғлига оилавий муносабатлар инсон учун энг олий кадриятлардан бири эканлиги, келажакда фарзандларнинг тақдири, ор-номуси ота-онага боғлиқлиги гўзал иборалар ифодаланади.

Хуллас, инсоният тарихий тараққиётида оила, никоҳ, оилавий муносабатлар, никоҳнинг диний, ахлоқий, ҳуқуқий асослари, оилада фарзанд тарбияси масалалари долзарб аҳамият касб этган.

¹ Қаранг: Имом Ғаззолий. Уйланиш одоби. Тошкент ислом университети матбаа-нашриёти. – Тошкент, 2009. – Б. 3.

² Қаранг: Имом Ғаззолий. Уйланиш одоби. Тошкент ислом университети матбаа-нашриёти. – Тошкент, 2009. – Б. 3.

³ Қаранг: Фиш Р. Жалолиддин Румий. – Тошкент: Ғ.Фуллом номидаги адаб. ва санъат нашриёти. 1986. – Б. 9.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Qur'oni Karim. Abdulaziz Mansur tarjiması. – T., 2001.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis 4-jildlik. – T., 1997.
3. Abu Iso at-Termiziy. Sunnani Termiziy. – T., 1999.
4. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. – T.: O'FMJ., 2010.
5. Abdulla Sher. Estetika. Darslik. – T.: O'zbekiston, 2016.
6. Fitrat. Najot yo'li. – T., 2001.
7. Ubaydullayeva S. Oila madaniyati. – T., 2015.

Наширға проф. С. Чориев тавсия этган

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ АДОЛАТЛИ БОШҚАРУВ ТЎҒРИСИДА

Боратов Э. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада Шарқ мутафаккирларининг адолатли бошқарув тўғрисидаги қарашлари илмий асосда ёритилган. Адолат давлатни бошқаришнинг асоси эканлиги ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий, диний, ижтимоий жиҳатдан таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: *адолат, қонун, давлат, жамият, сиёсат, тенглик.*

Аннотация. В статье на научной основе освещаются взгляды восточных мыслителей на справедливое управление. Тот факт, что справедливость является основой государственного управления, проанализирован с нравственной, правовой, политической, религиозной и социальной точек зрения.

Ключевые слова: *справедливость, закон, состояние, общество, политика, равенство.*

Annotation: In the article, the views of Eastern thinkers on fair management are covered on a scientific basis. It has been analyzed morally, legally, politically, religiously, and socially that justice is the basis of state management.

Key words: *justice, the law, state, society, politics, equality.*

Адолат давлат ва жамият ривожини ҳаракатга келтирувчи куч бўлиб, давлатни бошқаришнинг асосидир. Одилликка асосланган жамиятнинг барча аъзолари, у ҳоқ давлат бошлиғи бўлсин, ҳоқ оддий фуқаро, ўзаро муносабатларини тенглик, адолат асосига қуриши, ўз ижтимоий - сиёсий мавқеи, бажараётган вазифаси, касб-кори хусусиятидан келиб чиқиб, бурчини ҳалол бажариши лозим. Адолат тушунчаси барча даврлар учун долзарб бўлган. Унинг аҳамиятлилик даражаси ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий, ҳарбий, сиёсий, диний жиҳатдан тараққий этиш даражасига бевосита боғлиқ бўлган.

Адолат тушунчаси умуминсоний тушунча сифатида англаниб турли давр ва минтақаларда ўрганилган. Хусусан: адолатнинг мазмун – моҳиятини Шарқ алломалари ўзларининг асарларидаги идеал образлари ҳамда амалий бошқарувдаги фаолиятлари орқали шоҳларга, амалдорларга ва халққа тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Ҳар бир аллома ўзидан олдинги алломаларнинг асарларини ўрганган, фикрларини ривожлантирган, бойитган. Маълум маънода ўз фаолиятида ҳам акс эттирган ҳолда ўз подшоҳларини бунга даъват этган. Шу тариқа адолатнинг мазмун – моҳиятини ташкил этувчи ижобий ҳислатлар орқали маърифатли, адолатпарвар шоҳ ғоясини олға сурганлар.

Адолат идеал давлат ва идеал жамиятнинг асоси сифатида англашилган. Давлатни бошқаришда адолатнинг нақадар муҳимлигини Шарқ мутафаккирларининг “адолатли давлат”, “одил ҳукмдор”, “фозил инсонлар шаҳри” каби концепцияларида кўришимиз мумкин.

Абу Наср Фаробийнинг фикрича ўзида 12 туғма ҳислатни бирлаштирган кишиларгина ақлли ҳисобланар экан. Шулардан ўн биринчи ва ўн иккинчиси айнан адолатга тааллуқлидир. Унда “Табиатан адолатпарвар бўлиб, одил одамларни севадиган, истибдод ва жабр – зулми, мустабид ва золимларни ёмон кўрувчи, ўз одамларига ҳам, бегоналарга ҳам ҳақиқат қилувчи, барчани адолатга чакирувчи, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшиликни ва ўзи суйган гўзалликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш тугани ҳолда ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга мурасасиз бўлиши зарур. Ўзи зарур деб ҳисоблаган чора – тадбирларни

амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур”¹ дейилади.

Фаробийнинг фикрига кўра, ижтимоий ҳаётда адолатсизликларга йўл қўймасликнинг асосий шarti — давлат ва жамиятни бошқаришнинг тўғри ташкил этилишида, унга ҳар томонлама етук, ўзида энг яхши инсоний фазилат ва гўзал хулқларни мужассам қилган кишиларнинг жалб этилиши эди. Фаробийнинг фикрича, “Давлат ва халқ муносабатларининг ўртасида адолат қонунлари ётиши, давлат бошқарувида ҳар бир инсоннинг фикрлари инобатга олиниши зарур”². Айнан шу ҳолатда фуқароларнинг орзу-умидлари, истаклари амалга ошишига шароит яратилади дейди. Беруний адолатни давлатнинг бошқарув сиёсатидан, ҳозирги таъбир билан айтилса, политологик ҳамда ҳукмдор бурчи, масъулияти нуқтаи назаридан таърифлайди. Унинг баъзи фикрлари Президент Ш.Мирзиёевнинг давлат амалдорларига ва ҳокимларга қўяётган талабларига ҳамоҳангдир.

Абу Райҳон Беруний жамият подшоҳга хизмат қилмай, подшоҳ жамиятга хизмат қилиши, одамларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва мол-мулкни ҳимоя қилиш кераклигини таъкидлаган. «Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир. Бу уларнинг оиласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкни ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат», «Одил ҳокимнинг асосий вазифаси олий ва паст табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрнатишдан иборатдир»³. деб таъкидлайди.

Беруний табиатан бошқаришга мойил бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши, ўз ишларини амалга оширишда Искандар Арастуниг фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, қонунларга бўйсунуши лозим: шохнинг ўзи ҳам «яратувчанлик «онгига» эга бўлмоғи лозим дейди.

Беруний билан бир даврда яшаб ижод қилган “Маъмун академияси”даги сафдоши Ибн Мискавайҳнинг адолат ҳақидаги қарашлари ҳам аҳамиятлидир. Ибн Мискавайҳ адолат мазмуни моддий ва маънавий неъматларни тақсимлаш қандай бўлиши лозимлигига боғлаб талқин қилади. Яъни у адолатга ғоявий, назарий жиҳатдан эмас, балки амалий, прагматик жиҳатдан ёндашади. Унинг фикрича, “Адолат шундай фазилатки, бу фазилат соҳиби ўзига ва ўзгаларга барча нарсаларни тенг бўлиб беради. Бунда у ўз манфаатидан келиб чиққан ҳолда ўзига кўп, ўзгаларга кам бериш одатини тарк этади. Аммо зарарли нарсаларни беришда эса бунинг аксини қўришимиз мумкин. Яъни бунда ўзига кам, ўзгаларга кўп зарар беришни тарк этади. Албатта, нарсалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик бўлмиш тенгликка қатъий риоя қилади. Бу маънодан эса унинг исми, яъни адолат, адл сўзлари келиб чиқади”⁴. Ибн Мискавайҳнинг бу фикридан келиб чиқадики, адолатли кишилар ҳар қандай вазиятда ҳам ўзининг манфаатидан бошқаларнинг манфаатини устун қўйиши лозимлиги аёнлашади.

Ибн Сино адолатнинг ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга риоя этилишида намоён бўлишига урғу беради. Адолатсиз ҳукмдорга нисбатан халқнинг уни алмаштиришга бўлган ҳаракатини ёқлайди. Ибн Сино ҳақиқий ахлоқий фазилатларга ва идеал жамоага шу мавжуд дунёда эришув мумкин, жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак деб таъкидлайди. Жамият кишиларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозимлигини айтади. Жамият аъзоларининг ҳаммаси бу қонунга итоат этишлари, қонунни бузиш ва адолатсизлик қатъий жазоланиши лозимлигини таъкидлайди. Агар подшонинг ўзи адолатсизликка йўл қўйса, халқнинг унга қарши қўзғолони тўғри ва жамият томонидан қўллаб-қувватланмоғи керак, деб ҳисоблайди.

Шарқда ўрта асрларда жуда машҳур бўлган Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарида “Адолат ва саҳоват, хайр—садақадан, ночор кишиларга мадад беришдан, бева — бечоралар,

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. — Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1983. — Б. 160.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. — Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1983. — Б. 190 — 191.

³ <https://e-tarix.uz/shaxslar/141-abu-rayhon-beruniy.html>

⁴ Ahmad Ibn Miskawayh. Almuarrif al-bahis. — Bayrut. 1963. — Б 34.

майиб ва ногиронларга хазинадан нафақа ажратишдан ва инсонларнинг ҳуқуқларига риоя қилишдан иборатдир. Амалдорларни тўғри танлаб, уларга қўлларидан келадиган ишлар ва вазифаларни топшириш, бир кишига бир амал бериб, ундан итоат ва ижро фазилатини кутиш давлат бошқарувининг асосий талабларидандир¹ деб кўрсатилган. Низомулмулк адолатга ижтимоий муҳофаза ва ижро интизомидан келиб баҳо беради.

Бадий адабиётда адолат тушунчасига кенг кўламда, кенг қамровда образли – дидактик ёндашилган. Бу ёндашувлар чуқур инсонпарварлик ва халқпарварлик билан йўғрилган. XVI асрда Ҳиндистонда яшаб ижод этган тарихчи олим Абулбарокат Қодирий Акбаршоҳ даврида “Қачқўли Султоний” номли асарини ёзади. Унда шундай бир ибратли мисол келтирилади:

“Жамшид ҳам Анушервон каби тўртта узук ясатиб, унинг ҳар бирига биттадан сўз ёздириб қўйган эди.

Биринчи узукда “Оҳисталик ва чора” деган сўзлар ёзилган бўлиб, бунинг маъноси: “Шошилиш ёмон хислат, барча ишларни шошилмай, чора-гадбирини топиб қилмоқ керак” демакдир.

Иккинчи узукнинг кўзига “Одиллик ва иморат” сўзлари ёзилган эди. Бунинг мазмуни: “Мамлакатда адолат билангина иттифоқлик ва равақ иморатини тиклаш мумкин” дегани эди.

Учинчи узук кўзига: “Ростлик ва шошилиш” сўзлари ёзилган эди. Бунинг маъноси: “Дўстларга фақат рост сўзлаш, яхшилиқ қилишни пайсалга солмаслик керак” дегани эди.

Тўртинчи узук кўзига: “Жазо ва инсоф” сўзлари ёзилган бўлиб, бунинг маъноси: “Бировни жазога тортаётган пайтда инсоф юзасидан иш кўриш керак” дегани эди.

Жамшид ҳар бир узукни шу узук кўзидаги сўзлар мазмунига оид ишга қўл урганида тақиб олар ва унга доим қараб турар эди². Демак, ҳар бир ишни адолатли ҳал қилиш учун инсон аввало ўз сўзи, кўнгли, қалби ва виждони билан кенгашиб олмағи, ҳовлиқмай, шошқалоқликка йўл қўймасдан ёндашмоқ лозим. Зеро, шошқалоқлик пушаймонликнинг синглизидир, дейди донишмандлар.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз ижтимоий-сиёсий қарашларида Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаётини, социал-синфий тузилишини таҳлил қилди. У мамлакатни қурол кучи билан узоқ бошқариб бўлмаслигини, бунинг учун яхши ташкиллаштирилган давлат бошқарув тизими бўлиши кераклигини яхши тушунади. Юсуф Хос Ҳожибга биноан, давлатни бошқариш, жамият ҳаёти фаровон бўлишининг энг ишончли ва самарали воситалари адолат, маориф ва фандир. Асарининг бош қаҳрамони қилиб Қунтуғди образининг олинини ва унинг адолат рамзи сифатида идеаллаштирилишида чуқур фалсафий маъно бор. Юсуф Хос Ҳожиб адолатнинг куни туғишини чин дилдан орзу қилади. Бекни Қуёшга менгзаёди. Зеро, Қуёшнинг сифатларида: ўзи куйиб бошқаларга ёрулик улашиши, ҳамма нарсаларга бирдек нур сочиши, барқарорлиги, етуклиги, поклиги, мангулиги, ноёблигида адолатни кўради. Аллома фикрича, адолат – барча эзгу фазилатларнинг ўқ илдизи, бошқа барча ахлоқий тушунчалар, тамойиллар ва меъёрлар ундан озуқа олади.

Ҳокимиятнинг устунини – адолат деб ҳисоблаган мутафаккир бекни адолат билан сиёсат юритишга чақиради, унга маърифий таъсир ўтказишга ҳаракат қилади, давлат аъёнларини адолат меъёрларига қатъий риоя қилишга ундайди. Ўзининг “Қутадғу билиг” асарида шундай дейди:

*Адолат бекликнинг асос, мояси,
Тўғрилиқ йўлидир томир – пояси.
Тўғри сиёсатли, одил бўлса бек,
Тилагин топар у истаганидек*³.

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома. – Тошкент: Янги аср авлоди нашриёти, 2017. – Б. 12.

² “Қачқўли” гадоиларнинг нарса соладиган идиши, гадоилар нима топса, қачқўли идишига аралаштириб ташлайверганлар. Баъзи олим ва шогирдлар ҳам ҳаёлга келган фикрини ифодалаб ёки бошқа олимларни асарларидан ёқтириб қолган ҳикмат ва хикоятларни тўплаб китоб шаклига келтирганлар ва уни “қачқўл” деб атаганлар. Бу нарса Шарқда анчагача сақланиб қолган.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Академнашр. 2016. Б. – 79.

Ўғдулмиш (ақл) номидан Кунтуғдига панд беради: бекликни сенга худо ато этган, бунинг шукрини қил, меҳрибонлик билан халққа адолат қил, халқнинг дуосини ол, элда яхши хотира қолса, бу яна бир тириклик, яъни абадий ҳаёт бўлади. Ҳар ишни кенгаш билан қилиш керак, ҳамма қилинадиган ишлар учун кенгаш дори-дармондир. Юсуф Хос Ҳожиб ҳокимиятни бошқаришнинг мустабид усулига мутлақо қаршилигини очик-ойдин ёзади: адолат билан эл ривожланади, олам гулистон бўлади, зулм туфайли эл инқироз топади, олам бузилади дейди.

Алишер Навоий фикрича, давлат бошқарувида адолат бўлса юрт обод бўлади, халқ султондан рози бўлиб яшайди. Шунинг учун Навоий подшоҳларга қарата бир ғазалида шундай дейди:

*Адл айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш,
Ҳуш ул кишиким, адл сифоти бўлмиш,
Ҳам мулк ила адл жиҳоти бўлмиш,
Ҳам адл ила мулк саботи бўлмиш.*

Навоий буюк гуманист мутафаккир сифатида ўз замонасиинг «жафоу дунлик»ларга тўла эканлигидан халқ бошига тушган жабру ситамдан беҳад азоблар чеккан. У ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида бу ҳақда ғоят ёниб ёзган эди:

*Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.*

Навоий давлат бошқарувида адолатли қонунларни қабул қилиш ва уларни амалга оширишга чорлайди: “Ҳар бир ажрим ишида ҳақиқат ва адолат нимадан иборат эканлиги аниқлансагина, адолатли қонунлар қабул қилиш имкони бўлур. Бироқ ер юзида одам қанча бўлса, бундай ишлар ҳам шунча кўпдир. Қози ҳар сафар масалани янгича ҳал этмоғи лозим. Шунинг учун ҳам қозининг вазифаси оғир, фахрлидир. Қозилик жуда мушкул иш, пайғамбаримиз “Қози тайинланган киши ўтмас пичоқ билан сўйилган жониворнинг азобини тортади”. “Муҳаммад алайҳисалом ўзлари ўттиз кун мулоҳаза қилгандан кейингина қозилик лавозимини тайинлашга қарор берган эканлар”¹ дейди. Яна қозиларга мурожаат қилиб “Кишилар орасидаги низони ажрим қилиш чоғида адолат юзасидан иш тутинг. Бир соат адолат билан иш тутмоқ олло-таолога олтмиш йил тоат-ибодат қилмоқдин афзалдир”² деганлар.

Маҳбуб ул-қулуб асарида таъкидланадики: “Қози қонун йулидан бир қадам ҳам тоймаслиги — тўғри йўлдан чиқмаслиги лозим. Ахир, тўғри чизик оғдирилса, эгри бўлади. Чолғу асбобининг тори созланмаган бўлса, овози бузилади. Модомики, ҳукми элнинг моли ва жонига тааллуқли экан, қозини шиори тўғрилиқ ва адолат бўлмоғи лозим”³.

Алишер Навоийнинг шогирди ва дўсти Ҳусайн Воиз Кошифий асарларида ҳам адолатли бошқарув масалалари кенг қўламда ёритилган. Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли – Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади. Кошифий ўз асарларида сиёсат, давлатни бошқариш масалалари бўйича ҳам ўз даври учун муҳим фикрларни олға суради. У давлатни одилона бошқаришда сиёсатдан фойдаланиш кераклигини алоҳида таъкидлайди ва бир ғазалида шундай дейди:

*Жаҳонда пок сув ичмакка бўлмас ҳеч ким қодир.
Агар шоҳлар сиёсат тигин элига қилмаса зоҳир.*

Бошқача айтганда, адолатни давлат (шоҳ) сиёсати таъминлайди, юзага чиқаради. Агар давлат сиёсати бўлмаса, ҳеч ким ҳалол лукма топиб, ейишга ҳам имкон тополмасди, – дедоқда Кошифий.

Сиёсат мамлакатни бошқариш учун, у шахсий иш эмас, балки ижтимоий фаолиятдир. Сиёсат адолатли бўлса, халқ фаровон яшайди. Кошифий ахлоқли инсон деганда, илм-маърифатга интилувчи, ҳақиқат ва адолатни севувчи, адолатсизликка қарши курашувчи, мард, ҳаракатчан, олийжаноб, саҳий инсонни тушунган.

¹ Лидия Бать. Ҳаёт бустони. – Тошкент: 2016. – Б. – 112 -174.

² Лидия Бать. Ҳаёт бустони. – Тошкент: 2016. – Б. – 351.

³ Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. – Тошкент: Ғофур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 23-24.

XVII асрда ўзининг ўткир ижтимоий – сиёсий фикрлари ва шеърлари билан танилган Турди Фароғий муҳим ўрин тутди. У адолатсизлик ва хунрезликлардан азият чекиб, шоҳ ва амалдорларининг нотўғри ҳаракатларини хажвий шеърга солиб нола қилади. Турди давлатда тинчлик ва фаровонлик бўлиши учун тепадаги шоҳ адолатли сиёсат йўлини танлаб, уруғ оқсоқоллари билан маслаҳат асосида амалдорларнинг устидан қаттиқ назорат қилсагина, халқ ундан рози бўлишини таъкидлаб, бир ғазалида шундай дейди:

*Шоҳлик улдур, они ҳукму сўзи бир керак,
Адл ёйини қуруб, рост нишон тир керак.
Рострав, дини дуруст, пешаси табдир керак.*

Турди Фароғийнинг айниқса “Тор кўнгилли беклар” ғазалида:

*Тор кўнгиллик беклар ман ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидир, тенглик қилинг.
Бирни қипчоқу хитойу, бирни юз, найман деманг,
Қирқи юз, минг сон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг¹.*

Бу ғазалида шоирни туркий уруғларининг парокандалиги, бирлашмаслиги, ҳар бири ўзини ўйлаб уруш – жанжаллар келтириб чиқариб, халқнинг бошига кулфатлар келтираётганликларини ўқинч билан қаламга олади.

Турди Фароғийнинг замондоши шоир Бобораҳим Машрабнинг шахс ва жамият ҳақидаги дунёқарashi ўз даври ва бугунги кун муаммоларини ечишда ҳам аҳамиятлидир. Машрабнинг адолат ҳақидаги қарашлари аввало адолатсизлик ва мутаассибликка қарши изчил курашчи, кўркмас мубориз сифатида намоён бўлади. “Қиссаи Машраб” тадқиқотчиси, профессор В.Л.Вяткин мутафаккир шоирнинг Ўрта Осиё халқлари орасида кенг шуҳрат қозонишининг бош сабабларидан бири «Машрабнинг мавжуд қалбакичилик, ҳақсизликка қарши бўлган кучнинг тимсоли сифат хизмат этишидир»², - деган.

Машраб замондош амиру бекларни, шоҳу султонларни инсоф ва адолатга чақирган. Баъзи инсофсиз ва адолатсиз, риёқору бадахлоқ амирлар, шаҳар қозисию уламози Машрабни кўрганда, Аҳраман девни кўргандек қочган эканлар. Шоҳларга мурожаат қилиб у: «Лашқари хунрез бўлса, сабр-ором қайда бор?!», «Шаҳид қонини сипқорғон шаҳаншоҳлардан орим бор», - деган. Машраб ҳеч кимни аямаган, ижтимоий нотенгликни ва адолатсизликни гоҳо заҳарханда кулгу, гоҳо ҳажв билан ошкор этган.

Шарқ мутафаккирлари адолатни сиёсий бошқарув маданиятининг асоси, деб билганлар. Ўз навбатида сиёсий бошқарув табдиркорликни, эҳтиёткорликни, қатъият ва ҳақиқатпарварликни, нотикликни талаб қилади. Бугун биз Ўзбекистонда демократик жамиятни шакллантириш йўлидан борар эканмиз, тарихий жараёнларни пухта таҳлил қилган ҳолда ўрганишимиз тегишли хулосалар чиқаришимиз, сабоқлар олишимиз зарур.

Президент Ш.М.Мирзиёевнинг ижтимоий адолатни таъминлаш (камбағалликни қисқартириш, янги иш ўринлари яратиш, аҳолининг муҳтож қатламларини муҳофаза қилиш, янги замонавий касбларни эгаллаш, таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва спортни ривожлантириш, турмуш фаровонлигини юксалтириш мақсадида янги замонавий ишлаб чиқариш технологияларини жорий қилиш) борасида олиб бораётган сиёсати илмий асосланганлиги, ўтмиш алломаларимиз фикрлари ва ғояларининг замонавий шароитда ижодий ривожлантирилаётгани маълум бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1983. – Б. 160.
2. Ahmad Ibn Miskawayh. Almuarrix al-bahis. – Bayrut. 1963. – Б 34.
3. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Тошкент: Янги аср авлоди нашриёти, 2017. – Б. 12.
4. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Академнашр. 2016. Б. – 79.
5. Лидия Бать. “Ҳаёт бустони”. – Тошкент, 2016. Б. – 351.

¹ Воҳид Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т. 2017. – Б. 130-131.

² Вяткин В.А. Ферганский мистик Дивана-и-Машраб. -Т. 1923. – Б. 29.

6. Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 23-24.
7. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: 2017. – Б. 130-131.
8. Вяткин В.А. Ферганский мистик Дивана-и-Машраб. – Тошкент: 1923. – Б. 29.

Наширга проф. А.Эркаев тавсия этган

ЯЪҚУБИ ЧАРХИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ ХОРИЖ ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ ТОМОНИДАН ЎРГАНИЛИШИ

Зойиров Э. Х. (БМТИ)

Аннотация. Ушбу мақолада Яъқуби Чархийнинг ҳаёт ва фаолияти ҳамда тасаввуф таълимотида тутган ўрни ҳақида турли даврларда мутасаввуф ҳамда олимлар томонидан маълумотлар келтирилган бўлиб, унинг фалсафа тарихидаги ўрнини, Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанснинг илдишларидан бири эканлигини асослаб беришдан иборат.

Таянч сўзлар: *Яъқуби Чархий, нақшбандия, тадқиқотлар, рисолалар, фалсафий таҳлил, Тафсири Яъқуби Чархий, силсила.*

Аннотация. В данной статье сведения о жизни и творчестве Якуби Чархи, а также его месте в учении суфизма представлены мистиками и учеными в разные периоды, и именно для обоснования его места в истории философии он является одним из корней Третьего Возрождения в Новом Узбекистане.

Ключевые слова: *Якуби Чархи, Нақшбандия, исследования, трактаты, философский анализ, Тафсир Якуби Чархи, серия.*

Аннотация. In this article, information about the life and work of Yakubi Charkhi, as well as his place in the teachings of Sufism, is presented by mystics and scientists in different periods, and it is to justify his place in the history of philosophy that he is one of the roots of the Third Renaissance in New Uzbekistan.

Key words: *Yakubi Charkhi, Naqshbandiya, studies, treatises, philosophical analysis, Tafsir Yakubi Charkhi, series.*

Тасаввуф фалсафасидаги ворисийлик анъаналари давом этишида Яъқуби Чархий илмий меросининг ўрни юқори ҳисобланади. Нақшбандия тариқатининг пирларидан бўлган Яъқуби Чархийнинг катта орифий илм соҳиби бўлганлигини фақат унинг шоғирдлари ва фарзандлари тўплаган маноқиблар тасдиқлаб қолмасдан, балки ўзи ёзган илмнинг турли соҳалари, айниқса, нақшбандия тариқатининг назарий ва амалий муаммоларини тадқиқ этишга бағишланган рисолалари ҳам тасдиқлаб турибди.

Шунингдек, хорижий мамлакатларда, Германия, Туркия, Эрон, Покистон, Россия, Тожикистонда Яъқуби Чархий Аъзам ҳаёти ва илмий меросига оид айрим тадқиқотлар амалга оширилган. Таҳлил қилиниши лозим бўлган масалаларни ёритишда ушбу тадқиқотлардан у ёки бу даражада фойдаланилди. Аммо ушбу тадқиқотлар тарих, шарқшунослик, манбашунослик фанлари предмети ва талаблари нуқтаи назаридан ёзилган бўлиб, уларда Яъқуби Чархий тасаввуфий қарашларининг фалсафий таҳлиliga эътибор берилмаган.

Покистонлик олим Муҳаммад-Назир Ранджа Яъқуби Чархий ижодининг ихлосманди бўлган. Олим мутасаввуфнинг “Шарҳи Асмо ул-хусна”, “Хуруийя”, “Рисолаи абдолия”, “Рисолаи унсия” асарларини ўрганиб, “Расоили Яъқуби Чархий” номлаб тўпламни икки марта нашрдан чиқаради. Тадқиқотчи 2009 йилда нашр этган тўпламида “Рисолаи абдолия”, “Рисолаи унсия” рисолаларга кўпроқ эътибор берганлиги ва шу асарлари орқали мутасаввуф ижодининг ихлосманди бўлганлигини таъкидлайди¹.

Эронлик тадқиқотчи Муҳаммад Амин Риёҳи Кубровия ва Нақшбандия тариқатларини ўрганиб, мутасаввуфнинг “Тафсири Яъқуби Чархий” ҳамда Кубровия тариқати йирик вакили Нажмиддин Розийнинг “Мирсад ал-ибод” рисолаларини қиёси таҳлил қилган [1:488].

¹ Раса’ил-и хазрат-и Мавлана Йа’қуб-и Чархи / Под ред. Муҳаммад-Назира Ранджха. Ханаках Сираджийа Нақшбандийа-Муджаддийа, 1430 л.х./2009 (1-е изд.) — опубликовано пять посланий: Шарх-и асма ал-хусна, Хурайа, Тарика-йи хатм-и ахзаб, Абдалиия, Унсийа; Мавлана Йа’қуб Чархи. Рисола-йи абдалиия / Под ред. Муҳаммад Назира Ранджха. Исламабад: Марказ-и таҳқиқоти фарси-йи Иран ва Пакистан, 1398 л.х./1978.

Яъкуби Чархийнинг ҳаёти ва илмий мероси юзасидан Туркиялик олимлар томонидан ҳам баъзи тадқиқотлар олиб борилган. Топбош Осман Нури “Тасаввуф. Иймондан эҳсонгача” [2; 224] асарида тасаввуф тушунчаси, моҳияти, тариқатлар, нақшбандия таълимоти ва номоёндалари ҳақида маълумот бериб, Яъкуби Чархийнинг рисолаларида иймон, инсоннинг руҳий поклиги, юксак ахлоқий фазилатларни эгаллаш орқали Аллоҳни англаши мумкинлигини ирфоний таҳлил этган.

Туркиялик илоҳиётчи олим Наждат Тўсун “Олтин халқа. Нақшбандия тариқатининг олтин силсиласи” [3; 248] китобида Яъкуби Чархий “занжир аз-захабнинг” ўн еттинчи халқасида эканлигини таъкидлаб, Миср, Ҳирот ва Бухоро мадрасаларида илм олганлиги, Ҳиротда яшаган даврида ижтимоий муҳитнинг ёмонлиги ҳамда Абдулла Ансорий хонадонидан бўлганлигини келтиради. Жумладан, мутасаввуфнинг Бухорода илм олиб Баҳоуддин Нақшбанд билан илк учрашуви тугагач, Дашти Кулакка Мавлоно Тожиддиннинг суҳбатига қатнашганлиги ҳақида маълумотни беради. Олим фикрича, Яъкуби Чархийнинг тушларида ёки кашфида Бухоро қалъасининг ёрилганини, қалъа деворларидаги коваклардан ўзига қараб нур таралганини, нурларнинг бир учи унинг бошида, қолгани эса учи арқон каби узайиб, Каъбага уланганини, бу нур ипларининг устида тугун бўлиб, ҳар бир тугунда мевали дарахтлар ҳосил қилгани, инсонлар ва махлуқотлар шу мевалардан баҳраманд бўлганини кўради. Бу тушини устози Баҳоуддин Нақшбандга айтгандан сўнг, пири Яъкуби Чархийга халқни иршод қилишга ижозат беради [4; 135].

Ҳасан Комил Йилмаз ҳам ўзининг “Олтин силсила. Нақшбандия тариқати шайхларининг ворисийлик занжири” [5; 64-82] китобида мутасаввуфнинг тўлиқ исми Яъкуб ибн Усмон ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Чархий эканлиги ҳамда Хуросоннинг Ғазна яқинидаги Чарх қишлоғида (ҳозирги Афғонистон Ислом Республикасининг Лоғар вилоятидаги қишлоқ) илоҳиётчи оиласида туғилганлигини батафсил маълумот бериб, Яъкуби Чархийни силсиладаги ўрнини Муҳаммад Порсодан кейин ўн саккизинчи халқада эканлигини таъкидлайди.

Турк тасаввуф олими Ҳазиний “Жавоҳирул-аброр” асарида Яъкуби Чархий ҳақида ўн байтдан иборат шеър ёзган. Шеърда Баҳоуддин Нақшбанд, шунингдек, Чархийнинг нақшбандия тариқатида тутган ўрни вафоти ва қабри Ҳалғатуда экани тўғрисида ёзади [6; 275].

Россиялик олимлар томонидан ҳам Яъкуби Чархийнинг илмий меросига оид тадқиқотлар олиб борилган. Алексей Хисматуллин мутасаввуфнинг ҳаёти ва илмий меросига бағишланган “Ўрта аср чизмаларини чизиш усули. Яъкуби Чархийнинг “Рисолаи абдолия” асари мисолида” [7; 185] деб номланган мақоласида илк илоҳиёт илмини Хуросоннинг чеккасидаги қишлоқда ўрганганлигини, кейинчалик Ҳирот, Миср ва Бухородаги саёҳати тўғрисидаги маълумотни келтиради. Олим Яъкуби Чархийни Бухорода пири Баҳоуддин Нақшбанддан хуфия зикрини ўрганиб, Алоуддин Атторга мурид бўлганлигини келтиради. Тадқиқотчининг фикрича, мутасаввуфнинг “Рисолаи абдолия” асарининг илк нусхаси XX асргача Мисрда сақланган бўлиб, кейинчалик эронлик ҳамда покистонлик олимлар шу манба асосида тадқиқот олиб борганлар.

“Марказий Осиёда сўфийлик” Фритца Майер хотирасига бағишланган халқаро тўпламда Яъкуби Чархийнинг “Рисолаи абдалиий” асарида Хизрнинг келиб чиқишини Марказий Осиё билан боғлаганлигини ҳамда биринчи кунясини Абул Аббос тўғрисида маълумотни беради [8; 34]. Жумладан, Хўжагон-Нақшбандия мутасаввуфларининг рисолаларини таҳлил қилиб, Кошифий, Жомий ва Хожа Аҳрорнинг кўп сонли асарлари борлиги билан бир қаторда Муҳаммад Порсо ҳамда Яъкубий Чархийнинг рисолалари алоҳида ўринга эга эканлиги таъкидланган.

Александр Книш “Мусулмон тасаввуфи” [9; 125] китобида Баҳоуддин Нақшбанднинг муридлари ҳақида тўхталиб, Алоуддин Аттор (ваф.802/1393 й.) куёви бўлиш шарафи билан тақдирланганлиги, Хожа Муҳаммад Порсо (ваф.882/1419 й.) кўплаб асарлар муаллифи бўлиб, нақшбандия тариқатининг адабий меросини яратганлиги, Яъкуби Чархий (ваф. 851/1447 й.) ва Хожа Убайдулло Аҳрор (ваф.896/1490 й.) эса тариқатнинг жаҳонга тарқалишида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини келтиради.

Чеченистонлик олим Эскарханов Гелани Лёмович “Шимолий-Шарқий Кавказда сўфийлик: пайдо бўлиши, мафкуриси, амалиёти” [10; 26] деб номланган тадқиқотида нақшбандия таълимотининг Марказий Осиё, Эрон, Туркия, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистонда ижтимоий-сиёсий ва фалсафий тафаккури ривожига катта таъсир кўрсатишида Алоуддин Аттор, Муҳаммад Порсо, Яъқуби Чархий ҳамда Хожа Аҳрори Валийларнинг оиласи, муридларининг саёхатлари, кўчишлари натижасида кенг тарқалганини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Тожикистонлик олимлар С.Махмадуллаев, З.Наботов, Юсуф Жоландан Мансур ва бошқалар томонидан ҳам Яъқуби Чархий ҳаёти ва илмий мероси ҳақида тадқиқотлар олиб борилган. Тадқиқотчи, Саидбек Махмадуллаев “Яъқуби Чархийнинг айрим ахлоқий қарашлар” [11; 234] мақоласида нақшбандия тариқатининг йирик вакили Яъқуби Чархийнинг инсон ахлоқи, фано, қалб поклигига эришиш воситалари, фахш ишлардан халос бўлиш каби масалаларга алоҳида эътибор берган. Тадқиқотчи мутасаввуфнинг “Рисолаи унсия”, ҳамда “Тафсири яъқуби Чархий” рисолаларидан унумли фойдаланган.

Зайниддин Наботов “Нақшбандия таълимотида инсон муаммоси” [12; 34] тадқиқотида нақшбандия таълимотининг ҳозирги кунгача аҳоли орасида кенг тарқалганлиги, бунда Хожа Муҳаммад Порсо, Мавлоно Яъқуби Чархий, Хожа Аҳрори Валий, Фахриддин Али Сафий, Абдурахмон Жомий каби мутасаввуфларнинг инсоний фазилатларни юксалтириш, умуминсоний кадрятларни кенг ёйишга қаратилган илмий меросларининг ўрни муҳим эканлигига эътибор қаратган.

Юсуф Жоландан Мансур “Темурийлар давридаги Мовароуннаҳр ва Хуросондаги мазорлари: XIV-XV асрлар” [13; 18] бўйича олиб борилган тадқиқотида Мавлоно Яъқуби Чархийнинг мазори Душанбе шаҳар чеккасидаги Ҳалкати қишлоғида жойлашган. Тадқиқотчи мутасаввуфни 2 апрель 1477 йилда вафот этганлигини келтиради. Жумладан, Яъқуби Чархийнинг “Рисолаи абдолия” асари ҳақида маълумотни беради.

Иброҳими Наққош томонидан 456 бетдан иборат “Рисолаҳои Пирон ва пайравони тариқати Нақшбандия” [14] (“Нақшбандия тариқати пирлари ва издошларининг рисолалари”) асари нашрдан чиқди. Асарда Мавлоно Яъқуби Чархийнинг “Рисолаи унсия” асарининг тожик тилидаги таржимаси келтирилган. Тадқиқотчи томонидан яна “Мавлоно Яъқуби Чархий ва ҳафт пири нақшбандия” (“Мавлоно Яъқуби Чархий ва Нақшбандиянинг етти пири”) рисоласи ҳам чоп этилди. Бу рисолаининг 78-91 бетлари Яъқуби Чархийга бағишланган. Иброҳими Наққош томонидан 456 бетдан иборат “Рисолаҳои Пирон ва пайравони тариқати Нақшбандия” (“Нақшбандия тариқати пирлари ва издошларининг рисолалари”) асари нашрдан чиқди. Асарда Мавлоно Яъқуби Чархийнинг “Рисолаи унсия” асарининг тожик тилидаги таржимаси келтирилган. Тадқиқотчи томонидан яна “Мавлоно Яъқуби Чархий ва ҳафт пири нақшбандия” (“Мавлоно Яъқуби Чархий ва Нақшбандиянинг етти пири”) рисоласи ҳам чоп этилди. Бу рисолаининг 78-91 бетлари Яъқуби Чархийга бағишланган.

Германиянинг Гамбург университети қўлёмаларни ўрганиш маркази профессори Юрген Паул 2019 йилда чиқарилган 3 том луғатида [15] Яъқуби Чархийнинг ҳаёти, илмий мероси ҳамда Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашганлари, устоз-шогирдлик муносабатлари ҳақидаги маълумотларни келтиради. Жумладан, “Баҳоуддин Нақшбанддан кейинги хожагон-нақшбандия таълимоти ва ташкилотлари” номли монографиясида нақшбандия тариқати намоёндалари ҳақида тўхталиб, Яъқуби Чархийнинг тариқатдаги ўрни ҳамда илмий мероси бўйича маълумотлар беради. Олим Яъқуби Чархийнинг зикрни устози Баҳоуддин Нақшбанддан ўрганиб, муриди Хожа Аҳрор Валийга бу масалада эътиборли бўлишини келтириб ўтилган. Юрген Паул фикрича, Яъқуби Чархий ҳозирги Душанбе яқинидаги Ҳалғату қишлоғига боргунга қадар бир-икки йил Алоуддин билан ёнма-ён яшаб, ўша ерда дафн этилган.

Юқоридаги фикрлардан хулоса қилиб, ўз тадқиқот ишимизни тадқиқотлардан келиб чиққан ҳолда, Яъқуби Чархийнинг фалсафий ва ижтимоий – сиёсий қарашлари масаласига бағишлашга қарор қилдик. Ушбу муаммони муайян методологик асосларга таянган ҳолда таҳлил қиламиз, замон руҳиятига мослаштирган ҳолатда, трансформацияга (қайта ўзгариш,

қайта ҳосил қилиш) учраб боргани ва ҳозирги вақтда ушбу масала ўз долзарблигини йўқотмай, аксинча жавоб топишга қизиқиш кучайганини кўрсатамиз. Демак, Яъқуби Чархийнинг фалсафий ва ижтимоий – сиёсий қарашлари масаласини тарихий – фалсафий нуқтаи – назардан ўрта асрдан бошлаб ҳозирги кунгача бўлган мутасаввуфлар, олимларнинг тадқиқотларни ўрганиб, унга теологик ёндашув ва фалсафий компаративистик (яъни қиёсий фалсафа) усуллардан фойдаланган ҳолда изчил таҳлилдан ўтказилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Topbash O.N. Sufizm from Iman to Ikhsan. Translation from Turkic. – М.: SAD, 2008. – 488 pp.
2. Наждат Тўсун. Олтин Силсила. Нақшбандийлик тариқатининг олтин силсиласи. – Т.: Qamar – media, 2022. – 224 б.
3. Хасан Камилъ Йылмаз. Золотая Сильсиля. Цепь Преемственности шейхов тариқата Накшибандийя-Халидийя. 1-е изд. – М.: ООО «Издательская группа «Сад»», 2009. – 248 с.
4. Ҳазиний. Жавоҳир ул-аброр мин анвожил биҳор. – Туркия: Кайзер, 1995. – Б.135.
5. Хисматуллин А. Метод компиляции средневековой рисалы на примере «Рисала-йи абдалийя» Яъқуба Чархи. ИРАН-НАМЕ, № 4, 2009. – С.64-82.
6. Книш Александр. Мусулмон тасаввуф. Тарж. Қодиркул Рўзиматзода. –Т.: Фан, 2022. – Б.275.
7. Эскарханов Г.Л. Суфизм на Северо-Восточном Кавказе: возникновение, идеология, практика: Диссертация ... кандидата философских наук. – Грозный, 2011. – 185 с.
8. Махмадулаев С. О некоторых этических точках зрения Якуба Чархи. Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – Душанбе, 2015. – Б. 34.
9. Наботов З. Проблема человека в Накшбандизме. Диссертации по философии. – Душанбе, 2002. – 125 с.
10. Юсефи Джонландан Мансур. Мазары Хорасана и Мавераннахра эпохи Тимуридов: XIV-XV вв. Автореферат дисс. на саискание ученой степени канд. ис.наук. – Душанбе, 2009. – 26 с.
11. Муҳаммадходжаев А. Идеология накшбандизма. – Душанбе: Дониш, 1991. – 234 с.
12. Махмадулаев С. О некоторых этических точках зрения Якуба Чархи. – Душанбе, 2015. – 34 с.
13. Juergen Paul. Encyclopedia of Islam-Three. Academia, 2019. – P. 18.

Наширга проф. С.Чориев тавсия этган

ИМОМ ҒАЗЗОЛИЙНИНГ САОДАТ ФАЛСАФАСИ

Музаффаров Ф.Д. (БухДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада Имом Ғаззолийнинг диний-ирфоний фалсафаси таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: *Илм, амал, саодат, нафс, бахт, камолот, басират, идрок, хаёл, ихтиёр, ҳаракат.*

Annotation. This article analyzes the religious and cognitive philosophy of Imam Ghazzali.

Key words: *Science, action, happiness, nafs, prosperity, perfection, basirat, perception, imagination, will, movement.*

Аннотация. В этой статье анализируется религиозно познавательная философия Имама Газзали.

Ключевые слова: *Наука, деяние, счастье, нафс, благополучие, совершенство, басират, восприятие, воображение, воля, действие.*

Ислом тамаддунининг буюк алломаси, файласуфи ва тасаввуф таълимотининг намояндаси Имом Ғаззолий 1058 йилда Хуросоннинг Тус шаҳри яқинидаги Ғазола қишлоғида дунёга келади. Ироқлик олим ал-Азизий Ғаззолийнинг исмидаги ташдид аз-зоий, яъни “з” ҳарфининг иккиланишини хато деб айтади [1:34]. Шуни таъкидлаш жоизки, тадқиқотчилар ўртасида анча йиллардан бери Ғаззолийнинг исмидаги ташдид ҳақида ихтилофлар мавжуд. Рус шарқшунос олим А. А. Хисматулин “Ҳомиднинг отаси, Муҳаммаднинг ўғли Муҳаммад Тус шаҳри яқинидаги Ғазола қишлоғидан ёки Туслик (Ғаззола) ип йигирувчи бўлган” [2:46], деб таъкидлайди. Араб тилида “ғазала” – “ип йигириш”, “ғазал” – “калава ип” маъносини беради. Шундан келиб чиқиб, “ғаззол” – “калава ип йигирувчи” деганидир. Монтгомери В. Вотт ҳам Ғаззолий отасининг касби

жундан калава ип йигирувчилик [3:114] бўлганлиги ҳақидаги фаразни хато, деб таъкидлайди.

Ғаззолий ўзи тўғрисида шундай дейди: “Одамлар мени ташдид-аз-зоий қўшиб ал-Ғаззолий деб чақирадилар, лекин мен Ғаззолий эмасман. Ваҳоланки, мен Ғазола деб аталадиган кишлоққа мансубман” [4:82]. Бу ерда ироқлик арабларнинг хуросонлик форслар тилидан беҳабарлиги ва Ғаззолий нисбасини ўзларининг талаффузларига мослаб олганликларини хулоса қилсак бўлади. Унинг жундан ип йигирганлиги ва бу отасининг касби бўлганлиги тўғрисидаги маълумотни ас-Субкий келтиради. Аллома Европада Abu Hamet [5:186], Algazel [6:103], Algazelis, ҳозирда эса Alghazali, Algazzali номлари билан танилган.

Мутафаккир инсоннинг бахт-саодатга, ҳаловат ва қалб сокинлигига эришиш йўллари, усуллари ҳамда унинг самараси тўғрисида ўзининг “Мезон ул-амал” асарида баён қилади ва кўрсатиб ўтади [7:1].

Имом Ғаззолий мулоҳазаларига кўра, яхши сўз ўрганиш илмдан пайдо бўлади ва юқорига кўтарилиб, ўз ўрнини эгаллайди. Амал эса унинг хизматкори каби илмни кўтарди ва ташиб юради. Бу илмнинг юксак мавқеига (улувву рутбати-л-илм) ишорадир. Сўфийлар ва файласуфлар, Аллоҳ ва охират кунига ишонганлари, ундаги масалаларда ихтилоф қилсаларда, саодат - илм ва ибодатда, деб ҳисоблайдилар. Унингча, ҳар бир мавжудотнинг саодати, лаззати ва роҳати ўзига хос комилликка эришишида бўлиб, инсон камолоти (ал-камол ул-хосс) ақл ҳақиқати билан (идрок ҳақиқат ал-ақлийёт) барча нарсанинг моҳиятини, уларни ҳайвонларга тенглаштирадиган ҳис ва ўйлаб топилган ҳаёлларсиз идрок этишдир. Нафс аслида буларни билишга ташна ва англашни истайди, фитратига кўра ҳам бунга тайёр (бил-фитра мустаъида). Бироқ, уни бундан вужуд истаклари (шаҳавот ул-бадан) чалғитади, доимо унга халақит беради, нафс истаклари инсон устидан ғолиб келишни бошладики, инсон уни синдириши, у билан курашиши ва ақлини нафс асирлиги ҳамда қуллигидан қутқариши лозим. Бунда инсон нафақат осмон ва ердаги мулкларни тафаккур ва мушоҳада қилиши, балки ўзида яратилган ажойиботларни фикр қилиши муҳим. Бу билан у комилликка ва дунё ҳаётидаги бахт-саодатга эришади, чунки саодатнинг маъноси имкон қадар комиллик даражалари (даражот ул-камол) саноксиз бўлса ҳам, нафсни камол топтиришдир.

Ғаззолий эътирофига кўра, инсон токи бу оламда ҳислар, ҳаёллар ва нафснинг тўсиқлари (авориз ун-нафс) билан чекланган бўлар экан, бу қувонччи билмайди [7:6]. Аллома илм олиш ва хайрли амалларни қилишда амалларнинг турлари кўплиги ва миқдорига кўра фарқлаш лозимлигини таъкидлайди. Бу масалада одамлар икки гуруҳга бўлади:

1. Тақлид билан қаноат қиладиганлар (қониъу бит-тақлид) – улар изланишга муҳтож бўлмай, кимга тақлид этсалар ўшалар кўрсатган йўлдан борадилар.

2. Ҳеч кимга тақлид қилмайдиганлар (ла юқаллидуна тақлид). Бу хатарли йўл бўлиб, кўп вақтни талаб қилади. Бунга шароит эса узоқ асрлар давомида, ягона ва такрорланмас ҳолда бир мартагина яратилиши мумкин.

Ғаззолий қарашларига кўра, мақсадга эришиш учун аввал нафсни, унинг қуввати ва хусусиятларини билиш зарур. Инсон кўз билан кўриб бўладиган жисмдан, нафсини эса ақл ва басират билан ҳисларсиз билиш мумкин ҳолда яратилган. Аллоҳ инсон жасадини лойга, руҳини эса ўзига боғлади. Инсон нафси (ан-нафс ул-инсония) илоҳий ишлардандир. У тупроққа хос паст жисмлардан (ал-ажсом ул-хасисат ул-арзия) олийроқ ва юксакроқдир. Аллоҳ айтади “Эй инсон, нафсингни тани, Раббингни танийсан” (Иъраф нафсака, йа Инсан, таъриф Раббака). Аллоҳнинг ўз бандаларига марҳамати инсон ҳажмининг кичиклигига қарамай унда бутун олам мўъжизалари (ажоиб кулл ул-олам) билан тенглашадиган мўъжизаларни жамлагани ҳисобланади. Инсон худди оламнинг кичик нусхаси (нусха мухтасира мин ҳайати-л-олам) кабидир. Буни инсон тафаккур қилиб, Аллоҳни илм орқали билишга етишмоғи учун қилгандир [7:7].

Шу ўринда мутафаккир ҳайвоний нафснинг икки қуввати борлигини ва улар:

1. Ҳаракатга келтирувчи (муҳаррика).

2. Идрок этувчи (мудрика) қувватлардан иборат эканлигини таъкидлайди.

Ҳаракатга келтирувчи (муҳаррика) нафсни икки турга бўлади:

1. Ҳаракатни бажарувчи (Мубошира лил-ҳаракат) – бу қувват асаб толаларида пайдо бўлиб, унинг вазифаси мушакларни ҳаракатга келтиришдир. У ундовчи ҳаракатнинг хизматкори саналади.

2. Ҳаракатга ундовчи (Боиса лил-ҳаракат) – ўз навбатида интилиш ва истак қуввати бўлиб, хаёлда пайдо бўлган нарсага бажарувчи ҳаракатни ишга солади. Ўз навбатида ҳаракатга ундовчи қувватни ҳам икки қисмга бўлади:

1. Истак қуввати (ал-қувват уш-шаҳвония) – инсонни фойдали ва зарур нарсаларга ундайди. У буларнинг фойдасини лаззатга эриштиришида деб ўйлайди.

2. Ғазаб қуввати (ал-қувват ул-ғазабия) – бу қувват ўз соҳибини унга зарар келтирадиган ёки мақсадига тўсиқлик қиладиган нарсани олиб ташлаш учун ҳаракатга ундайди.

Идрок этувчи (мудрика) қувватларни ҳам икки турга бўлади:

1. Зоҳирий қувват (ал-қувват уз-зоҳира).

2. Ботиний қувват (ал-қувват ул-ботина).

Зоҳирий қувват беш ҳисдан (ал-ҳавос ул-хамса) иборат. Ғаззолий бу ҳақда тўхталиб ўтирмайди. Ботиний қувватнинг ҳам бешта таркибий қисмдан иборат эканлигини кўрсатади. Биринчиси хаёлий бўлиб, кўрилган нарсанинг сурати қолади, у жамловчи (ҳиссан муштарикан) деб аталади, чунки у бешта мудрика ҳис орқали анланган нарсани қабул қиладди. Иккинчиси ҳофиза қувват, яъни қабул қилинган суратни ўзида сақлайди. Чунки инсон суратни қабул қиладиган нарса уни сақлайдиган нарсдан фарқ қиладди. Учинчи қувват англовчи қувватдир (ал-қувват ул-вахмия). Бу қувват аниқ бўлган нарсанинг ноаниқ маъносини (ғайра маҳсуса мин ал-маҳсусоти-л-жузъия) билади. У қўйга бўридан қочиш ва боласини яхши кўриш лозимлигини билдиради. Тўртинчи қувват ҳис қилиб бўлмайдиган бу маъноларни худди иккинчиси суратни сақлагани каби сақлайди. У маъно-мазмунни сақлайди (ҳофиза лил-маъно) ва хотира (зокира) деб аталади. Фикрлаш қуввати (ал-қувват ул-муфаккира) сурат ва маънолар сақланадиган маскан ўртасидаги мартаба бўлиб, у хаёлда мавжуд бўлган қисмларни ихтиёрига кўра бир-бирига боғлайди, баъзисидан эса айиради. У ҳаракат турини қўллаган ҳолда барча нарсани англайди, хаёлдаги нарсаларни бириктириб, ажратади.

Бу қувватлар инсон ва ҳайвонларда фақат фикрлаш қуввати (ал-муфаккира) дан ташқари бир хилда мавжуд. Ҳайвонларда инсондаги тафаккур қилиш қувватининг (қувват ул-мутафаккира) чегарасига етиб борадиган тасаввур (ал-мутаҳаййила) кучи бор.

Имом Ғаззолий инсон нафсининг қуввати (қувват ун-нафси-л-инсония) ни икки қисмга бўлади:

1. Билувчи қувват (қувват ул-олима).

2. Фаолият кўрсатувчи қувват (қувват ул-омила).

Уларнинг иккисини ақл деб номлаш мумкин, дейди. Бироқ уларнинг номи умумийдир. Чунки, фаолият кўрсатувчи қувватни (ал-омила) ақл деб аташларининг сабаби у билувчи (ал-олима) қувватга хизмат қилиши туфайлидир. Омила қуввати нафсининг кучи ва маъноси ҳисобланади. У ақл ва тафаккур белгилаб берган у ёки бу фаолиятни бажаришга инсон тана ҳаракатининг бошланиши ҳисобланади. Барча тана қувватлари бўйсундирилган ва итоат эттирилган бўлиши лозим, фақатгина фаолият қувватидан ташқари, чунки у (ал-омила) бирор бир таъсир остида бўлмаслиги зарур. Бошқа қувватлар эса ушбу қувват ишораси ва кўрсатмасига мувофиқ сокин туриши ва ҳаракатланиши лозим. Агар у бўйсунса, унда шаҳавот билан чекланган кўринишлар (ҳайъот) пайдо бўлади. Ушбу кўринишлар ёмон ахлоқ (ахлоқан радиъятан) деб аталади. Агар бошчилик қилса, унда фазилат ва яхши хулқ (хулқан ҳасанан) устун келади [7:8].

Ғаззолий қарашларига кўра, нафс бешта ҳис билан билишдан баландроқдир, аммо уни ақл билан билиш мумкин. Бунга ундан сўнг қоладиган нарсалар ва амаллари далолат беради. У икки – ўзидан паст бўлган ва ўзидан юқори турган томонлар билан алоқага эга. Ҳар бир томон учун улар ўртасидаги алоқани бошқарадиган қувват мавжуд. Пастки томон билан алоқани бошқарадиган қувват – бу амалий қувват бўлиб, у тана ва унинг аъзоларини бошқаради. Назарий билувчи қувват эса нафсдан баландда турадиган томонга тааллуқли бўлиб, у билан боғланишга ва ундан фойда олишга мўлжаллангандир. Бу томон деганда,

инсонлар нафсига Илми куйиш учун юборилган фаришталар назарда тутилади, чунки илмлар Аллоҳдан тўғридан тўғри келмайди. Яъни илм восита орқали ҳосил бўлади. Нафснинг икки томони, юзи бор: бири танага қараган бўлиб, тана ва истакларга (шаҳавот) бўйсунмай буйруқ бериши лозим. Бошқа томони эса олий ва юксак (ал-жанба аш-шарифа ал-олия) бўлиб, нафс ўша томондан доимо қабул қилиши, таъсирига тушиши лозим, чунки унда саодатнинг сабаблари мужассамдир. Ушбу назарий билувчи қувват (ал-қувват ан-назария ал-олима) умумий тушунчаларни, уларни жузъий ҳис (маҳсусат жузъия) этадиган қилувчи аъроз, белгиларга (ал-авориз) боғлиқ бўлмаган ҳолда қабул қилади.

Илмга нисбатан бу қувват уч босқичга бўлинади. Биринчиси, боланинг ёзишга бўлган муносабатига ўхшайди. Унда қобилият бўлсада, бу ҳаракатни қилишдан узоқдир. Иккинчи босқич, ўсиб улғайган ва баъзи нарсаларни англаётган болага ўхшайди. Бола сиёҳдон, қалам ва алоҳида ҳарфларни танийди, аммо уларни бирлаштириш қоидаларини билмайди. Учинчи босқич, касб этилган барча тушунчаларнинг амалиётда намоён бўлиши ҳисобланади. Улар инсонда сақланади, истаганида унга қайтади, қачон қайтса ҳам улардан яхши фойдалана олади. Бу моҳир котибнинг ҳозир ёзмаётган, аммо мукамал ҳолатда бу ишга тайёр туришига ўхшайди.

Учинчи босқич охиргиси бўлишига қарамай, унда илмнинг кўплиги, шарафлиги ва пастлигига кўра бир қанча даражалари бор. Илм илоҳий илҳом билан ва ёки таълим, ёки тажриба орқали ҳосил бўлиши мумкин. Энг юқори босқич пайғамбарлар ва авлиёлар даражасидир, уларда сарфсиз ва меҳнатсиз, машаққатсиз ёки қисқа муддатда ҳақиқатлар кашф бўлади. Ана шу Аллоҳга бўлган қурб саодат ҳисобланади. Яқинликдан (қурб) сўнг бирлашиш (иттиҳод) келади. Шунинг учун улардан баъзилар: “Менга шарафлар бўлсин, қандай ҳам мен буюкман!” (Субҳоний, маъзаму шаъний), бирови: “Мен Ҳақман!” (Анал-Ҳақ) дейди. Бу ерда Ғаззолий авлиёлар Боязид Бистомий ва Мансур Халложни назарда тутаяпти.

Имом Ғаззолий нафс қувватлари даражасига кўра фарқланишини айтади. Қувватларнинг баъзиси ўзидан ўзи яратилган, баъзиси бошқалари учун, баъзиси хизмат қилиши ва бошқалари эса уларга хизмат кўрсатилишлари учун яратилган. Инсон ҳайвонлар ва фаришталар ўртасидаги мартабани эгаллайди. Шу сабабли инсон қуввати ва сифатига кўра фарқланади. Озикланиши ва кўпайишига кўра, у ўсимлик, ҳис қилиши ва ҳаракатланишига кўра ҳайвон, қомати ва суратига қаралса, деворга нақш этилган суратга ўхшайди. Аммо инсон ақл қуввати (қувват ул-ақл) ва нарсалар моҳиятини идрок этиш (дарку ҳақиқати-л-ашъ) хусусиятига кўра, яратилгандир. Агар инсон жамики қувватини илм олиш ва ҳайрли амаллар қилиш учун ишлатса, у фариштага ўхшайди. Улар билан бирга бўлишга ҳақли, фаришта ва авлиё (малакан ва раббонийян) деб аталишга лойиқ бўлади.

Кимки ўз қувватини вужуд истакларини (ал-лаззат ул-бадания) қондиришга сарфласа, ҳайвон каби еса, ҳайвон даражасига тушади ва буқа каби кутуради, чўчка каби очофат, ит каби ғазабли, туя каби нафратли, йўлбарс каби кибрили, тулки каби айёр бўлади ёки ушбу барча сифатларни исёнкор шайтон каби ўзида жамлайди.

Ғаззолий қувватларнинг ичида ақл ҳаммасидан юқори туради, дейди. Улар ажойиб ҳолда бир-бирига хизмат қилади ва шундай яратилганки, Аллоҳ амрига қаршилиқ қилолмайди. Ақл бошқарувчи ҳукмдор, унга барча хизмат қилади, унинг вазири ва ходими танани бошқарадиган амалий ақл (ал-ақл ул-амалий) ҳисобланади. Тана эса нафснинг воситаси ва улвидир (олат ун-нафс ва маркабуҳа). Ҳислар воситасида амалий ақл илмлар бошланишини англади, унинг ёрдамида эса нарсаларнинг ҳақиқати ва моҳияти тўғрисида хулоса қилинади.

Ғаззолийнинг фикрича, илм ва амалнинг саодатга олиб бориши тўғрисида сўфийлар ва бошқа гуруҳ назарий-тадқиқотчилари бир фикрга келганлар. Амалнинг барча кераксиз нарсалардан покланиш жараёнига таъсири ва илм олиш сари ҳаракати, яъни керакли нарсани олишга интилиш ва кераксиз нарсалардан қутулиш зарур нарсаларга жой бўшатишнинг шарт ҳисобланади. Шарт қилинган (ал-машрут) нарсанинг ўзи мақсад ва у шартдан кўра устундир. Ғаззолий бу ерда шундай мисолни келтиради:

Масалан, кимдир касали туфайли туға олмайдиган аёл ҳомиладор бўлишини истаса, у икки ишни қилиши лозим: биринчиси, ҳомиладор бўлишга тўсқинлик қиладиган иллатни бартараф этиш, иккинчиси, бу касалликнинг олди олингандан сўнг уруғни солишдир (ийдоъ ун-нутфа). Бунда биринчиси иккинчисининг шарти ҳисобланади ва иккинчиси эса у интиладиган мақсаддир (ал-ғоят ул-матлуба).

Агар занг босган ойнани фараз қилсак, унинг ёрқинлигини ғубор қоплаган бўлади ва унда ашёлар акс этмайди. Ойнани мукаммал ҳолатга қайтариш ва тасвирларни борича акс эттириш қобилиятини тиклаш учун икки ишни қилиш лозим. Биринчиси, ойнани тозалаш ва сайқаллаш, иккинчиси, уни сурати акс этиши лозим бўлган нарсага йўналтириш. Худди шундай одам нафси (нафс ул-одамий) ҳақиқат томон юзланган ойна бўлишга тайёрдир. Улар худди бир нарсадек, аммо бошқа тарафдан улар ойна ва сурат каби фарқ қилади. Ушбу хусусият инсон нафсини ҳайвон нафсидан фарқлайди. Ҳайвоний нафс инсонийдан паст даражада туради. Чунки инсондан ташқари барча ҳайвонлар бундай қувват ва қобилиятдан маҳрумдир. Бу худди ер ва дарахтлар тасвирларни акс этиш қобилиятига эга бўлмаганидек, улар учун ойна бўлолмайди. Бу қобилият доимо малоикаларда мавжуд. Соф, тиниқ сувда ҳам бу хусусият мавжуд, чунки у тасвирларни акс эттиради. Бу инсонда ҳам ҳаракат (бил-фиъл) сифатида эмас, қувват (бил-қувва) кўринишида мавжуддир.

Хулоса қилиб айтганда, амалнинг маъно-моҳияти истакларни (шаҳавот) синдириб, уни илоҳий олий томонга йўналтиришдан иборат. Нафсни унинг паст, суфлий томони (бил-жанаба ас-софила) билан боғлайдиган нуқсон ва ёмон алоқалардан тозалаш лозим. Буни токи ушбу алоқалар йўқолгунча ёки ҳеч бўлмаганда заифлашгунча амалга ошириш керак. Сўнг нафсни илоҳий ҳақиқатларни ўрганишга йўналтириш зарур, шунда Аллоҳ томонидан пайғамбар ва авлиёларга юборилган юксак олий нарсалар (ал-умур уш-шарифа) юборилади. Хуллас, нафс саодати ва комиллиги илоҳий ишлар ҳақиқатини нақш қилишида бўлиб, бу фақат нафсни паст нарсалардан, нуқсон, шаҳват ва ғабдан тозалаш орқали амалга ошириш мумкин. Бу эса ҳаракат ва хайрли амалларни қилиш орқали амалга ошади. Амал эса поклик учундир, комилликка эришишнинг шарти ҳам поклик ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Рукис бин Зоид ал-Азизий. Хужжат ул-Ислом. Мажаллат ан-нашот ас-сақафий ал-ироқий. 1957. – 160 б.
2. Хисматулин А. А. Суфизм. Санкт-Петербург, издательский дом “Азбука – Классика” “Петербургское Востоковедение”, 2008. – 320 с.
3. Watt W. Montgomery. Islamic Philosophy and Theology. Edinburgh, 1962, chap. 13, P. 260.
4. Абдулкарим ал-Усмон. Сийрат ал-Ғаззолий ва ақвол ал-мутақаддимин фиҳи. - Дамашк, 1961. – 420 б.
5. Кудтсехр И. (Игнац Голдциер). Ал-ақида ваш-шариъа фи-л-Ислам. Қоҳира. – С. 62-186.
6. Salman D., Algazel et Les Latin in: A.H.D.L.M.A., (1935-1936), p .5-103 AA.
7. Имом ал-Ғаззолий. Мизонул-амал. Захоирул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. – 240 б.

Наишга проф. С.Чориев тавсия этган

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ МЕРОСИДА ИЛМ МАСАЛАСИ

Хаитов Л.А. (БухДУ)

Аннотация. Мазкур мақолада буюк ватандошимиз Ҳаким ат- Термизий илмий меросида илм- билим, ўқиш ва ўрганиш асосида ҳосил бўлиши таъкидланган. Асарларида илмнинг пайдо бўлиши, илмнинг нур эканлиги тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: *илм, маърифат, билим, ҳикмат, Ҳакимия таълимоти.*

Аннотация. В данной статье подчеркивается, что научное наследие нашего великого соотечественника Хакима ат-Тирмизи основано на знаниях, изучении и обучении. В его работах исследуется возникновение науки и то, что наука есть свет.

Ключевые слова: *знание, просвещение, знание, мудрость, учение Хакимия.*

Annotation. This article emphasizes that the scientific heritage of our great compatriot Hakim at-Tirmizi is based on knowledge, study and learning. His work explores the emergence of science and how science is light.

Key words: *knowledge, enlightenment, knowledge, wisdom, Hakimiyya's teaching.*

Ал-Ҳақим ат-Термизий (820-932) ислом тарихида энг кўп ва улкан маънавий мерос қолдирган кам сонли шахслардан биридир. Мутасавуф ислом оламида илму фан ривожланган даврда дунёга келди ва ўзининг ноёб асарлари билан бир неча асрлар давомида ўзидан кейинги олимлар ижодига таъсир этиб қолди. Мутасавуфнинг тўлиқ исми Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али ибн ал Ҳасан ибн Башир ал-Ҳақим ат-Термизий бўлиб, У Ҳақимия таълимотининг асосчисидир.

Ҳақим Термизий “Китоб баён ал-илм” (“Илм баёнида китоб”), “Илм ал-авлиё” (“Авлиёлар илми”) “Ал-илм”, “Китоб ал-ҳуқуқ” (“Ҳуқуқ китоби”) “Китоб ал-ҳикма илм ал-ботин” (“Ҳикмат ва ботин илмлари китоби”) “Маърифат ул асрор” (“Маърифат сирлари”) каби асарларида илмнинг назарий асосларини таҳлил этиб, бу борада мутасавуфларнинг илмга берган таърифлари ва қарашларини тадқиқ этиб, ўз фикрларини баён этган. Аллома илмнинг барча йўналишдаги вакиллари билан баҳсга киришар экан, ҳар бир таълимотдан ислом тафаккури учун фойдали жиҳатларни ривожлантиришга ҳаракат қилган. У инсонга туғма ақл берилганлиги, ақл-идрокдан тўғри фойдалана олиши учун билим ва маърифат кераклиги, бу инсонни эзгулик сари етаклашини асослаб беришга ҳаракат қилган. Олим инсон қалбини илоҳий сир деб билиб, қалбни илм ўзгартиришини таъкидлаб, тасавуф-бу илмдир деган ғояни ёқлаб чиққан. У маърифат илм, уни эгаллаш, ўқиш, ўрганиш негизида ҳосил бўлишини, тасавуфнинг илм мақомини олишини изоҳлаб берган.

Мутасавуф ўзининг “Маърифат ул асрор” (“Сирлар маърифати”) асарининг еттинчи боби, тўққизинчи фаслида илмга қуйидагича таъриф берган: “Илмнинг асли банда ва Аллоҳ таоло, унинг буйруғи ва қайтариғи ўртасидаги белги. Унинг кўриниши солиҳ амал. Илмнинг зидди жаҳолат, яъни нодонликдир” [1:69].

Таърифдан кўриниб турибдики, мутасавуф илм-солиҳ амалда намоён бўлишини, қилинаётган амал қанча солиҳ бўлса илм шунча юксалишини изоҳлаган. Зеро, илм бўлмаган жойда, солиҳ амаллар бажарилмаганда, илм-жаҳолатга яъни нодонликка етаклашини, жаҳолат зулматлиги, у ўз соҳибини охири берк қўчага етаклашини таъкидлаган.

Мутасавуфнинг юқорида келтирилган фикрлари бугунги кунда республикамизда маънавий-маърифий соҳада “жаҳолатга қарши маърифат” шиори остида олиб борилаётган ислохотларимизга тўлиқ ҳамоҳангдир.

Ҳақим Термизий ўзининг “Масоил ат-таъбир” (“Таъбирлар масаласи”) асарида илм ҳақида “Кимки билимни саховатидан баҳра олишга сазовор бўлса, ул Аллоҳга яқин кишидир. Илм танҳоликда дўст, зеро, илм одамларга ҳамиша шерикдир. У ҳар қандай шароитда йўлчи юлдуз, дўстлар даврасида безак, билим жаннатга элтувчи раҳнамодир” деб ҳисоблайди. [5:266].

Ҳақим Термизий асослаган Ҳақимия таълимотининг шаклланишида Хорис Муҳосибий (ваф.857) қарашларининг таъсири бўлган. Муҳосибий қаламига мансуб “Китоб ал илм” рисоласи Ҳақим Термизийнинг “Китоб ул баён ал-илм” асарининг юзага келишида илҳом манбаи бўлиб хизмат қилган. Шундан Ҳақим Термизий: “Тасавуф-бу билим”, “Илм-бу нурдир”, “Нур-Ҳақни ноҳаддан ажратади”, “Нур-содик кулини иймонга етаклайди”, “Нур-Аллоҳ томонидан банда қалбига жойлаштирилган”, “Қалбларни мунаввар этувчи нарса - Аллоҳ нури” деб ҳисоблайди.

“Китоб ал-ҳуқуқ” (Ҳуқуқ китоби) асарида Ҳақим ат-Термизий илмни қуйидагича изоҳлайди. “Илм бу нурдир. Инсонлар Аллоҳ таоло олдида қанчалик масъулият ҳис этса, шунчалик маърифатга эга бўлади. Инсон қалби ёвузликдан қанчалик тозаланса, илм янада мукамал бўлади ва нур таратади”. Мутафаккир қаерда нур бўлса, у жойдан, албатта, зулмат чекинишини таъкидлаб, илм олишга катта эътибор беришга чақирган.

Аллома илмнинг ҳаётдаги ўрнини белгилашда шу билан чекланиб қолмайди. Бу борада ўз фикрларини янада чуқурлаштириб шундай деб ёзади: “Аллоҳ таоло, энг аввало,

илмни яратган. Илмдан эса донишмандлик (ҳикмат)ни вужудга келтирган. Донишмандликдан бўлса адолат (адл) ни ва ҳақ (ҳақиқат)ни пайдо қилган”.

У “Масала фи-л-фарқ байн ал илм ва-л-фикҳ” (“Илм ва фикҳ ўртасидаги фарқлар масаласи”) китобида “Билим нарсаларнинг намоён бўлиши (тажаллисидир)” деган хулосага келади. Илм нарсалар моҳиятининг кашфиёти тарзида талқин этилиб, (“Маърифат ал-илм биллоҳ” –“Аллоҳни билим билан таниш” ғояси илгари сурилади. Бундай қараш ўша давр учун чинакам фикрий кашшофлик, янгиланиш эди. Кейинги асрларда олимлар, жумладан, Фаридуддин Аттор (1146-1221) ҳам Ҳаким Термизий асос солган ҳақимия таълимотининг йўли илмга асосланганлигини таъкидлаган. [6:402-412]. Бугунги замон тадқиқотчилари аллома асарларини, меросини ўрганар эканлар Ҳаким Термизий танлаган йўлни мазҳаб [5:5]. -йўл, илм йўли деб ҳисоблайдилар. Бу илм йўли Ҳақимия номини олганлиги, унинг тарафдорлари, издошлари шогирдларига “Ҳакимлар” унвони берилганини ёритадилар. Янги давр шарқшунос олимлари алломанинг ўн икки нафар шогирди ҳақида маълумот берганлар. Шулардан бири авлиёлар муаллими номини олган Абу Бакр Варроқ Термизий бўлса, иккинчиси қалблар жосуси лақабига сазовор бўлган Ҳасан ибн али – Журжонийдир. [2:55]. Улар фаолиятларини амалиётга муридлар тарбиялашга қаратишган.

Ҳаким Термизий “Ал-Амсол Минал китоб вас сунна” асарида Олимнинг илмига амал қилмаслиги ва бошқаларга ўргатмаслиги масаласини таҳлил қилади.

Мутафаккир фикрича.... илм ўрганиб, унга амал қилмайдиган ва одамларга ҳам ўргатмайдиган инсон худди кўп мол-дунё берилган кишига ўхшайди. У киши берилган шунча дунёни ер остига яшириб қўйиб, ундан ўзига ҳам, бошқаларга ҳам сарф қилмайди. Бу бойликдан ўзи ҳам, бошқалар ҳам манфаат олмайди. Қиёмат куни бундай бойлик ўша кишига бало бўлади.

Шунингдек, бу ҳолатда ҳашак устига ётиб олган итга ўхшайди. Ҳашак кўп, аммо уни ит ўзи ҳам емайди, уни емоқчи бўлган чорвани хуриб ҳайдайди. Илмига амал қилмагани, бошқаларга ўргатмагани, ўзи ҳам амал қилиб, жаннатга йўл олмагани, бошқаларни ҳам тўғри йўлга йўлламагани учун бу илми икки дунёда ҳам унга манфаат бермайди.

Ҳаким Термизийнинг юқорида зикр қилган фикрлари кейинги давр олимлари меросида ўз аксини топган. Жумладан: Абдулқодир Гийлоний (Жийлоний 1079-1166) “Илм мисоли данак, амал эса унинг мағзидир” –деб уқтиради. Мағзсиз данак пуч бўлгани сингари, амалсиз илм ҳам ҳеч қандай таҳсинга сазовор бўлмайди. Илм-ҳикматдир, илм эгаллашдан мақсад ҳам ундан эзгу мақсадларда фойдаланишдир. Инсон олган илмларини ўз ҳаёти ва фаолияти(пракциология)да намоён этиши лозим. Зеро ўрганилган ва эгалланган илм инсоннинг тўғри фаолият олиб боришидаги асосий воситалардан биридир. Инсон эгаллаган билимига амал қилмасдан, ўз илмини бошқаларга ўргатмасдан, беҳуда амалларга сарфласа у ҳеч қандай мақтовга ва хурматга лойиқ бўла олмайди деган. [3:26].

Дарҳақиқат, илмга амал қилмаслик кўп салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Чунки олим бўла туриб, илмини хор қилиш-еб турган нонини оёқ ости қилиш билан баробардир. Шундай нақл бор: “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин”. Бу нарса илмига амал қилмаган олимга нисбатан берилган ҳалқнинг баҳосидир.

Ҳаким Термизий “Ал-Амсол Минал китоб вас сунна” асарида илмига амал қиладиган, илмини бошқаларга ўргатадиган олимларни таърифлайди. “.....Олимлар бамисоли хушбўйлик сотадиган аттордир. Унинг ёнидан ўтсанг, хушбўй ҳидни туясан, агар у билан бирга ўтирсанг, унинг атридан оласан, агар у билан ҳамсуҳбат бўлсанг, унинг хушбўй таъмидан баҳраманд бўласан. Уйингга ҳам шу ҳолда қайтасан” деб таъкидлайди. [4:247]. Ҳаким Термизий, олимлар хурматга, таҳсинга сазовордир, чунки улар инсоннинг ҳаёти давомида тўғри, эзгу мақсадлар сари фаолият юритишига сабабчи бўладилар деб ҳисоблайди. Зеро, олим бўлганлар (ал-уламо)- нафсни таниганлар, уларни алдашни умид қилиш учун шайтоннинг бу ўринда (куввати) оз ва хордир деб таъкидлаб, инсонларни фойдали билимлар берадиган олимларга яқин бўлишга чақирган.

Ҳаким Термизий маърифат аҳлининг илмлари ҳақида фикр юритиб, бундай илмларни уч хил бўлади деб кўрсатади:

биринчиси: маърифат ахлининг ғалаба вақтида айтадиган илмлари. Уни билиш ибрат, ишораси эса иззатдир;

иккинчиси: маърифатдан баҳрамандлик тўхтаган вақтда айтадиган илмлари. Бу энг заиф илмдир;

учинчиси: маърифатга эришган вақтда айтган илмлари бўлиб, маърифат ахлига илмнинг аввали ва охирида ярайди.

Ҳаким Термизий асарларидаги илм ва ҳикмат (донишмандлик) сўзлари маънодош сифатида ишлатилган. Аллома Ислом-илм, иймон- илм, тавҳид-илм, маърифат-Аллоҳ илми дейди. Унинг фикрича, илм мутолаа давомида шаклланса, маърифат Аллоҳдан унинг бандаларига берилган буюк неъматдир.

Ҳаким Термизий “Наводир ал усул” асарида Аллоҳ таоло бандаларни турли тоифа қилиб яратгани, уларга зарур бўлган илмни бергани, улар илм билан Аллоҳни таниб, Унга ибодат қилишларини таъкидлаган. Унинг фикрича, Аллоҳ ҳузуридаги илм-денгиздир. Аллоҳ бу денгиздан расулларга дарё ато этади, расуллар бу дарёдан уламоларга анҳорни берадилар, уламолар эса оммага кичик арикни улашадилар. Мутафаккир дунё изтиробларига берилиб, ўзини ожиз, нотавон, хўрланган деб билган кимсаларни қаттиқ танқид қилиб, “.....Аллоҳ сенга илм, ақл, ҳидоят берди, сен унинг тақдирига рози бўл, қисматингдан нолима ўзингнинг ёмон нафсингдан ўпқалан” дейди. Зеро, Аллоҳни таниган банда зинҳор умидсизликка тушмайди, тақдирдан нолимайди, банда қисматдан эмас, ўзининг ёмон нафсидан ўпқалаши лозим деб ҳисоблайди.

Ҳаким Термизий “Наводир ал усул” асарида “Қалб ва нафс танада шерикдирлар. Қалб - маърифат, ақл, илм, фаҳм, зехн, фаросат, хифз ва ҳаёт кучидан қувват олади. Ҳар бир илм қалбдаги жойига кўра даражаси юқорироқ бўлади” деб ҳисоблайди.

Ҳаким Термизий асарлари саҳифаларида сингдирилган илм ҳақидаги донишмандона ҳикматлар ва улар ташиган ғоялар, илгари сурган муддаолар донолик намуналари бўлиб, инсонларни ҳамиша эзгулик сари даъват этади.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий. Маърифатул асрор. (Сирлар маърифати). / Таржимон: Абдулхамид Муҳаммад Турсунов. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017. – Б. 69.
- 2.Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн али Ҳаким Термизий. Мўминларнинг ибодатдаги даражалари. (Манозил ул-ибод мин ал-ибода) Таржимон Абдуқаххор Шоший. Ўзбекистон мусулмонлари идораси. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017. – Б.55.
- 3.Абдулқодир Жийлоний. Раббонийликни англаш. 1-китоб. – Т., 2005. – Б. 26.
4. Орифлар тасаллиси. Ҳаким Термизий асарларидан сайланма / Таржимон: И.Усмонов ва бошқ. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2018. – Б. 247.
5. Турсунов С., Муртазов Б. Термизийларнинг илмий тафаккури. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б. 266.
6. Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 402-412.

Наширга проф. С.Чориев тавсия этган

YANGI O‘ZBEKISTON YOSHLARIDA BAG‘RIKENGLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Xoliqov Y.O. (SDCHTI)

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarda bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirishning falsafiy mohiyati yoritilgan. Unda globallashuvning integratsiyalashgan jarayon kechayotgan bir davrda yoshlarda bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirishning axloqiy asoslari ochib berilgan. Yoshlarda bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirishda oila va davlatning o‘rni, unda amalga oshirilayotgan ishlar tadqiq qilingan.

Tayanch so‘zlar: *bag‘rikenglik, madaniyat, deklaratsiya, globallashuv, mentalitet, milliy qadriyat, urf-odat, ilm-fan, millat, elat, pragmatizm, fundamentalizm, ekstremizm, strategiya, plyuralizm, ommaviy madaniyat, xayfsizlik, ma‘rifat, rezolyutsiya.*

Аннотация. В данной статье описывается философская сущность формирования культуры толерантности среди молодежи. В нем раскрываются нравственные основы формирования культуры толерантности среди молодежи в условиях, когда глобализация представляет собой комплексный процесс. Изучена роль семьи и государства в развитии культуры толерантности у молодежи, а также проводимая в ней работа.

Ключевые слова: толерантность, культура, декларация, глобализация, менталитет, национальная ценность, традиция, наука, нация, народ, прагматизм, фундаментализм, экстремизм, стратегия, плюрализм, массовая культура, безопасность, просвещение, резолюция.

Annotation: This article describes the philosophical essence of developing a culture of tolerance among young people. It reveals the moral foundations of developing a culture of tolerance among young people at a time when globalization is an integrated process. The role of the family and the state in the development of the culture of tolerance among young people, as well as the work carried out in it, has been studied.

Key words: tolerance, culture, declaration, globalization, mentality, national value, tradition, science, nation, people, pragmatism, fundamentalism, extremism, strategy, pluralism, mass culture, security, enlightenment, resolution.

Bugungi kunda globallashuv jarayonlarining tobora kuchayib borayotgan bir davrda dunyo miqyosida tinchlik, barqarorlikni saqlashda eng avvalo yoshlarda millatlararo bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish dolzarb muammolardan biriga aylangan. Dunyoda kechayotgan integratsiyalashuv jarayonida mutlaqo o'zgacha muhit, yangicha yashash talablari asosida kechayotgan xavf-xatarlar kuchaygan bir sharoitga to'g'ri kelmoqda. Jahonda turli millat vakillarining bir mamlakatda tinch-totuv yashashlari, umuminsoniy bag'rikenglik tamoyillarini rivojlantirishga intilishlari yangi asrga xos xususiyatdir. Biroq, madaniyatning notekis rivojlanish qonuniyatiga ko'ra ayrim jamiyatlarda madaniyat omili yetarlicha namoyon bo'lmayotganligi tufayli ularda mavjud siyosiy hokimiyatga qarshi turli destruktiv harakatlar vujudga kelib, bu boshqa xalqlar va davlatlarning barqarorligi hamda taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Mazkur holat yoshlar madaniyatining real va potensial imkoniyatlaridan samarali foydalanishga, ularning bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish bilan bog'liq ehtiyojlarni vujudga keltirmoqda.

Millatlararo bag'rikenglik madaniyatini yer kurrasining barcha xalqlari, elatlarida rivojlantirish asosida xalqlar va davlatlar o'rtasida munosabatlarni bir necha bor oshirishimiz mumkin. Chunki, yoshlarda millatlararo bag'rikenglik madaniyatini shakllantirmasdan turib, dunyoni turli xil halokatlardan asrashning iloji yo'q. Shuning uchun, YUNESKO 1995-yili Parijda «Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi»ni qabul qildi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan esa 1996 yildan buyon har yilning 16 noyabr sanasi «Bag'rikenglik kuni» deb e'lon qilindi. Ushbu deklaratsiyada diniy bag'rikenglikning ijtimoiy jihatlariga alohida urg'u berilgan. Xususan, unda shunday deyilgan: «Bag'rikenglik bugungi kunda har doimgidan ham muhimroqdir. Biz iqtisodiy globallashuv jarayoni, aloqa vositalari tez rivojlanayotgan, integratsiya va o'zaro aloqadorlik, katta miqyosdagi migratsiya va aholining ko'chishi, urbanizatsiya va ijtimoiy tuzilmalar qayta shakllanayotgan asrda yashamoqdamiz. Har bir mintaqa serqirradir va shuning uchun murosasizlik va nizolarning ko'payishi dunyoning barcha nuqtalariga tahdid qiladi. Bu tahdid global xarakterga ega bo'lganligi sababli, uni milliy chegaralar doirasida cheklanib qolishi mumkin emas». [1.3-m. 1-ba]

Bizga ma'lumki, tarixdan bag'rikenglik (tolerantlik) qadrlanib kelingan. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A Karimov ta'kidlaganlaridek, «Ota-bobolarimiz necha asrlar mobaynida shu bepoyon mintaqada qanday hamjihat bo'lib, qanday qadriyatlar asosida yashab kelgan bo'lsa, bugun ham ta'bir joiz bo'lsa, tarix va hayot gardishi, tabiatning o'zi bizni – butun O'rta Osiyo xalqlarini aynan ana shunday do'stlik va hamkorlik ruhida hayot kechirishga da'vat etmoqdamiz. Bir so'z bilan aytganda, tarixiy voqelikka mana shunday qarash, jamuljam bo'lib yashash tuyg'usi biz uchun hayot falsafasiga, yana ham aniqrog'i, hayot qoidasiga aylanib ketgan. Zamonaviy tilda aytadigan bo'lsak, bu milliy mentalitetimizning asosini tashkil etadigan, bizni boshqalardan ajratib turadigan shunday bir xususiyatki, uni sezmaslik, anglamaslik, ko'rmaslik umuman mumkin emas» [2; 10].

Shu o'rinda yoshlarda bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish davlat va jamiyatning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Millatlararo totuvlik va bag'rikenglik madaniyati, eng avvalo,

boy tarixiy-ma'naviy meros, milliy qadriyat, urf-odat va an'analar asosida milliy o'zligini anglagan, milliy g'urur-iftixori yuksalgan, umuminsoniy qadriyatlar, ilm-fan yutuqlari asosida zamonaviy texnologiyalar, dunyoqarashi shakllangan yoshlarni tarbiyalash davr talabi bo'lib kelmoqda. Bu masalada biz bugungi kunda yoshlarni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalashda ma'naviy, mafkuraviy tahdidlardan ularni himoya qilishimiz kerak bo'ladi.

XXI asr globallashtirish jarayoni shundan dalolat beradiki, davlatlar, xalqlar va millatning xavfsizligi, barqarorligi va taraqqiyoti yoshlarga xavf solayotgan tahdidni anglab yetishga bog'liq. "Tahdid" deganda inson hayotiy faoliyati, umuman, yashashini chigallashtiruvchi hamda tarixiy davr davomida aniq maqsad uchun yo'naltirilgan ijtimoiy tuzilmani, to'g'rirog'i, davlatning siyosiy asosini zaiflashtiradigan, qolaversa, yemirishga qaratilgan mahalliy, hududiy, mintaqaviy va nihoyat, umumsayyoraviy salbiy omillarning "kirib kelishi" tufayli yuz beruvchi makon va zamonda muayyan salbiy siyosiy ijtimoiy va tarixiy vaziyatni tushunish lozim [3; 7-8].

Shuning uchun O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" [4; 14], – deb ta'kidladi. Darhaqiqat, har bir yosh, jamiyat va millatlarning urf- odatlari, madaniyati va qadriyatlarini tan olib hurmat qilgan holda bag'rikenglik munosabatida bo'lislari zarur. Mustaqillik sharofati bilan 130 dan ortiq millat va elat vakillari yashaydigan O'zbekistonda turli millat va elat vakillari farovon yashashi uchun qulay shart-sharoitlar yaratilgan bo'lib, rus, tojik, turkman, qozoq, qoraqalpoq, arab va boshqa millat va elat vakillari bilan birgalikda ularning turli xil urf-odatlarini, qadriyatlarini, an'analarini hurmat qilgan holatda tinch, osoyishta va farovon hayot kechirib kelmoqda. Shu o'rinda har bir millatning o'ziga xos bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish va yuksaltirishda shubhasiz oilaning o'rni beqiyos.

Har bir yoshning eng pokiza tuyg'ulari, hayotiy tushunchalari birinchi o'rinda oilada shakllanadi. Jamiyatning ma'naviy yangilanishida, – deydi Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov, – "biz bir narsani yaxshi anglab olishimiz kerakki, umumiy va maxsus bilimlarga ega, ongli, tafakkuri har xil "izm"lardan ozod, zamonaviy dunyoqarash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga voris bo'lgan insonlarga fuqarolik jamiyatini barpo etishga va uni yana-da takomillashtirishga qodir bo'ladi. Ta'lim modelidan ko'zlangan bir maqsad bor. Uning vositasida biz dunyodan munosib o'rin olishga, o'zbek nomini yana-da keng yoyib tarannum etishga erishamiz. Bugun xalqaro hayot, kishilik taraqqiyoti shunday bosqichga kirganki, endi unda harbiy qudrat emas, balki intellektual salohiyat, aql-idrok, fikr, ilg'or texnologiyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Amir Temur bobomizning "Kuch-adolatda" degan mashhur ta'birini bugungi kunga nisbatan qo'llab aytadigan bo'lsak, men unga qo'shimcha qilib «Kuch– bilim va tafakkurda» degan bo'lardim" [5; 80].

Yangi O'zbekiston yoshlarining axloqiy bag'rikenglik madaniyatini insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, halollik tamoyillari bilan kamol toptirishga va ularni milliy mentalitetimiz negizida tarbiyalash jarayoniga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, "Mamlakatimizda bag'rikenglik madaniyatini yuksaltirish, millatlar va konfessiyalararo o'zaro bir-birini tushunish va hamjihatlikni mustahkamlash, yosh avlodni shu asosda tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanadi ..." [6.80]. Shu nuqtai nazardan, yoshlarda bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish mezonlarini, tamoyillarini aniqlash hamda uni yuksaltirish tendensiyalarining fundamental asoslarini falsafiy jihatdan tadqiq etish hayotiy zaruriyat bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Buyuk tarixda hech narsa izziz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qadriyatlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir Yangi tahdidlar, jumladan, «ommaviy madaniyat» xavfi va boqimandalik kayfiyati paydo bo'layotgan, odob-axloq, qadriyatlarining yo'qolish xavfi yuzaga kelayotgan hozirgi globallashtirish sharoitida bu g'oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, mening fikrimcha, inson ma'naviy olami, xalqlar madaniyatini belgilaydigan manbalarni asrab-avaylash va boyitish bugungi kunda har qachongidan ham muhimdir. Azaliy qadriyatlarimiz va axloqiy fazilatlarini

o'zida mujassam etgan muqaddas dinimizni asrash va qadrlash har birimizning sharafligi burchimizdir. Islom - haqiqatni anglash demakdir, u odamzodni ezgu amallarni bajarishga undaydi, har birimizni yaxshilik va tinchlikka chorlaydi, haqiqiy inson bo'lishni o'rgatadi"[7.29]. Hammamizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi aholisi son jihatiga ko'ra ikkinchi guruhda kiradi, ko'p millatli mamlakatlar qatoriga kiradi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida 130 dan ortiq elat va millatlar vakillari yashab kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi aholisining 75 foizdan ortig'ini o'zbeklar tashkil qiladi. Millatlarning urf-odatlarini bilan birga o'z qadriyatlarini ham bor. Respublikamiz ko'p millatli mamlakat hisoblanib turli millatlar urf-odatlarini, qadriyatlarini uyg'unlashtirish, ular orasida totuvlik, bag'rikenglikni ta'minlash taraqqiyotni amalga oshirishdan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda mamlakatimizda bu masalaga ya'ni yoshlarda bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirishga mustaqillikning birinchi kunlaridan boshlab katta e'tibor berib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: "Bizning davlatimiz ko'p millatli va ko'p konfessiyali davlat. Bugungi kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandlaridek ahil va inoq yashamoqda. Bu borada, hech shubhasiz, xalqimizga azaldan xos bo'lgan bag'rikenglik an'analari muhim rol o'ynamoqda" [7; 29].

Bu ham yurtimizda istiqomat qilayotgan millatlar va elatlar xavfsizligi, diniy bag'rikenglikka berilayotgan ulkan e'tibordan dalolat beradi. Bugungi kunda Yangi O'zbekiston dunyoga ochiqlik siyosati orqali tanilib, jamiyatimizda sezilarli darajada o'zgarishlar yuz bermoqda. Ushbu islohotlarning pirovard maqsadi mamlakatimizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlarda bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish, erkin fuqarolik jamiyatini shakllantirish, shu orqali farovonlik va adolatni ta'minlashdan iborat. Bunday ulug'vor maqsadlarga erishishda, avvalo, yoshlarning tarbiyasiga alohida e'tibor qaratish, ayniqsa, ularning bag'rikenglik madaniyatini yuksaltirish muhim hisoblanadi. Yoshlar madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan bag'rikenglik madaniyati ham islohotlarimizning samaradorligiga, yurtimizning dunyoga ochiqligiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi mazmundorligi va ahamiyati, biz yashayotgan murakkab davrning eng dolzarb mavzularini qamrab olganligi bilan ajralib turadi. Jumladan, Prezidentimiz o'z nutqida, dunyoda terrorizm tahdidlari, ayniqsa, so'nggi yillarda kuchayib borayotgan ularga qarshi asosan, kuch ishlatish yo'li bilan kurashish usuli o'zini oqlamayotgani, bu borada ko'p hollarda tahdidlarni keltirib chiqarayotgan asosiy sabablar bilan emas, balki ularning oqibatlariga qarshi kurashish bilangina cheklanib qolinayotganligiga e'tibor qaratadi. BMTning Oliy minbaridan turib butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatiga ega ekanligini bildirib, bizning muqaddas dinimizni zo'rovonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz, deb islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarini asrab-avaylashga da'vat etishini ta'kidladi, yurtboshimiz BMT Bosh Assambleyasining "ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish taklifi bilan chiqdi[9].

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, "Bag'rikenglik - o'zbek xalqining buyuk fazilati", "O'zbekiston - bag'rikeng diyor", "O'zbekiston-umumiy uyimiz", "Vatan yagonadir", kabi iboralar bejizga aytilmaydi. Bu g'oyalarni amalga oshirish shu yurtda yashayotgan har bir insonning hayotida mustahkam o'rin egallaydi.

Mamlakatimizdagi yoshlarda bag'rikenglik madaniyatining rivojlanish tendensiyalarini va dinamikasini hamda bu jarayonda mavjud muammolarni muntazam ravishda tahlil qilib borish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni bartaraf qilishga qaratilgan aniq amaliy takliflarni ishlab chiqishni amalga oshirish maqsadida "Baynalminal" madaniyat markazida muntazam ilmiy anjuman va konferensiyalar tashkil qilish maqsadga muvofiq.

Foydalangan adabiyotlar

1. Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi. 3-moddasining 1-bandi.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
3. Пахрутдинов.Ш. "Тахдид" тушунчаси: назария ва амалиёт. –Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1998.

4. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016.
5. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. – T.: Sharq, 1999.
6. Mirziyoyev Sh.M. Islom hamjihatligi: O'zbekiston va Ozarbayjon misolida" mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga. – Toshkent shahri. 2017-yil. 18-oktyabr // Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. – T.: O'zbekiston", 2018. – B. 455.
7. Mirziyoyev Sh. Ta'lim va ma'rifat-tinchlik va bunyodkorlik sari yo'l. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. –T.: O'zbekiston, 2017.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqi. "Adolat", 2017-yil, – № 24. – B. 1-2-3.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi // "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil 20-sentyabr.

Nashrga prof. S.Choriyev tavsiya etgan

ҚОРАҚАЛПОҚ ЗАРГАРЛИК БУЮМЛАРИНИ НОМЛАШДА СЕМАНТИК ЁНДАШУВ

Кудайбергенова Д.А. (ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар
илмий тадқиқод институти)

Аннотация. Мақолада муаллиф томонидан қорақалпоқ халқи заргарлик буюмларининг номланиш хусусиятларига тўхталиб ўтилган. Аёллар безаниш буюмлари таснифлаш ва ҳар бир таснифланган тақинчоқ нега айнан бундай номланади? Мазкур саволга жавоб мақолада асосий олти бўлим томонидан очиб берилган. Безаниш буюмларини номлашда семантик маънолар, мазмунлар катта аҳамият касб этади. Тақинчоқларни бундай мезонлар билан номлаш қорақалпоқ халқи заргарлари орасида азалдан мавжуд бўлиб, бундай услубдаги номланишлар қўшни халқлар маданияти да ҳам учрайди.

Таянч сўзлар: заргарлик буюмлари, тақинчоқ атамалари, материал, шакл, анъана, ёш градацияси.

Аннотация. В статье автор затронул особенности наименования украшений каракалпакского народа. Классификация женских украшений и почему каждое классифицированное украшение названо именно так? Ответ на этот вопрос раскрывается в статье шестью основными разделами. Смысловые значения и содержание имеют большое значение при наименовании декоративных предметов. Наименования украшений по таким критериям существовала у ювелиров каракалпакского народа издавна, и этот стиль наименования встречается и в культуре соседних народов.

Ключевые слова: украшения, ювелирные термины, материал, форма, традиция, возрастная градация.

Annotation. In the article, the author touched upon the peculiarities of the name of the decorations of the Karakalpak people. Classification of women's jewelry and why is each classified jewelry named that way? The answer to this question is revealed in the article in six main sections. Semantic meanings and content are of great importance when naming decorative objects. Jewelers of the Karakalpak people have been naming jewelry according to such criteria for a long time, and this style of naming is also found in the culture of neighboring peoples.

Keywords: jewelry, jewelry terms, material, form, tradition, age gradation.

Ҳар бир халқ у ёки бу тарзда фарқ қилиб турадиган бинобарин бошқасига ўхшамайдиган давлатда яшаб, ўзининг мавжудлиги билан бошқа бир халқ ифода этмайдиган ўз идеясини акс эттиради. Шунинг натижасида ҳар бир халқ ўзининг моддий, маданий бойликларига эга бўлади. Бундай моддий бойликлар қаторига зеб-зийнат буюмларини киритиш жуда ўринли. Демак, ҳар бир халқ, миллат ўзининг тафаккури, шакли, яшаш тарзи, хатти-ҳаракати, кийиниши, безак буюмлари ва бошқа хусусиятлари билан бошқа халқлардан фарқланади. Қорақалпоқ халқида санъат даражасига чиққан ва ўзининг бетакрорлиги билан ажралиб турувчи соҳа - заргарликдир. Булар орасида қорақалпоқ халқи аёлларининг зеб-зийнат турлари бошқа халқлардан ҳар томонлама фарқланади. Улар нафақат хилма-хил, балки ранг-баранглиги билан ҳам бир-биридан

ажралиб туради. Бизнинг аждодларимиз заргарлик буюмларини яшаш, тўплаш, тўй-ҳашамларда тақишни, безанишни ўзларига эп кўришган. Улар орасида асосан аёллар зеб-зийнатлари ҳамиша мураккаблиги билан диққатни тортади.

Қорақалпоқ заргарлик буюмлари орасида асосан аёллар зеб-зийнатлари ҳамиша мураккаблиги, шаклларнинг хилма-хиллиги билан диққатни тортиб келган. Уларнинг тақилиш хусусияти шундан иборатки, асосан инсон танасининг ҳаётий муҳим жойларига тақилган. Бу ўз навбатида магик ва ҳимоя хусусиятларини акс эттиради. Қорақалпоқ аёллар заргарлик буюмларини тақилиш хусусиятига қараб 3 тоифага ажратиш мумкин:

Бош безаниш буюмлари – бош, қулоқ, бурун, сочларни безашга мўлжалланган тақинчоқлар: *аребек, зирак, шашбаў, тақинчоқлари* киради.

Кўкрак олди безаниш буюмлари – бўйин қисми, кўкрак олди, бел қисмларини безашга мўлжалланган тақинчоқлар: *айшық, ҳайкел, тумар, шартўйме, айры тўйме, жалтақ тўйме, илгек тўйме, қарсы илгек, гилтишалғыш, өнирмоншақ* тақинчоқлари киради. (бу тур тақинчоқлари асосан кийимга тақилган)

Қўл безаниш буюмлари – бармоқлар ва билакларни безашга мўлжалланган тақинчоқлар: *узук ва билакузуклар* айнаи ушбу турга мансуб тақинчоқлар сирасига киради.

Мазкур кўринишда қорақалпоқ аёллари заргарлик буюмларини таснифлаш бир катор олимлар (1) томонидан илмий тадқиқот қилинган. Бундан ташқари заргарлар томонидан эркалар ва болалар безаниш буюмлари ҳам моҳироналик билан ясалган.

Уқорида келтирилган ҳар бир тақинчоққа ўзига хос ва мос равишда ном берилганлиги бизга маълум. Мазкур тақинчоқларни ўз номи билан аташда маълум бир буюм, шакл, ҳодиса, жараён, урф-одад, дастур, тана аъзоси туртки бўлиши мумкин. XIX аср охири XX аср бошига оид миллий заргарлик буюмлари нега айнан шундай номланади? Бу саволга оид айрим далил ва тахминларни кўриб чиқиш мумкин.

1. Тақинчоқ турларини материалига қараб номланиши. Яъни тақинчоқ қандай материалдан ёки тошлардан ясалган бўлса, айнан ўша ашё номи билан аталади. Мазкур жараёнда кўпинча тури кўп нарсаларнинг бирини биридан фарқланиши кўзда тутилади. Бизга маълум бўлганидек тақинчоқлар мис, бронза, кумуш, олтин металллардан тайёрланади. XIX аср охири XX асрга оид қорақалпоқ халқи тақинчоқлари асосан кумуш материалдан ясалган. Халқ бу материалнинг фойдали хусусиятларига ва унинг жарангдор овози ёвуз руҳларни ҳайдашига ишонган. Баъзи тақинчоқлар олтин материалдан ясаиб, улар тилла сўзи билан ҳам ишлатилади. Масалан: «мис соч тўғноғич», «бронза билагузук», «кумуш зирак», «кумуш ҳайкел» ёки «тилла узук», «тилла аребек». Бундан ташқари тақинчоқларга қимматбаҳо тошлар билан жило берилган ва мазкур давр тақинчоқлари асосан ҳосил тош, феруза, маржон ёки шиша каби тошлар билан безатилган. Қорақалпоқ халқи тақинчоқларида ҳосил тош нисбатан кўп фойдаланилиб, аёллар орасида унинг хусусиятларига ишонч кучли бўлган. «Ким ҳосил тошли узук такса у доимо шодлик ва фаровонликда яшайди» (2: 96) дея ишонишган. Шунинг учун ҳам халқ орасида тақинчоқлар янада кўркамроқ ва қимматбаҳо кўриниши ёки эшитилиши учун тош номлари билан аталган. Масалан: «маржон тошли зирак», «ҳосил тошли айшық», «феруза тошли тумор» номлари бунга мисол. Халқ орасида бу билан боғлиқ иборалар жуда кўп ишлатилади. Масалан: «Бўйнимга ҳосил тошли тумор тақиб олдим, кўз тегмаслиги учун», «Кумуш халолликка дейишади» бу каби иборалар тақинчоқ қийматини янада оширган ҳолда намоён бўлади.

2. Тақинчоқларнинг шакл ва кўринишига қараб номланиши. Аксарият ҳолларда қорақалпоқ тақинчоқлари монументал шакл ва кўринишга эга. Тақинчоқлар формаларига қараб ном бериш айрим ҳолларда заргарнинг ўзи томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Яъни заргарнинг ўзи тақинчоқни маълум бир нарсага қиёслаб ёки ўхшатиб ҳам яратиши еҳтимоли баланд. Мазкур жараёнда геометрик, ўсимликсимон, зооморф ёки маълум бир буюм шакллари асос қилиб олинади.

• Заргарлик буюмларини шакллантириш ва безашда геометрик шаклларнинг ҳиссаси жуда катта. Мазкур шакллар билан қуйидаги тақинчоқларга ном берилганлигини кўриш мумкин: «*жумалақ тўйме*» - юмалоқ шаклдаги тутма, «*атанақ сырға*» - хоч кўринишидаги зирак.

• Ўсимликсимон шакл заргарлик буюмларида кенг фойдаланилиб улар қуйидаги тақинчоқлар номида мавжуд: «*жапырақ сырға*» – япроқ шаклидаги зирак, «*пахтагүл сырға*» – пахта гули кўринишини ифодаловчи зирак, «*ғозалы аребек*» - ёнғоқ шаклидаги бурун тақинчоғи.

• Нафақат шакл ва кўриниш балки ҳимоя ва сеҳр хусусиятларини ўзида жамлаган айрим тақинчоқлар зооморф шакллари билан номланиб келинган. Масалан: «*бақа тўйме*» - қурбақа кўринишини олган тугма ёки «*бақа сырға*» - қурбақа шаклидаги зирак, «*қус тумсуқ жузук*» - қуш тумшуғини ифодаловчи узук, «*жылан бас билезик*» - илоннинг боши кўринишидаги билагузук каби тақинчоқларни кўрсатиш мумкин. Бу ўринда айтиб ўтиш жоизки қорақалпоқ халқида илон боши билан безалган тақинчоқлар кучли ҳимоя хусусиятига эга.

• Заргарлик буюмларни номлашда самовий рамзларнинг тасвири қўлланилган ҳолатлар ҳам мавжуд. Бунга мисол тариқасида қуйидагиларни келтириш мумкин: «*жұлдыз сырға*» - юлдуз шаклидаги зирак, «*ай сырға*», «*айбалдақ сырға*» - ой шаклидаги зираклар, «*айшиқ*» - кичкина ой маъносидаги аёллар ва болалар тақинчоғи, «*нуришашар*» - нур сочар маъносини берувчи зирак.

• Маълум бир буюм (предмет) номи билан тақинчоқларни номлаш ҳар томонлама қулайлик туғдиради. Масалан: «*қоңыраўлы сырға*» - қўнғироқ предмети билан номланган зирак, «*тенгели моншақ*» - ҳақиқий муомаладаги тангалардан ясалган тақинчоқ тури, Бу услубдаги номланиш кўпчилик Ўрта Осиё халқлари тақинчоқларида мавжуд. Масалан: тожик халқида «*найча*» - най кўринишидаги соч безаги, туркман халқида «*ок-яй*» - камон ва унинг ўқи кўринишидаги болалар тақинчоғи, қозоқ халқида «*отаў жузук*» - тепаси ўтов шаклида ясалган аёллар узуги.

3. Бажарадиган вазифасига қараб тақинчоқ турларининг номланиши. Ҳар битта тақинчоқ аёлга эстетик гўзаллик беришдан ташқари оддий ҳаётда маълум бир вазифани бажариб борган турларини ҳам учратиш мумкин. Аслини олиб қараганда тақинчоқларнинг вазифаси жудаям кўп, бу вазифаларни бажарувчи айрим тақинчоқларнинг номланиши ҳам ўз вазифаси билан боғлиқ. Масалан: «*гилтишалъыш*» аёллар сандиқларининг калитларини илиб қўйиш учун мўлжалланган. «*Қарсы илгек*» бу тақинчоқнинг вазифаси кийимни олд қисмини бир бирига маҳкамлаб қўйиш. «*Шашибаў*» сочни йиғиб, боғлаб ихчам ҳолатга келтириш вазифасида фойдаланиладиган аёллар тақинчоғи. «*Муҳур узук*» - амалдор ёки савдогарлар муҳр сифатида фойдаланган эркаклар узуги. Улар маълум бир вазифага эга бўлиши билан бир қаторда аёллар ва эркаклар зеб-зийнатлари қаторидан ўрин олган.

4. Тақинчоқларнинг тана аъзоси билан биргалликда номланиши. Тақинчоқларни ўз ўрнида кийимга тақадиган ва тана аъзоларига тақадиган тақинчоқлар сифатида ажратиш мумкин. Мазкур тур тақинчоқлари айнан тана аъзосига тақилиб ва улар номи билан аталади. Масалан. «*билагузук*» - демак бу тақинчоқ тури билакка тақилганлиги сабаб айнан шу номни олган. «*Оңирше*» - каштачилик услуби билан аралашиб кетган ўнгирига тақиш учун мўлжалланган тақинчоқ тури. «*Өңирмоншақ*» - аёллар тақинчоғи ҳам ўнгири – тана аъзоси билан боғлиқ. Бу атама В.В. Радлов луғатида «онгулук» аёллар ўнгирига тақадиган нақшли безаниш буюми деб келтирилган (3). «*Мойынтумор*» - бўйинга тақилганлиги учун бу ном билан аталганлигини кўришимиз мумкин. «*Кўзмунчоқ*» - оқ, қора ёки кўк қора тусда бўлиб инсон кўзи билан аталиб келинади. Ўзбек аёллари тақинчоқлари орасида ҳам бундай номланишга мисоллар жуда кўп: «*кўкрактумор*» - бўйиндан осилиб кўкракка тўшиб тақилган, «*томоқча*» - томоқ қисмига тақилган бўлса, «*манглайтўзи*» - пешонага тақилган тақинчоқ ёки «*тилла қош*» - инсоннинг қоши шаклидаги пешона безаги. Бундан ташқари тақинчоқларга қўндирилган ҳар хил қимматбаҳо тошлар ҳам «қас», «көз» атамалари билан номланиши бизга маълум. Ҳаммаси инсон танасидаги тақилиш жойи билан номланганлигини кўриш мумкин. Тақинчоқларни бундай номлаш бир томондан қулайлик яратса иккинчи томондан аниқлик киритади.

5. Урф-одат, анъана ва маросим, билан боғлиқ тақинчоқ турларининг номланиши. Улар асосан катта маросимнинг кичик бир қисми бўлиб, лекин ўша дастур амалга ошганлигининг яққол далили сифатида ҳизмат қилади. Масалан: Ёш келин

куёвнинг никоҳ маросими, маросимнинг кичик ва аҳамиятли бир қисми сифатида, албатта, «никоҳ узуги» олиб қаралади. Бу эса ҳозирги кунда оила қурганликнинг рамзий белгиси маъносини англаиб маросим номи билан аталиб келинади. Қорақалпоқларда тўй олди маросимларига тегишли «сырга салыў» дастури мавжуд бўлиб, дастурнинг маъноси ёшларнинг фотиҳа тўйи ҳисобланади. Ёки икки тамойил, икки оиланинг мустаҳкамланиши маъносида ғарбий Козогистон халқи урф-одатларида кенг тарқалган, келиннинг онаси бўлажак кудасига «қудагай жүзик» совға қилиши, тақинчоқ номи билан аталган дастур ҳисобланади (4: 100).

6. Ёшга доир тақинчоқ турларини номлаш. Заргарлик зеб-зийнатларини тайёрлашда кўпинча уларни ишлатувчи шахсларнинг ёшлари ҳам инobatга олинади. Аёл кишининг жисмоний ривожланиб бориши билан параллел равишда унинг ҳаётий кўникмалари, қобилияти, оила ва никоҳ каби барча соҳалардаги тажрибалари инobatга олинади. Ваҳоланки, аёллар ҳаётидаги барча ўзгаришлар, ижтимоий ва оилавий аҳволи, ёш ўзгаришлари ўнинг заргарлик буюмларида ҳам акс етган (2: 95). З. Алиева маълумотларида аёллар тақинчоқларининг ёш градацияси 14-18 ёшгача бўлган қизлар тақинчоқлари, келин ва ёш келинчак (биринчи фарзанди туғилишидан олдин) даври тақинчоқлари ва фертил ёшдаги аёл (45 ёшгача) тақлидда ўрганиб чиқилган (5: 40-41). Аёл киши ёшни назарда тутган ҳолда тақинчоқларни номлаш халқ орасида сийрак учраб туради. Масалан: «қиз ҳайкел», «қыз билезик», «кемпир жүзик» - нақшли, тош кўндирилмасдан катта ёшдаги момолар учун ясалган узук.

Хулоса ўрнида қуйидагиларни кўриб чиқиш мумкин:

1. Тақинчоқларнинг хилма-хил турлари мавжуд, улар эстетик, магик, химоя-халоскорлик хусусиятларини ўзида мужассамлаштириб келган.

2. Тақинчоқлардаги шакллар, нақшинкор безаклар ва рамзий белгиларда аждодларнинг эътиқоди, атроф-муҳит ҳақидаги мифологик қарашлари, табиат ва моддий олам билан боғлиқ тасаввурлари ўз ифодасини тошган.

3. Тақинчоқларни номлашда семантик ёндашув унинг қийматини, халқнинг ўзига ҳос ва ноодатий хусусиятларини акс эттиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алиева З. Ж. Женские ювелирные украшения Каракалпаков XIX начало – XX вв. дисс. канд. иск. наук. – Ташкент, 2004. – С. 168.
2. Сейтназарова И. Зайрова Қ. Қарақалпақ тилиндеги тағыншақ атамалары. – Нукус, 2020. – Б. 78.
3. Алламуратов А. Мэнги мийрас. – Нөкис: Билим, 1993. 92 б.
4. Жданко Т.А. Этнография Каракалпаков. (XIX начало XX века). – Ташкент: Фан, 1980. – 203 с.
5. Пирназарова А. Зергерлик өнери // Эмиўдарья. – Нукус, 2021. №6.
6. Чвырь Л.А. Таджикские ювелирные украшения: Материалы к историко-культурному районированию Таджикистана. – М.: Наука, 1977. – 125 с.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I. 2-бөлим. – СПб, 1893.
8. Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений // Советская этнография, 1991, – № 1. – С. 8.
9. Алиева З. Ж. Женские ювелирные украшения Каракалпаков XIX начало – XX вв: Диссертация. 2004. – 168 с.

Нашрга проф. С.Чориев тавсия этган

ШАРҚ ФАЛСАФАСИДА “УСТОЗ-ШОГИРД” МУНОСАБАТЛАРИ ОРҚАЛИ КОМИЛЛИККА ЭРИШИШ МАСАЛАСИ

Эшпулатов И. С. (БухДУ)

Аннотация. Ушбу мақолада Шарқ фалсафий тафаккурида комил инсон тўғрисидаги қарашлар устоз-шогирд муносабатлари орқали амалга оширилишига доир таълимотлар илмий-фалсафий жиҳатдан таҳлил этилган.

Таянч сўзлар. Фаробий, Ибн Сино, Ғаззолий, устоз-шогирд, комиллик, камолот, шахс, ўзликни англаш, ақл, рух, тасаввуф.

Annotation. In the following article the scientific philosophical views on the relations master disciple as per weltanschauung of the Oriental philosophical heritage leading to perfect man.

Key words: *Farabi, Ibn Sina, Ghazali, master, disciple, perfection, person self cognition, reason soul, Sufism.*

Аннотация. В данной статье проанализируется научно-философские аспекты учений философского мышления Востока об совершенстве человека по отношению наставника-ученика.

Ключевые слова: *Фараби, Ибн Сина, Газали, наставник, совершенство, личность, самосознание, разум, душа, суфизм.*

Аслида том маънодаги “Комил инсон” сиймолари сифатида Аллоҳ таолонинг 99 гўзал “Асмоҳусна” исмлирини ўзида намоён қилганлиги, пайғамбарлар ва Расулulloҳ-с.а.в! саҳобаи чаҳориёрлар, азиз авлиёлар, мислсиз барийят, илм-фан даҳолари халқимиз анъанаси, бой илмий-фалсафий мероси, бадийийати, ахлоқий тафаккурида кўплаб буюк шахслар, мутафаккирлар, уларнинг дурдона асарлари доимо бор эди ва улар тўғри йўл-хидоят йўлини кўрсатар, ҳақиқат комилликка етаклаб, ундаб келар эди ва ҳозир ҳам шундай.

Аввало, янги инсон шахсини тарбиялаш муаммосини ҳал қилишда “Устоз-шогирд” муносабатлари талқинининг ўзига хос вариантини ишлаб чиққан араб-мусулмон тафаккурининг ролини ва шунга мос равишда, “Устоз-шогирд” муносабатларини талқин қилишнинг ўрни ва ролини кўрсатиш зарур. Янги жамият “Инсон ҳақидаги фалсафий таълимот ҳақиқий одамларни ўз-ўзини такомиллаштиришга чорлайди. Бинобарин, у педагогик, тарбиявий турткини ўз ичига олади ... Шунинг учун, инсон фалсафий таълимотининг (айниқса, биз идеал ёки Комил инсон ҳақида гапирадиган нуқталарда) тарбиявий функцияси бундан ташқарида эмаслигини таъкидлаш мумкин. таълимот, у аллақачон ишлаб чиқилган ва “нурга киритилган” бўлса, унга ташқаридан киритилмайди, балки унинг моҳиятини ташкил қилади” [1:8].

Форобий ўзининг “Фозил одамлар шахри” рисоласида устоз ва шогирд ўртасидаги муносабатларда шахс, жамият, билим, турмуш тарзи ва қадриятлар тизими ҳақидаги қарашларининг амалий тимсолини топишга ҳаракат қилган. Форобий учун ибратли шахс, идеал ва устоз шахар ҳукмдори, эзгу фазилатларга эга бўлиши керак бўлган имом эди. Имом илм тарғиботига масъул бўлиши, ўзи ҳам илмни севиши, ҳам Устоз, ҳам Шогирд бўлиши керак эди. Шарқшунос Э.А. Фролова шундай таъкидлайди: “Мукамалликка эришиш учун билим олиш керак, лекин одам уни ўз-ўзидан қабул қила олмайди, фақат тегишли туғма қобилятга эга бўлган одамлар – пайғамбарлар бунга қодир. Оддий одам эса билимли бўлиши керак, унга устоз керак” [2:142]. “...“муаллим ва толиб” муносабати доирасида мукамал билимларни очиб бериш мумкин эди, чунки бу муносабатлар ҳам таълимотни чуқурлаштириш, ҳам ойдинлаштириш учун зарур бўлган қўшма борлиқ шаклида таъминланган. Бундан ташқари, бирга бўлиш натижасида алоҳида ишонч, ёрдам пайдо бўлди. Шарқ перипатизмидаги “инсон ал-комил” таълимоти таълимот маъносини чуқурроқ англашга олиб келди” [3:28-29].

“Шунчалик муҳим ва долзарб масалаларда устоз ва тарбиячи ҳукмдор бўлиб, у шахарни унинг барча қисмлари ўзаро келишиб, одамлар бир-бирларига пок моҳиятларни ўйлаб, бахтга эришишда ёрдам берадиган тарзда тартибга солишга интилади. Азалий Зот меҳрибон ва маҳбуб бўлганлиги сабабли, Оллоҳ томонидан кўрсатма берилган Ҳукмдор фуқаролар билан муомала қилади, асосан ишонтиришга мурожаат қилади, қолаверса, уларнинг руҳини даволайди, бу эса ўз иродасига эркин, ихтиёрий ва онгли равишда амал қилишга сабаб бўлади” [4:42].

Шарқ перипатетик фалсафасида Биринчи Мавжудликнинг ўзи мукамалликдир, Биринчи Мавжудлик маконидаги ҳамма нарса энг юқори руҳий энергиялар – севги энергиялари устида яратилган ва яхшилик келтиради. Бундан кўринадики, ривожланишнинг умуминсоний тамойили бор ва баркамол ўсиш фақат комиллик нуқтаи назаридан юқорироқ мавжудотлар тарбияси остида бўлиши мумкин. Инсоннинг онги ҳам, унинг шахсияти ҳам индивидуал Устоз, инсоннинг маънавий йўлбошчиси ғамхўрлигида ривожланади, ана шундай маънавий устоз, устознинг ғамхўрлигида инсон ўз ақлини ҳам, шахсиятини ҳам ривожлантиради.

Шахснинг ривожланиши икки босқичга бўлинади: инсоннинг ўлик мавжудлиги босқичи; инсоннинг ўлмас, абадий мавжудлиги босқичи.

Инсоннинг ўлик шахсининг асосини унинг ўлик ақли – жисмоний танаси билан бирга мавжуд бўлишни тўхтатадиган инсоннинг руҳий танаси ташкил қилади. Инсоннинг ўлмас шахсиятининг асосини Руҳ – инсоннинг ўлмас ақли ташкил этади. Инсоннинг руҳи – унинг ўлмас ақли ва инсоннинг ўлмаслигининг асоси инсон ва унинг Устоз, устознинг биргаликдаги фаолияти билан шаклланади. Инсоннинг ердаги ҳаётидаги асосий ва ягона муҳим вазифаси унинг ўлмас Руҳини шакллантириш ва унинг шахсиятини мавжудликнинг иккинчи ўлмас босқичига ўтказишдир. Шахснинг ўлмас шахси камолотининг чўққиси – ўзининг ибтидоий, устоzi, устоzi билан шахсий мулоқот қилиш қобилиятига эришишдир.

Тарбиядан мақсад, Форобий фикрича, инсонни эзгу ишларга интилишни рағбатлантириш орқали шу яхшиликка етказишдир. Билим яхши ёки ёмон нима эканлигини тушунишга ёрдам беради. Форобий эзгу фазилатларни тарбиялаш усуллари тизимини таклиф қилган. Агар толиб ўрганиш, ишлаш ва яхши ишлар қилиш истагини намоён қилса, юмшоқроқ усуллар мос келади. Агар шогирд нотўғри бўлса, жазолар жуда оқланади. Аллома тарбиянинг мазмун-моҳиятини дўстона инсон камолотида кўрган. Форобий идеал устоз қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритар экан, гапи фойдали нутққа эга, билимларни узатишни биладиган ва севадиган, таълим ва тарбия олдидаги вазифаларни ҳал этишда тиришқоқ олим ва устоз ҳақида кетаётганини таъкидлади.

“Устоз ва шогирд” муносабатларига ўзига хос талқинни киритган тасаввуфнинг ролини ҳам қайд этиш лозим. Дастлаб тасаввуф, Ж.Тримингем фикрича, ўз тарафдорлари ўртасидаги барча фарқлар билан бирга, Худо билан бевосита мулоқот қилиш амалиёти эди [5:5]. Илк тасаввуфнинг устунларидан бири Абулқосим ал-Жунайд (ваф. 910) “Тасаввуф Худо билан боғловчи риштасиз бўлишдан иборатдир...” [6:231].

Демак, тасаввуф ҳодисасининг кўпқиррали ва кўп қатламлилиги, аввало, кўп сонли диний-фалсафий ва ахлоқий таълимотлар ҳамда уларни ҳаётга татбиқ этишнинг амалий усуллари билан иборатдир. Сўфийлик дунёқарашининг асосини худо ҳақидаги тасаввуфий билиш ғояси ва зоҳидликни тарғиб қилиш ва дунёвий неъматлардан воз кечиш билан боғлиқ бўлган шахснинг ахлоқий камолоти ҳақидаги махсус тушунча ташкил этади.

XIV-XV асрларда аллақачон, устоз (шайх, муршид) ва шогирд (мурид) ўртасидаги алоқага асосланган қатъий ташкил этилган тасаввуфий тартиблар (тарика) шаклланган. Тасаввуфдаги иерархия устозларга – шогирдларнинг шайхларига бўйсунушга асосланган эди. Бу ерда асосий нарса шуки, йўлнинг ўтиши муриднинг ўз саъй-ҳаракати билан муршид-устоз ёрдамида амалга оширилади.

Бу муттасил такомиллаштириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш йўли, Аслият сари ҳаракат ва яширин ҳақиқатни англаш йўли ва ниҳоят, умуминсоний бирлик йўли – маънавий ўлмасликнинг тавҳиди.

“Сўфийликнинг ўзига хос хусусияти муридни (шогирдни) тасаввуфий йўлда етакловчи, уни ҳақиқий, фидойи йўлга йўналтирувчи устоз (пир) ролини эътироф этишдир. Мураббий барча инсоний фазилатларни ўзида мужассам этган, адолат тимсоли бўлган шахс сифатида намоён бўлади. Унга масъул бўлган бундай устозсиз шогирд ҳақиқатни англаш йўлини тўлиқ бажара олмайди, чунки шогирд учун мураббий нафақат намуна, балки мўминнинг яна бир “мен”идир. Охири, устоз ва шогирд ўртасидаги чуқур садоқат ва алоқага розилик орқали “бошқа” бўлишни тўхтатади” [7:75].

Ғаззолий “Диний эътиқоднинг тирилиши” китобида инсоний хулқ-атворнинг янги ахлоқий тамойиллари ва меъёрларини ишлаб чиқишга интилган. Бу китоб ҳам ўзига хос таълим энциклопедиясидир. “Устоз ва шогирд” ўртасидаги боғлиқликка оид Ғаззолий томонидан илгари сурилган фикрларни қуйидаги нуктаи назарлардан келиб чиқиб айтиш мумкин. Биринчидан, Ғаззолий қарашларида тарбия тушунчаси “одамлар қалбидаги ёвуз ва ҳалокатли ахлоқни тузатиш, уларни саодатга етакловчи мақтовли ахлоқ йўлига ўргатиш” [8:23] дан иборат. Ғаззолий учун бу ерда таълим фақат инсоннинг камолотга эришишига ёрдам берадиган воситадир. Шу муносабат билан у: “Билгинки, эзгу ишларни қилишда меҳнат ва меҳнатдан мақсад қалбни ислоҳ қилиш ва унинг ахлоқини яхшилаш учун уни поклашдан иборатдир” [8:43].

Иккинчидан, Ғаззолий таълим-тарбия мақсадларини рўёбга чиқаришда устозни энг муҳим омиллардан бири деб ҳисоблайди, бундан келиб чиққан ҳолда мутафаккир Устознинг вазифасини қуйидагича белгилаб берган: устознинг бурчи - шогирдларга илтифот кўрсатиш - кейинчалик уларнинг маънавий мураббийи бўлиш; устоз шогирдларни тўғри йўлга ўргатиши керак, бу эса билимнинг олий мақсадига эришишга олиб келади; устоз шогирдларнинг индивидуал хусусиятларини ва улар ўртасидаги фарқларни англаб етиши, ҳар бир шогирднинг иқтидори ва ақлий қобилиятларини баҳолаши; ва ниҳоят, Устознинг ўзи ҳақиқий билимларни ўз шогирдларига тўғри етказиш учун билиши керак.

Ғаззолий шу тариқа инсонни ёшлигиданоқ ўргатиш зарурлигини таъкидлаган. Ғаззолийнинг фикрича, боланинг руҳи тарбиячилар, айниқса, ота-оналар муайян педагогик тавсияларга амал қилсалар, керакли шаклга эга бўладилар. Устоз болани ота-онадан қабул қилади ва оилавий тарбия анъаналарини давом эттиради.

Ғаззолийнинг фикрича, ахлоқий тамойил ўз-ўзини тарбиялаш ва доно устозларга тақлид қилиш орқали шаклланади. Интеллект тарбиялангани ва мустақамлангани сари ўз-ўзини тарбиялашнинг роли ошади. Ўз-ўзини тарбиялаш ўз-ўзини кузатиш ва ўз-ўзини билишдан бошланади. Бошқаларнинг қилмишларини кузатиш орқали сиз ўзингизнинг камчиликларингизни кўришингиз ва улар ҳақида ҳукм чиқаришингиз мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Шогирд билимга интилиши керак, чунки тиришқоқликсиз керакли натижага эришиб бўлмайди. “Шогирдлар Йўл топиш учун Устозни излашарди. Аммо кўпинча улар бирини ёки бошқасини топа олмасдилар. Шогирдлик ва таълимотнинг маъноси изловчининг қалбида эди. Устоз ҳаммага билим бермасди, бундан ташқари, уни Шогирднинг ўзи Устознинг ишларидан, сўзларидан, сукунатидан топиши керак эди. Агар у ҳақиқатан ҳам бу илм ва йўлни хоҳласа, у хоҳлаган нарсасига эришади. Шундай қилиб, шогирднинг тайёргарлиги сўфий устозлари томонидан тез-тез текширилган. Бу ҳақда Ғаззолий, Жалолиддин Румий ва бошқалар ёзадилар. Шогирд таълим мазмунини англаб олишдан аввал, алоҳида сабр билан ҳар бир мақомнинг маъносини эгаллаши керак. Мақомлар ўз-ўзини англаш учун хизмат қилган.

Ўрта аср рисолаларида файласуфлар кўпинча кўзгуга мурожаат қилишади: “Комил инсон ойнага ўхшайди”, деб таъкидлайдилар. Кўзгу тезислари мутафаккирлар орасида пайдо бўлган, чунки улар уни комил инсон, устоз Муҳаммад билан такрорлаганлар.

Айтилганлардан шундай тахмин қилиш мумкинки, инсон комил бўлиш учун Ҳақиқатни кўриш ва демак, ибтидоий Зотга яқинлашиш керак. Бинобарин, руҳий йўл – тариқат орқали нафс ва тафаккур “Мен”нинг Илоҳий нарсага айланиши амалга ошади: “Тасаввуфнинг мақсади илоҳийликни акс эттирувчи кўзгу бўлмиш Комил мавжудотларни етиштиришдир. Зеро, тасаввуфда комил тариқатгина комил инсондир. И.Шоҳ “Тасаввуф” китобида таъкидлаганидек: “... онгли ва жонли фаолият бўлгани учун сўфийлик эскирган ва нопок анъаналар билан боғлиқ эмас. Бугун яшаётган ҳар қандай сўфий ўтмиш ва келажакнинг барча сўфийларини ифодалайди. Маълум миқдордаги казармалар ҳар доим мавжуд ва ўлмас анъана бу сонни кўпайтирмайди, бу доимий бўлиб қолади” [9:109]. Бу гапда дастлаб “учрашув” маъносини билдирган “барака” атамасига эътибор қаратсак, барака ҳам нарсаларнинг асл моҳиятига кириб боришга ёрдам берувчи тасаввуфий маънога эга бўлиб, бевосита Устоздан Шогирдга – шу ҳолатга ўтади. Гипноз ва телепатик алоқани ифодалаш учун кўпроқ мос келади.

Сўфийнинг маънавий йўлида икки хил тасаввуфий ҳолатлар ажратилади: барқарорроқ, мурид-сўфийнинг ўзи саъй-ҳаракати билан қўлга киритилган ва у томонидан бошқариладиган – мақом (бекат) – айнан мана шу нарсага эга бўлиш керак.

Таниқли сўфий тадқиқотчиси Ж. С. Тримингемнинг фикрича: “Сўфийлик маросими аллақачон калтакланган йўлга, ҳаётий қоидага айланган, унга амал қилган ҳолда янги муридлар Худо билан бирликка эриша оладилар... У тарбияни ўз ичига олади, бу жараёнда шогирд шайхнинг кўрсатмаларига амал қилади; Ана шу даврда устоз қўлидаги солиқ ўликларни ювувчининг қўлидаги мурдага ўхшайди, деган мақол машҳур бўлди”.

Бундай шароитда Ҳақиқатнинг манбаи комил инсон – мужассамланган пайғамбар Муҳаммад бўлган устоз бўлиб чиқди. Ҳақиқатга мурожаат қилиш эса устозга мурожаат қилишни англатарди.

Тасаввуфнинг буюк нуфузининг комил инсони – Ибн Арабий концепциясида яратилиш мақсади рўёбга чиқди, “дунёда комил инсон бор экан, дунё-ҳамиша мавжуд бўлади”, деб эътиқод қилган файласуф. Муқаддас комил инсонлар Куръонда мавжуд бўлмаган ваҳийларни олишлари мумкин. Авлиёлар иерархиясининг тепасида Муҳаммаднинг ҳақиқати тўлиқ очиб берилган комил тасаввуф туради. Ибн Арабийнинг фикрича, комиллик йўли инсоннинг учта саёҳатини қамраб олади: Бошланғичдан турли оламлар орқали дунёвий дунёга қадар барча одамлар томонидан истисносиз ижро этилади; илоҳийга руҳий саёҳат; ибтидоий борлиқнинг ўзида чексиз саёҳат, чексиз, фақат комил инсонни идрок этиш учун берилган абадий саёҳат [10:124].

Тасаввуф тадқиқотчиси Уилям К. Читик шундай ёзади: “Тасаввуфнинг амалий ёки фаол (амалий) томони бутунлай комил инсонга берилган абадий камолот ҳолатини амалга оширишга қаратилган” [10:138].

Сухравардий устозлигига бағишланган баҳслар қизиқарли ва муҳим: Муридни пайғамбарга тақлид қилиш йўлидан етакловчи шайх-мураббийдир. Айнан у “янги одамни покланиш йўлига олиб боради”. Бу ерда биз кўзгу устоз ва янги бошловчи ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди, деган жуда оқилона тахмин қилишимиз мумкин. Ажам устозда аллақачон акс этган мукамал шахсга кўшилиш учун мураббийнинг барча ҳаракатларини аниқ такрорлаши керак. Демак, сўфий тафаккуридаги ойнага ўхшаш категорияларни ўрганиш инсон камолотининг қиёсий таҳлилини бойитиб, инсоният маданияти ҳақидаги тасаввуларимизни ойдинлаштириши мумкин.

Сўфийлар фикрича, инсон ақл, сезги, тасаввув ёрдамида ҳақиқатга яқинлашади, унинг билиш қобилиятлари битмас-туганмас бўлиб, уларни доимо такомиллаштириб боришга мажбурдир, акс ҳолда унга фақат шакллар, нарсаларнинг моҳияти очиб берилади. Ҳақиқатни билишга интилаётган инсон аввалдан унга эргашувчи устоз танлаб, комиллик йўлига кириши керак.

Тасаввуф тариқатлари амалиёти шуни кўрсатадики, шайхлар сўзсиз бўйсунуш муридларнинг хулқ-атвор нормасига айланган инкор этиб бўлмайдиган ҳокимият эди. Шу билан бирга, сўфийлик камолотга эришиб, белгиланган меъёрларга риоя қилишдан озод бўлган одамларнинг мавжудлигини тан олишга тайёр.

Сўфийлик тариқатларида қадамлар сони уларнинг ижтимоий ва этник-маданий таркибий қисмларига қараб ўзгариб туради. Тасаввуф даражаларини назарий жиҳатдан тушуниб бўлмайди, чунки улар инсоннинг ўзига хос кечинмалари ва дунёқарашлари билан мос келади, шунинг учун уларнинг ҳар бири унинг ҳолати, тажрибасидир.

Хулоса қилиб айтганда, турли ижтимоий-маданий шароитларда комил шахс ҳақидаги сўфийлик тушунчасининг турли шакллари ривожланиб, вужудга келган, аммо уларнинг аксарияти инсоннинг ахлоқий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатганлигини инкор этиб бўлмайди. Тасаввуф камолот тушунчаси туфайли дунёнинг яхлит манзарасини яратди, бу ерда мутлақ ва шахс ўртасида ассосий алоқа ўрнатилади. Умумжаҳон қонунлари инсон ҳаётининг нормасига, шахсий тажриба эса Ҳақиқат сари юксалиш амалиётига айланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сагикызы А. Проблема гуманизма в философии Конфуция // Актуальные проблемы философии и политологии глазами молодых ученых. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФиП МОН РК, 2007. – 240 с.
2. Фролова Е.А. Средневековая арабская философия: проблемы решения. – М.: Восточная литература РАН, 1998. – 180 с.
3. Сейтахметова Н.Л. Проблема Камал (ун) в философии Абу Насра аль-Фараби // Наследие аль-Фараби и мировая культура: материалы Международного Конгресса Наследие аль-Фараби и мировая культура. 28–29 сентября 2000. Гл. редактор А.Н. Нысанбаев. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФиП МОН РК, 2001. – 640 с.

4. Соловьева Г.Г. Учение аль-Фараби о счастье в контексте современного аксиологического дискурса // Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. – Кн. 2. – Алматы, 2006. – 156 с.
5. Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, 1989. – 380 с.
6. Игнатенко А. Зеркало как составляющая спекулятивной парадигматики в арабо-исламской мысли эпохи средневековья. – М.: Восточная литература РАН, 1998. – 165 с.
7. Коянбаева Г.Р. Ценности политической системы аль-Фараби в контексте современной политической мысли арабского мира // Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. – Кн. 2. – Алматы, 2006. – 190 с.
8. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере (Ихиа улумад-дин). Избранные главы. Памятники письменности Востока. XLVII. / Пер. с арабского, исследование и комментарий В.В. Наумкина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 240 с.
9. Шах Идрис. Суфизм. – Москва: Наука, 1994. – 180 с.
10. Смирнов А.В. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). – М.: Наука, 1993. – 240 с.

Наширга проф. С. Чориев тавсия этган

КАМБАГАЛЛИКНИ ҚИСКАРИТИШ ОРҚАЛИ ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ФАРОВОН ЖАМИЯТ ҚУРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Мелибоев А. Н. (Кўқон ДПИ)

Аннотация. Мақолада камбағалликни қисқаритиш орқали Янги Ўзбекистонда фаровон жамият қуриш истиқболлари ва йўналишлари, 2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасида камбағалликни қисқартириш стратегиясини вазифалари ақс этган.

Таянч сўзлар: камбағалликни қисқартириш, аҳолининг эҳтиёжманд қатлами, ижтимоий ҳимоя тизими, темир дафттар, ижтимоий давлат.

Аннотация. В статье отражены перспективы и направления построения благополучного общества в Новом Узбекистане за счет сокращения бедности, задачи стратегии сокращения бедности в Республике Узбекистан на 2022-2026 годы.

Ключевые слова: борьба с бедностью, малообеспеченное население, система социальной защиты, железная тетрадь, социальное государство.

Abstract: The article reflects the prospects and directions of building a prosperous society in New Uzbekistan by reducing poverty, the tasks of the strategy for reducing poverty in the Republic of Uzbekistan in 2022-2026.

Key words: poverty alleviation, needy population, social protection system, iron notebook, welfare state.

Янги Ўзбекистон – демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасида умумэтироф этилган норма ва принципларга қатъий амал қилган ҳолда, жаҳон ҳамжамияти билан дўстона ҳамкорлик тамойиллари асосида ривожланадиган, пировард мақсади халқимиз учун эркин, обод ва фаровон ҳаёт яратиб беришдан иборат бўлган давлатдир.

Янги Ўзбекистонни “ижтимоий давлат” тамойили асосида қуриш мақсад қилиб олинган. Ижтимоий давлат бу, энг аввало, инсон салоҳиятини рўёбга чиқариш учун тенг имкониятлар, одамлар муносиб ҳаёт кечиришига зарур шароитлар яратиш, камбағалликни қисқартириш, демакдир¹.

Янги Ўзбекистонни ўз ҳаётидан рози, бахтли инсонлар мамлакатига, ҳар томонлама ривожланган ижтимоий маконга айлантириш ушбу йўналишдаги ислохотларимизнинг асосий мақсадидир. Биз ушбу жаҳодаги эзгу ишларимизни давом эттириб, ижтимоий адолат тамойили асосида аҳолининг ёрдамга муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлаш, камбағалликни бартараф этишни давлат сиёсати даражасига кўтардик², деган эди Президентимиз.

Давлат раҳбари бугун Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси жадал амалга ошираётганини таъкидлади. Унинг сўзларига кўра, Янги Ўзбекистон:

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2021. – Б. 199.

хар бир фуқаронинг ҳаётини янада яхшилаш мақсадида давлат хизматларидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар берадиган;

одамлар ўз муаммолари ҳақида очиқ гапириши ва уларнинг ечими учун биргаликда ҳаракат қилишларига барча шароитлар мавжуд бўлган;

ҳамма учун адолатни сўзсиз таъминлаш имкониятини берадиган ҳамда фуқаролари ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенг бўлган;

тадбиркорликнинг ривожланиши учун зарур шароитлар яратилган давлатдир.

«Бир сўз билан айтганда, Янги Ўзбекистон деганда, ҳар бир фуқароси учун ғамхўрлик қиладиган, очиқ ва адолатли жамият ҳам тушунилади», — дея таъкидлади президент¹.

Мамлакатимиз етакчиси барча давлат органларини халқ билан мулоқот қилиш ва маслаҳатлашишга, фуқароларнинг фикр-мулоҳазаларини инобатга олишга ҳамда ижтимоий яқдилликка эришишга сафарбар этиб, жамият билан мулоқотининг шундай шаклини йўлга қўйди ва уни муваффақиятли амалга ошириб келмоқда.

Ҳозирги вақтда шундай ноёб тизим яратилдики, Президентимиз Мурожаатномасининг мазмуни барчамиз учун давлат раҳбарининг мавжуд муаммоларга нисбатан нуқтаи назарлари йиғиндиси эмас, балки жамиятимиздаги барча долзарб масалалар ва муаммоларни қамраб олган, шу билан бирга, давлат ва жамиятни барқарор ривожлантиришга хизмат қиладиган кенг қўламли вазифалар белгилаб берилган яхлит дастурий ҳужжатга айланди. Биз айнан Президентимиз Мурожаатномалари орқали жамиятимизни жипслаштиришга, жамоатчиликнинг, фуқароларнинг ва манфаатлар гуруҳларининг хоҳиш-истакларини энг юқори даражада ҳисобга олишга эришиш йўлидаги муҳим қадамларни ташлашга муваффақ бўлдик².

Дарҳақиқат, муҳтарам Президентимиз Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январь куни Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида республикамызда камбағалликни қисқартиришни ечими кутаётган долзарб масала сифатида кун тартибига олиб чиқилди. Бу борада, Давлатимиз раҳбари шундай ўзига хос ёндашувни илгари сурдики, унга кўра “Камбағалликни камайтириш ойлик ёки нафақа миқдорини кўпайтириш, ёппасига кредит бериш, дегани эмас. Бунинг учун, энг аввало, аҳолини касбга ўқитиш, молиявий саводхонлигини ошириш, одамларда тадбиркорлик ҳиссини уйғотиш, инфратузилмани яхшилаш, фарзандларини ўқитиш, сифатли даволаниш, манзилли нафақа тўлаш тизимини жорий қилиш керак”³. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлигининг ташкил этилиши эса айнан ушбу вазифаларни ижросини тизимли таъминлашда амалий қадамгина бўлиб қолмасдан, юртимизда камбағалликни қисқартириш борасида тарихий институционал ислохотлар амалга ошириляётганининг ёрқин ифодаси ҳамдир.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда бу соҳада қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Биринчидан, Ўзбекистонда камбағалликни қисқартиришнинг институционал асослари яратилиб, камбағалликни қисқартириш масалаларини мувофиқлаштирувчи вазирлик ҳамда ушбу йўналишда илмий-тадқиқот ишларини олиб боровчи илмий марказ ташкил этилди.

Ўтган давр мобайнида мамлакатда бевосита камбағалликни қисқартириш борасида халқаро ташкилотлар (БМТ Тараққиёт дастури, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, ЮНИСЕФ ва бошқалар), молиявий институтлар (Жаҳон банки, Осие тараққиёт банки) ҳамда ушбу йўналишда илғор тажрибага эга мамлакатлар илмий марказлари (Хитой Камбағалликни қисқартириш халқаро маркази) билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилди.

Иккинчидан, пандемия шароитида эҳтиёжманд аҳолини моддий ва номоддий қўллаб-қувватлаш мақсадида жойлардаги тўртта сектор, маҳалла органлари, кенг жамоатчилик вакиллари ҳамда депутатлар билан биргаликда камбағал ва моддий ёрдамга муҳтож оилалар рўйхати - "Темир дафтар" тизими ташкил этилди.

¹ Янги Ўзбекистон деганда, ҳар бир фуқароси учун ғамхўрлик қиладиган, очиқ ва адолатли жамият ҳам тушунилади. 31 август 2022. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/08/31/new-uzbekistan/>

² Исмоилов Н. Янги Ўзбекистоннинг янги истиқболлари. 13 январ 2021. <https://yuz.uz/news/>.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 25 январь, – № 19 (7521).

Мамлакат микёсида “Темир дафтар”га 2,5 миллионга яқин аҳолини ўз ичига олган 594,3 минг оила киритилди. Бугунги кунда кам таъминланган оилаларнинг даромад манбаини яратиш орқали 2,2 миллион киши “Темир дафтар”дан чиқарилган.

Учинчидан, Жаҳон банки ва БМТ Тараққиёт дастури каби халқаро ташкилотларнинг таклиф ва тавсиялари асосида аҳолининг минимал истеъмол харажатлари қийматини ҳисоблаш тартиби амалиётга жорий этилмоқда. Мазкур услубиёт Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда муҳим дастаклардан бири бўлиб, ижтимоий стандартларни белгилашда фойдаланилади.

Тўртинчидан, ўрта ва узоқ муддатларда камбағалликни қисқартиришнинг стратегик мақсадларини белгилаш мақсадида, Жаҳон банки ва БМТ Тараққиёт Дастури экспертлари билан бирга “2021—2030 йилларга қадар Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш стратегияси” умумхалқ муҳокамасига қўйилди. Хужжатда республикада камбағалликни қисқартириш учун комплекс ёндашилиб, устувор йўналишлар доирасида чоратадбирларнинг самарадорлигини ошириш назарда тутилган.

Албатта, бугун мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш соҳасида амалга оширилаётган ишлар бу борадаги дастлабки қадамлар ҳисобланади. Бу борада ижтимоий, иқтисодий, маърифий-маданий соҳаларнинг ҳамкорликдаги фаолияти ҳамда амалга оширилаётган ишларнинг шаффофлигини таъминлаш масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этади¹.

Камбағалликни қисқартириш, инсонлар яшаш даражасини ва ҳаёт фаровонлигини ошириш ҳар бир давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида ушбу масалалар давлат раҳбарларининг кўплаб чиқишларида ва халқаро ташкилотларнинг кун тартибида акс эттирилган.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 75- ва 76-сессияларида қилган мурожаатида, айниқса, пандемия даврида ва ундан кейин камбағалликка қарши курашда глобал саъй-ҳаракатларни бирлаштириш зарурлигини алоҳида таъкидлаб ўтди. 2020 йил бошида Президент камбағалликни қисқартириш масаласини давлат сиёсатининг асосий вазифаси сифатида белгилаб берди. Шу мақсадда олдимизга қўйилган вазифаларни самарали бажариш, яъни камбағалликни қисқартириш, инсонлар ҳаёти сифатини ошириш, барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш юзасидан мамлакатимизда амалга оширилган ишлар ва истиқболдаги режаларни дунё ва минтақа экспертлари билан биргаликда муҳокама қилиш ҳамда фикр алмашиш, халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик алоқаларини янада мустаҳкамлаш мақсадида, 2022 йилнинг 26-27 май кунлари Бухоро шаҳрида илк бор “Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш халқаро форуми” ўтказилди.

Ушбу форумда Ўзбекистоннинг навқирон шаҳри Бухорода бутун дунёдан келган иқтисодчилар глобал масала бўлиб турган камбағалликка қарши курашиш бўйича ўз фикрларини алмашишди. Жаҳон тажрибасини ўрганиш билан бир қаторда 2020 йилдан бери давлатимиз раҳбари томонидан камбағалликка қарши курашиш борасида амалга оширилган ишлар ва унинг натижалари ҳам муҳокама қилинди².

Мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш масаласи сўнгги йилларда давлат сиёсати кун тартибидаги энг муҳим масалага айланганлиги, шунингдек, мазкур йўналишда амалга оширилаётган ишлар ва қисқа даврда эришилган натижалар кўпчилик халқаро ташкилотлар ва экспертларнинг Форумга қизиқишини уйғотди.

Соҳа юзасидан мамлакатимизда амалга оширилаётган ҳамда истиқболдаги режалар муҳокамаси ва ўзаро фикр алмашиш мақсадида ташкил этиладиган “Ўзбекистон камбағалликни қисқартириш халқаро форуми”да 250 га яқин қатнашчилар, шу жумладан, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ)га аъзо, кузатувчи ва ҳамкор давлатлар, халқаро ривожланиш институтлари, академик доиралар ва бошқа хорижий мамлакат ва ташкилотларнинг жами 100 дан ортиқ вакиллари иштирок этдилар.

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2021. – Б. 440-441.

² Обид Ҳақимов. Давлат маблағларини самарали йўналтириш бўйича камбағалликнинг кўп мезонли ўлчови жуда ҳам муҳим аҳамиятга эга. 03.06.2022. <https://review.uz/oz/post/>

Хусусан, форумда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури (БМТТД) Бош котиб ўринбосари ва ёрдамчи маъмури Уша Рао-Монари, Жаҳон Банкининг Европа ва Марказий Осиё бўйича минтақавий директори Лалита Мурти, Турк сиёсатчиси, Туркиянинг собиқ Молия ва ғазначилик вазири Лутфи Элван, Жорж Вашингтон университети халқаро бизнес амалиёти профессори Денни Лейпцигер, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти Бош котиби Чжан Мин, Камбағаллик ва инсон тараққиёти бўйича Оксфорд ташаббуси директори Сабина Алкайр, Хитой халқаро камбағалликни қисқартириш маркази директори Лю Жунвеннинг қатнашдилар.

Шунингдек, тадбирда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Ислом тараққиёт банки, Халқаро валюта жамғармаси, ЮНИСЕФ, Франция тараққиёт агентлиги, Осиё тараққиёт банки, БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти, Глобал яшил ўсиш институти каби халқаро ташкилот ва молия институтлари вакиллари иштирок этди.

Камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, шунингдек, ушбу йўналишдаги ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва тадбиркорликка жалб қилиш вазифаларини бажаришда юксак самарадорликка эришилмаганлиги сабабли тегишли аҳоли гуруҳлари билан амалга оширилаётган ишларнинг самарадорлигини янада ошириш вазифаси долзарблигича қолмоқда¹.

Мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш ва эҳтиёжманд оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш борасидаги чора-тадбирларнинг натижадорлигини ошириш ва бунда аҳолининг мақсадли гуруҳини аниқлаш бўйича вазифалар аниқ бир мезон ва услубий ёндашувларнинг ишлаб чиқилишини талаб этади.

Ўз навбатида, ушбу услубий ёндашув ва базани шакллантириш аҳолининг турмуш шароити ва ижтимоий ҳолатини бевосита ўзида акс эттирувчи, яъни уларнинг истеъмол таркиби ва хусусиятлари бўйича реал ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш муҳим аҳамият касб этади².

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хусусан, мамлакатимизда аҳолининг камбағал қатламини аниқлаш услубини амалиётга жорий этиш ва такомиллаштириб бориш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида» 2021 йил 3 февралдаги ПФ-6155-сон ва «Кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш ҳамда камбағаллик билан курашиш кўламини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2021 йил 11 августдаги ПФ-6277-сон Фармонлари ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги томонидан Жаҳон банкининг техник кўмаги асосида минимал истеъмол харажатлари қийматининг дастлабки ҳисоб-китоблари тайёрланганлигини маълумот учун қабул қилиб, Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги, Молия вазирлиги ва Давлат статистика қўмитасининг минимал истеъмол харажатлари кўрсаткичидан камбағаллик мезони (ёки чегараси) сифатида фойдаланиш бўйича таклифига розилик берган³.

Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги қатор халқаро молиявий ташкилотлари билан ҳамкорликда 2022–2026 йилларда Ўзбекистон Республикасида камбағалликни қисқартириш стратегияси лойиҳасини ишлаб чиқди⁴.

Шу билан бирга, қарор билан Ўзбекистон Республикасида камбағалликни қисқартиришнинг устувор йўналишларини белгилаш ва амалга оширилишини мувофиқлаштириш бўйича Республика кенгаши тасдиқланади.

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2021. – Б. 131.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 27.08.2021 йилдаги 544-сон. <https://lex.uz/docs/5606697>.

³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 27 августдаги 544-сон қарори. <https://lex.uz/docs/5606697>.

⁴ Ўзбекистонда 2022–2026 йилларда камбағалликни қисқартириш стратегияси ишлаб чиқилади. 31.05.2022. <https://xabardor.uz/kr/post/>

Қайд этилишича, мазкур қарор лойиҳаси 50 та вазирлик ва идоралар ҳамда маҳаллий ҳокимликлар билан келишилган.

2022–2026 йилларга мўлжалланган мазкур стратегияни амалга ошириш натижасида (2020 йилга нисбатан):

- ЯИМ ўсиш суръатини 1,5 баробарга оширишга;
- Аҳоли жон бошига ЯИМни 1,4 баробарга оширишга;
- Камбағаллик чегарасини амалдаги 440 минг сўмдан 683,2 минг сўмгача кўтаришга (1,6 баробар);
- Ишсизлик даражасини эса 2 баробарга камайтиришга эришилиши назарда тутилмоқда.

“2022-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасида камбағалликни қисқартириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори лойиҳасида стратегияни амалга ошириш доирасида қуйидагилар камбағалликни қисқартиришнинг устувор йўналишлари этиб белгиланди:

- ижтимоий ҳимоя тизимининг инклюзивлигини ошириш, кам таъминланган оилаларни қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг даромадини ошириш ва турмуш шароитини яхшилаш;

- аҳолининг эҳтиёжманд қатлами томонидан таълим тизимининг барча босқичларидан ва соғлиқни сақлаш тизимидан бепул ёки имтиёзли фойдаланиш имкониятини кенгайтириш;

- аҳолининг эҳтиёжманд қатламининг бандлик даражасини ошириш ҳамда уларга меҳнат бозорида юқори даромадли иш ўринларини топишига кўмаклашиш;

- тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш ҳамда аҳоли эҳтиёжманд қатламининг тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш имкониятларини кенгайтириш;

- ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда бевосита камбағалликни қисқартиришга алоҳида эътибор қаратиш;

- муҳандислик-инфратузилма объектларини куриш ва улардан фойдаланишни стандартлаштириш, аҳолининг муқобил энергиядан ва замонавий алоқа коммуникацияларидан фойдаланиш имкониятларини янада ошириш;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик барқарорликка эришишда халқаро стандартларни қўллаш орқали иқлим ўзгаришининг аҳоли саломатлигига салбий таъсирини юмшатиш;

- ижтимоий-иқтисодий соҳаларни эркинлаштиришга қаратилган таркибий ислохотларни давом эттириш орқали макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш.

Ўзбекистон Республикасида камбағалликни қисқартиришнинг устувор йўналишларини белгилаш ва амалга оширишни мувофиқлаштирувчи республика кенгаши ташкил этилади.

Шунингдек, Кенгаш томонидан стратегияни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш учун нуфузли халқаро ташкилотлар, миллий илмий-тадқиқот муассасалари экспертлари ва мутахассислари жалб этилади¹. Бундан ташқари, стратегияга кўра, ушбу мақсадга эришиш учун норасмий ишлаётган 2,5 млн фуқароларнинг бандлигини қонунийлаштириш, уларга ижтимоий қафолат ва имтиёزلардан тўлиқ фойдаланиш имкониятини бериш, хотин-қизлар ўртасидаги ишсизликни икки баравар қисқартириш, 700 минг нафар ишсиз аёлларни давлат ҳисобидан ўқитиш, ногиронлиги бўлган одамлар бандлигини 3 баробар ошириш, Ижтимоий Кодексни қабул қилиш ва бошқа чора-тадбирларни амалга ошириш режалаштирилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2021. – Б. 199.

¹ Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш бўйича 4 йиллик стратегия ишлаб чиқилмоқда. 30.05.2022. <https://xabardor.uz/kr/post/>

3. Янги Ўзбекистон деганда, ҳар бир фуқароси учун ғамхўрлик қиладиган, очик ва адолатли жамият ҳам тушунилади. 31 август 2022. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/08/31/new-uzbekistan/>
4. Исмоилов Н. Янги Ўзбекистоннинг янги истиқболлари. 13 январ 2021. <https://yuz.uz/news/>.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 25 январь, № 19 (7521).
6. Обид Хакимов: Давлат маблағларини самарали йўналтириш бўйича камбағалликнинг кўп мезонли ўлчови жуда ҳам муҳим аҳамиятга эга. 03.06.202. <https://review.uz/oz/post/>
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 27.08.2021 йилдаги 544-сон. <https://lex.uz/docs/5606697>.
8. Ўзбекистонда 2022–2026 йилларда камбағалликни қисқартириш стратегияси ишлаб чиқилади. 31.05.2022. <https://xabardor.uz/kr/post/>
9. Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш бўйича 4 йиллик стратегия ишлаб чиқилмоқда. 30.05.2022. <https://xabardor.uz/kr/post/>

Наширға проф. С.Чориев тавсия этган

ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ-МЕЪЁРИЙ АСОСЛАРИ

Файзиев З.Б. (ЎзМУ)

Аннотация. Ушбу мақолада Миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик демократик жамиятнинг асосий тамойилларидан бири эканлиги, миллатлараро муносабатлар фуқаролар орасида тотувликни таъминлаши, жамиятда табиий равишда учрайдиган ижтимоий фарқларнинг кескинлашувига, ижтимоий низоларнинг юзага келишига йўл қўймаслигини таъкидлайди. Миллатлараро муносабатлар нафақат юртимизда, балки бутун ер юзида ўзаро ҳурмат, бир-бирини тушуниш ҳаётнинг асосий тамойилига айланмоқда.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида мамлакатимизда барча фуқароларнинг маданий ва диний ўзига хослигини таъминлашга, турли-туман маданиятлар ҳамда тилларни сақлаш ва ривожлантиришга қаратилган муҳим қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Бу эса мамлакатимиздаги миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашнинг ҳуқуқий асосларининг яратилишига замин яратди.

Таянч сўзлар: *толерантлик, миллатлараро муносабатлар, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, модда, қонун, чора-тадбир, қарор, фармон, тамойил.*

Аннотация. В данной статье подчеркивается, что межэтническое согласие и религиозная терпимость являются одними из основных принципов демократического общества, что межэтнические отношения обеспечивают гармонию между гражданами, предотвращают обострение социальных различий, естественным образом возникающих в обществе, и предотвращают социальные конфликты. Межнациональные отношения становятся ключевым принципом жизни не только в нашей стране, но и во всем мире, взаимоуважение и понимание.

Следует отметить, что за годы независимости в нашей стране было принято важное законодательство, направленное на обеспечение культурной и религиозной самобытности всех граждан, сохранение и развитие различных культур и языков. Это заложило основу для создания правовой базы для обеспечения межнационального согласия и религиозной толерантности в нашей стране.

Ключевые слова: *толерантность, межнациональные отношения, нормативно-правовые документы, статья, закон, мера, решение, указ, принцип.*

Annotation. This article emphasizes that interethnic harmony and religious tolerance are one of the basic principles of a democratic society, that interethnic relations ensure harmony among citizens, prevent the aggravation of social differences that occur naturally in society, and prevent social conflicts. Interethnic relations are becoming a key principle of life, not only in our country, but all over the world, mutual respect and understanding.

It should be noted that during the years of independence, our country has adopted important legislation aimed at ensuring the cultural and religious identity of all citizens, the preservation and development of different cultures and languages. This laid the foundation for the creation of a legal framework for ensuring interethnic harmony and religious tolerance in our country.

Key words: *tolerance, interethnic relations, legal and normative documents, article, law, measure, decision, decree, principle.*

Миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик демократик жамиятнинг асосий тамойилларидан бири саналади. Бағрикенглик фуқаролар орасида тотувликни таъминлайди, жамиятда табиий равишда учрайдиган ижтимоий фарқларнинг кескинлашувига, ижтимоий низоларнинг юзага келишига йўл қўймайди. Бугун нафақат юртимизда, балки бутун Ер юзида диний бағрикенглик, диний конфессиялараро ўзаро ҳурмат, бир-бирини тушуниш асосий ҳаётий тамойилга айланмоқда.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида мамлакатимизда барча фуқароларнинг маданий ва диний ўзига хослигини таъминлашга, турли-туман маданиятлар ҳамда тилларни сақлаш ва ривожлантиришга қаратилган муҳим қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Бу эса мамлакатимиздаги миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашнинг ҳуқуқий асослари яратилишига замин яратди. Ўзбекистон - кўп миллатли мамлакат. Бугун унинг ҳудудида 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади.

Мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликка, Ўзбекистон ҳудудида яшаётган барча халқлар ўртасидаги дўстликни

янада мустаҳкамлашга қаратилган миллий сиёсат ишлаб чиқилди. 1992 йилда ташкил этилган Байналмилал маданият маркази давлатимизнинг миллатлараро муносабатларга бўлган эътибори ва ғамхўрлиги нишонасидир.

Миллатлараро муносабатларнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилганлигини халқаро қонунларда ҳам кўришимиз мумкин. Жумладан, ЮНЕСКО Бош конференциясининг 1995 йил 16 ноябрда бўлиб ўтган 28-сессиясида “Бағрикенглик тамойиллари тўғрисидаги” Декларация қабул қилинган эди.¹ Шундан буён мазкур сана “Халқаро бағрикенглик куни” сифатида нишонлаб келинади. Бундан кўзланган асосий мақсад дунё халқларини бағрикенгликка, тинчликни асраб-авайлашга ҳамда ижтимоий-иқтисодий фаровонликка эришишга чорлашдир.

Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик тарихий илдиз ва мустаҳкам қонуний асосларга эга бўлиб, булар орасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асослари яратилган. Бу борада сўз борар экан, аввало, Конституциямизга назар ташлаш ўринлидир. Хусусан, Конституциямизнинг 4-моддасида Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлаши, уларнинг ривожланиши учун шароит яратиши зарурлиги, 8-моддасида эса Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этиши, 18-моддасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенг эканлиги² белгилаб қўйилганки, бу халқимизга хос фазилат бўлган бағрикенгликнинг ва миллатлар ўртасидаги ўзаро ҳамжихатликнинг замонавий сиёсий-ҳуқуқий ифодасидир. Бундан ташқари, Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг маданияти, тили, урф-одат ва анъаналари ҳурмат қилиниши қатор қонун ҳужжатларида ҳам акс эттирилган. Масалан, “Таълим тўғрисида”ги қонуннинг “Билим олиш ҳуқуқи” деб номланган 5-моддасида Жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, ҳар кимга таълим олиш учун тенг ҳуқуқлар билан кафолатланади³. Мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қамровли ислохотларда, қабул қилинаётган қонун ва қонуности ҳужжатларда инсон шаъни, эътиқод эркинлиги ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини энг олий кадрят сифатида эътироф этиш ғояси ўз ифодасини топган. Бош Қомусимиз — Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий мақсади ва тамойили ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари, кафолатларини таъминлашга қаратилгани эътиборга моликдир.

Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан қабул қилинган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”нинг бешинчи “Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар”и 5.1 бандида айтилган “Хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш соҳасидаги устувор йўналишлар”,⁴ деб белгиланган.

Миллатлараро ҳамда динлараро бағрикенглик муҳитининг мустаҳкамлиги мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг узвий қисми эканлигини бугунги кунга қадар бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда кўришимиз мумкин. Охирги уч йилликда давлатимиз томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада

¹ <https://religions.uz/news/detail?id=296>.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон” 2012.

³ “Таълим тўғрисида”ги Қонун. Тошкент ш., 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.

такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5046-сон Фармони,¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 15 ноябрдаги “Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5876-сон Фармони,² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 25 декабрь куни “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитаси ҳузуридаги жамоатчилик кенгаши фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 1018-сон қарори³ ҳамда бошқа бир қатор ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони жамиятда барқарорлик, тинчлик ва тотувликни таъминлаш, фуқаролар онгида катта, кўп миллатли ягона оилага мансублик туйғусини мустаҳкамлаш, миллий маданий марказлар ва дўстлик жамиятлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва янада ривожлантириш, хорижий мамлакатлар билан маданий-маърифий алоқаларни кенгайтиришга қаратилган. Хусусан, Республика байналмилал маданият маркази ва Ўзбекистон хорижий мамлакатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқалар жамиятлари кенгаши негизида 2017 йил 25 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитасининг ташкил этилиши муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур Кўмита зиммасига жамиятда миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликни таъминлаш, тинчликсевар сиёсатни, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида эришилган ютуқ ва муваффақиятларни кенг тарғиб қилиш, халқаро ҳамжамият, шу жумладан, чет элдаги ҳамюртларимиз диаспораси билан дўстликни мустаҳкамлашга доир давлат сиёсатини изчил амалга ошириш вазифаси юкланади. Кўмита миллатлараро тотувлик, дўстлик ва ҳамжиҳатлик тамойилларини қарор топтириш, миллатлараро муносабатлар маданиятини ривожлантиришга қаратилган ижтимоий ташаббусларни қўллаб-қувватлаш, мувофиқлаштириш ва рағбатлантиришга доир чора-тадбирларни амалга ошириши, миллий маданий марказларга амалий ва методик ёрдам кўрсатиши, уларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватлаши, миллати, ирқи ва диний эътиқодидан қатъий назар, фуқаролар онгида кўп миллатли ягона оила туйғусини мустаҳкамлаш, “Ўзбекистон — умумий уйимиз” тамойилини амалга ошириш чораларини кўриши назарда тутилган.

Хорижий мамлакатлар билан дўстона муносабатларни, чет элдаги ҳамюртларимиз ва турдош ташкилотлар билан алоқаларни янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда фаолият юритаётган хорижий мамлакатларнинг ташкилотлари ва дипломатик ваколатхоналари, хорижий давлатларда фаолият кўрсатаётган турдош ташкилотлар билан самимий ва ўзаро ҳурматга асосланган алоқалар ўрнатиш ҳамда изчил ривожлантиришга қаратилган ишларни тизимли амалга ошириш вазифалари белгиланган.

Хулоса қилиб айтганда, қайд қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳаётга татбиқ этилиши мамлакатда миллатлараро ва конфессиялараро тотувлик, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш бўйича яхлит тизимни ривожлантириш, миллий маданий марказлар учун янада қулай ва кенг имкониятлар яратиш, уларнинг бунёдкорлик ташаббуслари ва интилишларини қўллаб-қувватлаш, фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, хорижий мамлакатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқаларини янада ривожлантириш, “халқ дипломатияси” воситасида чет элдаги ватандошлар билан муносабатларни кенгайтиришга хизмат қилади. Бизнинг жамиятимизда кўпмиллатлилиқ ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5046-сон Фармони.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 15 ноябрдаги “Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5876-сон Фармони

³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 25 декабрь куни “Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитаси ҳузуридаги жамоатчилик кенгаши фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 1018-сон Қарори.

маданий хилма-хиллик халқимизнинг маънавий ҳамда маърифий бойлигининг тугалмас қисми ҳисобланади. Юртимизда миллатлараро ва давлатлараро тотувликни янада мустаҳкамлашга қаратилган ислохотларни янги босқичга кўтарилганлиги дўстлик ва ҳамжихатлик кўрғонининг янада мустаҳкам бўлишига хизмат қилади. Бинобарин, бағрикенглик масаласи ҳаминша тинчликсевар давлатимиз сиёсатининг асосини ташкил этиб келган. Зеро, бағрикенглик таъминланган юртда тинчлик, барқарорлик ҳукм суради ҳамда ўзаро ҳамжихатлик, ишонч, ҳурмат каби муносабатлар тўлиқ қарор топади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. <https://religions.uz/news/detail?id=296>.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
3. “Таълим тўғрисида”ги қонун. Тошкент ш., 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5046-сон Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 15 ноябрдаги “Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5876-сон Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 25 декабрь куни “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси ҳузуридаги жамоатчилик кенгаши фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 1018-сон Қарори.

Наширға проф. Б.Эшов тавсия этган

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА МИЛЛИЙ ҒОЯНИНГ ЁШЛАР ОНГИДА ТАЪСИРИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Мамадов Н.Ш. (ЎзМУ)

Аннотация. Ушбу мақолада глобаллашув даврида миллий ғояга бўлган эҳтиёж, зарурият ва унинг ёшлар онгига таъсири таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада миллий ғояни ёшлар онгида ижобий тасаввурларни шакллантириш борасидаги фикр ва мулоҳазалар очиб берилган.

Таянч сўзлар: *глобаллашув, миллий ғоя, миллий тикланиш, миллий юксалиш, ёшлар онги, ёшлар маънавияти, этиқод, ишонч, экстремизм, терроризм.*

Аннотация. В данной статье анализируется потребность и необходимость национальной идеи в эпоху глобализации и ее влияние на сознание молодежи. Также в статье раскрываются мысли и мнения о формировании национальной идеи в сознании молодежи.

Ключевые слова: *глобализация, национальная идея, национальное возрождение, национальный подъем, молодежное сознание, молодежная духовность, вера, доверие, экстремизм, терроризм.*

Annotation. This article analyzes the need and necessity of a national idea in the era of globalization and its influence on the minds of young people. Also, in the article, thoughts and opinions about the formation of the national idea in the minds of young people are disclosed.

Key words: *globalization, national idea, national revival, national rise, youth consciousness, youth spirituality, faith, trust, extremism, terrorism.*

Биз биламизки, глобаллашаётган дунёда миллий ғоянинг ёшлар онгида тутган роли жуда катта. Бугунги кун глобаллашув даврида, ёшларимиз жамиятимиз ривожланишида ўз ҳиссасини қўшмоқда. Ҳар қандай миллатнинг тараққиёти жамиятдаги ёшлар қатламининг миллий ғоя ва маънавий кадриятларга муносабати, унинг ёшлар онги, қалби ва ички дунёсига қандай таъсир этаётганлигига ҳамда амалий фаолиятларига қандай тарзда таянишларига бевосита боғлиқ. Бу борада давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг куйидаги фикрларини келтириш мақсадга мувофиқ: “Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, “оммавий маданият” каби таҳдидлар

қанча-қанча оилалар, мамлакатлар бошига оғир кулфатлар олиб келмоқда, ғаразли кучлар ҳали онгу тафаккури тўла шаклланиб улгурмаган болаларни ўз ота-онаси, Ватанига қарши қўйиб, уларнинг ҳаётига зомин бўлмоқда. Шунинг учун биз – ота-оналар, устоз-мураббийлар, жамоатчилик, маҳалла-қўй бу масалада хушёрлик ва огоҳликни янада ошириб, буюк маърифатпарвар бобомиз Абдурауф Фитрат айтганидек, бу дунё ҳақиқатан ҳам кураш майдонига, соғлом тан, ўткир ақл ва яхши ахлоқ эса бу курашнинг қуролига айланиб бораётганини чуқур англаб, шу борада жаҳолатга қарши маърифат асосида иш олиб боришимиз зарур”¹.

Шундай экан, ёшларнинг миллий ғояни англаши, ишонч ва эътиқодига айланиши, қандай янги қадриятлар шакллантирилганлиги билан ҳам боғлиқ бўлади. Чунки миллий ғоя бир томондан ёшларни ўзининг объекти сифатида қараса, иккинчи томондан ёшлар миллий ғоянинг илғор ривожлантирувчилари ва келажак авлодга етказувчилари ҳисобланадилар. Ёшлар қанчалик миллий ғоя билан қуролланган ва уни англаб олган бўлса жамият шунчалик тараққиётга эришади. Бу ҳолат миллий ғоя ва ёшларнинг ўзаро боғлиқлигини белгилайди. Замонавий тилда айтадиган бўлсак, миллий ғоя қанчалик мазмунли ва миллат келажаги учун хизмат қиладиган ва ҳар бир кишининг узоққа мўлжалланган мақсад ва манфаатлари пировардида эса миллатнинг истиқболини белгилашга хизмат қиладиган бўлса, уни ёшлар шунчалик тез қабул қилади ва унга нисбатан ўзининг ижобий муносабати шаклланади. Шу билан биргаликда, миллий ғоянинг ёшларга нечоғли таъсири, сафарбар этувчилик, илҳомлантирувчилик, буюк келажак сари чорловчилик соҳасидаги аҳамияти, таълим ва тарбияда тутган ўрни ва роли унинг ҳаёт ҳақиқатларига, реал борликка халқ турмушига қанчалик мос ва мувофиқлигига қараб белгиланади.

Дарҳақиқат, ёшларда ҳақиқатга мойиллик юқори бўлади, сохтакорлик, кўзбўямачилик, сўз билан амалиёти бошқа каби салбий ҳодисалардан жирканади, нафратланувчи руҳияти кучли бўлади. Ёшларнинг миллий қадриятга муносабати, миллий ғоя асосида "Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари" деган улуг мақсад ва манфаатларини умумлаштирадиган, таҳлил этадиган, шу ғояларни бойитиш ва ишонч, эътиқодга айлантириш билан боғлиқ. Миллий ғоянинг кучи бир томондан маърифат-тарғибот ишлари, унинг самарадорлигига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан ёшларнинг кундалик ҳаётда дуч келаётган муаммоларнинг тушунишлари, уларнинг муносабатларига фикрга фикр билан, ғояга ғоя билан жавоб бера олиш, уни қандай ҳал этаётганликларига бевосита боғлиқдир. Миллат равнақи, Ватанга керак бўлса жонини жабборга бериб фаолият кўрсатадиган ёшлар бўлмаса миллий ғоя мафқурасида кўзда тутилган мақсадларга эришиб бўлмайди. Бу ёшларда миллий ғурурни баланд бўлишини тақозо этади.² Жамиятда миллий ғоя соҳасини ривожлантириш янги технологияларни жорий этишни тақозо қилади. Чунки, бу миллий ғояни ёшлар дунёқарашига таъсирини таъминловчи муҳим восита ҳисобланади. Шу боис ҳозирги вақтда миллий ғояни ёшлар дунёқарашига таъсирини оширишда фундаментал ва амалий тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Миллий ғояни тарғибот қилишда инновация шу соҳа сифатини яхшилашга йўналтирилган ҳолда амалга оширилади. Инновациялар долзарб, муҳим аҳамиятга эга бўлиб, миллий ғоя тизимида шаклланган янгича ёндашувлардан иборат бўлади. Бу ёндашувлар эса ташаббуслар ва янгилликлар асосида туғилиб, миллий ғоя тизимининг концептуал мазмунини ривожлантириш учун истиқболли асос бўлиб хизмат қилади. Ёш авлодга “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” ва овоз ва обод Ватанни мерос қолдирар эканмиз, улар мутафаккирларимизнинг, давлат раҳбарларининг улуг ишларини давом эттиришларини ниёт қилар эканмиз, ёшларнинг маънавий уйғоқлигига аҳамият беришимиз лозим. Мустақиллик моҳияти ва аҳамиятини сарҳисоб қиладиган бўлсак бу ижтимоий ўзгаришда ёшларнинг ўрни муҳим.³ Мустақиллик туфайли ёшларнинг дунёқараши ўзгарди. Уларнинг ғурур, орият, шаън ва номус туйғулари кучаймоқда. Ҳаётга

¹ Мирзиёев Ш. 2018 йил 30 июндаги ёшларга байрам табригидаги нуткидан.// <https://xs.uz/uzkr/post/shavkat-mirziyoev-ozbekiston-yoshlariga-bajram-tabrigi-jolladi>

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Ўзбекистон. – Т., 2000.

³ Каримов И.А Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

ва меҳнатга муносабати, Ватанга, она заминга меҳри, эгалик ва масъулият ҳисси кучайди. Бир сўз билан айтганда, ёшлар ўзлигини англай бошлади. Қандай заминда яшаётганимизни ҳис қилиш, умуминсоний қадриятларга интилиш билан бирга, Шарқ фалсафаси, ўзбекона тафаккур нури барчанинг дилидан ўрин ола бошлади. Миллий анъаналаримиз ва удумларимизни тиклаш ва ривожлантириш тамойили кучайди. Исломи динимизни қадрлаш маънавиятимизни янги маънолар билан тўлдиришга олиб келди. Улуғ бобокалонларимиз маданий ҳазинасига ҳақиқий ворислик қила бошладик. Улардан фахрланиш имкониятига эга бўлдик. Юртимизда яшаётган барча миллат, элат вакилларининг тинч яшаши учун шароит яратилди. Бундан ёшлар баҳраманд бўлмоқда десам муболаға бўлмайди.¹

Янги жамиятнинг мақсад ва идеалларига биноан янги авлод дунёқараши шаклланимоқда. Янги жамиятнинг қарор топиши ва ривожланиши, ўз навбатида, маънавий янгиланган, ривожланган ва шаклланиган авлодлар руҳининг покланишини ҳам тақозо этмоқда. Янги жамият аввал миллат орзусида, қалбида пишиб етилади. Сўнгра у объектив реалликка айланган, кенг жамоатчиликнинг ҳаёт ва тараққиёт тарзини ифодаловчи соя тарзида қарор топди. Худди шу жамият етиштирган кишилар, кенг жамоатчиликнинг илғор дунёқараши ва тафаккурига зарурат сезади. Бир-бирини тақозо этувчи ва бир-бирининг тараққиётини белгилувчи ғоявий омиллар муштарақлиги жамият ва мамлакатнинг миллий манфаатлари ва истиқболни кафолатловчи кучлардир. Ана шу маънода республикамизда қарор топаётган фуқаролик жамиятини ва бу жамиятда истиқомат қилувчи ёшларнинг онгини, дунёқарашини ўзгартириш ва инсонийлаштириш мақсадида ниҳоятда кўп чора-тадбирлар кўриломоқда. Ватанимизнинг Қуролли Кучлари ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ўз уйи ва иш жойларида тинч, хотиржам бўлишлари бўйича чора-тадбирлар белгиланди; таълим тизимимиздаги ислохотлар замонавий лицей ва коллежлар таъсис қилинишига олиб келди; ёшларнинг билим ва салоҳиятларини юксалтириш мақсадида "Улуғбек", "Умид", "Устоз", кейинчалик "Истеъдод" жамғармалари тузилди; Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури асосида умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълимини ташкил этиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Улар янги жамиятнинг куч-қудратидан нишона бўлибгина қолмай, миллий онг ва янги дунёқараш шаклланишида, ёшларда миллий ғурурини мустаҳкамлашда жуда катта аҳамият касб этмоқда.² Ёшларнинг онги ва тафаккури ўзгариб, янгилашиб бормоқда. Тафаккур ва онгимизда мустақиллик ғоялари мустаҳкамланмоқда. Дунёни, ўзимизни ва ўзлимизни англаш имконияти қўлга киритилди. Бу эса ёшлар тафаккурини мустақиллик тафаккури талабларига мос шакллантирмоқдадир. Тинч ва осойишта меҳнат қилиб яшашга даъват этувчи миллий ғояга таҳдид солиши мумкин бўлган ўрта асрларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган муайян ташкилотлар мавжудки, улар катта маблағ ва мафкуравий таъсир воситалари ёрдамида ягона мафкуравий макон барпо қилиб, ислом динини сиёсийлаштириш ва шу асосда ҳукмронлик қилиш, ҳокимиятни қўлга киритишга ҳаракат қилмоқда. Улар мусулмонлар яшайдиган мамлакатлар ўртасида ҳеч қандай маъмурий чегаралар бўлмаслиги керак. Бу давлатларнинг барчаси ягона халифалик маркази томонидан бошқарилиши зарур, деган ғояларни ёшлар онгига тиқиштиришга ҳаракат қилмоқда. Бундай экстремистик ҳаракатлар орқали мусулмон оилаларининг ёш фарзандлари онги, дунёқарашини забт этишга, пировардида миллий ғоя, миллий мафкура тушунчалари ўрнини ўрта аср руҳидаги ислом ақидалари билан тўлдиришга ҳаракат қилмоқдалар. Миллий ғоя, миллий тафаккур ва миллий мафкура йўлида ёшлар қанчалик бирлашса, жипслашса жаҳон халқлари кўз ўнгида кучимиз, мавқеимиз ва ўрнимиз шунчалик баланд кўтарилади.³ Биз бошқа давлатларга суяниб, бошқа давлатларни паноҳ тутиб, уларнинг этагидан ушлаб юрадиган давлат, халқ эмасмиз, мустақил сиёсат, мустақил тафаккур ва мустақил ҳаракатларгина доимо

¹ Ташметов, Т. Х. (2020). Ёшларга берилётган имкониятларнинг тарбиядаги аҳамияти. "Science and Education" Scientific Journal, 1(7), – Б. 617-624.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Янги аср авлоди, 2001.

³ Миллий истиқлол ғояси фанидан маърузалар (бакалаврият учун). Ўқув қўлланма, 2007. – Б. 32.

бошқаларда хурмат ва эътибор уйғотган. Мутелик тобелик меваси ҳар қандай шароитда миллатнинг ривожланишига йўл бермайди. Ўзимизнинг кучимиз, қудратимиз, ўзимизнинг маслагимиз ва ўзимизнинг онгимиз туфайли биз буюк давлатга эришамиз. Ҳозирги шароитда кимда ким ўз мустақил Ватани, ўз мустақил фикри, мустақкам эътиқоди бўлсагина тенглар ичида тенг бўлади. Ҳозирги давр учун долзарб ва асосий ҳисобланган миллий ғоя тамойиллари миллат тарихи ва уни идрок этиш даражасига боғлиқ бўлади. Чунки миллий ғоя осмондан тушмайди, у ерда юрган одамларнинг қалбида, шуурида етилиб, шу ер, шу замин, шу Ватан хизмати учун қаратилгандагина унинг аҳамияти ва мавқеи ҳам ортиб боради. Муайян даврдаги миллий ғоя, миллий мафкура, яъни жамиятнинг асосий мақсадини идеаллар, демократик тамойиллар билан уйғунлаштириш масаласи ҳам жуда муҳимдир. Бу жараён миллатни ўз қобиғида ўралашиб қолиш хавфидан озод этади, унга жаҳон миқёсида тафаккур юритиш имкониятини беради.¹ Ҳозирги пайтда кимнинг ғояси кучли, фикри тиник, мафкураси ҳаётий бўлса – ўша ғалаба қозонади. Бу – инсониятнинг XX аср тарихидан келиб чиқадиган муҳим хулосалардан биридир. Миллий истиқлол мафкураси халқнинг туб манфаатлари ва мақсадларини ўзида ифода этади, жамият аъзоларини шу мақсад атрофида жипслаштиради. Демократик жамиятда халқлар ўз миллий ғоясига таянади. Бу мустақил тараққиёт йўлидан ривожланишнинг муҳим шартидир. Шунинг учун ҳам, ёшларда миллий ғояга дахлдорлик ҳиссини шакллантириш ва ривожлантириш тараққиётнинг муҳим шarti ҳисобланади. Ёшларнинг миллий ғояга дахлдорлик ҳиссининг шаклланиши ва ривожланиши жамиятнинг ғоявий-мафкуравий асослари, таълим-тарбия тизими, кадриятлар тизими, ҳар бир инсоннинг онг ва тафаккури шакли, дунёқараши, ҳаётий мўлжалларига боғлиқ бўлади. Инсоннинг улғайиши, ижтимоий ҳаётда ўзининг ўрнини топиши, муайян мавқеига эга бўлиши, айна пайтда шахс, жамият ва давлат муносабатларида ҳам ўзаро ўрнатилган тартиблар, қабул қилинган қонунлар, маънавий-ахлоқий кадриятлар тизими, ёшларда масъулият-дахлдорлик ҳиссини уйғотади. Дахлдорликни англаш юксак маънавият мезони сифатида намоён бўлиб, жамият олдида турган мақсад ғояларига бевосита боғлиқдир. Дахлдорлик ҳисси ёшларни онг ва тафаккурини янгилашга, Ватан тараққиёти йўлида мустақиллик тафаккурига эга бўлиш, янгиликларни қабул қилиш, янги-янги ихтиролар қилишга ўзини ундаш, ҳар бир киши ҳаётининг мазмунига, мақсадига ва ҳаётий майлига айланган бўлиши тараққиётнинг талабидир. “Ўз уйингни ўзинг асра!” деган шиор юртимизда яшаётган ҳар қайси инсондан ҳамон учраб турадиган лоқайдлик ва бепарволик кайфиятларидан холос бўлишни, энг муҳими, ён атрофимизда бўлаётган воқеаларга дахлдорлик ҳисси билан яшашни бугунги кунда энг долзарб масала сифатида олдимизга қуймоқда. Бу Ватан тараққиёти йўлида тинчликни асраб-авайлашни, қадрлашни ва қадрига этишга, тинчлик учун курашга дахлдорлик ҳисси доирасида намоён этади. Мамлакатнинг тараққиётига хизмат қилади. Дахлдорлик ҳисси ёшларни эзгу мақсадлар, ғоялар билан яшашга ундайди. Шунинг учун дахлдорлик ҳиссини, айрим тор доирадаги манфаатлар тизими нуктаи-назаридан эмас, балки миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлиги, умуминсоний демократик кадриятлар нуктаи-назаридан кенг англаш маданияти инсониятга, келажакка хизмат қилади.² Бу турли халқлар, миллатлар, динлар ўртасида ҳам ўзаро бағрикенгликни, тотувлик ва ҳамжихатликни таъминлашнинг муҳим шarti ҳисобланади. Миллий ғоянинг озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш билан боғлиқ бош ғояси ҳар бир кишининг озодликка, Ватаннинг обод ва фаровон бўлишига ҳиссасини қўшишга, эркин ва фаровон ҳаёт қуришга бўлган дахлдорлик ҳиссини шакллантиради. Миллий ғоянинг асосий ғоя ва тамойиллари “Халқ фаровонлиги”, “Ватан равнақи”, “Тинчлик”ни асраб-авайлаш, “ижтимоий ҳамкорлик”, “динлараро бағрикенглик” ва “миллатлараро тотувлик”, “комил инсон” ғоялари ёшлар ҳаётига, уларнинг ҳаётий мақсад ва манфаатларига, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларда масъулият ҳиссини, ҳуқуқ ва эркинликларини янада мустақкамлашга, тараққиётга хизмат қилади. Бугун мамлакатимиз ижтимоий, сиёсий,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Манавият, 2008. – Б. 111.

² Эргашев И., Бердалиев Н., Давлетова М., Мухаммаджанов Ф., Бўтаёров О. Миллий ғоя тарғиботи технологиялари. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2008. – Б. 19.

иктисодий, маънавий ҳаёти соҳаларида эришилган ютуқларни ёшларнинг миллий ғояга дахлдорлик ҳисси натижаси сифатида кўриш мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, биринчидан, мустақаллик Ўзбекистон ёшлари ҳаётида буюк истиқболларни очди. Уларни ҳаётда ўз ўринларига, ижтимоий мавқега эга бўлишлари учун этарли шарт-шароит яратилди. Ёшларни ундан оқилона фойдаланишларини кафолатлайди. Иккинчидан, ёшлар мамлакатнинг мустақил демократик тараққиёт йўлидан ривожланишда муҳим стратегик кучдир. Унга қарши қаратилган ҳар хил мафкуравий тазйиқларга жавоб бера олишлари учун ҳам кучли билим ва тафаккурга эга бўлишлари лозим. Учинчидан, ёшларнинг ОАВ дан, ахборот коммуникатсия тизими, интернет орқали турли-хил “ижтимоий тармоқлар”дан фойдаланишда ижтимоий маъсулиятни ва маданиятни янада оширишга қаратилган маънавий-маърифий ишларга кенг жамоатчиликнинг эътиборини янада кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Тўртинчидан, ёшларнинг мафкуравий иммунитетини янада мустаҳкамлаш мақсадида уларнинг миллий ғояга дахлдорлик ҳисси янада ошириш, миллий ғоя билан ёшларни узвий боғлаш ҳамда мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Миллий ғояга дахлдорликни англаш, тараққиётнинг муҳим шarti бу миллий ғоя мақсадларига, асосий тушунча ва тамойилларига ишонч ва эътиқод билан боғлиқдир. Миллий ғояга дахлдорлик, унинг негизларига миллий маънавий мерос, кадриятларга, умуминсоний демократик принципларга амал қилишни, унга масъуллиқни англади. Миллий ғояга дахлдорлик, жамият мафкурасига, Ўзбекистонда яшаётган турли халқлар, миллатларнинг, аجدод ва авлодларнинг ҳаётий орзу интилишларига, мақсад ва майлларига бўлган ҳурмат, уни асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва янгилаб, бойитиб боришдир. Миллий ғояга дахлдорлик - Ўзбекистоннинг истиқболи ва келажаги тўғрисида қайғуриш, ижтимоий ҳаёт ривожидан янги - янги ютуқларига эришиш, мамлакатни модернизатсиялаш – янада демократлаштириш, фуқаролик жамиятини ривожлантиришдир. Миллий ғояга дахлдорликни ҳис этиш, уни ўзининг ғояси, халқи, миллатнинг, жамиятнинг ғояси - мақсадлари сифатида идрок этишига ундайди. Бу халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат қилади. Глобаллашаётган дунёда миллий ғоя билан ёшлар узвий боғланганлиги маълум. Негаки, ҳар бир давлатнинг миллий ғоясини бош мақсади бўлади, масалан, “Озод ва обод Ватан – эркин ва фаровон ҳаёт кечирайлик”, ғояси бевосита ёшларни қамраб олади. Бунга сабаб эса ҳар бир ёш авлод яхши ҳаётда яшашни хоҳлайди, озод Ватанда истиқомат қилишни хоҳлайди, тинч юртда яшашни, оиласини боқишни истайди. Мана шу каби вазиятлар ёшларимизни миллий ғоя билан нафақат миллий ғоя билан балки миллий ғоянинг мақсади йўлида жипслаштиради аҳиллик билан бир йўлда бирлашишни талаб этади, десам муболаға бўлмайди. Миллий ғоянинг ёшлар онгидан чуқур ўрин олганини аниқлашнинг яна бир асосий мезони шу азиз Ватанимиз, шу азиз халқимиз кадриятлари барчамизники, бу Ватан, бу миллат учун яшаш ва унинг истиқболи учун ҳалол ва пок меҳнат қилиш бахт эканлигини қанчалик ҳис қилишларидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Ташметов, Т. Х. (2020). Ёшларга берилаётган имкониятларнинг тарбиядаги аҳамияти "Science and Education " Scientific Journal, 1(7). – Б. 617-624.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Янги аср авлоди, 2001.
5. Миллий истиқлол ғояси фанидан маърузалар (бакалавриат учун). Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2007. – Б. 32.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Манавият, 2008. – Б. 111.
7. Ергашев И., Бердалиев Н., Давлетова М., Маҳаммаджанов Ғ., Бўтаёров О. Миллий ғоя тарғиботи технологиялари. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2008. – Б. 19.

Наишга проф. С.Чориев тавсия этган

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТУШУНЧАСИНИНГ МАЪНО ВА МАЗМУНИ

Аметов А.Қ. (НДПИ)

Аннотация. Мақолада инсон ҳуқуқларининг вужудга келиши, маъно мазмуни кенг миқёсда ёритиб берилган, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” ҳақидаги маълумотлар изчил таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: *инсон ҳуқуқлари, эркинликлари, халқаро шартномалар, конституция, қонун устуворлиги, демократия, декларация, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар.*

Аннотация. В статье широко освещаются возникновение и значение прав человека, поэтому последовательно анализируются сведения об «Основных правах, свободах и обязанностях человека и гражданина» Конституции Республики Узбекистан.

Ключевые слова: *права человека, свободы, международные договоры, конституция, верховенство права, демократия, декларация, гражданские и политические права, экономические, социальные и культурные права.*

Annotation. In the article, the emergence and meaning of human rights are widely covered, therefore, the information about the "Basic rights, freedoms and duties of man and citizens" of the Constitution of the Republic of Uzbekistan is consistently analyzed.

Keywords: *human rights, freedoms, international agreements, constitution, rule of law, democracy, declaration, civil and political rights, economic, social and cultural rights.*

Бугунги глобаллашув ва интеграциялашув жараёнлари кечаётган бир пайтда, дунё ҳамжамияти олдида турган энг асосий долзарб масалалардан бири бу инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш тизимининг барқарорлигини таъминлашдан иборатдир. Жаҳонда рўй бераётган кўплаб ихтилофлар, фавқулодда вазиятлар ва халқаро ҳуқуқнинг кўпол бузилишларига қарамай, уларга қарши инсон ҳуқуқларига асосланган сиёсатни ишлаб чиқиш ва жавоб қайтариш ҳамда инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномаларни ратификация қилиш асносида давлатларнинг ўз зиммаларига олган шартнома мажбуриятларига қатъий амал қилиши янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Зўравон экстремизм, терроризм, одам савдоси тортиб қашшоқликни бартараф этишга қарши кураш ва миграция бошқарувига бўлган ёндашувда, халқаро инсон ҳуқуқлари ҳуқуқи масъулиятли ва барқарор сиёсат ишлаб чиқилишида муҳим асос ва кўрсатмалар беришга хизмат қилади. Инсон ҳуқуқлари бу қонун устуворлиги ва демократия бўлган барча жамиятлар кўллаб-қувватлайдиган асосий тамойил ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари ҳар бир шахсга тааллуқли бўлган ҳуқуқлар мажмуи бўлиб, ҳар бир одамнинг энг асосий ва ажралмас ҳуқуқлари ҳисобланади. Улар шахс ва ҳокимият идоралари, хусусан давлат муассасалари билан бўладиган муносабатларнинг моҳиятини белгилаб беради. Инсон ҳуқуқлари давлат ҳокимиятини чеклаш баробарида, давлат томонидан ҳар бир шахс инсон ҳуқуқларидан тўла-тўқис фойдалана олиши мумкин бўладиган муҳитнинг яратиб берилиши учун ижобий чора-тадбирлар кўрилишини тақозо этади. Бу ҳақда биринчи президентимиз Ислоҳ Каримов “Аҳолида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш борасида янги кадрлар ва кўникмаларни шакллантириш ва пировардида миллат даражасида инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя қилишни ривожлантиришга қаратилган маданиятни шакллантириш лозимдир. Инсонларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини билишлари, шахс ҳуқуқларини конституциявий кафолатини амалга оширишнинг зарурий шarti бўлиши керак”¹ – деб таъкидлайди.

Инсон ҳуқуқлари давлатларнинг конституциялари ва халқаро ҳуқуқда белгилаб қўйилган шахсий ва жамоавий ҳуқуқларнинг йиғиндисидир. Иккинчи жаҳон урушига қадар инсон ҳуқуқлари асосан давлат томонидан ривожлантириб келинган бўлса, ундан сўнг инсон ҳуқуқларини ишлаб чиқиш ва унинг дунё миқёсида кенг қулоч ёйишида БМТ етакчилик қилиб келмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ, инсон ҳуқуқлари кўплаб давлатлар

¹Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-том. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 115.

томонидан ратификация қилинган бир қатор халқаро ва минтақавий ҳуқуқий ҳужжатларда бугунги кунда умумжаҳон миқёсида эътироф этилган қадриятлар тизимини акс эттиради.

Инсон ҳуқуқлари кўпқиррали ижтимоий ҳодиса сифатида инсон ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олади. Инсон ҳуқуқларидан амалда фойдаланиш ҳар бир шахснинг ўз ҳаётини эркин қуриши ва ўз тақдирини ўзи белгилаши, тенглик ва инсон кадр-қимматини ҳурмат қилишга кўмаклашади. Инсон ҳуқуқлари фуқаролик ва сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар, шунингдек, жамоавий ҳуқуқлар мажмуидир. “Инсон ҳуқуқлари” тушунчасининг ўзи, аввалданоқ инсоннинг ижтимоий моҳиятини очиб берувчи, уни инсон сифатида жамиятда ўзини тута билишини кўрсатиб берувчи қадриятлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган табиий ҳуқуқнинг пайдо бўлиши билан вужудга келди. Инсон ҳуқуқлари инсон табиатига оид шундай ҳуқуқлардирки, уларсиз инсон инсоний мавжудот сифатида мавжуд бўла олмайди. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар инсонга ўзининг инсоний сифатларини, интеллектини, қобилиятини ривожлантириш, улардан фойдаланиш ҳамда руҳий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш имкониятини беради.

Инсон ҳуқуқлари қонун устуворлиги ва демократияга асосланган барча жамиятлар қўллаб-қувватлайдиган асосий тамойил ҳисобланади. Бундан 75 йил олдин қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича тарихий муҳим аҳамиятга эга бўлган асосий ҳужжат ҳисобланади. Декларация 1948 йилда қабул қилингандан кейин 500 дан кўпроқ тилга таржима қилиниб, жаҳонда энг кўп таржима қилинган ҳужжатга айланди ва кўпгина янги мустақил давлатлар конституциялари учун намуна бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш, уларга амал қилиш ва уларни ҳимоя қилиш масалаларига давлат сиёсатининг ҳамда халқаро шериклар билан ўзаро алоқаларнинг устувор мезонларидан бири сифатида қаралади. Бугунги кунда мамлакатда инсон ҳуқуқлари мезонларига жавоб берадиган барқарор сиёсий тизим шакллантирилган. Бу ҳақда мамлакатимиз президенти Шавкат Мирзиёев “Бизнинг устувор вазифамиз инсон салоҳиятини рўёбга чиқаришга ҳар томонлама кўмаклашиш, унинг асосий ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат”¹ - деб таъкидлайди. Истиқлол туфайли Ўзбекистон мустақил халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида кўплаб нуфузли халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди. Хусусан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, ЮНЕСКО, Халқаро меҳнат ташкилоти, Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Европа Иттифоқи, Парламентлараро иттифоқ, Ислом ҳамкорлик ташкилоти, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги каби халқаро ҳамда минтақавий ташкилотлар билан фаол халқаро ҳамкорликни йўлга қўйди. Бугунги кунда Ўзбекистон ўз мустақил тараққиётининг сифат жиҳатдан бутунлай янги босқичга қадам қўйди. Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. Ҳаракатлар стратегиясининг мақсади - амалга оширилаётган демократик ислохотлар самарадорлигини тубдан ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар тарафлама ва жадал ривожланишини таъминлаш учун, мамлакатни тубдан модернизациялаш ва ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш учун шарт-шароитлар яратишдан иборатдир. Ўзбекистонда халқаро мажбуриятларни бажаришни ташкил этишнинг ички давлат механизмини такомиллаштириш ва халқаро стандартларни ҳаётга жорий этиш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг роли ва ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Ҳаракатлар стратегияси дастурига мувофиқ Ўзбекистон парламентининг давлат ҳокимияти тизимидаги роли оширилди, мамлакат ички ва ташқи сиёсатининг муҳим

¹ Мирзиёев Ш.М. „Инсон ҳуқуқлари бўйича Осиё форуми иштирокчиларига“ // Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд, – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 363 б.

вазифаларини бажариш, ижройи ҳокимият фаолияти устидан парламент назоратини амалга ошириш бўйича ваколатлари кенгайтирилди, сиёсий партияларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги роли кучайтирилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” деб номланган 2-бўлимида кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликлар, у фуқаро бўладими, хорижлик ёки фуқаролиги йўқ шахс бўладими, Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ҳар қандай одамга тегишли эканлигини эътироф этилишига урғу беради. “Шулар қаторида, Конституцияда, фақат Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига тегишли бўлган ҳуқуқлар ҳам бириктириб қўйилган. Булар, асосан сиёсий ҳуқуқлар бўлиб: давлат ва жамоат ишларини бошқаришда, йиғилиш, митинг ва намойишларда қатнашиш ҳуқуқи, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи ва бошқалардир”¹.

Ҳар бир инсон, жамиятнинг тўлақонли аъзоси бўлиши учун, унда бевосита қатнашиш учун, табиат ва жамият ҳақида у ёки бу даражада билимларга эга бўлиши, нутққа эга бўлиши ва мавжуд ижтимоий қоидаларни ўрганиши, касб эгаси бўлиши ва маданият ютуқлари билан танишиши лозим. Шундан сўнггина, у ижтимоий муносабатлар тизимига, маълум ижтимоий гуруҳ, меҳнат жамоаси, жамоат ёки сиёсий ташкилот аъзоси, мулк эгаси, моддий ва маънавий бойлик ишлаб чиқарувчиси сифатида, бир сўз билан айтганда, ижтимоий борлиқнинг аниқ бир доирасида иштирок этади. Инсон ҳуқуқларини тушунишда муҳим бўлган қатор хусусиятларни ажратиш мумкин: биринчидан, инсон ҳуқуқлари - ҳуқуқ бузилишига нисбатан жавобгарлик белгилловчи қоида ва тамойиллар мажмуи; иккинчидан, инсон ҳуқуқлари - давлат ўзига маълум мажбуриятларни оладиган, давлат ва инсон ўртасидаги ўзаро муносабатлардир; учинчидан, инсон ҳуқуқлари - давлат органлари томонидан риоя қилинади, таъминланади ва рағбатлантирилади; тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари тенгликни назарда тутаяди ва жинсий, ирқий ва эътиқод белгиларига кўра камситишни йўқотишни кўзда тутаяди; бешинчидан, инсон ҳуқуқлари ҳам тинчлик, ҳам қуролли можаролар пайтида риоя этилишни ва таъминланишни назарда тутаяди. Давлат ҳимоясининг қафолати бевосита давлатнинг мазкур ҳуқуқларни тан олиши, риоя этиши ва қўриқлаши юзасидан мажбуриятлари билан боғлиқ. Шунинг учун қонунчилик фаолиятининг инсон ҳуқуқларига мувофиқлиги Конституция томонидан ижро ва қонунчилик ҳокимиятига йўналтирилган муҳим шартдир. Бу ҳақда мамлакатимиз президенти Шавкат Мирзиёев “Халқ давлат органларига эмас, балки давлат органлари халққа хизмат қилиши керак”² - деб таъкидлайди.

Универсал қимматга эга бўлган инсон ҳуқуқлари, Ўзбекистон Республикасининг жамият ҳаётининг ижтимоий сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётининг барча соҳаларидаги фаолиятининг концептуал асосини ташкил этади. Жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли аъзоси сифатида Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари устуворлигини сўзсиз тан олади ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантиришни ўзининг стратегик муҳим вазифаси сифатида эътироф этади.

Инсон ҳуқуқлари - инсонга ўзини инсон сифатида намоён қилиши, моддий, ижтимоий ва бошқа неъматлардан фойдаланиши учун тақдим этилган ижтимоий ва юридик имкониятдир. Ушбу ижтимоий ва юридик имкониятлар давлат ва жамият ҳаётининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароитлари ва даврнинг маълум тарихий хусусиятлари билан юзага келади. Айнан, шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқлари тараққиёти ҳақида турли тарихий даврларда ва инсон ҳуқуқлари халқаро стандартлари мавжудлиги нуқтаи назаридан турли цивилизацияларда ва турли мамлакатларда инсон ҳуқуқларини амалга ошириш шакллари ҳақида гапириш мумкин.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш лозимки, инсон ҳуқуқларини бир-биридан айри ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас ваҳоланки, улар бир-бири билан узвий ва чамбарчас боғлиқдир. Инсон ҳуқуқлари бир-бири билан узвий боғлиқлиги боис шахснинг бирон-бир ҳуқуқининг бузилиши унинг бошқа ҳуқуқлардан амалда самарали фойдаланишига таъсир

¹ Саидов А.Х. Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси. – Тошкент, 2012. – Б. 35.

² Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисига Мурожаатномаси // Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. 4-жилд, – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б. 10.

кўрсатади. Мисол учун, яшаш ҳуқуқи озиқ-овқат билан таъминланиш ва муносиб турмуш кечиришга бўлган ҳуқуқларга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлишни талаб қилади. Шахснинг умумий ўрта таълим олиш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши унинг одил судлов ва давлат ҳаётида иштирок этиш имкониятиларига салбий таъсир кўрсатади. Қолаверса, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳамда иктисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бири-бирини тўлдириб туришидан ташқари ҳар бир шахснинг обрў-эътибори, кадр-қиммати ҳимоя қилиниши учун бирдек муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, барқарор тинчлик ҳукм суриши ва тараққиётга эришиш учун эса барча ҳуқуқларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. – Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 115.
2. Мирзиёев Ш.М. Инсон ҳуқуқлари бўйича Осиё форуми иштирокчиларига // Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 363 б.
3. Саидов А.Х. Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси. – Тошкент, 2012. – Б. 35.
4. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б. 10.
5. Рўзимуродов С. Глобаллашув даврида ёшларни соғлом қилиб тарбиялашда маҳалла ва оиланинг тутган ўрни // Journal of Social Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 02. – С. 55-59.
6. Ruzimurodov S. M. Ethnomadonian, Ethnoesthetic Aspects Of The Formation Of A Healthy Lifestyle In Society // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 05. – P. 188-194.
7. Рўзимуродов С., Юсупов М. Ўзбекистонда фалсафий фикрлар ибтидоси хусусида // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тысячоліття у країнах СНД. – С. 253.
8. Яхшилик Ж., Муҳаммадиев Н. Миллий ғоя: Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси. – Т.: Чўлпон ННМИУ, 2018. – 684 б.

Наширга проф. С.Чориев тавсия этган

ЮНЕСКО ВА ТУРКСОЙ – МУШТАРАК МАҚСАДЛАР ВА ЯҚИН ҲАМКОРЛИК ИСТИҚБОЛЛАРИ

Алишерхўжаева М.А. (ТДШУ)

Аннотация. Ушбу мақола Бирлашган Миллатлар Ташкилоти махсус муассасаси ЮНЕСКО ҳамда Халқаро Туркий маданият ташкилоти ТУРКСОЙ –ташкилотлари фаолиятидаги умумий жиҳатларини қиёсий кўриб чиқишга, улар ўртасидаги ҳамкорликнинг шаклланиши ҳамда замонавий ҳолатини таҳлил қилиш натижасида илмий асосланган таклифларни ишлаб чиқишга қаратилган. Икки ташкилотда Ўзбекистоннинг иштироки, кўп томонлама ҳамкорлиги кўриб чиқилади. Шунингдек, ТУРКСОЙ ва ЮНЕСКОнинг фаол ҳамкорлигини йўлга қўйиш, ЮНЕСКО ва аъзо мамлакатларнинг иштирокидаги тадқиқот марказини яратиш, унда турк дунёси илмий, тарихий меросини ўрганиш ишлари кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар: ЮНЕСКО, ТУРКСОЙ, маданий дипломатия, кўп томонлама дипломатия, маданият, маданий мерос, илмий тадқиқот маркази, ахборот базаси.

Annotation. This article is aimed at a comparative review of the general aspects of the activities of UNESCO and the International Organization of Turkic Culture TURKSOY, the development of evidence-based proposals based on an analysis of the current state of cooperation. Participation and multilateral diplomacy of Uzbekistan in two organizations will be considered. Also, the establishment of active cooperation between TURKSOY and UNESCO, the creation of a research center under TURKSOY with the participation of UNESCO and member countries, the object of study of which will be the scientific and historical heritage of the Turkic world, will be considered.

Key words: UNESCO, TURKSOY, cultural diplomacy, multilateral diplomacy, culture, cultural heritage, research center, database.

Аннотация. Данная статья направлена на сравнительный обзор общих аспектов деятельности ЮНЕСКО и Международной организации тюркской культуры ТЮРКСОЙ, разработку научно обоснованных предложений на основе анализа текущего состояния сотрудничества. Будет рассмотрено участие и многосторонняя дипломатия Узбекистана в двух организациях. Также,

будет рассмотрено налаживание активного сотрудничества между ТЮРКСОЙ и ЮНЕСКО, создание исследовательского центра при ТЮРКСОЙ с участием ЮНЕСКО и стран-членов, объектом изучения которого станет научно-историческое наследие тюркского мира.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, ТЮРКСОЙ, культурная дипломатия, многосторонняя дипломатия, культура, культурное наследие, научно-исследовательский центр, база данных.

Маълумки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизимидаги махсус муассаса ЮНЕСКО жаҳонда маданият фан ва маориф соҳаларида давлатлар билан ҳамкорликни ривожлантириш орқали олий мақсад – тинчлик, қолаверса, давлатлараро муносабатларда уйғунлик, дўстона муносабатларни доимий ўрнатилишини мақсад қилган. ЮНЕСКО устави преамбуласида, “Уруш инсонлар онгида пайдо бўлади, демак, тинчликни инсонларнинг онгига сингдириш керак” дея бошланади. Ҳозирги пайтда халқаро муносабатларда кузатилаётган жадал жараёнлар, янги таҳдидлар ва муаммолар, пандемия келтириб чиқарган синовлар, қолаверса, экологик муаммо ва иқлим ўзгариши масаласи ҳамда дунё аҳолисининг сифатли ҳаёт кечириши билан боғлиқ тараққиёт муаммолари ҳар қачонгидан кўпроқ тизимли ва ортга суриб бўлмас ечимларни талаб қилади. Шу билан бирга, санаб ўтилган масала ва таҳдидлар давлатларнинг ҳеч бирини танлаб ўтирмайди ва умумий муаммолар саналади – тегишлича – умумий ҳаракат ва ечимларни кўзда тутаяди.

Шу нуқтаи назардан, ташкилотлар доирасидаги кўп томонлама ҳамкорлик давр талаби ҳисобланиб, турли соҳаларда ЮНЕСКО фаолиятининг нечоғлиқ муҳим эканини кўрсатади. Агар ЮНЕСКО глобал равишда дунё маданиятининг хилма-хиллигини сақлаш, дунёга танитиш вазифасини адо этса, ТУРКСОЙ ташкилоти ушбу мақсадга янада торроқ ёндашади, яъни – Евроосиё худуди бўйлаб жойлашган давлатларнинг маданиятини танитиш, кейинги авлодга сақлаш, бу соҳада ҳамкорлигини ривожлантириш йўли орқали аъзо давлатларнинг бирдамлигини таъминлайди. Демак, ЮНЕСКО ва ТУРКСОЙ ташкилотлари инсоният ижодий маҳсулининг энг нозик ва шу билан бирга кучли соҳаси ҳисобланган, асрлар давомида шаклланган ва ҳар бир ҳудуд ва миллатнинг ўзига хослигини ўзида жамлаган маданияти, маданий меросини асрашга мақсад қилган ташкилотлардир. Улар фаолиятини қиёсий таҳлил қилиш ва Ўзбекистоннинг ташкилотлардаги иштирокини кўп томонлама дипломатиясидаги аҳамиятини очиқ бериш мавжуд камчиликлар ва муносабатлардаги яхшиланиши лозим бўлган жиҳатларини янада аниқ кўриш учун фойдали бўлади.

Ҳар бир маданий мерос инсониятга тегишли экани ва худди шундай инсоният ҳам ўз маданий меросига тегишли экани уни асраш ва танитишни халқлар ва давлатларнинг келажак авлод олдидаги ўзига хос бурчи сифатида келтириб ўтиш мумкин. ЮНЕСКО ҳамда ТУРКСОЙ ташкилоти айнан шу вазифани бажармоқда. Ўзининг 70 йиллик фаолияти давомида ЮНЕСКО дунёнинг энг кўзга ташлаган ва тарихий, тақрорланмас ва буюк маданий ҳамда табиий бойликларни ўз ичига олган “Бутунжаҳон мероси рўйхати” айнаи дамда 1154 объектни ташкил қилмоқда¹. Бу рўйхатнинг катта қисми эса ТУРКСОЙ ташкилоти аъзолари ҳисобланмиш туркий давлатларнинг маданий ва табиий бойликлари ҳисобланади. Маданий ва табиий меросни сақлашда икки ташкилотнинг ҳам Ўзбекистон учун муҳим эканлигини кўриш мумкин. Ўзбекистон ЮНЕСКОга тўла ҳуқуқли аъзо сифатида 1993 йилда кирган бўлса, ТУРКСОЙ ташкилоти ҳам 1993 йилда Қозоғистон, Қирғизистон, Озарбайжон, Туркменистон, Туркия ва Ўзбекистон Республикалари Маданият Вазирлари тарафидан имзоланган шартнома асосида ўз фаолиятини бошлаган². Яъни, Ўзбекистон учун ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш айнаи бир хил даврдан бошланди. Икки ташкилот билан олиб борилган ҳамкорликнинг умумий даври деярли 30 йилни ташкил қилмоқда.

ЮНЕСКО – Ўзбекистон ҳамкорлиги ривожини (ташкилот билан имзоланган Меморандумга³ кўра, таълим, маданият, аниқ ва табиий фанлар, ижтимоий ва гуманитар

¹ World Heritage List. Available at: <https://whc.unesco.org/en/list/?&mode=table>

² ТУРКСОЙ ташкилотининг расмий сайти. TÜRKSOY HAKKINDA/ [https:// www. turksoy. org/tr/turksoy/about](https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about)

³ ЎЗР МДА. Ф. М-7, 11-рўйхат, 343-иш, 130–137-варақлар.

фанлар, ахборот-коммуникация ва информатика ҳамда Орол денгизи муаммосини бартараф этиш соҳаларида ҳамкорлик қилишга келишиб олинган) бугунга қадар эришилган натижаларда кузатилади. Аввалги тадқиқотлардан маълум бўлдики, Ўзбекистон ва ЮНЕСКО муносабатлари шаклланиши ва ривожини ўрганиш мумкин. Биринчи давр 1972 йилдан 1991 йилгача, иккинчи давр 1991 йилдан 2016 йилгача, учинчи давр эса 2016 йилдан ҳозирги давргача бўлган муносабатларни қамраб олади. Ўзбекистоннинг тўла ҳуқуқли, Халқаро муносабатларнинг суверен субъекти сифатидаги расмий ҳамкорлиги 1993 йилдан бошланган бўлса, давлатимиз бой маданияти, тарихий меросига Ташкилотнинг қизиқиши Совет давридан бошлангани аждоқларимизнинг юбилейларини ЮНЕСКО шафайлигида нишонлангани билан кўрсатиш мумкин.

Дунё тарихида, инсоният тараққиётида турли даврларда юзага келган цивилизациялар, салтанатларнинг ўрни ва аҳамияти катта бўлган. Улар орасида туркий халқлар томонидан асос солинган қадимий давлатлар, уларнинг заминида ривож топган маданият ва тамаддунлар алоҳида ўрин тутди.

Олиб борилаётган тадқиқотлар ўтмишда туркий халқлар дунё тарихида мислсиз ўзгаришларга сабаб бўлганини кўрсатмоқда. Туркий халқларнинг муштарак ёдгорлиги саналган Ўрхун-Энасой обидалари, Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари ва бошқа кўплаб обидалар аждоқларимизнинг нақадар юксак ақл-заковат, салоҳият ва идрок соҳиби бўлишганидан дарак беради. Халқларимиз даҳоси тимсоли бўлган Гўрўғли, Алпомиш, Дада Кўрқут, Манас, Эдигей сингари қаҳрамонлик эпослари асрлар оша инсониятни мардликка, ватанпарварликка, олийжанобликка ундаб келмоқда. Туркий кенгликлардан етишиб чиққан ал-Форобий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Махмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Жалолiddин Румий, Юнус Эмро, Имоiddин Насимий, Муҳаммад Фузулий, Насириддин Тусий сингари олим ва мутафаккирлар нафақат турк дунёси, балки жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшганлар.

ТУРКСОЙ ва Ўзбекистон муносабатлари – аждоқлари, маданияти ва умумий тарихга эга бўлган халқларнинг меросини янада чуқур ўрганиш, тарғиб этиш бу орқали аъзо давлатлар ўртасида маданий дипломатияни кучайтиришга қаратилган. Ташкилот таъсис этилганидан то ҳозирга қадар бўлган давр мобайнида Ўзбекистон билан ҳамкорлик тўхтовсиз давом этганини келтириб ўтиш зарур. Ҳамкорлик, туркий оламнинг умумий-анъанавий байрами ҳисобланмиш “Наврўз”ни халқаро миқёсда нишонлаш, жумладан, ЮНЕСКО штаб квартираси ва бир қатор Европа давлатларида “Наврўз” байрамини нишонланиши, Ўзбекистон ва ТУРКСОЙга аъзо давлатларнинг буюк мутафаккирлари юбилей тадбирлари, маданий ва илмий меросни ўрганишга қаратилган тадқиқот ишлари, ҳар йили қадимий шаҳарларнинг “Турк дунёси маданияти пойтахти” этиб эълон қилиниши доирасидаги тадбирлар кабиларни қамраб олган.

Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО доирасида ҳам ТУРКСОЙ билан ҳамкорлик қилиши масалалари кўриб чиқилгани¹ ушбу икки ташкилотнинг умумий мақсадлари йўлида Ўзбекистоннинг фаол ҳамкор эканлигини кўрсатади. Давлат раҳбари Ш. Мирзиёевнинг Туркий Давлатлар Кенгаши (аввалги номи “Туркий тилли давлатлар Кенгаши”)нинг 8 саммитида сўзлаган нутқида, маданий ҳамкорлик соҳасида қуйидаги режаларни:

Биринчидан, “Турк дунёси туризми”, муқаддас масканларнинг “зиёрат туризми” лойиҳаларини амалга ошириш, маданий мерос объектларини асраш, тиклаш кабиларни ўз ичига олган “йўл харитасини” ишлаб чиқишни;

Иккинчидан, Турк дунёсининг буюк намоёндалари нодир асарларининг инсоният цивилизацияси ва маданияти ривожига аҳамияти улкан эканлиги ва ушбу асарларнинг 200 мингга яқин қўлёзмаларини ўзида жамлаган Ўзбекистондаги фондни мисол келтиради. Уларни биргаликда ўрганиш, таржима қилиш ва ягона электрон маълумотлар базасини шакллантириб, ушбу соҳага рақамли технологияларни жорий этиш мақсадида туркий халқларининг тарихий, илмий ва маданий меросини ўрганиш илмий-тадқиқот марказини

¹ Перспективы укрепления контактов ТЮРКСОЙ и ЮНЕСКО обсудили в Париже//12.10.2020// Официальный сайт РУз // https://dunyo.info/ru/site/inner/perspektivi_ukrepleniya_kontaktov_tjurksoy_i_yunesko_

ташқил этишни таклиф қилди¹. Бу таклифлар юқорида келтирилган, давлатларнинг мураккаб замонавий даврда ўзаро уйғунликда фаолият юритишлари ва ишончга асосланган – яқин ҳамкорликда иш олиб боришлари вазифаси учун айни муддао эканлигини қайд этиш лозим.

Ташкилотлар доирасидаги ҳозирги қадар олиб борилаётган яқин ҳамкорликлар, табиийки, камчиликларсиз эмас. Давлатлар, ташкилотлар доирасидаги муносабатлар томонларнинг домий такомиллаштириш, янада яхшилаш ишлари билан ривожланади. Ўзбекистоннинг бугунга қадар глобал миқёсда дунёга танитилиши қутилаётган бой маданий мероси намуналари номзодномалари устида ишлаш муҳим вазифалардан биридир. Ёзма ёдгорликларнинг устида тадқиқот ишлари олиб бориш, таржима ишлари ва уларни сақлаш, бу тадқиқотлар бўйича ТУРКСОЙ ташкилоти қошида ягона электрон базани яратиш шулар жумласидан ҳисобланади. Қолаверса, Пандемия туфайли тўхтаб қолган лойиҳа ва тадбирларнинг ҳам аста-секин йўлга қўйишни ва янада жадаллаштиришнинг ҳам вақти келган.

Ўзбекистон билан ҳамкорликнинг ташкилотлар фаолиятида ҳам муҳим ўрни бор эканлигини таъкидлаш жоиз. Марказий Осиё минтақасида жойлашган, демократик ислохотлар ва фаол ташқи сиёсатни, ўзаро манфаатли муносабатлар олиб бориш йўлини танлаган навқирон давлат ЮНЕСКОга аъзо давлат бўлиши, турли соҳаларда ҳамкорликни фаоллаштириши ташкилотнинг олдига қўйган мақсадларини амалга оширишида ниҳоятда муҳим ҳисобланади.

Худди шундай ТУРКСОЙ ташкилотда ҳам Ўзбекистон муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Ўзбекистон туркийзабон давлатлар ўртасидаги асрий мустаҳкам қардошлик ришталарини ўзида мужассам этган давлат экани – бу ташкилот аъзолари муносабатларида жипслаштирувчи, янада мустаҳкамловчи кучга эканлигини билдиради. Халқаро муносабатларнинг янги даври мураккаблиги, инсоният олдига янада ҳар тарафлама чуқур ўйланган бирдамликни ва ечимларни талаб қилмоқда. Тинчликни, ўзаро дўстона муносабатларда ҳамкорликни ривожлантиришга давлатларнинг халқаро ҳуқуқ нормаларини, ўзаро ҳурмат тамойилларини бузилиши тўсқинлик қилаётганини сўнгги воқеалар кўрсатиб қўйди. Бунда ягона мақсадлар устига қурилган, энг муҳими дунёда тинчлик, барқарорлик ва ривожланишни фаолиятида мужассам этувчи халқаро ташкилотларнинг роли ниҳоятда беқиёсдир. Бирлаган Миллатлар Ташкилоти махсус муассасаси ЮНЕСКОнинг тузилишидан мақсад айнан инсоният онгида таълим, фан ва маданият орқали тинчлик кадриятини ўрнатиш вазифаси қўйилгани унинг бугунги кундаги аҳамиятини, янада долзарбланишини кўрсатади². Деярли 80 йиллик фаолияти давомида бир қатор вазифаларни бажарилишини илмий ўрганиш, Халқаро туркий маданият ташкилоти олдига турган режаларни амалга оширишда муҳим намуна бўла олади. Тили, дини, маданияти ва тарихи бир бўлган халқларнинг ўзаро уйғунликда яқин-дўстона ҳамкорлик олиб борилиши ва энг асосийси, ушбу ҳудудларда доимий тинчлик ҳукм суришида ТУРКСОЙ доирасидаги кўп томонлама дипломатиянинг ривожланиши кейинги барқарорликнинг омили бўлади.

ЮНЕСКОнинг глобал даражада маданий меросини сақлаш, ўрганиш ишлари инсоният олдига турган кейинги энг муҳим вазифалардан биридир. Худди шундай, дунё ривожига энг катта ҳиссадор бўлган туркий халқларнинг маданиятини, тарихий меросини ўрганиш, сақлаш борасида тадқиқотлар олиб бориш ва уни танитиш ТУРКСОЙ ташкилотининг бугунги кунда олиб бораётган фаолияти, унинг такомиллаштириши, янада фаоллаштириши муҳим аҳамият касб этади. Демак, икки ташкилотни илмий ўрганиш, мавжуд муасммоларга ечим топиш нафақат аъзо давлатлар, балки дунё маданиятини ўрганиш ҳам ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати Конституциянинг V боби 17 моддасига кўра, Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро

¹ Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств// 13 Ноябрь 2021// <https://xs.uz/ru/post/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziyoeva-na-sammite-soveta-sotrudnichestva-tyurkoyazychnykh-gosudarstv>

² Сайфуллаев Д. Инициатива основанная на доброте. «Марказий Осиё жаҳон цивилизациялари чорраҳасида» номли илмий-амалий конф. материаллари тўплами. – Т.: ТДШУ, 2021. – Б. 86.

тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин¹. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистоннинг замонавий даврда ташкилотлар доирасида турли соҳаларда ҳамкорлик ва кўп томонлама дипломатияни ривожлантириш давр талаби ҳисобланади. ЮНЕСКО ҳамда ТУРКСОЙ ташкилоти билан маданий, маориф, фан соҳаларидаги ҳамкорлик ҳар томонлама манфаатли экани бу ташкилотлар билан ҳамкорликни янада фаоллаштириш учун сабаб бўла олади. Ташкилотларнинг тузилиб, то ҳозирги пайтдаги фаолиятларини ўрганиш натижасида қуйидаги назарий ва амалий таклифлар ишлаб чиқилди.

Юқоридаги вазифаларни амалга оширишда, *биринчидан*, халқаро ташкилотларнинг замонавий даврдаги ўрни, аҳамиятини қайта кўриб чиқиш, уларнинг кенг қамровли эканини яъни, тарафларнинг манфаатларини тенг равишда кўриб чиқиши хусусиятини мустаҳкамлаш бўйича тадқиқот ишларини олиб борилиши эҳтиёжи ҳар қачонгидан муҳим эканлиги маълум бўлди. *Иккинчидан*, маданий меросни сақлашда янада чуқурроқ ёндашувни бажара олувчи ТУРКСОЙ ташкилоти ЮНЕСКО тажрибасидан фойдалана олиши мумкин эканлиги, шу билан бирга икки ташкилот ҳамкорлиги Ўзбекистон манфаатларига, қўйилган кейинги режаларни амалга оширишда айтилган муддаоларини кўриш мумкин. *Учинчидан*, ЮНЕСКО ташкилотининг туркий халқлар тарихий, маданий мероси, буюк шахслари қолдирган, янада изчил ўрганилиши лозим бўлган илмий меросни ўзида мужассам этган ТУРКСОЙ ташкилоти билан ҳамкорлигини янги босқичга кўтарилиши ТУРКСОЙ фаолиятининг асл мақсадларини очиб беради. Яъни ТУРКСОЙнинг турк олами ЮНЕСКОси эмас, балки ЮНЕСКОнинг тўла қонли ҳамкори, туркий тарих, маданият, мерос ва илмий манбаларини ўрганувчи, ахборот берувчи, дунёга танитиш фаолиятини олиб борувчи кучли халқаро ташкилот сифатида шаклланиши назарда тутиляпти. Айнан шу ҳақида ЮНЕСКО генерал директори К. Мацуура, 2009 йилда ТУРКСОЙ Бош мудири Д. Касеиновнинг ЮНЕСКО қароргоҳига ташрифи чоғида ҳам таъкидлаб ўтган². *Тўртинчидан*, маданий меросни ўрганиш, асраш ва танитишда аъзо давлатлар олимларини жамлаган, ҳамда ЮНЕСКО билан айнан шу соҳада яқин ҳамкорликни ўрнатган, улкан ахборот базасига эга ўзига ҳос илмий тадқиқот марказини яратиш муҳим қадам бўлиши мумкинлигини таъкидлаш мумкин. Бунда Ўзбекистон Республикаси салоҳияти, олимлари жалб этилиши ташкилотлар ишида ва шу билан бирга Ўзбекистон маданий дипломатияси ва илмий соҳаси олдида қўйилган мақсадларга тенг равишда манфаатли бўлиши кўринади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси 09.02.2021 й., 03/21/671/0093-сон: <https://lex.uz/acts/20596>;
2. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств// 13 Ноябрь 2021// <https://xs.uz/ru/post/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziyoeva-na-sammite-soveta-sotrudnichestva-tyurkoyazychnykh-gosudarstv>;
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви Фонд М-7, 11-рўйхат, 343-иш, 130-137 варақлар;
4. Перспективы укрепления контактов ТЮРКСОЙ и ЮНЕСКО обсудили в Париже//12.10.2020// Официальный сайт РУз // <https://dunyo.info/ru/site/inner/perspektivi-ukrepleniya-kontaktov-tyurksoy-i-yunesko>;
5. World Heritage List. Available at: <https://whc.unesco.org/en/list/?&mode=table>
6. Сайфуллаев Д. Инициатива основанная на доброте. «Марказий Осиё жаҳон цивилизациялари чорраҳасида» номли илмий-амалий конф. материаллари. Т.:ТДШУ, 2021. – Б. 86.
7. UNESCO'da anlamlı buluşma. TÜRKSOY 2009 faaliyet raporu. A.2009. S. 12.
8. ТУРКСОЙ ташкилотининг расмий сайти. TÜRKSOY HAKKINDA/ [https:// www. turksoy .org/tr/ turksoy/about](https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about)

Наишга проф. С.Чориев тавсия этган

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси 09.02.2021 й., 03/21/671/0093-сон: <https://lex.uz/acts/20596>

² UNESCOda anlamlı buluşma. TÜRKSOY 2009 faaliyet raporu. A.2009. S.12.

**РАДИОМУЛОҚОТДА НУТҚИЙ ОДОБ-АХЛОҚНИНГ
МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ****Жабборова Ҳ.А. (ҚарДУ)**

Аннотация. Муайян маданиятда нутқий этикет назарияси ижтимоий ҳаракатларнинг вазият, ҳудуд ва мулоқотнинг ким томонидан амалга оширилишига қараб лингвистик қурилмалардан фойдаланишини тахмин қилади. Бошқа тиллар каби ўзбек тилида ҳам нутқий этикет формулаларининг қайсики ҳурмат маъносини ифодаловчи воситаларнинг тузилиши, вазифаси, семантик хусусиятлари ва қўллаш таҳлили лисоний воситаларга эга бўлган ижтимоий-иҷобий субъектив маъно эканлиги ҳамда маданий мазмун моҳият касб этади.

Таянч сўзлар: *радио, этикет, маданият, аспект, мулоқот, радиомулоқот, медиатекст, журналистика*

Аннотация. В конкретной культуре теория речевого этикета предсказывает, что социальные действия используют языковые средства в зависимости от ситуации, области и того, кто осуществляет общение. Как и в других языках, в узбекском языке структура, функция, семантические свойства и анализ употребления формул речевого этикета, выражающих значение уважения, языковыми средствами имеют социально-позитивное субъективное значение, а культурное содержание приобретает сущность.

Ключевые слова: *радио, этикет, культура, аспект, общение, радиосвязь, медиатекст, журналистика*

Annotation. In a particular culture, the theory of speech etiquette predicts that social actions use language tools depending on the situation, area and who is communicating. As in other languages, in the Uzbek language the structure, function, semantic properties and analysis of the use of speech etiquette formulas expressing the meaning of respect, by linguistic means have a socially positive subjective meaning, and the cultural content acquires an essence.

Key words: *radio, etiquette, culture, aspect, communication, radio communication, media text, journalism*

Радио тилини таҳлил қилишда аксиологик ёндашув, бизни нафақат муаллифнинг, балки адресатнинг ҳам позициясини, қадрият йўналишларини, ўзаро таъсир, амалга оширишнинг семиотик режаси, мулоқотнинг оҳангдошлиги, таъсир этувчи белгиларнинг интилишини ҳисобга олган ҳолда, радиони функционал яхлитлик сифатида амалга оширишнинг кўп структурали ва кўп функцияли асосларини – коммуникаторлар онгида шаклланадиган ўзаро таъсирлашиш ҳолатининг аксиологик моделини белгилайдиган фақатгина – дунё манзарасини очиб беришга имкон беради.

Радиоалоқа назарияси замонавий ОАВ тизимида радионинг вазифаларини, радиоалоқаниннг ўзига хос хусусиятларини белгилайди, коммуникатор учун радиога хос ифода воситаларининг назарий асосларини, замонавий адабий тилда тил воситаларидан фойдаланиш бўйича меъёрий тавсияларни ишлаб чиқади. Радиоалоқа назариясини яратишда ўз хиссасини кўшган илмий ишлар орасидан бир қатор тадқиқотларни ажратамиз [6;27].

Радио тилини ўрганишга бағишланган умумий илмий манбаларга мурожаат этилганда, уларни, асосан, уч тоифага ажратиш мумкинлиги аниқланган:

1) радиоэшиттиришлардаги тил амалиётининг меъёрий-стилистик жиҳатдан таҳлилига бағишланган мақола ва рисоалар;

2) радионутқнинг бошқа нутқ турларидан фарқли хусусиятларини тавсифловчи нашрлар;

3) кундалик иш жараёнида аниқланган радиодастурларнинг лисоний томонларини, радиожурналистларнинг қимматли маълумотларни ўзида жамлаган оммавий тушунарли тилда битилган очерклари [2].

Радиоода ахборот етказиш зарурати бевосита мулоқотга кучли мойилликни келтириб чиқаради. Бу ҳам ҳар қандай коммуникатив акт қатнашчисининг нутқий фаолияти ахборот ва фактик бирликлардан иборат эканлигидан далолат беради. Биринчи ўринга нима чиқишига – ахборотми ёки мулоқот, қандай мулоқот доирасида бири иккинчисига

бўйсунди ёки бири иккинчисидан устун келади, шунисига қараб сўзловчи ва тингловчининг коммуникатив роли, уларнинг нутқий фаолият тури аниқланади[1;29].

Мутахассисларнинг фикрича, радиоматн мазмунан мураккаб ҳодиса, у, асосан, радиода ахборот етказувчи турли каналларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Мазмунига кўра ахборот ва универсал радиоканаллар матнида акустик ҳамоҳанглик овоз ва товушдан устувор туради [10].

Муаллифлар радионинг дискурс майдонини функционал яхлитлик сифатида намоёниш этиш усулларида бири моделлаштириш деб ҳисоблайдилар (лот. *moduli* – ўлчов, намуна, меъёр). Моделлаштириш жараёнининг моҳияти объектнинг муҳим хусусиятларига асосланиб ўрганилаётган объектнинг махсус намунасини куришни ўз ичига олади. Модел ҳар қандай элементнинг бошқа компонентлар тизими билан алоқасини шаффоф равишда намоёниш этиши керак.

Радиодан айтилган сўз катта таъсир кучига эга, чунки у овозли, демак, уни талаффуз қилган пайтда сўзловчи унга ўз хис-туйғуларининг ошқора ифодасини топган фикр-ўйларнинг бирор-бир қисмини жо этган бўлади. Эстониялик тадқиқотчи И. Триккел айтганидек, «жонли сўз радиода энг мураккаб ифода воситаси, чунки унда фикр ва ҳаракатлар, хис-туйғулар, характер ва визуал борлиқ ўз аксини топган бўлиши керак»[5].

Маълумки, инсоннинг хулқ-атвори доимий мулоқот бўлиб, у маълум бир маданий ва лингвистик жамоада қабул қилинган меъёрларга риоя қилишни талаб қилади. Нутқий этикет маънавий маданиятда, нутқий хулқ-атворда турли халқлар орасида ҳам муҳим ўринлардан бирини эгаллайди.

Б.Ҳ. Раҳматиллаева: нутқий этикетга «диққат-эътиборини жалб қилувчи сўзлар» [3;18] сифатида қарайди.

«Нутқ одоби формулалари бир ёки бир нечта лексемалардан ташкил топган, қисман фразеологик, қатъий ёки бўшашган вазиятга қараб белгиладиган, оғзаки мулоқотда қўлланганда такрорланиш ва ифодалилик белгиларига эга бўлган турғун лисоний бирликлардир»[7;229].

Нутқий этикет формулаларини тил бирликларида ифодаси лисоний воситаларнинг бутун тизимини ташкил қилади:

луғат ва фразеология даражаси	махсус сўзлар ва турғун иборалар
грамматик даража	сўроқ гаплар, буйруқ гаплар
стилистик даража	саводли, маданий нутққа талаб эфемистик воситалар қўллаш
интонацион даража	нутқ тоналлиги, темп, ритм, пауза
орфоэпия даражаси	мулоқот вазиятига мос равишда тил бирликларини танлаш
ташкилий ва коммуникатив даражада	мулоқот маданияти: баҳс-мунозара, суҳбат

Миллий одоб-ахлоқ қоидаларининг ўзига хос хусусиятларини ва унинг нутқ шакллари билиш, шунингдек, муайян халқ ёки мамлакатнинг ишлатаётган тилининг ўзига хос хусусиятларини тушуниш ўзаро алоқаларни ўрнатишга катта ёрдам беради. Ўзбек тилининг ўзига хос тилнинг миллий хусусиятларига: катталар ўртасидаги суҳбатга (ёки уларнинг рухсатисиз) аралашмаслик, доимо ҳурмат билан мурожаат қилиш, уларга тўлиқ жавоб беришга ҳаракат қилиш, ҳол-аҳвол сўраш ва ҳ.к.

Инглизларда ҳаддан ошиқ муҳокама қилишдан ўзини тийиш яққол намоён бўлади, чунки бу нарса ўз фикрига эга бўлган шеригига нисбатан ҳурмат кўрсатишни англатади.

Кўриб туранимиздек, ҳар қандай тилда нутқий этикетининг миллий ўзига хослиги хушмуомалалилик тамойилларини амалга оширади.

Турли тилда сўзлашувчи мамлакатлар маданиятда ҳам, шунингдек шарқ маданиятида ҳам хушмуомалалик тушунчаси умумбашарий бўлса-да, у турли маданиятларда турлича келиб чиқиши ва шунинг учун ҳам турли маъноларга эгаллиги маълум.

Кўп жихатдан хушмуомалалик универсалдир. Уни барча маданиятларда ҳодиса сифатида кузатиш мумкин; турли тилларда сўзлашувчилар томонидан мақсадга эришиш воситаси сифатида мурожаат қилинади ва у барча жамиятларда норма сифатида эътироф этилади. Умумжаҳонлигига қарамай, хушмуомалаликнинг долзарб кўринишлари, хушмуомалаликни амалга ошириш йўллари ва мулоҳаза юритиш меъёрлари турли маданиятларда фарқланади. Бундай фарқларни турли маданиятларда хушмуомалалик тушунчасининг келиб чиқиши билан боғлаш керак. Нутқий этикетни ҳам.

Радио тилида нутқий этикетнинг аксиологик тадқиқи қуйидаги жихатлардан кўриб чиқиши керак:

Радио бошловчи(радиожурналист)нинг маданият борасида тасавури. Умуман олганда, одам қанчалик ўқимишли бўлса, у ўзининг хушмуомалалигини бошқаларга кўрсатишга мойил бўлади. Инсон хушмуомалалик кўрсатишнинг мос усуллари қанчалик кўп билса, бошқаларга нисбатан хушмуомала бўлиш учун улардан шунчалик яхши фойдаланади.

Тадқиқотчилар, одатда, хушмуомалаликни бўшлиқда баҳолаб бўлмайди, деган фикрга келишади. Нутқий этикетда хушмуомалалик контекст билан боғлиқ ҳукмдир: «ҳеч қандай жумла табиатан мулоим ёки кўпол бўлмайди» [11]. Хушмуомалалик тилидан фойдаланишда назарда тутилган маъно тўғрисида ҳамма ҳам бир хил фикрда бўлавермайди. Ҳатто инглиз тилида сўзлашувчи давлатлар жамиятига эътибор қаратсак ҳам, мулоим хулқ-атвори ташкил этувчи умумий тушунчаларга киритилган нарсаларда жуда кўп фарқлар мавжуд. Тушунишлар «ижтимоий жихатдан «тўғри» ёки маъқул келадиган хулқ-атвордан, ўзига хос хатти-ҳаракатдан, бошқаларга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишдан, ўзини ўзи қадрлаш феълидан, қарама-қаршилиқ, такаббурлик, носамимийлик ва бошқалар каби салбий сифатларни ўз ичига олади.

Мулоқот жараёнида узатиладиган ахборот фақат нутқий жумлалар мазмуни ва уларнинг таркибига кирувчи тил бирликларининг хусусиятига боғлиқлиги билан аниқланмайди,. «Мулоқот акти иштирокчилари ўзларининг билимлари, ҳаётий тажриба ва шахслараро муносабатлари туфайли эга бўлган атрофдаги олам, мулоқот вазияти, ўз суҳбатдошлари ҳақидаги «фонли билимлар» деб аталадиган маълумотларни ҳисобга олган ҳолда бир-бирларининг коммуникатив ниятларини талқин этадилар» [4].

Ўзбекларнинг нутқий хулқ-атворидаги айрим ҳодисалар ислом динининг таъсири сифатида ҳам изоҳланади. Маълумки, «Миннатдорчилик» деб номланувчи тематик гуруҳда хушмуомалалик, меҳрибонлик, миннатдорчилик маъноларини ўз ичига олган нутқий иборалар кенг қўлланилади. Улар норасмий нутқда жўяли ҳисобланади. Ўзбек менталитетида, *отанга раҳмат, онанга раҳмат, яша раҳмат!* каби

«Манзиллар, масофалар ҳеч гап эмас меҳр-мухаббат олдида. Азизлар, мана шу меҳр-мухаббат йўқолмасин. Самарқанднинг соғинчли саломини бизга йўллаганлари учун Ҳадичахон аямизга каттақон раҳмат айтамыз» («Олтин воҳа» 21.06.21).

Шукроналик туйғуси: *«Доим мени ёнимда бўлган дўстларимга раҳмат айтмоқчиман, борингларга шуқур!»* («Ёшлар» 2022.07.05).

Миннатдорчилик билан бирга тилак билдирилиши: *«Биз билан қалбан бирга бўлган барча азиз юртдошларимизга миннатдорчилик билдирамыз, кунингиз файзли, барокатли ўтсин!»* («Ёшлар» 02.06.22); *«Сизни ишончингизни оқлаганимиздан хурсандимиз хурматли миждоз. Компаниямиз маҳсулотидан фойдаланишида давом этинг. Дард кўрманг»* («Маҳалла» 23.06.22); *«Тонг барча-барчага хайрли бўлсин, азизлар»* («Ўзбегим таронаси» 30.06.21); *«Сизга ҳам омад яна бир қарра, энг самимий дил изҳорлари, меҳр-оқибат доимо ёр бўлсин. Дўстлик доимо бор бўлсин. Энг чиройли бир дил изҳорлари сиз ва сизнинг оила аъзоларингиз томон юборилган»* («Ўзбегим таронаси» 21.06.21); *«Саломат бўлинг, сизга ҳам раҳмат. Мана шундай самимият сизга ёр бўлсин. Оилавий бахт, саодат асло сизни тарк этмасин дея мен яна бир смс билан танишаман»* («Наврўз» 01.07.21).

«Одилжон, ишларингизга ривож, нимаики ниятларингиз бўлса рўёбга чиқсин. Ўзбегим таронаси радиосидан ҳам кўндан-кўн саломларимизни йўллаймиз. Ўзбегим таронаси радиосини тинглаётган ҳар бир ватандошларимизга ниятларимиз чексиз» («Ўзбегим таронаси» 01.07.21); *«Бошингиз тошдан бўлсин, қўшиганингиз билан қўша*

қаринг. Аллоҳим фарзандлар роҳатини кўриб юришингизни насиб айласин» («Ўзбегим таронаси» 28.08.21).

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, тиллардаги нутқ одоб-ахлоқи соҳасига хизмат қилувчи сўз бирикмалари алоҳида тузилма ҳисобланади. Улар махсус экспрессив-семантик функцияга эга бўлиб, мурожаат, жавоб, чақирув, илтимос, буйруқ ва б. ролларни бажариши мумкин. Ундов сўзларнинг айрим маъноларини кўриб чиқамиз: «**Кўнгироқдек овозингизга кўз тегмасин!**» («Наврўз» 01.07.21).

Хайрлашув давомида, ўзбеклар жуда расмий ёки ўзини бироз узоқ олган ҳолда хайрлашув сифатида камдан-кам ҳолларда «хайр» дейишади. Ўзбек маданиятида меҳмонлар кетишдан олдин «*Мен энди боришим керак*», «*Мен турақолай*» ёки «*Яхши қолинг*» дейишни яхши кўрадилар, мезбонлар эса уларни кутиб олиш учун «*Эҳтиёт бўлинг! Оқ йўл!*», «*Яна келиб туринг*» дейишга одатланган. Икки дўст йўлда учрашгандан сўнг жўнаб кетса, бири «*Энди мен кетишим керак*», иккинчиси эса «*Кейинги сафар суҳбатлашамиз*», «*Бўш бўлганингда меникига кел*» дейиши мумкин ёки «*Иложим бўлганида, албатта, бораман*». Ғарбликларга келсак, улар хайрлашиш пайтида кўпинча «*Goodbye*», «*See you again*» дейишади.

Мулоқот охирида гўзал сўзлар ва эзгу ниятлар билан хайрлашиш ҳолатлари кўп учрайди. Бундай тарзда хайрлашиш миллатнинг одати ҳисобланади: Биз эса сиз билан хайрлашмаймиз, азиз тингловчилар. «**Эртага тонга қадар. Ўзингизни эҳтиёт қилинг, эртага яна учрашамиз.** Меҳр ва эътибор учун раҳмат» («Орият доно» 17.02.21); «*Майли хайр саломат бўлинг. Сизни ишончингизни оқлаган бўлсак, биз хурсандмиз. Худо хоҳласа, дард кўрманг. Касал бўлманг. Биз билан алоқада бўлинг. Аллоҳ рози бўлсин раҳмат*» («Ўзбекистон» 26.06.22).

Ўзбек қадриятида ўзаро ҳурмат, садоқат, ғамхўрлик ва шу каби хислатлар муҳим ўрин тутаяди. Юқорида ҳам салом борасида ўз фикр-мулоҳазаларни келтирдик. Авваломбор, саломлашиш деганда кишиларнинг учрашган чоғда биринчи бир-бирларига тилак маъносида сўз айтишлари тушунилади. Айтиш жоизки, саломлашиш ҳамма миллатларда қадимдан мавжуд. Бугунги кунда ҳам дунёдаги барча халқлар ўзаро муомала ва мулоқотни саломлашишдан бошлашади.

Яна бир этикет формулаларида аксиологик баҳога ва миллийлик хусусиятларини намоён бўлиши саломлашишдан олдин тилак билдириш, эзгуликни сингдириш кабилар билан белгиланади: «**Яхшилик қилинг, яхшиликка интилинг.** Яна бир бор ассалом-у алайкум деймиз. Бугун сизнинг хизматингизда эканимиздан бағоятда шодмиз» («Ёшлар» 30.06.22); «*Бу ҳаёт сизникидир. Уни ўзингиз истагандек бахтга йўғрилган ҳолда яшашига интилинг. Яхшиликни ўзингизга касб қилинг дея радиоэшиттиришимизни бошлаймиз. Яна бир бор ассалому алайкум қалби қувноқ, ҳурматли радиотингловчилар*» («Ёшлар» 02.07.22) ва х.к. Ушбу формулаларда бадийий усулдан фойдаланилган. Ҳурмат ва хушмуомалаликни англаувчи бирликлар мавжуд.

Маълумки, миллий маданий ёндашув доирасида нутқий этикетнинг асосий негизи ҳисобланган саломлашиш ўзига ҳос аксиологик хусусиятга эга. Ҳар бир халқнинг саломлашишдаги урф-одатлари, сўз ва ифодалари турлича бўлса-да, мақсад бир: бир - бирларига яхшилик, саломатлик тилаш. Мусулмонларда саломлашиш энг улуғ амаллардан ҳисобланади ва жуда ҳам мукамал шаклда қўлланилади.

Шундай қилиб, ҳар бир халқнинг нутқ одоб-ахлоқининг миллий ўзига ҳос хусусиятлари жуда ёрқиндир, чунки тилнинг ўзига ҳос хусусиятлари маросим, одатлар, хатти-ҳаракатларда қабул қилинган ва қабул қилиниши мумкин бўлмаган барча нарсалар, ижтимоий этикетда тақиқланган хусусиятларга эга. Кўриниб турибдики, касбий одоб ахлоқни (эҳтимол, «норматив» хушмуомалалик сифатида қабул қилинганлиги яхшироқ) белгилаб берадиган лингвистик хатти-ҳаракатлар ва унда «этикет» («стратегик» хушмуомалалик деб аталиши ҳам мумкин) деб таснифланган сиёсий хатти-ҳаракатлар чегарасидан ташқарига чиқадиغان лингвистик хатти-ҳаракатлар ўртасидаги фарқни келтириб ўтади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Винокур Т.Г. Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993. – С. 5-29.
2. Левина Е. А. Сравнения в немецких радиотекстах: Семантика, структура, функции: Дисс. ... канд. филол. наук. – Саранск, 2006.
3. Рахматиллаева Б.Х. Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке (в сопоставлении с узбекским): Автореф. канд. филол. наук. – Ташкент, 1992. – 18 с.
4. Солдатова Л.А. Проблема преодоления лингвоэтнического барьера в межкультурной коммуникации. www.lingvist.ru
5. Триккель И. Некоторые вопросы теории репортажа // Радиорепортаж. – М., 1967. – С. 11.
6. Триккель И. Специфика радиокommunikации, её выразительные средства и жанры: автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Тарту, 1967. – 27 с.
7. Тузлу А.М. Формулы речевого этикета в турецком языке. Ученые записки Казанского университета. Том 155, кн. 3, ч. 2. Гуманитарные науки, 2013. – С. 219-229.
8. Шерель А. А. Радиоискусство – проблемы эстетического анализа / А. А. Шерель // Методологические проблемы изучения средств массовой коммуникации. – М.: Наука, 1985. – 197 с.
9. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов / Ю. А. Шерковин. – М.: Мысль, 1973. – 215 с.
10. Язык радио. www.stilistika.by.ru
11. Fraser, Bruce and William Nolan. 1981. The association of deference with linguistic form. In Joel Walters (ed.). The Sociolinguistics of Deference and Politeness. The Hague: Mouton. 93–111.

Наиurga проф. Б.Бахриддинова тавсия этган

**БОСМА МЕДИАМАТНДА МОДАЛЛИК КАТЕГОРИЯСИ:
АКСИОЛОГИК ТАДҚИК**

Ёдгорова З.Ғ. (ҚарДУ)

Аннотация. Ҳозирги кунда оммавий ахборот воситалари нутқнинг энг таъсирчан ва мақбул шакли, жамоатчилик фикри, қарашлари ва қайфиятларини шакллантиришнинг самарали механизми сифатида намоён бўлаётганлиги эътироф этилмоқда. Дунёнинг публицистик манзараси оламнинг лисоний манзарасининг кўринишларидан биридир. Ушбу мақоланинг мақсади газета мисоллар ёрдамида публицистикада дунёнинг лисоний манзарасининг вариантларини тақдим этиш орқали модаллик имкониятларини баҳолашдан иборат.

Таянч сўзлар: модаллик, газета, матн, медиаматн, олам манзараси, лисоний манзара, аксиология.

Аннотация. В настоящее время признано, что средства массовой информации являются наиболее эффективной и приемлемой формой выступления, действенным механизмом формирования общественного мнения, взглядов и настроений. Журналистская картина мира является одним из проявлений языковой картины мира. Цель данной статьи – оценить возможности модальности путем представления вариантов языкового ландшафта мира в журналистике на газетных примерах.

Ключевые слова: модальность, газета, текст, медиатекст, мировой ландшафт, языковой ландшафт, аксиология.

Annotation. Nowadays, it is recognized that the mass media is the most effective and acceptable form of speech, an effective mechanism for forming public opinion, views and moods. The journalistic view of the world is one of the manifestations of the linguistic view of the world. The purpose of this article is to evaluate the possibilities of modality by presenting variants of the linguistic landscape of the world in journalism using newspaper examples.

Keywords: modality, newspaper, text, media text, world landscape, linguistic landscape, axiology.

Дунё тилшунослигида оламнинг лисоний манзараси тавсифида тил эгаларининг дунёни қай тарзда идрок этиши, миллий-маданий қарашлари, тафаккури кабиларнинг ўрни, шунингдек, турли тилларда медиа оламининг лисоний манзарасини универсал жиҳатларини тадқиқ этиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Модаллик ва

баҳолаш категориялари ўзаро боғлиқлик томонлари, модаллик доирасидаги категориал бирликларнинг турлари ва дифференциал белгиларнинг семантик майдонда ўзаро кесишиш ҳолатлари мавжудлиги ҳамда модалликнинг бошқа семантик категориялар билан боғлиқлиги унинг универсал категория сифатида тадқиқи ва уларни миллий ўзига хослик жиҳатларини тадқиқ этиш долзарб ва зарурий муаммолардан бири эканлигидан далолат беради.

А.А. Залевская фикрига кўра, «дунё манзарасини дунё образига ўхшатиб бўлмайди». Зеро теварак-атрофдаги олам инсоннинг онгида акс этади, дунёнинг образини, кейин эса унинг манзарасини шакллантиради. Дунёни “хариталаш”да асосий роль тилга тегишлидир. Нолингвистик билимни фақат дунёнинг концептуал ва лингвистик (лисоний) манзараси ўртасидаги яқин алоқаларни олдиндан белгилаб берувчи тил ёрдамида тасвирлаш мумкин, иккинчиси эса “дунёнинг концептуал моделининг муҳим таркибий қисми сифатида қаралади. шахс, яъни инсоннинг дунё ҳақидаги ғоялари ва билимларининг йиғиндиси [1;271]. Шунинг учун, “дунё образи шахснинг мулки сифатидаги тасвири бир вақтнинг ўзида симультли, голографик ва кўп қиррали бўлиб, "билим" ва "тажриба"нинг мажбурий комбинацияси билан турли хил онг микёсларида ишлайди ва фақат вербал тавсифлашга тўлиқ мос келмайди.

С.Д. Смирнов дунё образини инсоннинг дунёдаги амалий “иштирокини” акс эттирадиган ва унинг ижтимоий ва индивидуал ҳаётининг реал шароитлари билан боғлиқлигини кўрсатувчи дунё қиёфасини ифодалаган дунёни идрок этишнинг мавҳум инварианти сифатида кўрган ҳолда, “ҳар қандай ҳиссий таассуротдан олдин пайдо бўладиган доимий ва ҳеч қачон йўқолмайдиган ва унинг ўша таассурот асосида фақат ташқи объектнинг ҳиссий тасвирининг таркибий қисми мақомини оладиган фон сифатида” тасаввур этади [2;63].

Дунёнинг лисоний манзараси оламнинг махсус (яъни кимёвий, физик ва б.) манзаралари билан бир қаторда турмаган, балки улардан олдин мавжуд бўлган ва уларни шакллантирган, чунки инсон бирор-бир ижтимоий-тарихий, яъни умуминсоний ва умуммиллий тажрибани ўзида мужассам этган қайсидир тил туфайли дунёни ва ўзини англай олишга қодир бўлади. Иккинчиси, яъни умуммиллий тажриба, тилнинг барча микёсларидаги ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради. Тилнинг ўзига хос хусусиятлари боис унинг сўзловчилари онгида дунёнинг маълум лисоний манзараси пайдо бўлади ва одамлар унинг призмаси орқали оламни кўра оладилар [3].

“Ҳар бир инсон ўзида тўлиқ онги уйғонганида, шаклланишида ўзи иштирок этмаган тайёр дунёқарашни топади. У буни табиат ва маданият совғаси сифатида қабул қилади” [4;243].

Дунё манзараси бу дунёнинг яхлит, глобал образи, қиёфаси бўлиб, у инсоннинг барча маънавий фаолиятининг натижаси ҳисобланади ҳамда инсоннинг дунё билан барча алоқалари ва дунё ҳақидаги ғоялари жараёнида пайдо бўлади [5;271].

Агар дунё бу ўзаро таъсирлашувчи инсон ва атроф-муҳит бўлса, у ҳолда олам манзараси бу “атроф-муҳит ва одам ҳақидаги маълумотларни қайта ишлаш натижасидир” [6].

Дунёнинг публицистик манзараси оламнинг лисоний манзарасининг кўринишларидан биридир. Оламнинг лисоний ва публицистик манзаралари миллий ўзига хосликка эга, аммо улар инсон тафаккурининг умумбашарий қонунларига ҳам бўйсунди, шунинг учун турли тилларда ўхшаш метафорик жараёнлар ва моделларни топиш мумкин [7;27].

Медиа - бу умумий ҳодиса. Оммавий ахборот воситаларининг умумийлиги инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларига уларнинг мажбуран татбиқ этилиши билангина эмас, балки инсоннинг уни ўраб турган барча нарсаларни ижодий, прагматик мотивацияланган тарзда идрок этиши билан ҳам белгиланади. Оммавий ахборотнинг нуфузи, авваламбор, унинг кенг халқ оммасига қаратилганлиги билан изоҳланади. Бунда аудиториянинг ўзи ҳам ОАВ ходимларининг профессионал билим ва малакага эга бўлишини тақозо этади [8; 61].

Ҳозирги вақтда жамият сон-саноксиз ОАВ орқали янгиликлардан тезда воқиф бўлишдек катта ва тезкор имкониятларга эга бўлди. Ахборот қандай тарзда қабул қилинмасин, у барибир, тил воситалари орқали ўз ифодасини топади.

Модаллик публицистик матнлардаги фаол компонент бўлиб, у хабар муаллифи томонидан ўйлаб топилган ва режалаштирилган самарага эришишни ва турли мақсадларда қабул қилувчига таъсир қилишни таъминлайдиган универсал воситадир. Публицистикада фаол қўлланиладиган модал категориялар журналистик матн муаллифига керакли маънони жонли, образли ва қисқача тарзда етказиш имконини беради. Дунёнинг лингвистик манзарасининг турли хил вариантларини модал воситалар ёрдамида дунёнинг публицистик манзарасида тасвирлаш қизиқиш уйғотади.

Ҳар бир даврнинг ўзига хос ғоялари ва тамойиллари мавжуд бўлиб, уни концептуал ва услубий жиҳатдан таниб олиш имконини беради. Шубҳасиз, бугунги куннинг ўзига хос белгисига айланган назариялар замонавий инсоннинг асосий ахборий-коммуникатив ресурс бўлмиш оммавий ахборот воситаларини англаш асосида шаклланади.

Бугунги кунда ОАВ инсон ва жамият тарихининг асосий сюжетларини яратган маданиятнинг биринчи қаторига қўйиб ва ҳар сафар унинг у ёки бу энг муҳим параметрларини таъкидлаб, ўзларининг “саҳна ортидаги” маконини қатъий равишда тарк этдилар. Улар асосида медиа мазмуни ва технологик салоҳиятини, уларнинг ижодий амалиётларини шахснинг сифат жиҳатидан янги маданият ва тил воқелигига айлантиришга асосланган медиа лойиҳа ҳисобланади.

Медиа форматидан яратилган маданият ва тил бугунги куннинг ҳақиқатидир [9]. Э.Л. Варганова, бу ғоя “ОАВ шахси ... унинг мавжудлиги бевосита воситалаштирилган маълумотни, медиа муҳитини қабул қилиш, истеъмол қилиш ва тушуниш жараёни билан шаклланади ... ҳар бир шахсда бу ғоя турлича амалга оширилади: кимдир кўпроқ медиавийроқ, кимдир камроқ. Аммо умуман олганда, ахборотни ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган медиалаштириш жараёни шахсий ва ижтимоий тажрибанинг асосий жиҳатларидан бирига айланаётир” [10;103].

Тил инсондан, ижтимоий воқелик ва маданиятдан ажратилган мавҳум белгилар ва қоидалар мажмуи эмас, балки “ҳар доим алоҳида контекстда жойлашган тизимдир. У ўзига хос контекст ва вазиятлардаги мулоқот эҳтиёжларидан келиб чиқадиган бир қатор амалиётлар” сифатида ҳам талқин этилиши мумкин [11;5]. Ҳар бир инсон ўзи улғайган маданиятнинг ташувчиси ҳисобланади. Кундалик ҳаётда у буни пайқамайди. Ҳар бир инсоннинг ўзига хос дунёга қараши, дунё ҳақидаги тасаввури бор. Шундай бўлса-да, буни англаб етган ёки етмаганлигидан қатъий назар, унинг дунё манзараси ўзининг она тилиси деб биладиган ўша тилда сўзлашувчиларнинг дунёга қараши билан кўп умумийликларга эга. Дунё чексиз турфа хил, лекин биз бунинг фақат кичик бир қисминигина идрок эта оламиз. Бизнинг идрокимиз маданиятимиз, тилимиз, ўзига хос ноёб тажрибамиз, анъаналаримиз, қадриятларимиз, эътиқодларимиз билан филтрланади. “Ҳар биримиз ҳиссий (сенсор) таассуротларимиз ва шахсий ҳаётий тажрибамиз асосида қурилган ўзига хос ноёб воқеликда яшаймиз ва биз ўзимиз идрок қилган нарсамиз - дунё моделимиз асосида ҳаракатланамиз” [7; 21]

Модал сўзларнинг семантик хусусияти уларнинг гапга бўлган субъектив муносабатининг ишончлилиги, тахминийлиги ёки мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан баҳоланади. Маъно жиҳатдан модал сўзлар номинатив вазифани бажарувчи нутқнинг бошқа мустақил сўз туркумларидан сезиларли даражада фарқланади; бироқ маъно мустақиллиги нуқтаи назаридан улар, шубҳасиз, ёрдамчи сўз туркумларига эмас, балки мустақил сўз туркумларига тегишлидир. Модал сўзлар алоҳида сўз туркумидир, кириш сўзлари ролида эса бошқа сўз туркумлари ва сўз бирикмалари, эргаш гаплар, инфинитивли конструкциялар ва бошқалар намоён бўлиши мумкин. Модал сўзлар сўз туркуми сифатида ҳар доим, ҳамма ҳолларда гапнинг кириш сўзлари сифатида қўлланиладиган гап бўлакларни ўз ичига олади. Бундай сўзлар ўзининг ўзгармаслиги ва бошқа сўзлар билан бирикувчанлиги чекланганлиги билан ажралиб туради.

Модал сўзлар мустақил сўз туркумлари билан ифодаланадиган предметлар, белгилар ёки жараёнларни номламайдилар; улар гапни ташкил этувчи сўзлар билан грамматик боғланишдан маҳрум бўлиб, гап бўлаклари бўла олмайдилар.

Модаллик турли лисоний воситалар ёрдамида намоён бўлиб, сўзловчи (ёзувчи)нинг коммуникатив нияти, унинг гап мазмунига эмоционал муносабатини билдирувчи модаллик маънолари майл шакллари, феъл замонлари, шунингдек баъзи боғловчи ва юкламалар ёрдамида ифодаланади. Босма медиаматнларни таҳлил қилишда ва уларнинг миллий-маданий хусусиятларини очиб беришда *матн модаллиги* катта роль ўйнайди.

Модал сўзлар лексик ва лексик-фразеологик бирликларнинг озми-кўпми маълум бир категориясини қамраб олувчи, грамматик мустақиллик билан ажралиб турадиган ва субъектив-модал маъноларни ифодаловчи лексик-грамматик категориядир.

Ўзбек тилида модалликни ифодаловчи лексик воситаларга *шак-шубҳасиз, керак, муҳим, шарт, лозим, даркор, мавжуд, мумкин, шундай, бўлса, афсус(ки), эҳтимол, балки, шунчалик, ниҳоятда, табиийки, умуман, яъни, хусусан, ҳўш, аниқланишича, ростдан, чиндан, кўринганидек, зеро, дарҳақиқат, албатта, аввало, демак, асосийси, жумладан, аммо, ахир, шунингдек, натижада* ва ҳ.к. киритилади.

Инглиз тилида модалликни ифодаловчи лексик воситаларга: *certainly, indeed, perhaps, happily — unhappily, of course, evidently, maybe, luckily — unluckily, no doubt, naturally, probably, fortunately — unfortunately, surely, obviously, possibly, apparently, really, assuredly, actually, undoubtedly* лексик бирликларни келтириш мумкин.

Ўзбек ва инглиз тилларида юқорида келтирилган *модал сўзлар* маъносига кўра, воқелик фактларига билдирадиган субъектив муносабатига кўра куйидагиларга бўлинади:

1) тасдиқни ифодаловчи сўзлар: Ўзбек тилидаги газеталарида: *шак-шубҳасиз, шарт, мавжуд, (айтиши, таъкидлаш, кўрсатиши, назарда тутиши) жоизки, аниқланишича, ростдан (ҳам), чиндан (ҳам), зеро, дарҳақиқат, албатта, ахир* ва ҳ.к. – инг.т.: *really, assuredly, actually, undoubtedly, certainly, of course, evidently, no doubt, surely, definitely, obviously, indeed* ва ҳ.к.

Ўзбек тилидаги газеталарида: «*Ахир, маст қилувчи ичимликларни, тамаки чекишни ўзига одат қилиб олаётган ёшлар тақдирига бепарқ қараш мумкинми?*» (Инсон ва қонун. №2. 2013); «*Давлат хусусий шерикликни ривожлантириши агентлигига ариза нусхаси (иловаларсиз) 2021-йилнинг 4июнь кунн соат 18 :00га қадар тақдим этилиши шарт*» (Халқ сўзи. №91 2021); «*Бунинг учун эса ота-оналарнинг ўзлари саводли бўлиши, турли техник қурилмалар ва Интернет билан яхши ишлаш олиши керак*» (Даракчи газета. №-46. 2021); «*Чиндан ҳам, биз барпо этаётган янги, эркин ва демократик давлатда жамиятнинг ҳар бир аъзоси билим олиши, замонавий касб-хунарларни эгаллаш, ўз истеъдод ва қобилиятини рўёбга чиқариши, меҳнат билан банд бўлиши учун зарур имкониятларга эга бўлиши шарт*» (Даракчи газета. №-46. 2021) ва ҳ.к.

Инглиз газеталарида: «*They help whales and eels and flamingos in need. What's left unsaid, but **certainly** seems clear enough to me, is that the Octonauts have colonized the Vegimals, a species of squeaking underwater creatures who all resemble one sort of vegetable or another*» (The New York Times.5.01.22); «*There's no real logic to this, **of course***» (The New York Times. 5.01.22); «*Shion said he didn't **really** have any problem with two pies, which pleased the director*» (The New York Times. 5.01.22); «*He kept going over the events of the 6th — **surely** he could have done something more in the face of all that madness*» (The New York Times. 5.01.22); «***Of course**, no one caught the rest of the words, but Billie Jean was right when she said it's the feeling of freedom people hear in the song that matters most*» (The New York Times. 4.01.22); «***Indeed**, Hayhoe, who is 49 and whose most recent book is "Saving Us: A Climate Scientist's Case for Hope and Healing in a Divided World" »* (The New York Times. 4.01.22); «*As Christians, we're **naturally** suspicious of people who believe differently from us" — doesn't that seem like a recipe for a climate-change skeptic even before you add in political ideology?* » (The New York Times. 4.01.22) ва ҳ.к.

2) тахминни ифодаловчи сўзлар: Ўзбек тилидаги газеталарида: *мумкин, (бўлса) керак, балки, эҳтимол, афтидан* ва ҳ.к. – инг.т.: *possibly, probably, perhaps, maybe* ва ҳ.к.

Шунингдек, инглиз тилидаги газета матнларида асосан сарлавҳаларда кенгрок микёсда фойдаланилади. Газета тили сарлавҳаларида ибораларнинг қўлланилиши ўқувчи (reader)нинг эътиборини қозониш ва кўнгилочар маъноларини ифодалаш дея айтишимиз

мумкин. Масалан, *The cold truth* (The Guardian, November 29, 2022. P-18); *Dron hunter* (New York times, November 24, 2022; p-11), *The person heart of gold* (The Guardian, November 29, 2022. P-); *SEEING THE UNIVERSE IN NEW LIGHT* (SCIENCE NEWS, December 17, 2021); *WINTER IS ALREADY HERE* (New York times, December 7, 2022) ва х.к.

Шундай қилиб, босма медиаматнда модаллик турлари акс этган лексик воситаларни аниқлаш медиа оламнинг лисоний манзараси воситаларини қай тарзда қўллашнинг аниқлаш билан бирга уларнинг аксиологик жиҳатларни ёритишга ҳам хизмат қилади. Аксиологик мақоллар шулар жумласидандир. Модал маънога эга фразеологик бирликлар семантик жиҳатдан мураккаб ички шаклга эга бўлиб, унда турли даражалар, турли хил компонентлар, турли семалар иштирок этади. Таҳлилга тортилган ушбу воситалар, ўзининг хусусиятларига кўра медиа оламнинг лисоний манзарасини яратишда модаллик категориясининг намоён бўлишида ёрдамчи восита сифатида келиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Андреева И.В. Ценностная картина мира как лингвистическая и философская категория. Вестник РУДН. – М., 2011, – № 8. – С. 271.
2. Блерица Т.А. Лексические средства выражения модальности возможности в английском, албанском и русском языках. Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика, 2011, – № 4. – С. 63-70.
3. Вартамова Е.Л. Человек медийный» – новая ступень эволюции или приложение к гаджету? // Наука и жизнь, 2016. – № 7. Режим доступа: <https://www.nkj.ru/open/27523>. Дата доступа: 9 июля 2016 г.
4. Залевская, А. А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды / А. А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – С. 243.
5. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976. – С. 271.
6. Полонский А. Медиалект: язык в контексте медийной культуры. http://www.discourseanalysis.org/ada20_1/st156.shtml
7. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 8-69.
8. Смирнов, С. Д. Психология образа: проблемы активности психического отражения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 61.
9. Тешабаева Д.М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон республикаси ОАВ мисолида): Филол. фан. док. дисс. –Тошкент, 2012. –330 б.
10. Уразова Е.А. Метафора в публицистике: репрезентация вариантов языковой картины мира Вестник ТвГУ. Серия "Филология", 2017, – № 4. – С. 102–108.
11. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990. – С. 5.
12. Barton D., Unger J. W., Zappavigna M. Researching Language and Social Media. London and New York: Routledge, 2014. 202 p.

Нашрга проф. Б.Баҳриддинова тавсия этган

REKLAMA MATNLARI LINGVISTIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Shamsiyeva Z. (QarDU)

Annotatsiya. Maqolada reklama tili hamda reklama matnlari borasida umumtilshunoslikda olib borilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. O'zbek tilshunosligida reklama matnlarining antroposentrik tadqiqi bo'yicha olib borilgan ishlarga munosabat bildirilgan.

Tayanch so'zlar: reklama, reklama matni, antroposentrik tilshunoslik, ijtimoiy reklama, turizmga oid reklama, sotsiolingvistika, pragmalingvistika.

Annotation. The article analyzes the research conducted in general linguistics on advertising language and advertising texts. There is a reaction to the work carried out on anthropocentric research of advertising texts in Uzbek linguistics.

Key words: *advertising, advertising text, anthropocentric linguistics, social advertising, tourism advertising, sociolinguistics, pragmalinguistics.*

Аннотация. В статье анализируются исследования, проведенные в общей лингвистике по языку рекламы и рекламным текстам. В узбекской лингвистике наблюдается реакция на работы по антропоцентрическому исследованию рекламных текстов.

Ключевые слова: *реклама, рекламный текст, антропоцентрическая лингвистика, социальная реклама, туристическая реклама, социолингвистика, прагмалингвистика.*

Reklama hayotning barcha sohalarda keng tarqalgan. Bu bevosita mijozlarni jalb qilishga va muayyan savdo maqsadlariga erishishga qaratilgan. Reklamaga iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa ko'plab omillar ta'sir qiladi. Reklama ushbu omillarga bog'liq bo'lib, jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy hamda siyosiy o'zgarishlar reklamada aks etadi. Shu jihatda reklama ko'plab sohalarning, shu jumladan tilshunoslikning ham o'rganish obyekti hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida reklama matni tilshunoslikning turli yo'nalishlarida tadqiq qilingan. G'arb tilshunosligi XIX-XX asrlar boshida reklamani nazariy umumlashtirish, lingvistik jihatdan o'rganishni boshlab berdi. Reklamani lingvistik jihatdan tadqiq qilish, asosan, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Keyinchalik reklama matnlarining lingvistik xususiyatlariga bag'ishlangan (J. Lich, D. Bolinger, R. Lakof, A. Goddard), reklama tarixi va rivojlanishi (G. Sampson, B. Eliot, F. Presbury), psixologiya va reklama xabarlarining jamiyatga ta'siri (F. Jeffkins, C. Sandage, G. Freiburger, K. Rotzoll) kabi masalalarda tadqiqotlar maydonga keldi.

Ruslarda ham reklamalar tadqiqi borasida bir qator ishlar olib borildi va reklama turli xil fanlarning tadqiq obektiga aylandi. Jumladan:

- lingvistik (D.V. Bekleshov, D.E. Rozental, N.N. Kokhtev, E.E. Starobinskiy, A.G. Xalatyay, N.K. Dementiyeva, E.E. Kornilova, I.V. Chetvertakova, A.V. Ulyanovskiy, N.V. Gordeeva, O.N. Rybakova, Ya.N. Romanenko);

- pragmatik (T.N. Livshits, S.N. Usacheva, Yu.N. Gorelova);

- tarixiy (V.V. Uchenova, N.V. Starix, E.V. Romat, O.V. Slyadneva, S.F.

- Galanin);

- psixologik (A.N. Lebedev-Lyubimov, O.A. Feofanov, V.I. Shuvanov, A.A.

- Vugman);

- ijtimoiy (L.N. Fedotova, L.V. Muzikant) [18, 8].

Shuningdek, rus tilshunosligida reklama matnlari tilshunoslikning turli yo'nalishlarida tadqiq qilingan. Jumladan, F.U. Galixanova, K.S. Baranov, N.V. Mesheryakova, S.V. Kobizeva, S.I. Kireyev, N.P. Traykovskaya, Y.S. Ivanova, L.V. Isayeva, T.A. Kozina va boshqalarning tadqiqotlarida reklama matnlari turli tomonlama tadqiqot obyekti bo'lgan [3; 2; 14; 8; 9; 17; 6; 10].

I.M. Nizomov tatar tilidagi reklamalarni lingvistik jihatdan birinchilardan bo'lib o'rgangan, u reklama matnlarini o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratdi, reklama matnining asosini tashkil etuvchi lingvistik va ekstralingvistik vositalarni tahlilga tortgan. A.A. G'ofurova tadqiqotida reklama matnlarida tegishli nomlardan foydalanish xususiyatlari, tatar va ingliz tilidagi reklama matnlarida onomastik lug'atni tahlil qilishning o'ziga xos tomonlarini yoritib bergan [18, 8].

Olima G. N. Faxretdinova "Язык татарской рекламы" mavzusidagi tadqiqot ishida tatar tilidagi reklamalarning lingvistik xususiyatlariga e'tibor qaratib, leksik-stilistik, grammatik xususiyatlariga to'xtalib o'tadi [18].

Anglashiladiki, reklama matnlari turli tomonlama tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan va keyingi tadqiqotlarda asosan reklama matnlarining pragmalingvistik, sotsiolingvistik, kognitiv-diskursiv, kognitiv-pragmatik tomonlariga e'tibor qaratilgan.

Shuningdek, jahon tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hamda internet reklama matnlari, alohida tadqiq qilingan ishlar ham mavjudligini ko'rish mumkin. N.V. Mesheryakova tadqiqot ishida ijtimoiy yo'nalishdagi rus va nemis tilidagi reklama matnlarining stilistik va pragmalingvistik xususiyatlarini tahlilga tortgan. Tadqiqotda tajriba asosida ijtimoiy reklama matnlarining samarali pragmatik ta'sir ko'rsatish shakllari tekshirilgan [14, 14].

Y. S. Ivanova ingliz tilidagi internet reklamalarining kognitiv-pragmatik jihatdan tadqiq qilgan [6]. Tadqiqotda internet reklamalari lingvistik, pragmatik hamda kognitiv jihatdan tadqiqot obyekti bo'la olishi mumkinligi hamda har birida o'ziga xos xususiyat mavjudligini yoritib

bergan. Xususan, internet reklamalarining pragmatik xususiyatlari tahlil qilinganda nutqiy vaziyat, adresant (so'zlovchi), adresat (tinglovchi), intensiya (maqsad) hamda nutqiy akt kabi masalar tahliliga e'tibor qaratilishi lozimligini ta'kidlagan [6, 8].

Rus olimasi T. Matveyevaning rus tili, nutq madaniyati, uslubiyat va ritorika kabi sohalarni qamrab olgan o'quv lug'atida reklamaga shunday ta'rif beriladi: tilshunoslikda reklama bu nutq faoliyatining bir turi bo'lib, uning maqsadi tovarlar va xizmatlarga talab va taklifni tartibga solishdir. Zamonaviy reklama maxsus matnli mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan sohaning bir bo'lagi (ko'pincha polikod, ya'ni nafaqat tildan foydalangan holda, balki musiqa, vizual vositalar), uni ommaviy axborot vositalarida joylashtirish, samaradorligini o'rganish hisoblanadi [11, 274-275].

O'zbek tilshunosligida reklama va uning lingvistik xususiyatlari borasida O.Jumayevning ilmiy maqolalarini dastlabki ishlardan biri sifatida qarash mumkin. O.Jumayevning "Vizual reklama matnlarida neologizm va qisqartmalarning qo'llanilishi", "Reklamanning lisoniy xususiyatlari" [4, 5] nomli maqolalarida reklama tiliga munosabat bildirilgan.

Keyingi davrda esa reklama tilini o'rganishda ham yangicha talqin – antroposentrik tahlil yo'nalishi kirib keldi va bu borada tadqiqotlar qilindi.

Jumladan, S. Nazarovaning "Tibbiy reklama matnining pragmatik xususiyatlari" nomli maqolasida reklama va uning alohida turi sifatida tibbiy reklama matnining lingvopragmatik tahlili masalasi yoritilgan [15].

B.Abdullayevning "O'zbek reklama lingvistikasi: nazariya va amaliyot" mavzusidagi dissertatsiyasida o'zbek tilidagi reklamalarning tasniflanishi va turlarga ajratish nazariyasi, reklama turlari tasnifi, reklama diskursining asosiy xususiyatlari, reklama va e'lonlarning farqlanishi, reklamaga ommaviy madaniyatning ta'siri masalasi, reklama lisoniy matnining tarkibiy qismlari (sarlavha, slogan, ktematonim), o'zbek tili reklama matnidagi turli xil – fonetik (alliteratsiya, assonans), leksik (neologizm, metafora, metonimiya, sinekdoxa, personifikatsiya), sintaktik (konversiya, sintaktik adektivatsiya) vositalarning reklama ta'sirchanligi, o'ziga xosligini ta'minlashdagi o'rni, gapning ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko'ra turlarining reklama matnidagi uslubiy imkoniyatlari va reklama matnining asosiy va ikkilamchi kommunikativ funksiyalari tahlil qilingan [1].

Aytish mumkinki, B.Abdullayevning dissertatsiyasini o'zbek tilidagi reklama matnlarining lingvistik va pragmatik xususiyatlari borasidagi dastlabki monografik tadqiqotlardan biri deyish mumkin.

A. Xolboboyevaning "Turizmga oid reklamalarda ritorik aspektning chog'ishtirma tadqiqi (ingliz va o'zbek tillari misolida)" mavzusidagi dissertatsiyasida ingliz va o'zbek tillarida turizmga oid reklamalarda lingvistik va ekstralingvistik vositalardan foydalanish uni diskursiv matn turiga aylantirishi hamda tilning fonetik, morfologik, sintaktik sathlarida sifatning orttirma darajasi, ritorik savollar, buyruq, shart ergash gapli qo'shma gaplar kabi til vositalari orqali ifodalanishi, ingliz va o'zbek tillari turizmga oid matnlarda fonetik sathda asosan tovushli, alliteratsiya, assonans, konsonans hamda leksik jihatdan anafora, epifora kabi har xil takrorlarning qo'llanilishi, ularning reklama qilingan mahsulot nomi bilan to'liq yoki qisman hamohang bo'lishi, reklama diskursida ritorikaning lingvomadaniy xususiyatlarining allomorf va izomorf xususiyatlari ingliz tilidagi turizm reklama matnlarida individuallik, gedonistik xarakter, tajriba, muvaffaqiyat, qulaylik, sog'lom fikr, foyda hamda o'zbek tilida baxt, xotirjamlik, mehr, mehmondo'stlik, bag'rikenglik kabi tushunchalar asosida namoyon bo'lishi hamda ingliz va o'zbek tillarida turizmga oid reklamalarda stilistik vositalarning adresatni ma'lum bir faoliyatga undashda va ta'sir o'tkazishda hamda realiyalarning madaniy-tarixiy aspektda stereotiplarni yaratishdagi imkoniyatlari tadqiq qilingan [19]. A. Xolboboyeva tadqiqotida turizm reklamalariga lingvokulturologik jihatdan yondashganligini ko'rish mumkin.

D.Sobirova "Tibbiy reklamalarning sotsiopragmatik xususiyatlari" mavzusidagi dissertatsiyasida o'zbek tilidagi tibbiy reklama matnlari sotsiopragmatik nuqtayi nazardan ilk bor tadqiq etilib, ushbu matnlarning sotsiolingvistik, pragmalingvistik, lingvokulturologik xususiyatlari *adresant-matn-adresat*dan iborat uchlik asosida ochib berilgan. Tibbiy mahsulot reklamasi diskursida kommunikativ intensiya, uning eksplitsit hamda implitsit ifodalanishi, tibbiy reklamalarda

nutqiy akt, reklama matnida uning semantik, struktural xususiyatlariga ko'ra turlarining voqelanishi asoslanib, reklama matnida lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya yaxlit bir butunlik sifatida muhim ahamiyatga ega nutqiy faoliyat ekanligi aniqlangan va tibbiy reklama matnlarida qo'llanuvchi adresatga ekspressiv ta'sir etish usullari tadqiq qilingan [16].

Reklama matnlari tarjimasining lingvomadaniy va uslubiy jihatlarini yoritishga bag'ishlangan U.U. Mahmudovanning tadqiqotida reklama matni iste'molchini turli xil lisoniy va nolisoniy birliklar bilan mahsulot va xizmat haqida xabardor qilish, ilhomlantirish va ishonitirish maqsadida yaratilgan maxsus matn ekanligi qayd etiladi [12, 24]. Tadqiqotchi asosiy e'tiborni reklamaning eng muhim tarkibiy qismi bo'lgan reklama matniga qaratadi.

D.Mamirovning "O'zbek reklama matnlarining sotsiolingvistik xususiyatlari" mavzusidagi tadqiqot ishida o'zbek tilidagi reklama matnlarining ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, savdo va tadbirkorlik jarayonida so'zlovchi – matn – tinglovchidan iborat uchlik asosida tanlangan so'zlarning uslubiy chegaralanganligi, chaqiriqlarning ahamiyati, reklama matnlari orqali axborot yetkazishning verbal va noverbal vositalarining etnosotsiopragsmatik xususiyatlari, reklama matnidagi adresant va adresat munosabatining lisoniy va nolisoniy xususiyatlari hamda kognitiv-semantik jihati pragmatik mazmunni aniqlashtiruvchi nutqiy ta'sir etish vositalaridan bo'lgan fe'llarni ochib berishda buyruq, iltimos, va'da, ogohlantirish, minnatdorlik kabi mazmuniy shakllar lokutiv, illokutiv va perlokutiv nutqiy akt tamoyillari asosida muvaffaqiyatli bajarilishi hamda reklama matnlarida shaxs omili masalasi, ya'ni uni idrok etuvchi shaxs-tinglovchi yoki o'quvchi omili asosida reklama matnlarining lingvistik va ekstralingvistik vositalar bilan uyg'unlashgan zamonaviy reklama diskursida maqsadga yo'naltirilgan til birliklari orqali segment va parsellyatsiv qurilmalarning diskursiv-pragmatik xususiyatlari, shuningdek, reklama matnlarini ixtisoslashgan kommunikativ funksiyalar, til birliklaridan maqsadli foydalanishda milliy mentalitet va ijtimoiy hayotga ko'proq e'tibor berish, yosh avlod tarbiyasi va ularning savodli bo'lishida reklamaning ta'siri masalasi, milliy-madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda yaratish kabi masalalar tahlilga tortilgan [13].

D.Mamirovning tadqiqotida reklama matnlarining faqat sotsiolingvistik tadqiqi emas, balki sotsiopragsmatik xususiyatlarini ham ko'rish mumkin.

Ko'rinadiki, o'zbek tilshunosligida reklama matnlari tilshunoslikning turli yo'nalishlarida tadqiq obyeti bo'lgan. Keltirilgan tadqiqotlarda asosan ommaviy axborot vositalaridagi reklamalar tahlilga tortilganligini ko'rish mumkin.

Umuman olganda, tilshunoslikda reklama matnlari keng o'rganilgan va o'ganilayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Reklama matnlarining sotsiolingvistik jihatdan tadqiqi amalga oshirilgan bo'lsa-da, hali yechimini kutayotgan muammolar talaygina, jumladan, gazeta va jurnallarda berilgan realamalarning ijtimoiy omillar hamkorligida tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Б.Х. Ўзбек реклама лингвистикаси: назария ва амалиёт: Филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... диссер... автореф. – Андижон, 2020. – 51 б. [Текст] <http://library.ziyounet.uz/uz/book/112956>
2. Баранов К.С. Языковая игра в немецкоязычных рекламных текстах: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2011.
3. Галиханова Ф.У. Языковая моделируемость рекламных текстов (на материале русско-, англо- и турецкоязычных кинослоганов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казан, 2022.
4. Жумаев О. Визуал (кўрув) рекламаларининг лисоний хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти // –Тошкент: Фан, 2009. – №3. – Б. 88.
5. Жумаев О. Визуал реклама матнларида неологизм ва қисқартмаларни қўлланилиши. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2011. –Б. 105-109.
6. Иванова Е.С. Когнитивно-прагматические особенности текстов англоязычной интернет-рекламы: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2012.
7. Исаева Л.В. Языковая игра в поликодовом рекламном тексте: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тверь, 2011.
8. Кобызева С.В. Реализация модальности в рекламном текст е (на материале современного английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2012.

9. Киреев С.И. Дискурс и концептосфера социальной рекламы: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2008.
10. Козина Т.А. Синтаксис рекламного объявления как средство реализации основных функций рекламы: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 2008.
11. Матвеева Т. В. Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика. – Москва: Флинта, 2003. – С. 274-275.
12. Махмудова У.У. Реклама матллари таржимасининг лингвомаданий ва услубий жихатлари: Филол. фан. бўй. фалс. доктори дисс. – Қарши, 2021. – Б. 24.
13. Мамирова Д. Ўзбек реклама матллариининг социолингвистик хусусиятлари: Филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... диссер... автореф. – Самарқанд, 2022.
14. Мещерякова Н.В. Стилистические и прагмалингвистические особенности рекламных текстов социальной направленности (на материале текстов социальной рекламы на русском и немецком языках): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2012.
15. Назарова С. Тиббий реклама матнининг прагматик хусусиятлари // Сўз санъати. 4 жилд, 3-сон, – Тошкент. 2021. –Б. 169-178.
16. Собирова Д. Тиббий рекламаларининг социопрагматик хусусиятлари: Филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... диссер... автореф. – Қарши, 2022. – Б. 48.
17. Трайковская Н.П. Извлечение имплицитной информации в рекламном тексте с точки зрения его гендерных особенностей: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2016. – 31с.
18. Фахретдинова Г. Н. Язык татарской рекламы: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2019. – С. 8.
19. Холбобоева А. Туризмга оид рекламаларда риторик аспектнинг чоғиштирма тадқиқи (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида): Филол. фанлари ... фалсафа доктори (PhD)... диссер... автореф. – Тошкент. 2022.

Наишга проф. Б.Бахриддинова тавсия этган

DEFINING THE DIFFERENTIATION SYSTEM OF THE TERMS OF "BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP" FIELDS IN ENGLISH AND UZBEK

Kamilova D.K. (Institute of the State Customs Committee
of the Republic of Uzbekistan)

Annotation. This scientific article tries to define the system of distinguishing the terms "entrepreneurship" and "business" in the Uzbek and English languages. For this purpose, a theoretical study of the works of our country and foreign scientists on this issue, and a scientific analysis of the terms will be carried out. The results of the research showed that business is a sustainable economic activity aimed at earning income and meeting social needs. The distinctive features of entrepreneurship are initiative, profit orientation, risk-taking and personal responsibility, satisfaction with activity, dynamism, mobility, ability to find professional solutions in conditions of uncertainty, and search for new ideas and methods of their implementation. The entrepreneurial process ends with the first profit from the idea's implementation. When the developed scheme starts again, the business cycle begins. The goal of entrepreneurship is growth (economic, social) and development of society based on innovations, and advanced ideas. Business is aimed at supplying society with necessary goods and services. Business means profit-oriented activity, entrepreneurship - creativity, innovation (economic, business). Both concepts are characterized by risk and personal responsibility, general personal characteristics of the subjects of activity (responsibility, self-motivation, decision-making ability), and in relation to entrepreneurship, they also distinguish different innovations.

Key words: *business; entrepreneurship; innovation; profit; economic activity; community growth and development; danger; responsibility.*

Annotation. Ushbu ilmiy maqolada o'zbek va ingliz tillarida "tadbirkorlik" va "biznes" atamalarini farqlash tizimini ko'rib chiqilgan. Shu maqsadda mamlakatimiz va xorij olimlarning ushbu masalaga oid ishlari nazariy jihatdan o'rganilib, atamalarning ilmiy tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, biznes - bu daromad olish va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan barqaror iqtisodiy faoliyat. Tadbirkorlikning o'ziga xos xususiyatlari - tashabbuskorlik, foyda olishga yo'naltirilganlik, tavakkalchilik va shaxsiy javobgarlik, faoliyatdan qoniqish, dinamiklik, harakatchanlik, noaniqlik sharoitida professional yechimlarni topish qobiliyati, yangi g'oyalar va ularni amalga oshirish usullarini

izlash. Tadbirkorlik jarayoni g'oyani amalga oshirishdan olingan birinchi foyda bilan tugaydi. Ishlab chiqilgan sxema yana boshlanganda, biznes sikli boshlanadi. Tadbirkorlikning maqsadi – jamiyatni innovatsiyalar, ilg'or g'oyalar asosida o'sishi (iqtisodiy, ijtimoiy) va rivojlanishi. Biznes jamiyatni zarur tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlashga qaratilgan. Ishbilarmonlik - foyda olishga qaratilgan faoliyat, tadbirkorlik - bunyodkorlik, yangilik (iqtisodiy, biznes) degan ma'noni anglatadi. Ikkala tushuncha ham tavakkalchilik va shaxsiy javobgarlik, faoliyat subyektlarining umumiy shaxsiy xususiyatlari (mas'uliyat, o'z-o'zini rag'batlantirish, qaror qabul qilish qobiliyati) bilan tavsiflanadi va tadbirkorlik bilan bog'liq holda ular turli xil yangiliklarni ham ajratib turadi.

Tayanch so'zlar: *biznes; tadbirkorlik; innovatsiya; foyda; iqtisodiy faoliyat; jamiyatning o'sishi va rivojlanishi; mas'uliyat.*

Аннотация. В данной научной статье делается попытка определить систему разграничения терминов «предпринимательство» и «бизнес» в узбекском и английском языках. С этой целью будет проведено теоретическое изучение работ наших отечественных и зарубежных ученых по данному вопросу, научный анализ терминов. Результаты исследования показали, что бизнес – это устойчивая экономическая деятельность, направленная на получение дохода и удовлетворение социальных потребностей. Отличительными чертами предпринимательства являются инициативность, ориентация на получение прибыли, готовность идти на риск и личную ответственность, удовлетворённость деятельностью, динамичность, мобильность, умение находить профессиональные решения в условиях неопределённости, поиск новых идей и способов их реализации. Предпринимательский процесс заканчивается получением первой прибыли от реализации идеи. Когда разработанная схема снова запускается, начинается бизнес-цикл. Целью предпринимательства является рост (экономический, социальный) и развитие общества на основе инноваций и передовых идей. Бизнес направлен на обеспечение общества необходимыми товарами и услугами. Бизнес означает деятельность, направленную на получение прибыли, предпринимательство – творчество, инновации (экономические, деловые). Оба понятия характеризуются риском и личной ответственностью, общими личностными характеристиками субъектов деятельности (ответственность, само мотивация, способность к принятию решений), а применительно к предпринимательству также выделяют разные инновации.

Ключевые слова: *бизнес; предпринимательство; инновации; выгода; экономическая деятельность; рост и развитие сообщества; обязанность.*

Today, in the period of development of science and technology all over the world, the attention to learning foreign languages is definitely increasing day by day. "On measures to bring the activities of popularization of learning foreign languages to a qualitatively new level in the Republic of Uzbekistan" Republic of Uzbekistan

The President's decision is a clear example of this. Nowadays, knowledge of foreign languages is essential not only for philologists but also for representatives of all fields. No matter what field you work in, it is definitely necessary to know at least 2-3 foreign languages in the 21st century.

is the need of the times. In today's Uzbekistan, knowledge of English and Russian, along with the mother tongue, will greatly help in the field of specialization and expand the study of achievements in the field. Especially in some cases, that is, when one country signs an economic agreement with another country, or when establishing various diplomatic relations and international relations, the field of knowledge of foreign languages representatives are needed.

It is known that the economy plays an important role in any society. Therefore, the words and terms related to the economy should be clear, concise and logically based.

The rapid development of science and technology cannot fail to have an impact on the economic sphere as well, as a result of which many new neologisms appear in the economic sphere.

In general, many aspects should be considered when adopting international economic words into the Uzbek language. When an economic term enters the Uzbek language, it is necessary to pay attention to its following aspects: compatibility of the term with the sound system of the Uzbek language; there is an Uzbek alternative to it - it doesn't exist; to the necessity of copying or translation; to the meaning of the economic term; it's simple and fluency; to its essence and correctness.

When analyzing literature, economic terms entering the Uzbek language from other languages should first be discussed by experts and terminologists, and then approved by the

relevant committee of the Oliy Majlis. Only then can such economic terms enter into legal force and be used freely.

The historical place of the entrepreneur in the world, undoubtedly, his idea and the content of this concept are changing. In particular, each country it can have its own content, which reflects the specific characteristics of the socio-cultural characteristics of the development of a particular society. The literature shows that the term "entrepreneur" originates from the famous English economist Richard Cantillon, who created one of the first concepts of entrepreneurship. According to his understanding, an entrepreneur is, first of all, "a person who acts at risk", because all categories of workers, which he calls entrepreneurs: merchants, farmers, and artisans, work at risk, they buy at a certain price and sell unknown things.

Today, interest in studying entrepreneurship has increased significantly in our country. And this is largely related to the development of market relations, the construction of civil society and, accordingly, changes in the system of social relations. And the amount of published literature is huge, with different interpretations of this phenomenon. The palette of definitions of the concept of "entrepreneurship" is very wide: from the everyday sign that any person working in the non-state sector of the economy can be considered an entrepreneur, to the "more complex definition" of entrepreneurship. a type of activity that successfully combines science, art, poetry, the rise of creative thoughts, moderate risk, sports and the lifestyle of an entrepreneur.

After gaining independence, our country is gradually transitioning to a market economy. The laws of the market economy are being introduced in society. Neologisms that serve the market economy are increasing. A specific part of them is Uzbekized based on the capabilities of our mother tongue, and a particular part is used as an international adaptation. Currently, special attention is paid to the development of small businesses and entrepreneurship in our republic is being given. Because the development of small businesses and entrepreneurship is considered a strategic task of our country's economic policy. Having studied in sufficient detail the concept of "entrepreneurship" introduced into scientific circulation by the representatives of classical socio-economic science, the term "business" is often used as a synonym along with entrepreneurship in modern studies. At the same time, the etymology of these concepts indicates their different semantic content. Thus, the term business is translated from English as a commercial activity, and according to the economic dictionary, entrepreneurship is an economic activity carried out with one's own funds or at the expense of one's own funds. The main goal is to make money and develop your business. There are no clear differences in the understanding of the terms. This academic study tries to separate the terms entrepreneurship and business as clearly as possible.

The following situations can be observed in the use of economic terms in Uzbek and English:

1. Many terms are translated based on the capabilities of our language. In this case, a group of terms is given with ready-made alternatives in Uzbek language, a certain part is translated and used, and a part is created based on the laws of the Uzbek language. For example: auction-auction, broker-broker, merchant-trader, commission agent-brokerage fee, economic economy, check or bearer-white check, impersonal check, shareholder-shareholder, businessman-businessman, etc.

2. Another method is used in most countries of the world

Uzbek language has its own version of international terms

is to be assimilated. At this point, it is necessary to emphasize that a new entry

it is difficult to find an Uzbek alternative to all the following terms. Therefore, most of them are used in their original form in the languages of most countries of the world, and this use is convenient for world businessmen to exchange information. For example: corruption, credit, export, grant, auditor,

currency, lease, manager, license, businessman, non-resident.

Below are some terms that are widely used in the field of economics. Some of them are Uzbek words, and some of them are directly imported from other languages and used in our language.

Differentiated term learning is a learning technology in the same group with different abilities. Creation of the most favorable conditions for the development of personality [3].

Differentiation is the organization of the educational process, taking into account the dominant characteristics of student groups [1].

A differentiated term is not a division of business and economics by levels, but a learning technology in one ability. Creation of the most favorable conditions for the development of terminology.

There is no doubt that in the real process of learning, knowledge is acquired individually by each term. However, the process of mastering knowledge can be the same, the same for the group. It is possible to identify the general in the individual in the process of learning terms. General can characterize the level of similarity of terms.

For this purpose, a theoretical study of the works of our country and foreign scientists on this issue, and a meaningful analysis of the terms were carried out. The results of the research showed that the true essence and meaning of the terms business and entrepreneurship are sustainable economic activities aimed at earning income and meeting social needs. The terms have their own characteristics in Uzbek and English languages - initiative, profit orientation, risk-taking and personal responsibility, job satisfaction, dynamism, mobility, ability to find professional solutions in conditions of uncertainty, and search for new ideas and methods of their implementation. The process of learning terms related to the field of entrepreneurship ends with the first profit from the implementation of the idea. The purpose of business activity is the growth (economic, social, etc.) and development of society based on innovations, and advanced ideas.[2]

They studied the concept of "entrepreneurship" in scientific circulation in sufficient detail. However, in modern studies, along with entrepreneurship, the term "business" is often used as a synonym. At the same time, the etymology of these concepts indicates their different semantic content. Thus, business (English business) is translated from English as a commercial activity, and entrepreneurship (from English entrepreneurship) - entrepreneurship, according to the economic dictionary, is an economic activity carried out with one's own funds or at the expense of one's own funds. at your own risk and responsibility. The main goal is to make money and develop your business. There are no clear differences in the understanding of the terms. This article tries to separate the terms entrepreneurship and business as clearly as possible. [4]

A number of modern scientists have paid attention to this issue in their works. Therefore, considering the terms entrepreneurship and business to be economic terms, their main differences stem from innovation. You can earn extra income by using business-related terms. Over time, the flow of capital into such an area, and the spread of innovations, will level the playing field for all market participants.

If we consider entrepreneurship in the narrow sense of the word, as most foreign economists do in the era of the industrial economy, there are differences between the words business and entrepreneurship. He developed the classification of the word entrepreneurship, distinguishing between classical, economic and speculative. Classical entrepreneurship - existing terms are words associated with many risks and aimed at obtaining profit and increasing (maximizing) the value of the company, and is a special type of innovative production activity. These are the highest level terms of entrepreneurs. A characteristic feature of the existing terminology in speculative entrepreneurship is the term "choosing the easiest and most profitable type of activity." Here, the author of the classification suggests that it may be business rather than entrepreneurship. According to scientists, the most common type of entrepreneurship is economic, which "is not characterized by innovative production and the creation of new combination factors." In our opinion, it is necessary to determine what the entrepreneurial function of the terms of economic entrepreneurship is if it does not imply both innovation and a new combination of production factors.

In English, we separate the term business from entrepreneurship and "does not express with each term", for example, auction-auction, balance-balance, there is nothing innovative in this business aimed at change, therefore it is not entrepreneurship. They are distinguished by attempts to create new and different things from existing terms, they change and change values. In his opinion, an entrepreneur identifies changes, quickly adapts to them, and uses them as an opportunity.

Scholars have cleverly defined the concept of entrepreneurship, and they say that entrepreneurship is characterized by "the pursuit of opportunities, regardless of the available resources at the moment." According to their research, the activity of an entrepreneur is initially

based not only on the ability to determine the existence of opportunities but also on the ability not to limit the freedom of choice with resources. In this regard, he proposed the concept of intellectual entrepreneurship.

Currently, the term entrepreneurship is defined from different positions: as a special activity aimed at maximizing profit; initiative activities for the production of goods and services aimed at making a profit; property realization function; introducing innovations for profit; actions aimed at increasing capital in order to increase profits, etc.

Most people focus on profit as the main goal of business. However, according to scientists, entrepreneurship as its main goal is not to make a lot of profit, but to continue the process of reproduction related to the reproduction of demand and to meet the ever-changing, ever-growing needs of an individual or a social group, society. In this regard, it should be defined as a process of constantly searching for changes in business needs, end-user demand for products and services, organizing production, sales, marketing, logistics, and management. [3]

We note a stable tendency to understand business as a sustainable economic activity aimed at generating income and meeting social needs.

Entrepreneurship, as one of the unique forms of manifestation of social relations, not only serves to increase the material and spiritual potential of society, not only creates a favorable ground for the practical realization of the abilities and talents of each person, but also leads to unity. . protecting the nation, its national spirituality and national pride.

Behind the word "entrepreneurship" there is a "business", an enterprise, the production of a product (a useful thing) or a service (an intangible product). Entrepreneurship is often called business.

Entrepreneurship is its own business, a private enterprise that produces certain goods and provides certain services to the population. This is the key to the successful development of the market economy, in particular, its small and medium-sized forms.

Entrepreneurship, regardless of its form, is a specific activity of the subject (entrepreneur), which is somehow associated with economic risks. The main task of an entrepreneur is not only to produce a product or provide a certain service but also to understand whether there is a demand for them and to provide an offer. In this context, entrepreneurship is always a certain risk.

This type of activity is universal, it can be carried out in various areas that are closer to the owner. Among them:

- ✓ industrial sector;
- ✓ scientific;
- ✓ information;
- ✓ consumer;
- ✓ service etc.

The word "business" is used all over the world. Modern economic theory distinguishes two concepts: "entrepreneurship" and "entrepreneurial activity". "Business" means business in English. Dictionaries clarify what kind of business they are talking about: it means an economic activity, a profitable occupation. "Businessman", in turn, is a businessman, a person seeking profit. It is not difficult to see that the words "business" and "businessman" are very close in meaning to the concepts of "entrepreneurship" and "entrepreneur".

In our opinion, the economic essence of entrepreneurial activity is the search for and implementation of new combinations of production factors (updating products, technologies, organizational approaches) to meet the needs of society. The process of entrepreneurial activity begins during the process of working on an idea and ends when the elements of the environment come together and they begin to function. At this time, the business is limited and handed over to the manager, and the entrepreneur continues to look for new ideas for implementation.[5] However, depending on the entrepreneur's experience and available resources, entrepreneurship and business processes can go in parallel: the less experience, the longer entrepreneurship and business are parallel, and vice versa, the more experience the entrepreneur has, the faster he works.

The process of combining entrepreneurship terms in Uzbek and English languages ends with the first profit from the implementation of the idea.[5] The developed plans are the result of

the applied terms of the activity to the business terms, developed, the main goal of the project implementation and the activity, may not require systematic changes in the future.

We have also established the following criteria for selecting terms in the glossary:

- semantic correlation with the concept or reality of business;
- regularity of use in the language for special business purposes (the term must be used at least three times in a special context in various sources);
- optionality of the term attestation factor;
- Possibility of stylistic variability.

At the moment, it is difficult to bring something new into the theory of bilingual lexicography that has practically developed to date. Nevertheless, the individual decisions we made in the process of compiling this term and demonstrated in this study take into account the openness, symbolism, mythology, expressiveness of the analyzed terms, as well as the constant interaction between the terminology sphere and common vocabulary. Taking into account all these factors allowed us to propose the structure of the dictionary, which is optimal for registering these terms.

In the Conclusion of the dissertation, the main conclusions are formulated regarding the concept of the compiled dictionary, the general results of the comparative study of terms in the Uzbek and English languages are summed up, and prospects for further research are outlined. It seems possible to study terms more broadly within the framework of compiling a dictionary, as well as to study the term in a cognitive-conceptual direction and in a cultural aspect.

In relation to our research, entrepreneurship terms in English and Uzbek languages see creativity and business as a function. Based on the above considerations, we emphasize that the main goal of entrepreneurship is the growth and development of society based on innovations and advanced ideas. Business is aimed at supplying society with necessary goods and services. For an entrepreneur, it means making a profit, and for society, it means meeting needs. Business process implies positive quantitative dynamics of production indicators. As the market becomes saturated, growth stops, but the business adjusts its performance to match market needs. This can lead to a reduction in production, the achievement of the stability of the volume of activity or the reduction of the project.

Based on the results obtained, differences between the terms entrepreneurship and business are highlighted depending on the approach used.

Thus, the table shows and contrasts the differences between the terms entrepreneurship and business according to certain criteria.

The results obtained in the course of the study correspond to the goals and objectives of the article, have scientific novelty and theoretical significance.

The most significant results of the study are the following:

- 1) compiled terms for economists, their subsequent registration in the dictionary, highlighted their linguistic characteristics;
- 2) the dynamic processes occurring within the terminology of business, the means and methods of its replenishment in both languages are determined;
- 3) analyzed the problems associated with the compilation of special and translation dictionaries in modern lexicography and consider the solutions proposed by domestic and foreign linguists;
- 4) methods of covering vocabulary material relevant to the terminology of business are determined;
- 5) the main problems associated with the dictionary translation of English business terms into Uzbek were considered.

References

1. Kamilova D.K. Features of borrowing economic terms in the Uzbek language // Integration into the world and connection of sciences International scientific and practical online conference. Азәрбайжан. Баку. -January 2021. DOI http://doi.org/10.37057/A_7. – С. 100-101.
2. Kamilova D.K. Comparative analysis of the terms in the sphere of "business and entrepreneurship" in English and Uzbek // Novateur Publications Journal NX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 – 4230 Volume 8, ISSUE 3, Mar. -2022. Journal Impact Factor: 7.223. P.9-12

3. Kamilova D.K. Lexicographic Analysis of the Terms "Business and Entrepreneurship" in English and Uzbek International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences | e-ISSN: 2792-3983 | www.openaccessjournals.eu | Volume: 1 Issue: 5//P. 57-59
4. Kamilova D.K. Important aspects of teaching business intercultural communication in a foreign language// Педагогика ва Психология инновациялар 2-сон, 4 жилд инновации// ISSN 2181-9513 Doi Journal 10.26739/2181-9513 № 2 (2021)//Б.19-24.
5. Комилова Д. Инглиз ва ўзбек тилларида "тадбиркорлик фаолияти шакллари" тизими ва уни таржима қилиш усуллари. О'zbekiston milliy universiteti xabarlari, 2021, [1/4/1] ISSN2181-7324. – Б. 289-292.
6. Шомуродова Р., Сайдуллаева Х.У. Некоторые особенности научно- технического перевода / Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Москва, 2019 (78-83).
7. Шомуродова З.Р. Основное содержание перевода научной и технической литературы // Вопросы науки и образования. – Москва, 2020/11. – С. 70-74.
8. Bazarova U. M. Spiritual and moral education of students in the use of technology in the preparation of future professionals for innovative activities in foreign language classes // Архив научных исследований, 2022. – Т. 2. – №. 1.
9. Bakhtiyarova Y.G. Degree and relationship of increasing the creative activity of students of technical higher education in the process of teaching foreign languages //American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 2022. – Т. 10. – С. 152-156.
10. Yakhoeva G. Retrospective analysis of the development of student's creative activity in education and cognitive activity //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2022. – Т. 1. – №. 6. – С. 92-94.
11. Y.G.Bakhtiyarova Relationship of student activity with creative development in German language lessons - Thematics Journal of Social Sciences, 2021
12. Askarova, I. M. (2022). Linguculturological Research of the Constep "Curse" in Pemas of German and Uzbek Languages. *Miasto Przyszłości*, 87–89. Retrieved from <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/171>
13. Bakhtiyarova Y.G. Degree and relationship of increasing the creative activity of students of technical higher education in the process of teaching foreign languages //American Journal of Interdisciplinary Research and Development. 10 (2022): pp.152-156.

Published by prof. Recommended by B. Mengliyev

LINGUISTIC ANALYSIS OF KHUDOYBERDI TUKHTABOYEV'S WORKS

Hasanova Kh.B. (Navoi State Pedagogical Institute)

Annotation. In this scientific article, the issue of the fantasy genre in literature is given special attention as an important research object in the world and Russian literary studies. Much research has been conducted in this direction. Today, a number of our poets and writers are creating the genre of fantasy in literature, works dedicated to the study of fantasy are being written in literary studies, and monographs, pamphlets, and articles are being published. Here, in the works of our writer Khudoyberdi Tukhtaboev, the genre of fantasy, the illumination of its psychological aspects, the illumination of its unique aspects reflected in the artistic work, the author's concept and character traits, and the linguistic analysis of the hero's psyche are considered. From the point of view of the linguistic analysis of the writer's interpretation of the psyche of the heroes in the fantasy genre, it is revealed that in the work of the writer Khudoyberdi Tukhtaboev, the flow of thoughts and feelings and the internal monologue is the priority in this scientific article compared to the principle of linguistic analysis.

Key words: *linguistic analysis, Khudoyberdi Tukhtaboev, fantasy genre, fantastic works, children's works, character.*

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada adabiyotda fantaziya janri masalasiga jahon va o'zbek adabiyotshunosligining muhim tadqiqot ob'ekti sifatida alohida e'tibor berilgan. Bu yo'nalishda ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Bugun bir qator shoir va yozuvchilarimiz adabiyotda fantaziya janrini yaratmoqda, adabiyotshunoslikda fantaziyani o'rganishga bag'ishlangan asarlar yozilmoqda, monografiya, risola, maqolalar chop etilmoqda. Bu yerda adibimiz H.To'xtaboyev ijodida fantaziya janri, uning psixologik jihatlari yoritilgan, badiiy asarda aks etgan o'ziga xos jihatlari yoritilgan, muallif tushunchasi va xarakter

xususiylari, qahramonning lingvistik tahlili psixika hisobga olinadi. Fantaziya janridagi qahramonlar ruhiyatining yozuvchi talqini lingvistik tahlili nuqtai nazaridan, yozuvchi Xudoyberdi To'xtaboyev ijodida fikr va tuyg'ular oqimi, ichki monolog ustuvorligi ma'lum bo'ladi. ushbu ilmiy maqolada lingvistik tahlil tamoyiliga nisbatan.

Tayanch so'zlar: lingvistik tahlil, Xudoyberdi To'xtaboyev, fantaziya janri, fantastik asarlar, bolalar asarlari, xarakter

Аннотация. В данной научной статье вопросу жанра фэнтези в литературе уделяется особое внимание как важному объекту исследования в мировом и узбекском литературоведении. В этом направлении было проведено много исследований. Сегодня ряд наших поэтов и писателей создают жанр фантастики в литературе, в литературоведении пишутся работы, посвященные изучению фантастики, издаются монографии, брошюры, статьи. Здесь в произведениях нашего писателя Х. Тухтабоева жанр фантастики, освещение его психологических аспектов, освещение его своеобразных аспектов, отраженных в художественном произведении, авторская концепция и черты характера, лингвистический анализ образа героя считается психика. С точки зрения лингвистического анализа трактовки писателем психики героев в жанре фэнтези выявлено, что в творчестве писателя Худойберди Тухтабоева приоритетным является течение мыслей и чувств и внутренний монолог. в данной научной статье сопоставлен принцип лингвистического анализа.

Ключевые слова: лингвистический анализ, Худойберди Тухтабоев, жанр фэнтези, фантастические произведения, детские произведения, персонаж.

In the study of world literature, it is studied that the unique way of life and spirituality of each nation is reflected in its art and literature. In this sense, literature is a reflection of the life of the nation, and the spirituality of the people. Artistic works mature in terms of form and content giving the reader not only aesthetic pleasure but also spiritual nourishment. Therefore, studying and researching works that are examples of high art is an important task for literary studies. New research methods were formed in world literary studies. Methods such as biographical, sociological, hermeneutic, and psychological analysis appeared as a product of human thinking. As the work of art is analyzed, the illumination of the psyche and inner world of the characters in it is expanding more and more in world literary studies. In this sense, the issue of artistic psychology is of great importance.

The psychological method was formed in world literary studies at the end of the 19th - beginning of the 20th century. Based on this method, the examination of works of art, and the problem of artistic psychology in general, came to the fore.

As proof of the wide-ranging study of the problem, the works of the world and Russian literary scholars such as Z.Freud, L.Chernyshevsky, V.Belinsky, L.Ginzburg, and A.Esin on artistic psychology were created.[2]

From a psychological point of view, a work of art is perfect in all respects only if it describes the nature of the characters, the psyche of the hero, and his inner experiences in addition to the beauty of the language and style. In this sense, it is necessary to study the mental state of the literary hero and the artistic interpretation of this mental state.

The place of children's literature, especially works written in the genre of children's fantasy, is of particular importance in the literature of the 20th-21st centuries. Children's fantasy books are distinguished from other genres by their richness of adventure, interesting development of events, escape from real life problems and the use of magical elements. According to the results of the survey conducted among the students of the Navoi State Pedagogical Institute of our Republic on the trend of reading books, 80.8% of those who voted stated that they read fantasy works.

The genre of science fiction in Uzbek literature began to develop in the second half of the 70s and early 80s of the 20th century. At that time, Tahir Malik, H. Shaikhov, M. Mahmudov, S. Abdullaeva, R. Obidov, O. Mominov began to appear in the press with their works. Soon they were joined by artists such as Hasan and Husan Tursunov, M. Yoldasheva, M. Ibrahimova, A. Yoldashev.[2]

The works of these writers were translated into Russian and other related languages and published in various magazines, newspapers, and collections of fantastic works. By the 21st century, especially after the death of Hojiakbar Shaikhov, who had organizational skills and was a fantasist-writer, this trend began to fade, literary critics admit.

Attention to the fantasy genre is also beginning to wane. Few works were created in this direction. S. Abdullaeva, M. Yoldosheva, Hasan and Husan Tursunov, M. Ibrahimova, A. Yoldoshev and the new promising writer N. Ibrahimova's fantastic works were published. But they were not mentioned much in the world of literature.

This genre should be in our literature, discussed and developed. Because it is one of the factors that expands the way of thinking of a person and affects the development of society.

In contemporary linguistics, a new interpretation of the fantasy category and its scientific-theoretical importance are based on semantic classification. In the fantasy genre, the swing of the pen is distinguished by its complexity. Nevertheless, in our national literature there are a number of writers who created great works of fantasy. For example, Khudoyberdi Tukhtaboyev, Anvar Obidjon, Farhod Musajon and others. Among them, Khudoyberdi Tukhtaboyev's prose works are remembered by many readers. [3]

Khudoyberdi Tukhtaboyev's works are distinguished by their richness of humour, the life of children, their unique nature, characteristics, and spiritual experiences, which are extremely lively, interesting and skillfully depicted. Adib is considered one of the creators who brought Uzbek literature to the world level. It is known that society, social environment is the main tool that shapes and creates the human psyche. Adolescent personality is a product of social relations, because it is always in the circle of people, within the framework of interaction with them. Therefore, the social environment plays an important role in his emotional and mental development.

Khudoyberdi Tukhtaboyev's novels "Besh bolali yigitcha" and "Mungli Kuzlar" clearly describe the influence of the social environment on the child's psyche. For example, "Besh bolali yigitcha" describes the complexities of the Second World War. Naturally, children as well as adults have their own experiences within these complexities. "A Boy with Five Children" is a work based on biographical information. In it, the heart of a child who suffered from the horrors of war fully covered the author's psychology. The reason is that 12-year-old Khudoyberdi was among those who were sent to Tashkent from the Ko'kan orphanage and wandered in orphanages in the capital.

Khudoyberdi Tukhtaboyev was among those who were thrown off the train, walked the road to Kogan, endured the pain of the road and hunger. Former orphanage members, those who suffered together, met later and kept in touch with each other. [1]

Some people find a poetic tone when they hear the sound of water. I create in children. If I don't see these four children today, if I don't hug them and talk to them, I won't be satisfied. It would not be an exaggeration to say that fairy tales do not have any means of developing imagination in a human child. Our people have told so many fairy tales for thousands of years that not a single facet of life was left out, and not a single edge of morals and decency norms was not overlooked by the storytellers. For thousands of years, our narratives have served as teachers and mentors, providing education and upbringing to children and adults alike. They contain the dreams and advice of our ancestors and have become a rare dictionary. It was a source of inspiration for artists. There is no creator who did not listen to fairy tales in his childhood and did not sharpen his imagination, there is no inventor whose fantasy did not start from childhood. From the great works of Navoi to the worldwide works of Aitmatov, we know that fairy tales have participated in one way or another in all of them, and we enjoy seeing that the genius of the people is concentrated in this fairy tale. We are happy to see that any writer who has made good use of fairy tales and legends that reflect the spirit of the nation has had great success.

During the analysis of Khudoyberdi Tukhtaboyev's works related to the fantasy genre, we witnessed that a significant part of the works was written specifically for children, because the annotation part of the work contains notes about this. During our analysis, we found the following differences between children's fantasy and other genres:

1. In children's fantasy, the main characters are always children or teenagers;
2. In children's works, children's problems such as first love, adolescent problems are reflected;
3. In children's fantasy, a chain of adventures, actions and dialogues are often described;
4. Children's works are educational. [2]

In spite of living in our era, which has created all the opportunities for studying, achieving the heights of knowledge, and achieving one's dreams and good intentions, in "Riding the Yellow Giant", which came to the field under such a spirit, laziness, laziness, and light-heartedness in life Children-Hoshimjons who are looking for a way to live and are lost are laughed at:

Hoshimjon is a boy who comes from a peasant family, whose cheerfulness destroys the world. He wants to achieve many things in life in an easy way without hard work and difficulties. He thinks that even without work and knowledge, a person can achieve what he wants and gain a great reputation. Hoshimjon, who is determined in his opinion, goes in search of the magic cap from the fairy tale told by his grandmother, and after a long search, he finds a magic cap in an abandoned barn, which helps him to do what he wants without any effort. Now he feels that he will finally achieve his dreams, the headmaster who refused to remove the "superfluous" subjects from the curriculum, the teachers who give him various tasks to "freeze his brain", the owner of any profession, being able to be a celebrity, etc. He wants to show that it is possible to get fame and a great reputation with a chest full of badges, and for this purpose, he goes on a journey with a magic cap. Thus begins his adventure.

Unfortunately, the magic cap cannot help Hoshimjon in this regard. The opportunities provided by the magic cap always lead to unexpected and disappointing consequences. When Hoshimjon's happiness is about to smile, his work keeps coming out. The exercises wanted to travel the whole world as a traveler. But the lack of knowledge and experience everywhere makes things difficult. No matter where Hoshimjon goes or what he does, in the end, he will be ashamed. His agronomy and engineering "activities" lead to crime, he was almost imprisoned, he was disgraced for becoming a poet, and the "great artist" was expelled from the theatre. [6]

In the story, Hoshimjon witnesses many miracles during his journey and experiences interesting and funny adventures. He tries to achieve many things without studying, without working hard, without working on himself, but he cannot achieve anything. Because his lack of knowledge warns him.

The writer tried to reveal the image of Hoshimjon in all its aspects. Children's playfulness, simplicity and innocence, pride, correct speech, a little boasting, which even freezes a reasonable lie, separates himself from others. Habits of striving to show off, imitating children, brave, dexterous and mentally refreshing, resentment and lack of spiritual understanding are also characteristic of Hashimjon's character.

Khudoyberdi Tukhtaboyev's adventure novel "Death of the Yellow Giant" consists of three parts ("Comrade Colonel", "Chasing the Yellow Giant", "Death of the Yellow Giant or the World Becomes Gulistan"). This novel is also based on the adventures of Hoshimjon. After reading the book, you will get to know about his new adventures, the magic cap will come to your aid again, and it will show wonderful miracles. He helps Hoshimjon in serious matters - in exposing thieves, thieves, and free-eaters.

Now Hoshimjon is not the more playful Hoshimjon he used to be, but a young man who has graduated from nine years of school, grown up, become a bit more mature, and has come to know black and white. Now he seriously thinks about his life, destiny, becoming a person who will benefit the society, he is puzzled about getting a profession. There will be a hairdresser at the beginning. "You know, when I commit to something, I have a habit of not putting it down until I finish it. Even if it hurts my life, I will achieve my goal," he says, and is determined to serve people through this profession. Then he entered the police school, and after graduating, he went to work as a police officer. All the events and adventures in the book begin from the police station of Hoshimjon. All conversations continue in connection with this profession of the hero.

In the novel, police colonel Salimjon, his assistant Hoshimjon, and Adil Battol, as a symbol of evil and oldness, are embodied in the novel.

There is a fierce fight between them. Adil is extremely cunning, he made a lot of hard deals on Salimjon's head, set fire to his house, put a pistol in the hand of his only and only child, and led him to commit a crime.

At the end of the work, Adil Battal and his comrades, who were engaged in harming the people and good people all their lives, will be legally defeated, and truth, justice, and goodness

will win. In his novel, Khudoyberdi Tukhtaboyev has the idea that if the whole nation unites as one person in the fight against thieves and swindlers, and if they take this work completely into their own hands, then the fair battles will be destroyed, and they will not even have a name. throws back.

One of the best qualities of the story "Riding the Yellow Giant" and the novel "Death of the Yellow Giant" is the sweetness and playfulness of its language. The author paid special attention to the language of the main character Hoshimjon. This language is characterized by its richness and vibrancy, and at the same time, it is simple, and suitable for children's language. The character of the hero is known only from his words.

The fantasy-adventure genre is one of the most interesting genres of children's literature. Such works have a strong impact on the minds and psychology of children, teach them to read, learn, search, and help educate active builders of our society.[5]

Khudoyberdi Tukhtaboyev's works are distinguished by their richness of humour, skilful depiction of children's lives, their unique nature, characteristics, and spiritual experiences in an extremely vivid, interesting and childlike manner.

Khudoyberdi Tukhtaboyev is one of the authors who brought Uzbek children's literature to the world level. His works have been translated into Tajik, Kyrgyz, Turkmen, Azerbaijani, Armenian, Russian, Ukrainian, Belarusian, Moldovan, Estonian, Latvian, Lithuanian, Finnish, Bulgarian, Hungarian, German, Czech, and Italian languages.

The child's heart and child's language in Khudoyberdi Tukhtaboyev's works attract readers. Of course, it is not an exaggeration to say that the fact that the books were made into a film made children more interested in the work of Khudoyberdi Tukhtaboyev.

The character of the child is clearly shown in the writer's work. For example, their ability to understand adults, feel, think, be sincere, simple heart, and have optimism that can find joy in any situation, etc. are embodied.

In conclusion, linguistic analysis of any good work is deeply illuminating. This rule is typical for works of fantasy genre in literature. Khudoyberdi Tukhtaboyev's work is one of the bright examples of today's Uzbek literature. The fact that his works reflect the human spirit at a high level, and in the writer's own language, the superiority of his fantasy is significant. The writer shows his worldview and concept in each work to some extent. This worldview and approach is certainly expressed in the psyche of the hero.[4] Khudoyberdi Tokhtaboev describes the changes in the world of a teenager, sometimes in harmony with his worldview, and sometimes beyond the author's control. The spiritual world of the writer is not always fully reflected in the young heroes, but there are places where the writer's genius prevails. In the process of writing Tokhtaboev's fantasy genre, Khudoyberdiev paid great attention to exposing vices and crimes, as a result of which he gained considerable detective experience. The author's concept is clearly visible in places such as substantiating events with logical consistency, especially with real facts. "Death of the Yellow Giant" reflects the writer's idea of rooting out crimes, creating a crime-free society of people with good conscience. [4]

2. Another feature of the writer's spiritual world - his love for the elderly - is vividly expressed in the works of "Riding the Yellow Giant", "A Boy with Five Children," and "Paradise People."

3. The worldview of each writer is reflected to a certain extent in the work of art. Khudoyberdi Tokhtaboev transfers humor in his nature - a light laugh, a penchant for humor to the nature of his characters. His characters show cheerfulness and purity of heart with the humor they use.

4. In addition, the fantasy of the writer, the world of fantasy, is in harmony with the adventurousness of the child's nature. The characters of Khudoyberdi Tokhtaboev are not depicted in any fantastic place, the spiritual world and identity of the hero is preserved in them. He makes good use of fantastic details and serves to illuminate the idea of the work. —Despite the fact that the land of sweet melons contains a lot of fictional elements, they all represent the world view of the hero.

Based on the linguistic analysis of the works of Khudoyberdi Tukhtaboev, the following conclusions were reached:

1. In literature, fantasy is considered a deep artistic study of the inner world of the genre. Linguistic analysis has principles, forms, and tools, each of which serves to shed light on aspects of a character's character. It has basic principles like dynamic and analytical principle. The dynamic principle reveals the mental images of the characters through their actions and actions, while the analytical principle reveals the inner world of the characters through their actions and actions, as well as the flow of thoughts and feelings, the dialectic. There are also tools such as linguistic literary portrait, monologue, dialogue, dream, psychological symbols, emotional movements, landscape, hallucination. [7]

2. In Uzbek literature, the character and nature of the hero is shown in its own way. In the novels of Khudoyberdi Tukhtaboev, the analytical view of psychologism is more leading, the writer describes the human spiritual world in the process of the flow of thoughts and feelings. Also, in Khudoyberdi Tukhtaboev's novels, tools of psychologism such as internal monologue and dialogue are given priority.

3. In Uzbek literature, it is linguistically inclined to the greatest feature, it describes any situation, and in any case, the writer in this situation. As a result, the analysis of the hero's monologue is reflected more vividly.

4. There are specific tools and methods for revealing the psyche of the hero, and each of them is useful in showing the aspects of the psyche. Being formed as a person, having individual ideas is expressed, and his inner world is more freely manifested in the relationship with his peers. In mutual relations, they exchange ideas with each other, and forms of communication such as mutual understanding and friendship show aspects of the child's psyche. In particular, the child communicates with his peers and adults in a state of mutual conflict or mutual understanding. Non-verbal communication and feelings of mutual friendship can be seen in the process of mutual understanding of children.

5. Mutual relations and the social environment are of great importance in opening the mind. During the relationship, the inner world comes to the surface. It serves as one of the main tools for highlighting monologist and dialogic forms of speech. It forms, develops and shows what it is in the social environment. Khudoyberdi Tukhtaboev's "Besh bolali yigitcha" and "Mungli Kuzlar" works show the expression of a child's psyche under the influence of two different social environments. First, wartime tragedies are an image of the inner psyche, and second, a linguistic situation brought up in a peaceful, abundant family environment is expressed. [3]

The writer's spiritual and spiritual world is fully reflected in some places and partially in other places. In some places, the psyche of the hero is described as disconnected from the writer's world. In the play "Sarik devni minib" "A young man with five children", the suffering of orphanhood, life difficulties and a special feeling of love for the elderly are fully reflected in the spiritual world of the beloved. The reason for this was that the spiritual and spiritual world of the writer was filled with respect and love for such people. In general, the spiritual and spiritual world of the writer is reflected in the young characters in a unique way. Sometimes the writer's spirit prevails in this phenomenon, the spiritual life of the society is perceived by the writer, and sometimes the hero manifests the linguistic situation beyond the control of the writer.

6. The writer shows his worldview and concept in each work to some extent. This worldview and approach is certainly expressed in the psyche of the hero. "Sarik devni minib" reflects the writer's idea of rooting out crimes, creating a crime-free society of people with good conscience.

7. Khudoyberdi Tukhtaboev's novels reflect the fantasy world of a child and the writer's fantasy in a unique way. Its uniqueness is that even though the heroes are surrounded by magic and wander in the world of fantasy, their unique nature and national characteristics are manifested. Incidents such as Hoshimjon's use of a magic cap, Akrom's strange adventures in the land of sweet melons did not prevent him from describing the world of the hero's psyche. So, the psyche of a child is also reflected in fantasy and mystical world.

In general, it is important how bright the spiritual world is in the works of the fantasy genre. After all, the role of his literature in raising his spirituality is incomparable. Every writer who writes works for children is in some sense a teacher who gives spiritual wealth, beauty and aesthetic pleasure to the soul.

References

1. Khudoiberdi Tokhtaboev Riding the Yellow Giant // 2013-240 New Century Generation.
2. Khudoiberdi Tukhtaboyev. The King of the Rabbit Kingdom (novel).
3. Khudoiberdi Tukhtaboyev. Country of sweet melons (novel).
4. Ursula Le Guin Volshebnik Zemnomorya-Earth Sea Wizard, 1968.
5. U.M.Bazarova Improvement of mechanisms of moral and aesthetic education of students in foreign language lessons of a technical university//Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities 11(11), 2021
6. Шомуродова Р., Сайдуллаева Х.У. Некоторые особенности научно-технического перевода / Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Москва, 2019. – С. 78-83.
14. Шомуродова З.Р. Основное содержание перевода научной и технической литературы // Вопросы науки и образования. – Москва, 2020/11. – С. 70-74.
15. Bazarova U. M. Spiritual and moral education of students in the use of technology in the preparation of future professionals for innovative activities in foreign language classes //Архив научных исследований, 2022. – Т. 2. – №. 1.
16. Bakhtiyarova Y.G. Degree and relationship of increasing the creative activity of students of technical higher education in the process of teaching foreign languages //American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 2022, Т. 10. – P. 152-156.
17. Yakhoeva G. Retrospective analysis of the development of student's creative activity in education and cognitive activity //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2022, Т. 1. – №. 6. – P. 92-94.
18. Y.G.Bakhtiyarova Relationship of student activity with creative development in German language lessons - Thematics Journal of Social Sciences, 2021
19. Askarova, I. M. (2022). Linguculturological Research of the Constep "Curse" in Pemas of German and Uzbek Languages. *Miasto Przyszłości*, 87–89. Retrieved from <https://miastoprzyslosci.com.pl/index.php/mp/article/view/171>
20. Bakhtiyarova Y.G. Degree and relationship of increasing the creative activity of students of technical higher education in the process of teaching foreign languages //American Journal of Interdisciplinary Research and Development. 10 (2022). – P. 152-156.

Published by prof. Recommended by B. Mengliyev

ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДА ФЕЪЛ АСПЕКТНИНГ ЛИСОНИЙ ИФОДАЛАНИШИ: ЗАМОН КАТЕГОРИЯСИ МИСОЛИДА

Менглиева М. Б. (ТДЎТАУ)

Аннотация. Аспектуаллик маъно кўлами ва таркибига кўра феълнинг энг йирик функционал-семантик майдони ҳисобланади. Ҳаракат ёки ҳолатнинг суръати, қайси босқичда эканлиги ҳақида маълумот берувчи ушбу майдон элементлари фонетик, морфологик, лексик ва синтактик сатҳларга ёйилган. Улар орасида морфологик сатҳ инглиз ва ўзбек тилларида симметрик жиҳатларининг кўплиги билан ажралиб туради. Инглиз ва ўзбек тилларида замон категорияси асосий аспект маънолари бошланиш, давомийлик, тугалланганлик ва нотўлиқликликни қамраб олади. Тарз категорияси эса нисбатан тор кўламли аспектuali маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Икки тилда аспектuali маънолар муштарак бўлгани ҳолда уларнинг ифода воситалари замон категорияси доирасида шаклан фарқланади. Инглиз тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам функционал семантик майдон ядросидан замон категорияси ўрин олган.

Таянч сўзлар: *замон, тугалланганлик, бошланиш, давомийлик, феъл аспекти.*

Аннотация. Аспектуальность – самое большое функционально-семантическое поле глагола по смысловому объему и содержанию. Элементы этого поля, дающие информацию о темпе и уровне завершенности действия или состояния, распределены по фонетическому, морфологическому, лексическому и синтаксическому слоям. Среди них морфологический слой отличается большим количеством симметрий в английском и узбекском языках. В английском и узбекском языках основными аспектами категории времени являются начало, продолжительность, завершение и незавершенность. Категория вида служит для выражения относительно узких аспектуальных значений. В то время как аспектуальные значения распространены одинаково в двух языках, их

средства выражения различаются по форме в пределах временной категории. И в английском, и в узбекском языке категория времени входит в ядро функционально-семантического поля.

Ключевые слова: категория времени, завершенность, начало, продолжительность, глагольный аспект.

Annotation. Aspectuality is the largest functional-semantic field of the verb according to the meaning scope and content. The elements of this field, which provide information about the pace and completion level of an action or state, are spread over phonetic, morphological, lexical and syntactic layers. Among them, the morphological level is distinguished by a large number of symmetrical points in English and Uzbek languages. In English and Uzbek, the main aspects of the tense category include beginning, duration, completion, and incompleteness. The manner category serves to express relatively narrow aspectual meanings. While aspectual meanings are common in two languages, their means of expression differ in form within the tense category. Both in English and in Uzbek, the category of time is included in the core of the functional-semantic field.

Key words: tense, completeness, inception, duration, verbal aspect.

Курраи замин икки кутбли шаклда яратилганидек, табиат ва қолаверса, бутун коинотда барча яратилмиш феноменлар жуфт кўринишдадир. Тил ҳам шу аснода иккига ажралади: бир кутбни тилнинг барча элементлари, қолиплари ва механизмларини ўзида жамлаган лисон ташкил этса, иккинчи кутб ана шу воситалар ҳамда қурилмаларни воқелантирувчи нутқдир. Лисон тилнинг фалсафий қиёфаси, нутқ амалий тажаллиси дейиш мумкин. Тилнинг фалсафий қиёфаси бўлган лисон ҳақида сўз борар экан, фалсафий диалектика борлиқни икки кутбга, яъни умумийлик – хусусийлик, моҳият – ҳодиса, имконият – воқелик, сабаб – оқибат паралелларига ажратишини таъкидлаб ўтиш лозим.¹ Ўз навбатида, лисон ана шу кутбларнинг биринчи қисми бўлиб, унда тил ҳодисалари умумлашиб моҳиятни ташкил этади. Элементлар жамланмаси тилнинг потенциали, яъни имкониятлари кўламини белгилаб беради. Имкониятлар эса сабабни тақазо қилади. Бу дихтометриянинг иккинчи палласи нутққа оид бўлиб унда лисондаги умумийлик муайянлашади, моҳият ҳодисада ўз аксини топади, маълум бир лисоний имконият воқеликка айланади. Лисоний сабаб нутқий оқибатга етаклайди. Бошқача айтганда, лисоний кўрсаткичлар субстанцияни ҳосил қилса, нутқий параметрлар акциденцияга айланади. Лексик кўлами, морфологик қурилиши, имкониятлари ва семантик қамрови қай даражада бўлишидан қатъий назар ҳар бир тил субстанция сифатида алоҳида, акциденция сифатида яна бир бўлак таассуротни шакллантиради.

Назарий жиҳатдан тил ҳодисаларини умумий призмада кўздан кечириш, ундаги бирликлар имконият кўлами ҳамда моҳиятини очиб беришга интилиш натижаси ўлароқ, субстанциал тилшунослик тармоғи шаклланди. Тилни функционал ҳамда лексик-семантик майдонларга ажратиб таҳлил қилишда ҳам лисоний УМИСни тўлиқ идрок этиш мақсади ётади. Майдон назарияси фақат лингвистик тадқиқот усули бўлиб қолмай, фаннинг барча жабҳаларида қўлланиши мумкин. Зеро борлиқ тизимий қонуниятларга кўра ҳаракатланиш хусусиятига эга, ушбу тизимнинг мукамаллиги эса илоҳий тажаллидан дарак беради. Тизимий характерга эга оламда майдонлар икки кўринишда бўлиши маълум. “Материал системанинг субстанциясини системани ташкил этган материал элементлар йиғиндиси ҳосил қилади. Бу системада уни ташкил этган элементлар ўзларининг физик ҳоссалари билан муайян аҳамият касб этадилар. Идеал система эса маълум муносабатлар билан боғланган идеал объектлар бўлиб, улар инсон фаолиятидан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Жумладан, илм-фандаги тушунчалар системаси идеал система ҳисобланади.”² Келиб чиқиши жиҳатидан илоҳиётга бориб тақалувчи, ривожланишига кўра ижтимоий характерга эга тил оламнинг идеал системаларидандир. Ана шу идеал системанинг аниқ, қолипдек умумийлашган кўриниши лисон бўлиб унда тил ҳодисалари мазмуний майдонларга ажралади, сатҳларга қаватланади. Тузилиши қандай бўлишидан қатъий назар аини тасниф барча тилларга хосдир. Тилни бир бутун, яхлитлик сифатида кўздан кечирувчи субстанциал ёндашув ундаги воситаларни анъанавий тилшунослик ҳулосалари

¹Қаранг: Неъматов Ҳ., Ёўлдошева Д. Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // “Маърифат”, 2013

²Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Фан, 1998 – Б. 5.

асосида сатхларга ажратади. Фонетик, морфологик, синтактик, лексик ҳамда семантик сатх воситалари бир маъно атрофида умумлашганда функционал-семантик майдонни ташкил этади. Морфологик тилларда, хусусан, ўзбек тилида функционал-семантик парадигмалар ядросини муайян морфологик элементлар ташкил этгани ҳолда, флектив-аналитик табиатга эга инглиз тили майдонлари ядроси кўпинча синтактик элементлардан ҳосил бўлган. Бироқ бундай апаралеллик феълнинг “аспектуаллик” функционал-семантик майдонида мавжуд эмас. Ҳар икки тилда ҳам “аспектуаллик” парадигмаси ядросини морфологик воситалар шакллантиради. Ўзбек ва инглиз тилидаги майдон элементларини сатхлар доирасида таҳлил қилишдан аввал феъл ва аспект парадигмаларининг ўзаро муносабатларини сифатлаш лозим.

Юқорида таъкидланганидек, жуфтлик феномени борлиқдаги ҳам материал, ҳам идеал системаларда кўзга ташланади. Тилнинг икки кутблилиги лисон ва нутқда намоён бўлади. Шунингдек, лисондаги ҳар бир феномен ҳам жуфтлашиш табиатига эга. Буни асосий мустақил сўз туркумлари от ва феъл доирасида ҳам асослаш мумкин. От семантик жиҳатдан предметни номлаш вазифасини бажаради. Ном эса ўз навбатида сифатланиш хусусиятига эга. Шундай экан лисонда номни сифатловчи қандай восита бўлса шуларнинг барчаси отнинг жуфти, мазмуний тўлдирувчисидир. От сифатловчилари унинг миқдорига, ранг-туси, ҳажми, келиб чиқиши тегишлилиги, абстракт хусусиятлари каби параметрларни кўрсатиб берувчи турли сатх воситаларидир. Феъл ҳам шундай йўлдошга эга – унинг йўлдоши ҳаракат ва ҳолатнинг содир бўлиш пайти, ўрни, йўналиши, қай тарзда амалга ошганлиги ҳақида маълумот беради. Шу ва шу каби бошқа сателлит маъноларни ифодалашга хизмат қилувчи воситалар лисонда умумлашиб феълнинг “аспектуаллик” парадигмасини ҳосил қилади. Демак, фалсафий призмада аспект парадигмаси феълнинг жуфти, ҳаракат ва ҳолат хусусида тўлиқроқ маълумотни ўзида ташувчи, уларни сифатлаш вазифасини бажарувчи йўлдоши деб изоҳланиши мумкин.

Феъл сифатларини ўзида ташиган аспектүаллик парадигмаси инглиз тилида “замон” ва “тарз” маънолари атрофида шаклланган. Инглиз тилшунослигида “аспектуаллик” феълдан англашилган ҳаракатнинг кечиш тарзи ва усулини англатади деган қараш мавжуд.¹ Бу изоҳдан келиб чиқсак аспектологик парадигма ядросидаги гиперсема фақат “тарз” бўлиши лозим. Олимлар “тарз” маъносини гиперсема деб ажратса-да майдоннинг морфологик ядросини замон категорияси ташкил этади деган тўхтама келишганлиги боис майдон мазмуний жиҳатдан биполяр, яъни икки гиперсемали бўлиб қолган. Агар инглиз тилидаги “аспектуаллик” парадигмаси гиперсемаси замон деб қарайдиган бўлса унда майдон ядроси феълнинг *tense* категориясидир. Парадигма гиперсемасини тарз деб оладиган бўлса ҳам морфологик ядро *tense* бўлиб қолаверади. Феълнинг тарз маъносини ифодаловчи феъл+предлог бирикуви эса ёндош лекин марказий бўлмаган тил ходисасидир. Бир қарашда бу янглиш хулосадек кўринади, зеро замон категориясининг семантик вазифаси ҳаракат ёки ҳолатнинг кечиш тарзини эмас, кечиш пайтини ифодалашдан иборат. Шундай экан уни ҳам замонни, ҳам тарзни билдирадиган полисемик категория сифатида кўздан кечириб бўлмайди. Бироқ бу хулоса янглиш, зеро инглиз тилидаги *tense* категорияси ҳақида қиёсий тилшуносликда муайян даражада янглиш тасаввур ҳосил бўлган. Инглиз тилидаги *tense* категориясини ўзбек тилидаги *замон* категорияси билан умумлаштириш мумкин бўлса-да ушбу икки феноменни айнанлаштириш имконсиз. Ўзбек тилида замон шакллари аналитик қурилишга эга бўлиб улар ҳозирги, ўтган ва келгуси иш-ҳаракат, ҳолатни ифодалайди. Ўрта мактаб дарсликларида деярли қамраб олинмайдиган узоқ ўтган, давомий замон шакллари ҳам аналитик қурилади. Инглиз тилида барча *tense* шакллари синтетик-аналитик кўринишга эга, уларнинг маънолари ҳам шундай қурилиш сабаб аниқроқ ифодаланади. *Tense* синтетик-аналитик қолиплари ҳаракат ва ҳолатнинг тўлиқлиги (тугалланганлик)

¹Қаранг: Carlson L. *Tense, mood, aspect, diathesis their logic and typology* – Helsinki: University of Helsinki, 2009 – 632 p; Taylor V. *Tense and continuity. Linguistics and Philosophy* – 1977, 220; Vlach F. *The semantics of tense and aspect*. – Massachusetts: 1979; Маслов Ю. К основам сопоставительной аспектологии. // Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л., 1978; Comrie B. *Aspect* – Cambridge: University Press, 1976

даражасига ҳам ишора қилиши мумкин. Инглиз тилидаги *tense* категорияси ҳаракат ва ҳолатнинг кечиш даврини аниқроқ ифодалайди. Кечиш даври аниқлашди дегани шу давр мобайнида ҳаракат ёки ҳолатнинг қай тарзда рўй берганлиги хусусида ҳам маълумот шаклланганини англатади. Албатта, *tense* қолиплари тарзнинг барча маъноларини қамраб олмайди. Лекин ушбу категория конструкциялари кечиш даври ва қуйидаги асосий тарз маъноларини ифодалай олиши боис ҳақли равишда “аспектуаллик” парадигмасининг морфологик ядросидан ўрин олади.

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ TENSE КАТЕГОРИЯСИНИНГ “АСПЕКТУАЛ” СЕМАЛАРИ	
БОШЛАНИШ	Future indefinite: <i>I will visit my grandmother tomorrow evening.</i>
ДАВОМИЙЛИК	Present indefinite: <i>Urbanization creates both challenges and opportunities.</i> Past progressive: <i>Tourists were looking through precious exponents.</i> Present progressive: <i>We are exploring wild nature of a deserted area.</i> Present participle progressive: <i>Researchers have been interviewing participants of different ages.</i> Past participle progressive: <i>Thomas had been painting the ceiling when the phone rang.</i> Future progressive: <i>Students will be practicing at laboratory on Friday afternoon.</i>
ТУГАЛЛАНГАНЛИК	Past simple: <i>Amelia chose to stay with her father.</i> Past participle: <i>Michael had visited the university library to get the list of books for preparation.</i> Present participle: <i>Paul has received dozens of emails with job offers.</i> Future participle: <i>Mary will have got her salary by the end of next week.</i>

Инглиз тилини хорижий тил сифатида ўрганувчи аудиторияга мўлжалланган аксарият ўқув қўлланмалари, рисола ва дарсликларда *tense* категориясининг замон маънолари қамраб олинади. Улардаги тарз семаси ҳақида маълумотлар келтирилмайди, яъни ушбу феноменнинг полисемик табиати хусусида сўз юритилмайди. Шу сабабдан *tense* категорияси ўзбек тилидаги замон категориясининг айнан аналоги деган нотўғри тушунча шаклланади. Бу хулосанинг янглишлиги эса *tense* категорияси нисбатан кенгрок семантик қўламга эга “аспектуаллик” парадигмаси марказида турганлиги билан асосланади.

Инглиз тилидаги моделга асосланган ҳолда ўзбек тилида ҳам “аспектуаллик” майдони ядросини феълнинг замон категорияси ташкил этади дейиш мумкин. Ҳудди инглиз тилида бўлгани сингари ўзбек тилидаги замон категорияси аспекттуаллик парадигмасининг иккинчи гиперсемаси бўлган тарз маъносини тўлиқ қамраб олмайди. Замон категорияси тарзнинг қуйидаги асосий маъноларини қамраб олади.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ TENSE КАТЕГОРИЯСИНИНГ “АСПЕКТУАЛ” СЕМАЛАРИ	
БОШЛАНИШ	Келаси замон: <i>Интернет тараққиёти газета, журналларга талабни кескин тушириб юборади.</i>
ДАВОМИЙЛИК	Ҳозирги замон: <i>Мулла Норқўзи ҳар куни бозордан қайтиб самоварга чиқади.</i> Ўтган давомий замон. <i>Кеча оқшом қизлар ариқ бўйида гаплашишаётганди.</i> Ҳозирги давомий замон: <i>Катта хонада оқсоқоллар тўй ҳаражатларини муҳокама қилишмоқда.</i> Келаси давомий замон: <i>Эртага шу пайтда поездда кетаётган бўламиз.</i>
ТУГАЛЛАНГАНЛИК	Ўтган замон: <i>Янги йил муносабати билан меҳрибонлик уйи тарбияланувчиларига байрам тадбири уюштирилди.</i> Узоқ ўтган замон: <i>Икки йил бурун худди шу ерлардан анча кўп ҳосил олинганди.</i>

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, инглиз тилидаги *tense* категориясининг *perfect/participle* (тугалланган) шакли ҳаракат ва ҳолатнинг тўлиқлик\ноқўлиқлик, онийлик каби тарз маъносини ифодалагани ҳолда ўзбек тилида ушбу маънони ифодаловчи замон мавжуд эмас. Ҳаракат ёки ҳолатнинг ниҳоясига етганлиги, баъзи ўринларда онийлиги каби семалар бошқа бир морфологик восита, хусусан, феъл+равишдош шакли + бўлди\олди\қилди конструкцияси ёрдамида ифодаланади. Бундан келиб чиқадики, ўзбек тилидаги замон категорияси аспектлогик семалари кўламига кўра инглиз тилидаги *tense* категориясидан торроқдир.

Инглиз тилидаги аспектлогик майдонини ўзбек тилидаги тарз категорияси билан мазмунан боғлаш учун асос мавжуд. Инглиз субстанциал тилшунослигида “аспектуаллик” жараён гиперсемаси атрофида умумлашган бошланиш, давомийлик ва тугалланганлик оралиқ маъноларини ифодаловчи бирликлардан ташкил топганлиги асосланган.¹ Ўзбек тилида ушбу тарз маънолари ҳаракат феъллари доирасида тадқиқ қилинган ва улар оралиқ грамматик маъно сифатида таснифланган. Тарз маъноларини аниқлашда ўзбек тилшунослиги инглиз лингвистикасидан кўра илдамроқ. Зеро бугунги кунга келиб ҳаракат тарзининг қатор хусусий маънолари аниқланган. Инглиз тилшунослигида эса “аспектуаллик” парадигмаси санаб ўтилган асосий маънолар билан чекланади. Демак, инглиз тилидаги феълларнинг аспектлогик маъноларини идрок этишда ўзбек тилидаги тарз семалари таснифига суяниш ўринлидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Binnick R. Time and the verb: a guide to tense and aspect. – Oxford: Oxford University Press, 1991 – pp. 135.
2. Carlson L. Tense, mood, aspect, diathesis their logic and typology – Helsinki: University of Helsinki, 2009 – 632 p.
3. Taylor B. Tense and continuity. Linguistics and Philosophy – 1977, 220; Vlach F. The semantics of tense and aspect. – Massachusetts: 1979.
4. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Фан, 1998 – Б. 5.
5. Ломов А. Аспектлогик характеристика действия и ее типы. // Вопросы русской аспектологии. – Воронеж, 1975.
6. Маслов Ю. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л., 1978.
7. Нёматов Х., Йўлдошева Д. Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // Маърифат, 2013.
8. Ордокова Р. Аспектлогик қадимчилик парадигма в разносистемных языках: На материале русского, английского и кабардинского языков: Дисс. канд. филол. наук, 2004. – 123 с.

Наируза ф.ф.д. Г.Тожиева тавсия этган

REFLECTION OF VIEWING THE WORLD IN COLORS IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Juraqabilova H. (KarSU)

Annotation. From birth, man sees the world in colors. Separation of colors is different in different cultures. There are different approaches to the study of colors in science. In French, the grammatical features of the words in the phraseological expressions, as well as the semantic features associated with the adjectives, are consistent. The relative complexity of the translation of such phrases into Uzbek can be seen in the comparative analysis of the phraseological phrases in French and Uzbek in this article.

¹Қаранг: Binnick R. Time and the verb: a guide to tense and aspect. – Oxford: Oxford University Press, 1991 – pp. 135; Ордокова Р. Аспектлогик қадимчилик парадигма в разносистемных языках: На материале русского, английского и кабардинского языков - дисс. канд. ф. н. – 2004 – 123 с; Ломов А. Аспектлогик характеристика действия и ее типы. // Вопросы русской аспектологии. – Воронеж, 1975.

Key words: *phraseology, phraseological expressions, lexical meaning, comparative analysis, color adjectives, language styles, structural-semantic classification, lexical-grammatical features.*

Аннотация. Inson tug‘ilgandan dunyoni ranglarda ko‘radi. Ranglarni ajratish turli xalqlar madaniyatida turlichadir. Fanda ranglarni o‘rganishga turlicha yondashuvlar mavjud. Fransuz tilidagi rang anglatuvchi frazeologik iboralar tarkibidagi so‘zlarda ham grammatik xususiyat, ham rang anglatuvchi sifatlar bilan bog‘liq semantik xususiyat uyg‘un tarzda bo‘ladi. Bunday iboralarning o‘zbek tiliga tarjimai nisbatan murakkabligini mazkur maqoladagi fransuz va o‘zbek tillaridagi rang anglatuvchi frazeologik iboralarning qiyosiy tahlilida ko‘rish mumkin.

Tayanch so‘zlar: *frazeologizm, frazeologik iboralar, leksik ma‘no, qiyosiy tahlil, rang anglatuvchi sifatlar, til uslublari, struktur -semantik tasnif, leksik – grammatik xususiyat.*

Аннотация. Человек видит мир в цветах. Разделение цветов неодинаково в культуре разных народов. В науке существуют разные подходы к изучению цветов. Во французском языке слова в компонентах фразеологических единицах, выражающих цвет, имеют как грамматическую, так и семантическую особенность, связанную с прилагательными, представляющими цвет. Относительную сложность перевода таких словосочетаний на узбекский язык можно увидеть при сравнительном анализе фразеологических оборотов французского и узбекского языков в данной статье.

Ключевые слова: *фразеологизм, фразеологические единицы, лексическое значение, сравнительный анализ, прилагательные обозначающие цветы, языковые стили, структурно-семантическая классификация, лексико-семантическая особенность.*

Abstract

This research work is devoted to the comprehensive study of phraseological units meaning color in the French language on the structural-semantic, grammatical, functional-methodical basis. Phraseological expressions have been around for centuries and have been refined from language to language, giving it emotional appeal and beauty, and it is a tool capable of expressing any person's desired thought. Emotional creativity in phraseological expressions never disappears, on the contrary, its creativity increased over the years. That is why every nation carefully preserves such linguistic resources and uses them effectively.

Phraseological units reflecting national-cultural identity are the beauty and art of language. Phraseologisms, by their nature, are a means of expressing imagery in the language, and serve to reveal the national culture, character, humor, protest, and concerns of the people. That's why phraseology is the most important unit of speech used in the language to fully express an image, character, describing character totally, it is used to describe and exaggerate events, situations. Socio-historical events, moral and spiritual-cultural norms, spiritual and psychological conditions, religious ideas, national traditions of the people are expressed in the phraseological resources of each language.

Introduction

Humans see the world in colors from birth. Differentiating colors varies in different cultures. Color has a universal classification function. In all analyzed languages, color combines the signs of various objects and phenomena of reality, human nomination, social and public, religious and moral, emotional and interpersonal relations, reveals a clear logic and a relatively strict system.

Colors have a great influence on human life. Their physiological, psycho-emotional effect is reflected in a person. For example, red color increases muscle tone, blood pressure, breathing rhythm and gives a person physical and mental strength. Differentiating colors varies in different cultures. There are many approaches to its study and many definitions of colors.

There are different approaches to the study of colors in science. Color is a wonderful gift of nature, a person's ability to see the world with different colors and their shades. A set of complex events combined with a simple word that makes everyone feel the beauty of the world. People are so used to it that it doesn't even surprise them. [11;163]

There are different approaches to the study of colors in science, and ancient philosophers Epidocles, Plato, Democritus and Aristotle distinguished white, black and red as the primary colors. Aristotle looked at the flame and concluded that fire is not red, but yellow. Based on the experimental method, he considers white as the color corresponding to water, air and earth, yellow

as the color of fire, and black as the color of transition or destruction. It can be noted that Isaac Newton studied colors as a physical phenomenon.

F.A. Tugusheva's research is devoted to the experimental and semantic analysis of color signs based on the materials of Bulgarian, Russian and French languages, in which synonymous groups of lexemes meaning color are selected and systematized and the model of word formation is studied. [10; 125].

M.G. Volkova analyzed the lexical-semantic methods of expressing color and light in works of art created in ancient French and the problems of their translation into modern French. She identified white, black, green, and red as the core of lexemes in the French language, and blue, blue, and purple as the periphery. [4;180]

Linguistic aspects of the ambiguity of color names in European languages have been studied by the universality of the basic color meaning in studies that approach the problem of ambiguity of color names. [8;125]

Lexemes meaning color as one of the main categories of the language were studied in the scientific research of L.R. Gataullina. Lexemes meaning color in the components of phraseological units were analyzed on a comparative level in the linguistic and cultural paradigm using the examples of related and non-related languages English, German, French, Russian and Tatar. [5;213]

Structural-semantic features of phraseological units meaning color in Spanish, French and Italian, which are closely related Western Romance languages are analyzed.

Color-meaning combinations that express vital concepts are not only responsible for the emergence of phraseological units, but everywhere plays a major role in the development of the phraseological system of the language.

The analysis of the structural-semantic features of the color-meaning phraseological units in Spanish, French and Italian, which are close relatives of the Western Romance languages. [9;230]

Research methodology (Research Methodology). The words in French color phraseological expressions have both a grammatical feature and a semantic feature related to color adjectives. Translation of such phrases into Uzbek is relatively complicated due to the fact that the two languages are far from each other.

It is known that, in addition to giving a certain lexical meaning, phraseological expressions have a wide range of lexical-grammatical and stylistic possibilities. Sometimes in the language it is possible to see cases where the meaning expressed by one phraseological expression is also expressed by other phraseological expressions.

The presence of a word in phraseological expressions or the possibility of using one word instead of another in them expands the possibility of their use in speech, literature and all language styles. This indicates that there are stylistic synonyms of words in phraseological expressions that can be substituted for them. For example, in French, "marker qn. à l'encre rouge" instead of "marker qn. au livre rouge" can also be used. Both expressions mean "to be blacklisted" in Uzbek. In the French language, the adjective "red" (rouge) in both phrases is expressed by the adjective "black" in the Uzbek language. This indicates the uniqueness of the use of words meaning color in phraseological expressions in each language.

In some cases, it is also possible to find cases where words in phraseological expressions can be replaced by other synonyms. For example, expressions such as "mettre dans le noir", "s'habiller de noir", "porter le noir", "être en noir" all express the meaning of "wearing black", "being in black clothes" in Uzbek.

Or if we pay attention to expressions formed with the adjective "blanc", which is the most used white color in all languages, the expression "blanc comme une mort" in Uzbek is "the color is white as a corpse", the expression "blanc comme un linge" is "the color is white as gauze", "blanc "comme la neige" phrase "white as snow", "blanc comme un mur" corresponds to the Uzbek phrase "white as a wall". In all these phraseological expressions, the adjective "blanc" (white) is used to exaggerate comparative objects. But which of these phrases to use is chosen depending on the situation and speech process styles.

If we pay attention to the use of another phraseological expression in the French language, the translation of the expression "merle blanc" is "white crow", which is sometimes said in relation to some people who meet in society. In the Uzbek language, the expression "like a horse's eye" is used for such people.

In many languages, a phenomenon of metonymic meaning migration is observed with adjectives meaning white and red. For example, in the French language, adjectives denoting these colors can be found in phrases denoting the names of meat. For example, the phrase "la viande rouge" (red meat) refers to young lamb and veal, while the phrase "viande blanche" (white meat) refers to meat types such as pork and chicken.

We would like to draw your attention to another example, the French expression "le jour blanc lettre" literally means "days written in white letters", that is, working days written in black on the calendar, "le jour de la lettre rouge" in red letters on the calendar days to be written, i.e. holidays or weekends.

The syntactic connection in the phraseological expressions of color may also be different. We'll look at a few below:

1. Phrases formed by combining noun + adjective. For example:

L'humeur noir - bad mood;
 Le chagrin noir - sadness;
 Le billet vert - dollar;
 La langue verte – the language of criminals;
 Les velours pourpres – velvet-colored fabric;
 La voix blanche – meaningless voice;
 La nuit blanche - sleepless night;
 L'arme blanche is a dangerous weapon.

2. Use of the adjective meaning color instead of a noun:

La pourpre de ses lèvres - redness of the lips, pinkness of the lips;
 Les noirs d'Afrique - American Negroes.

3. Phrases formed from the combination of a verb + an adjective.

voir tout en noir - despair;
 voyager dans le bleu - dreaming, flying in the sky;
 mettre qn. en blanc – to steal, rob someone;
 passer au bleu – to disappear;
 dire blanc et noir - to say one way or another, to speak differently;
 faire grise mine à qn. - welcome.

4. In the composition of expressions that mean comparison:

Méchant comme un âne rouge - as stubborn as a donkey, stubborn as red;
 Il fait noir comme dans un four – pitch black, etc.

Phraseological expressions with the meaning of color, like other phraseological expressions, have peculiarities in terms of form, lexical structure and meaning. These peculiarities depend on the general characteristics of the language.

In the language, the following types of such phraseological expressions are distinguished based on the translation features:

1. Equivalence, i.e. expressions whose translation does not change, matches both in terms of form and meaning, and does not need to refer to the context. For example:

Le sot ne connait ni le blanc ni le noir - A fool who does not distinguish between black and white.

Les mains noires font manger les lains blancs - Black hands grow white bread.

2. Compatibility of options. The fact that it is possible to give a number of suitable variants for this phraseological phrase. But they may differ in one of the lexical-semantic and stylistic aspects. For example:

La nuit, tous les chats sont gris - It's hard to tell good from bad at night.

Qui vole un œuf, vole un bœuf - He stole the needle, they also steal the cow.

3. Explanatory translations, that is, it is not possible to provide an equivalent or alternative. In this case, how this phraseological expression appeared and in what situations it should be used is only explained through the context.

As for the participation of color names in phraseological expressions, the above-mentioned phraseological expressions and proverbs formed from them include the names of colors and hues.

In phraseological expressions, the lexeme meaning color is used to give stylistic color in language, communication and literary works. The use of colors in literature is more often used to represent the struggle between good and evil, which is a constant literary theme. For example, in French, as in all languages, black has negative meanings such as evil, death, disorder of thoughts. Based on this, most of the expressions given with this color indicate negative thoughts. Let's pay attention to the following examples: "avoir des idées noires" - to have dark intentions, that is, both the French and the Uzbeks use this expression for people with bad intentions.

Or: "la peur noire" means fear of insanity. In the Uzbek language, the phrase "to be scared to death" is used. According to the stylistic feature of the French word "noire" (black), the word "o'luday" is used as a synonym, a close synonym in Uzbek.

In particular, Uzbek versions of phraseological expressions compared to a color may be more suitable, but these comparisons can be given in Uzbek with other variants. For example, the phraseological phrase "blanc comme un cygnet" in French is translated literally into Uzbek as "white as a bird", but in Uzbek there are expressions such as "white as snow" or "white as cotton".

When translating phraseological expressions in French, you can choose phraseological options that express the same meaning in Uzbek. To be more precise, it is appropriate to choose phraseology in the Uzbek language that expresses the exact meaning of the French phraseology.

For example: *Jamais paresse n'a acquis richesse* - The lazy man's cup is empty.

La faim chasse le loup hors du bois - Hunger takes to the streets.

To make this type of translation more accurate, there are several options. The variety of phraseological expressions in these languages testifies to the breadth of expression.

Summary. (Conclusion).

As can be seen from the cited examples, the phraseological layer of the language is constantly enriched with phraseology and reflects the cultural-historical experience of the people, as well as the laws of historical development of a particular language.

Above, we partially thought about the syntactic connection in the composition of phraseological expressions meaning color in French and the problems related to their translation into Uzbek.

In conclusion, it should be noted that phraseologisms formed over the centuries are widely used as a sharp, impressive visual tool in oral speech, fiction and journalism. Writers make good use of phraseology in their works, and partially change existing phraseology in accordance with the spirit of the work, thereby creating new expressions. This serves to further enrich the lexical base of the language.

List of used literature

1. Abdushukurova L.A. *Stilistique du français moderne*. – Т., 2004. – P. 160.
2. Балли Ш. *Французская стилистика*. 2-е издание. – Москва: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
3. Бушуй А. Терминалогическая проблематика в области паремиологии (в свете истории паремиологии). *Строй языка и методы иностранному общению*. Вып. – Самарканд. 1998. – С. 10-21.
4. Волкова М.Г. Способы обозначения цвета в художественных произведениях старофранцузского периода (XI–XIII вв.) и их переводах на современный французский язык. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – М., 2007. – 180 с.
5. Гатаулина Л.Р. Роль цветообозначений в концептуализации мира: На материале фразеологизмов английского, немецкого, французского, русского и татарского языков. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Уфа, 2005. – 259 с.
6. Назарян А. *Curiosités de la phraséologie française*. – Москва, 1978. – 159 с.
7. Назарян А.Г. *Фразеология современного французского языка*. – М.: Высшая школа, 1987. – 288 с.

8. Охрицкая Н.М. Лингвокультурологический аспект многозначности цветоименований. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Челябинск, 2012. – 201 с.
9. Соколова К.А. Структурно-семантические особенности фразеологизмов с цветовым компонентом в западно-романских языках (на материале испанского, французского и итальянского языков). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Санкт-Петербург, 2016. – 247 с.
10. Тугушева Ф.А. Семантика цветообозначений в разносистемных языках (на материале балкарского, русского и французского языков). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Нальчик, 2003. – 125 с.
11. Филиппова Л.С. Эстетические и научные обоснования природы восприятия цвета // Вопросы психология и воспитания, 2018. – С. 163-165.

Published by prof. Recommended by B. Mengliyev

RASMIY NUTQIY MULOQOT VA UNING TURLARI

Lutfullayeva D., Narxodjayeva X. (QarDU)

Annotatsiya. Maqolada rasmiy nutqiy muloqot, uning rasmiylik va norasmiylik belgisiga ko'ra turlaridagi farqlari ochib berilgan. Shu bilan birga rasmiy nutqiy muloqotning lisoniy hamda nolisoniy omillar bilan bog'liq holda sodir bo'lishi kabi masalalar yoritilgan. O'zbek tilida rasmiylik kategoriyasini hosil qiluvchi leksik, morfologik, sintaktik, intonatsion (rasmiylik ohangi) vositalari ko'rsatib berilgan.

Tayanch so'zlar: *muloqot, kommunikatsiya, nutqiy muloqot, kommunikativ aloqa, muloqot qoidalari.*

Аннотация. В статье выявляются отличия формального речевого общения от его видов по признаку официальности и неформальности. При этом освещаются такие вопросы, как возникновение формального речевого общения в связи с языковыми и неязыковыми факторами. Показаны лексические, морфологические, синтаксические, интонационные (тональность формальности) средства, образующие категорию формальности в узбекском языке.

Ключевые слова: *общение, общение, речевое общение, коммуникативное общение, правила общения.*

Annotation. The article reveals the differences between formal speech communication and its types according to the sign of formality and informality. At the same time, issues such as the occurrence of formal speech communication in connection with linguistic and non-linguistic factors are covered. The lexical, morphological, syntactic, intonation (tone of formality) tools that form the category of formality in the Uzbek language are shown.

Key words: *communication, communication, speech communication, communicative communication, rules of communication.*

Tilshunoslikda rasmiylik va norasmiylik belgisiga ko'ra nutqiy muloqotning quyidagi turlari farqlanadi: 1) rasmiy nutqiy muloqot; 2) norasmiy nutqiy muloqot. Nutqiy muloqotning bu ikki turi kommunikativ kategoriyani hosil qiladi.

Rasmiy nutqiy muloqot rasmiy nutqiy aktlar orqali yuzaga chiquvchi, rasmiy muhitda amalga oshuvchi, jamiyatda turli rollarni bajarayotgan kishilar o'rtasida ularning o'zaro munosabatlaridagi rasmiylikni aks ettiruvchi va uni tartibga soluvchi muloqot shaklidir. Inson rasmiy nutqiy muloqotga kirishar ekan, suhbatdoshiga nisbatan rasmiy pozitsiyani egallaydi. Bu jihatdan muloqotning bu turi rasmiy pozitsiyani egallagan, boshqacha aytganda, rasmiy rollarni bajaruvchi kishilar o'rtasidagi nutqiy munosabatni aks ettiradi. Demak, rasmiy nutqiy muloqot jamiyatdagi turli tuzilmalar: boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish, san'at, madaniyat, ta'lim va boshqa sohalarda faoliyat yurituvchi rasmiy maqomga ega kishilar o'rtasida amalga oshadi hamda ularning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, huquqiy, diniy masalalarda o'zaro axborot-ma'lumot almashinuvi, kelishuvi, bitimi, qarori kabi rasmiy nutqiy harakatlarini anglatadi.

Har bir til jamiyatida rasmiy nutqiy muloqot belgilangan muayyan qoidalar, jumladan, odob-axloq qoidalariga qat'iy amal qilinuvchi muloqot turi sifatida norasmiy nutqiy muloqotdan ajralib turadi. Norasmiy nutqiy muloqotda ham odob-axloq qoidalari amal qilinsa-da, ba'zan undan chekinish holatlari ham kuzatiladi.

Norasmiy nutqiy muloqot rasmiy bo'lmagan muhitda, ya'ni yaqinlar, oila a'zolari, yor-u birodarlar munosabatida amalga oshadi. Ahamiyatli jihati shundaki, norasmiy nutqiy muloqot shaxslarning maqomi, jamiyatda bajaradigan roli, yoshi, jinsi, kasb-kori kabilarga befarq. Turli maqomga ega kishilar yoki turli rollardagi kishilar o'rtasida ham norasmiy nutqiy muloqot yuz berishi mumkin. Masalan, ota va o'g'il, ona va qiz o'rtasidagi norasmiy nutqiy muloqot, boshliq va xodim o'rtasida to'y, sayohat, bayram, do'stlar davrasi kabilarda sodir etiluvchi norasmiy nutqiy muloqot kabilar.

Anglashiladiki, rasmiy va norasmiy nutqiy muloqot rasmiylik va norasmiylik belgisiga ko'ra, shuningdek, jamiyatning qaysi vakillari nutqiy muloqotida sodir etilishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Bu o'rinda dissertatsiyaning tadqiq obyektidan kelib chiqqan holda rasmiy nutqiy muloqot xususiyatlarini yoritamiz.

Rasmiy nutqiy muloqot quyidagi lisoniy hamda nolisoniy omillar bilan bog'liq holda yuzaga sodir etiladi:

a) lisoniy omillar: 1) muloqot matnining rasmiy nutqiy aktlardan tashkil topishi; 2) muloqot matnining sintaktik jihatdan yuqori darajada qoliplashgan sodda, ixcham jumladan tarkib topishi; 3) muloqot matnining markaziy va tayanch birliklari rasmiylik kategoriyasi birliklaridan tashkil topishi; 4) muloqot matnida ortiqcha izohlarga, ehtirolarga yo'l qo'yilmasligi, matnda noadabiy qatlamga xos birliklarning qo'llanmasligi; 5) muloqot matnining rasmiylik ohangiga ega bo'lishi va hokazo;

b) nolisoniy omillar: 1) nutqiy muloqot uchun rasmiy pozitsiyani egallagan kommunikantlarning bo'lishi; 2) nutqiy muloqot uchun rasmiy muhitning yuzaga kelishi; 3) nutqiy muloqotda jamiyatda shakllangan rasmiy munosabat, odob-axloq qoidalari, nutqiy etiket me'yorlariga amal qilinishi; 4) nutqiy muloqot turining ijtimoiy shaxslar mavqei, jamiyatda bajaradigan rollari hamda rasmiy muhit bilan bog'liq holda tanlanishi; 5) rasmiy nutqiy muloqotning oldindan belgilangan reja, vaqt reglamenti asosida amalga oshishi va hokazo.

Rasmiy nutqiy muloqot matnining shakllanishida maxsus til birliklari muhim o'rin tutadi. Bunday birliklar rasmiylik kategoriyasini hosil qiluvchi birliklar bo'lib, ular ichida, ayniqsa, yuqori darajada qoliplashgan sintaktik konstruksiyalar ajralib turadi.

O'zbek tilida rasmiylik kategoriyasini hosil qiluvchi vositalarni leksik, morfologik, sintaktik, intonatsion (rasmiylik ohangi) vositalarga ajratish mumkin.

Rasmiylik kategoriyasini hosil qiluvchi leksik vositalar. Bu turdagi leksik birliklar quyidagilardan tashkil topadi: *imzo chekuvchilar, qabul qilib oluvchi, hisob beruvchi, vasiyat qiluvchi, mudir, kotiba, hisobchi, soliqchi, buyurtmachi, ijrochi, javobgar, da'vogar, merosxo'r, mulkdor, ariza, bayonnoma, vasiyatnoma, bildirgi, buyruq, qaror, farmon, imzolamoq, tasdiqlamoq, konsullik, konsulxona, elchixonona, diplomat, elchi, memorandum, qonunchilik, kodeks, jinoyat, jazo, javobgarlik* kabilar. Bu birliklar ma'no-mohiyati, rasmiy matnning qaysi turida qo'llanishiga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Jumladan, *imzo chekuvchilar, qabul qilib oluvchi, hisob beruvchi, vasiyat qiluvchi, mudir, kotiba, hisobchi, soliqchi, buyurtmachi kabi leksik birliklar rasmiy-idoraviy nutqiy muloqotni shakllantirishga xizmat qiladi. Konsullik, konsulxona, elchixonona, diplomat, elchi, memorandum* leksemalari diplomatik nutqiy muloqot matni tarkibida uchraydi. Qonunchilik, qonun, kodeks, jinoyat, jazo, javobgarlik kabi leksemalar esa qonunchilik uslubiga oid nutqiy muloqot birliklari hisoblanadi.

Rasmiylik kategoriyasini hosil qiluvchi morfologik shakllar. Bu turga rasmiy uslubga xoslangan quyidagi morfologik shakllar kiradi: *tavsiya etilsin, tasdiqlansin, e'tiborga olinsin, jalb etilsin, ta'minlansin, buyuraman, so'rayman, so'raymiz, iltimos qilaman, e'lon qilinsin, yo'lga qo'yilsin* kabilar.

Xarakterlisi shundaki, bunday morfologik so'z shakllari rasmiy-idoraviy uslub matnining tayanch birliklariga aylangan. Masalan, matn tarkibida kelgan *so'rayman, iltimos qilamiz* fe'l shakllari iltimos nutqiy aktini shakllantirish bilan birga, unga rasmiylik tusini beradi. *E'lon qilinsin, yo'lga qo'yilsin, jalb etilsin, ta'minlansin* kabilar qaror, farmoyish nutqiy aktlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Rasmiylik kategoriyasini hosil qiluvchi sintaktik vositalar. Bunday vositalar soʻz birikmasi, gap shaklidagi sintaktik konstruksiyalardan tashkil topadi. Ularni oʻz ichida quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1) soʻz birikmalari: *ishchi guruh, nomlari koʻrsatilganlar, ish yuritish, yigʻilish raisi, kengash raisi, kafedra mudiri, yigʻilish kotibi, kengash kotibi, vazifasini bajaruvchi, javobgar shaxs, mansabdor shaxs, jismoniy shaxs, diplomatik aloqa, diplomatik munosabat, rasmiy tashrif, ishonch yorligʻi, qonunchilik asoslari, qonunchilik palatasi, davlat boshqaruvi, soatbay haq toʻlash, voyaga yetmaganlar bilan ishlash, boshqaruv tizimi* kabilar. Bunday soʻz birikmalari bugungi kunda rasmiy muloqot egalari lisoniy ongidan yaxlit tarzda oʻrin olgan boʻlib, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriladi.

“...Hech shubhasiz, ijtimoiy muammolarni aniqlash va ularni oʻz vaqtida hal etishda, boshqaruv samarasini oshirishda opa-singillarimizning oʻrni va taʼsiri juda katta. Shuning uchun biz xotin-qizlarning jamiyatdagi oʻrni va mavqeiini oshirish, ularga turli masʼul vazifalarni ishonib topshirishga qaratilgan siyosatni yanada faol davom ettiramiz”[1].

2) koʻmakchili konstruksiyalar: *arizasiga muvofiq, mehnatiga yarasha, mehnat bitimiga binoan, iltimosiga binoan, iltimosiga koʻra, shartnomaga muvofiq, davlatlararo bitimga koʻra, qonunchilikka koʻra, davlat qonunchilik asoslariga binoan tarzidagi koʻmakchili konstruksiyalar.* Bunday koʻmakchili konstruksiyalar rasmiy uslubda qoʻllanishga xoslangan boʻlib, rasmiy idoraviy, diplomatik, qonunchilik uslubiga oid matnlarning shakllanishida muhim oʻrin tutadi.

Endilikda inson huquq va erkinliklarini himoya qilish sohasidagi barcha huquqni muhofaza qilish organlari faoliyati qonunchilikka koʻra parlament tomonidan doimiy nazorat qilib borilmoqda...

Biz Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hech istisnosiz barcha masalalar boʻyicha davlatlararo bitimga koʻra, oqilona murosa asosida hamkorlik qilishga tayyormiz”[2].

3) murojaat birliklari: *xonimlar va janoblar, hurmatli deputatlar, muhtaram elchi, muhtaram xorijiy diplomatik korpus vakillari, hurmatli Senat aʼzolari, muhtaram Prezident, qadri vatandoshlar* kabilar.

Bu tipdagi murojaat birliklari rasmiy muloqot muhitida rasmiy shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, Oʻzbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlis palatalari qoʻshma majlisida prezidentlik lavozimiga kirishish marosimida soʻzlagan quyidagi nutqiga eʼtibor qaratamiz:

Assalomu alaykum, muhtaram vatandoshlar! Hurmatli Senat aʼzolari! Hurmatli Qonunchilik palatasi deputatlari! Xorijiy diplomatik korpus vakillari! Xonimlar va janoblar! Avvalo, menga ulkan ishonch bildirib, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti etib qayta saylagan barcha yurtdoshlarimga chin qalbimdan minnatdorlik izhor etib, mehnatkash, oliyjanob va bagʻrikeng xalqimizga farzandlik mehri va sadoqati bilan taʼzim qilaman. Siz, azizlarga, sizlar orqali butun el-yurtimizga tinchlik va salomatlik, oilaviy baxt-saodat va farovonlik tilayman. Jonajon Vatanimiz timsoli va mustaqilligimiz ramzi boʻlgan davlat bayrogʻimiz, madhiyamiz va gerbimizga, menga topshirilgan Prezidentlik Oliy nishoni va bayrogʻiga yuksak hurmat bajo keltiraman.

Ushbu rasmiy nutqda keltirilgan *muhtaram vatandoshlar, hurmatli Senat aʼzolari, hurmatli Qonunchilik palatasi deputatlari, xorijiy diplomatik korpus vakillari, xonimlar va janoblar* murojaat birliklarini rasmiy muloqotda tayyor holatda uchraydigan birliklar qatoriga kiritish mumkin. Bunday birliklar nafaqat matnni shakllantirishga, balki jamiyatda shakllangan rasmiy muloqot odobini namoyish qilishga ham yordam beradi;

4) qoliplashgan gap shaklidagi sintaktik konstruksiyalar: *“Meni ... -sh(-ish)gizni soʻrayman”, “Sizdan ... -sh (-ish)gizni soʻraymiz”, “...-ga vasiyat qilib qoldiraman”, “...-ni bekor qilaman”, “... menga tegishli merosdan voz kechaman”, “...-ga rozilik bildiraman”, “Arizamga ilova etildi”* kabilar.

D.Lutfullayeva bugungi kunda rasmiy-idoraviy ish hujjatlari matnida bir xil qolipga tushib qolgan birikmalar (stereotip birliklar, klishelar) koʻp uchrashi, ular rasmiy uslub tilining oʻziga xosligini taʼminlashi haqida fikr yuritib quyidagilarni yozadi: “Sintaktik qoliplar ish hujjatlarining

faqat bir turiga xos bo'ladi, boshqa turlari esa o'zining shunday qoliplariga ega bo'ladi. Masalan, yakka shaxs tomonidan yozilgan iltimos mazmunidagi ariza matnida "Meni ... -sh(-ish)gizni so'rayman // iltimos qilaman", "Menga ... -sh(-ish)gizni so'rayman // iltimos qilaman" qoliplariga mos jumlar kuzatiladi. Bunday ariza ko'pchilik nomidan yozilganda jumla "Bizni ... -sh (-ish)gizni so'raymiz // iltimos qilamiz", "Bizga ... -sh (-ish)gizni so'raymiz // iltimos qilamiz" qoliplari asosida shakllantiriladi. Bu sintaktik qolip boshqa ariza turlarida ham takrorlanadi. Ba'zi arizalar matnida "Sizdan ... -sh (-ish)gizni so'rayman", "Sizdan ... -sh (-ish)gizni so'raymiz" qolipidagi jumlar kuzatiladi. Bunday qoliplar shikoyat, iltimos mazmunidagi ariza matnlarida uchraydi. Ariza vasiyatnoma shaklida bo'lganda "...-ga vasiyat qilib qodiraman" qolipidagi gaplar tuziladi. Vasiyat bekor qilinganda "...-ni bekor qilaman" qolipidagi gaplardan foydalaniladi. Merosdan voz kechilganda "... menga tegishli merosdan (meros hissasidan) voz kechaman" qolipidagi gaplar ishlatiladi. Rozilik aks ettirilgan arizalarda esa "...-ga rozilik bildiraman" qolipidagi gaplardan foydalaniladi. Shuningdek, "Arizamga ilova etiladi", "Arizamga ilova etildi" qolipidagi gaplar ham arizalar matniga xos." [3].

5) tayyor jumlar: "Majlis qaror qiladi", "Ilmiy kengash qaror qiladi", "Yig'ilish qaror qiladi", "Diplomatik aloqalar yo'lga qo'yiladi", "Qonun ustuvorligi taxminlanadi" kabilar.

Bu jumlar ham shu shakli va mazmunida rasmiy muloqot egalari lisoniy ongidan tayyor holda o'rin olgan bo'lib, rasmiy nutqqa ko'chiriladi.

Xullas, o'zbek tilida rasmiy muloqot matnining shakllanishida muhim o'rin tutuvchi qayd etilgan leksik, morfologik, sintaktik, intonatsion vositalarni rasmiylik kategoriyasini shakllantiruvchi vositalar hisoblash mumkin. Rasmiy nutqiy muloqotda qo'llanuvchi hamda rasmiylik kategoriyasini yuzaga chiqaruvchi mazkur til birliklarini tadqiq etish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Rasmiy nutqiy muloqotning tayanch birliklari hisoblangan bunday birliklarning mohiyati kommunikatsiya jarayonida ba'zan rasmiy xatti-harakatlar, mimik ifodalar, ramzlarni ifodalovchi noverbal birliklar orqali ochib beriladi, axborot mazmuni ular yordamida to'ldiriladi.

Rasmiy nutqiy muloqotda rasmiylik kategoriyasini hosil qiluvchi qaysi sintaktik konstruksiyalardan foydalanilmasin, avvalo, o'zbek tili me'yorlarining to'g'ri qo'llanilishi, bugungi soha terminlarning nutqda to'g'ri ishlatilishi bilan ham belgilanadi [4].

Xulosa qilib aytganda, rasmiy nutqiy muloqot kishilar o'rtasidagi rasmiy munosabatni aks ettiruvchi muloqot turidir. Uning turlari nutqiy muloqot xarakteri, maqsadi, qo'llanish o'rni, matnida qo'llangan rasmiylik kategoriyasi birliklariga ko'ra bir-biridan farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/3119>

2. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқи. 20.09.2017. <https://president.uz/uz/lists/view/1063>

3. Лутфуллаева Д. Мустақиллик даври расмий-идоравий иш услуби тараққиёти. – Тошкент: Нодирабегим нашриёти, 2020. – Б. 68.

4. Нарходжаева Х. Ўзбек терминологияси масалалари. – Қарши: Intellekt, 2022.

5. Нарзиев Н. Мулоқот маданиятда проксемика масаласи (этнологик таҳлил) // Ўтмишга назар / Взгляд в прошлое / Look to the past №SI-2 (2021) – Б. 87-95. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-SI-2>

6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – 396 б.

Nashrga f.f.d. G.Tojiyeva tavsiya etgan

ЎЗБЕК ТИЛИ ТОПОНИМЛАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШНИНГ БИНАР АСПЕКТИ

Жуманова З.С. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада ўзбек тили топонимларига синхроник ва диахроник аспектда ёндашиш бу ономастик бирликларнинг морфем асосларини тўғри белгилаш, бунинг натижасида тилда сакланиб қолган архаик луғавий бирликларнинг семантик структурасини тўғри ва аниқ ёритиш мумкинлиги борасидаги илмий фикрлар баён этилган.

Таянч сўзлар: *бинар аспект, бинар оппозиция, топоним, тарихий-лисоний қолдиқ, сугдча топоним, мўғулча топоним.*

Аннотация. В статье высказаны научные мнения о возможности подхода к топонимам узбекского языка с синхронического и диахронического аспекта, чтобы правильно определить морфемные основы ономастических единиц, в результате чего семантическая структура архаичных лексических единиц сохранилась в язык можно правильно и понятно объяснить.

Ключевые слова: *бинарный аспект, бинарная оппозиция, топоним, историко-лингвистический остаток, сугдийский топоним, монгольский топоним.*

Annotation. In the article, the scientific opinions about the possibility of approaching the toponyms of the Uzbek language from a synchronic and diachronic aspect are to correctly determine the morpheme bases of onomastic units, as a result of which the semantic structure of the archaic lexical units preserved in the language can be correctly and clearly explained.

Key words: *binary aspect, binary opposition, toponym, historical-linguistic remnant, Sugdian toponym, Mongolian toponym.*

Бинар сўзининг асоси **bin-** бўлиб, **-ar-u-** қўшимча ҳисобланади. Аслида бу сўз лотинча *binarius* “иккилик” маъносини англатади; *bini* асоси “ҳар бири иккитадан; жуфтлик” маъносига ҳам эга, баъзи манбаларда *bis* “икки марта; икки баробар” деган маънога эгаллиги уқтирилади, хинд-европа тилларида ***duwo** “икки” сонини билдирган.

Бинар лексемасига академик А.Ҳожиев томонидан изоҳ берилмаган, келтирилган таъриф сўз бирикмаси характерида бўлиб, сўз бирикмасининг эргаш сўзи ёки аниқловчи аниқланмиш муносабатида аниқловчи вазифасида келган:

“БИНАР ОППОЗИЦИЯ (лот. *binarius* — икки қисмли + *oppositio* — қарама-қарши қўйиш). Бир турдага икки ҳодисанинг бир-бирига қарама-қарши ҳолда гуруҳланиши. Масалан, ундошларнинг жарангли-жарангсизлик, унлиларнинг лабланган-лабланмаганлик асосида гуруҳланиши бинар оппозицияни ҳосил қилади¹.

“Ўзбек миллий энциклопедияси”да биологик ҳамда физик атамаларнинг изоҳловчиси бўлиб келиши қуйидагича тавсиф этиади:

1. БИНАР МЕТАЛЛАР (бы... ва *металл*) – икки жинсдаги металл ёки қотишмалар (мас, пўлат ва алюминий, титан ва молибден, алюминий ва титан)нинг бирикишидан ҳосил бўлган материал. Қимматбаҳо ва ноёб металлларни тежаш мақсадида ёки дастлабки металллар хоссасига ўхшаш хоссали материаллар олиш учун ишлатилади. Икки металлни бир вақтда прокатлаб ёки пресслаб, енгил эрийдиган металлни қийин эрийдиган металл сиртига қуйиб ёки қийин эрийдиган металлни суюқланган енгил эрийдиган металлга ботириб, гальваник усулда, электрик ёки плазмали қиздириб лента, сим, лист, пластинка ва б. тарзида ишлаб чиқарилади. Икки компонент (металлар ёки металл ва металлмас материал)дан иборат материаллар бинар қотишмалар деб аталади.

2. БИНАР НОМЕНКЛАТУРА (лот. *binarius* — қўш) — ўсимлик ёки ҳайвоннинг қўш ном — *туркум* (ҳайвонларда уруғ) ва *тур* номи билан аталиши. Лотин тилида ўсимлик ва ҳайвонларни қўш ном (Б.н.) билан аташ қабул қилинган. Мас, *Tulipaferganica* (фарғона

¹ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 21. (– 164 б)

лоласи): Tulipa — туркум, ferganica —тур. Қўш ном ўзбек тилида ҳам қадимдан бор, мас, *мирза терак, бақа терак, оқ тол, оқ тут, қора тут, шоҳ тут* ва ҳ.к.¹

Профессор А. Ғуломовнинг “Ўзбек тили тарихий сўз ясалишининг муаммолари” номли сал кам 800 саҳифали тадқиқот иши (1955) “Сўз ясалиши” баҳсига дахлдор жамики илмий-назарий, илмий-услубий, илмий-амалий ишларнинг асоси дейилса муболаға бўлмайди. Зеро, ҳозирги сўз ясалиш муаммоларининг ёритилиши тарихий сўз ясалиши масалаларини ўрганишнинг мантиқий давоми ҳисобланади.

Олим ишларида ишлаб чиқилган диахрон ва синхрон деривация муносабатлари, уларни белгиловчи тамойиллар, сўзни яратувчи ҳар бир маъноли қисмининг ўзаро мотивацияси, бинар муносабат, сўз яшаш модели, сўз яшаш типи, сўз яшаш усули, сўз яшаш андозаси, ясалма, ясовчи асос, ясовчи восита, босқичли ясалиш каби тушунчаларнинг ўз моҳиятига кўра тавсифланиши синхрон сўз ясалишини бойитган, унинг таҳлил йўриқларини белгилаб берган бетақдор тадқиқ наъмунаси, дастуруламалдир.

Бинар аспектда талқин этиш атамалар, хусусан, топонимларга ҳам тегишли бўлиб, бу ёндашув мазкур ономастик бирликларга синхрон ва диахрон ёндашув муштараклигидаги изланишлар олиб боришни талаб этади. Бунинг учун топонимнинг тарихий этимологик қатламга оидлиги, морфем таркиби, асоснинг замонавийлик ва тарихийликка муносабати ҳамда унинг семантик структурасига диққат қаратиш заруратини зоҳир қилади.

Топонимика, аввало, тилшунослик фанидир. Аммо топонимларнинг этимологиясини аниқлашда лингвистик таҳлил билан бир қаторда халқ тарихи, географиясини, рельеф, шунингдек, ерларнинг хусусиятларини она тилида сўзлашувчи одамларнинг қарашларининг ўзига хослиги ва географик шароитларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Тарихийлик ва географик ўзига хосликни ҳисобга олинмасдан келтириб чиқарилган соф лингвистик ёндашувдаги маълумотлар ҳар доим ҳам ишончли этимологияни таъминлай олмайди. Шунинг учун топонимика мавзуси нафақат тилшуносларнинг, балки тарихчилар ва географлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар ҳисобланади.²

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб топонимиканинг назарий ва амалий асослари ишлаб чиқилди ва бу соҳага оид соҳасида бир қанча тадқиқотлар майдонга келди. Бунда рус олимларидан В.А.Никонов, А.В.Суперанская, А.П.Дульзон, Э.М.Мурзаев, В.Н.Топоров, О.Н.Трубачев, ўзбек номшуносларидан Ҳ.Ҳасанов, Э.Бегматов, Т.Нафасов, С.Қораев, З.Дўсимов ва бошқаларнинг хизматлари катта бўлган бўлса-да, топонимларни рус тилшунослигида XVIII асрдан бошланганлигини кўриш мумкин.

Россия подшолиги Фанлар академиясининг академиги Г.Ф. Миллер (1705–1783) 1733–1742 йилларда “Сибир экспедицияси”да иштирок этиб, Сибирдаги жой номларини синчиклаб ўрганади, уларнинг тарихий-этимологик хусусиятлари билан қизиқади. Шунингдек, XVI–XVIII асрларга оид ҳужжатларни тўплайди, йиғилган материаллар асосида ҳозирги Тобольск Кремли архивида сақланаётган “Сибир хонлиги” ҳужжатларининг тарихий-маданий, этнолингвистик хусусиятларини барпо этади. У оғзаки маълумотлар асосида минглаб дарё, кўл ва қишлоқ ва бошқа объектларлар ҳақидаги маълумотларнинг изоҳини келтиради. Олим бу билан туркий топонимиканинг асосини яратади.³

Топонимикани тадқиқ этишда география фани алоҳида аҳамиятга эга. С.Қораев ёзганидек, топонимиканинг географиядан ажралган ҳолда ўрганиб бўлмайди. Энг аввало, топоним — географик объектнинг аниқ адреси. Номлар жойнинг географик ўрнини аниқлаш учун ҳам, географик тушунчаларни ифодалаш учун ҳам зарурдир. Географик картада келтирилган бой ва хилма-хил маълумотлар орасида номлар муҳим ўрин тутади.

¹ Ўзбек миллий энциклопедияси, 2-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 26.

² Аюбов А.Р. Топонимы как ценное наследие культуры. file:///C:/Users/877/Downloads/toponymy-kak-tsennoe-nasledie-kultury.pdf

³ Рахимбакиев С.З. Историко-лингвистическое изучение тюркских топонимов Западной Сибири XVIII века (по материалам Г.Ф. Миллера): автореф. дисс...канд. филол. наук. – Казан, 2011. – 24 с.

Географик номларнинг “калити”ни кўпинча географик қонуниятлардан топиш мумкин. Географик қонуниятларни билмасдан туриб, топонимларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр билдириш кўпинча хатоликларга олиб келади¹.

Тилнинг луғат бойлиги ТЭҚларга нисбатан ўз қатлам ва ўзлашма қатламларга бўлиниши қатор илмий адабиётларда тавсифланган. Ишимиз фақат туркий – ўзбек тилининг сатҳларини тадқиқ қилишга бағишланган бўлса-да, биз сўғдча ва мўғулча лексик бирликларни ҳам ўз қатлам сўзлари сирасига киритиб талқин қиламиз. Чунки ўзбек халқи тарихан сўғдлар билан ҳам мўғуллар билан ҳам бевосита алоқадорликда бўлган, қолаверса, бу тиллардан ўзлашган лисоний бирликларнинг сони чегараланган, бу тиллардан она тилимизга ўтган ўзлашмалар фақат тарихий-лисоний қолдиқ мавқеида ва мақомида истеъмол этилади. Шунинг учун ҳам бундай лексик ва морфологик унсурларни ўз қатлам доирасида таҳлил қилишга интилдик.

Сўғд ва яғноб тиллари тадқиқи устида кўпгина ишларни амалга оширган тилшунос А.Л.Хромов *авут* топоними устида тўхталиб, унинг сўғд тилининг қолдиғи эканлиги ҳақида гувоҳлик беради. Форсийлар ва туркийлар истиқомат қиладиган жойларда учровчи бу сўзнинг *овут* ~ *оват* ~ *ут* “жой” маъносини англатишини таъкидлайди. Аслида сўғд тилида *аут* сўзининг луғавий маъноси “ҳовли” дир².

Туркий тилларда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам сўзлар ташқи томондан этник мансублик ва ҳудудий хосликка боғлиқ равишда ўз кўринишларини ўзгартириб туради. Шундай хосланиш ўзбек тилидаги топонимларга ҳам тегишли. Масалан, Китоб туманидаги Жовиз қишлоғининг номида ўзгариш содир бўлган. *Жовиз* сўзининг аналог *йағыздир*. Йағыз архаизмига Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида “ўзлаштирилмаган, тупроқли ер” тарзида изоҳ берилган.³ Қишлоқда қипчоқ элатининг вакиллари яшашлари сабабли бу ойконимнинг ж-лашган варианты – Жовизга ўзгарган.

Шунингдек, Қарши ҳамда Касби туманларидаги Жизза қишлоқларининг номланишида ҳам аслиятга нисбатан ўзгариш кўзга ташланади. Аслида сўғд тилида *диз* “қўрғон”, “қалъа” маъноларини ифода этган, *-а* ясабчи кўшимча. Артикуляцион қулайлик ҳамда дистант, регрессив ассимиляция туфайли анлаутдаги жарангли, портловчи, соф *д* ундоши *ж* билан алмашган.

Мўғуллар билан этник жиҳатдан ҳам территориал жиҳатдан ҳам унчалик яқин эмас, лекин уларнинг қарийб икки юз йиллик истибодиди бизнинг топонимларида кам бўлса-да ўз муҳрини қолдириб кетган. Мўғул тилидан топонимик унсурлар сўзнинг биринчи компоненти бўлиб ҳам, иккинчи компоненти бўлиб ҳам кела олган – позиция жиҳатдан уларда барқарорлик йўқ; у аниқловчилик ёки аниқланмишлик вазифасини бажара олади. Яъни Бошқоп, Оққапчиғай, Ёдгор топонимларида аниқланмиш, Асқартепада аниқловчи бўлиб келган. Бўлик, Ёмчи, Ирғовул, Муғалтай ва Муғлон ва Мўғлон ойконимлари туркий ва мўғулча қўшимчалар билан ҳосил бўлган.

Мўғул тилидан *бош*, *қоп/қан*, *асқар*, *бўр*, *йэти*, *ирғи* ва шу сингари кўплаб индикаторлар ўзбек тилига ўтган ва ҳозир ҳам тилнинг фаол лексик бирликлари саналади. Мўғулча сўзлар-у индикаторлар ўзбек тилининг ички структураси билан боғлана олиш имкониятига эга бўлмаса ҳам, улар алоҳида ономастик бирлик сифатида тилимизнинг луғавий структурасидан жой олади. Улар фаолияти чегараланган лисоний бирликлар даражасидаги койне вазифасини бажариб бораверади.

Бошқоп мўғул тилида *хан*, қадимги туркий тилда *қан* “дара”, бош – “катта”, “улуғ,” демак, дастлаб дара номи бўлган атама кейин қишлоқ номига кўчган; катта қишлоқ дегани.

Оққапчиғай сўзидаги *оқ* сўзининг маънолари кўп (биз юқорида бу ҳақда тўхталганмиз) *қанчиғай* – тоғли ҳудуд тепасидаги текисликдан пастда жойлашган кичик, жарсимон дара. Мўғул гуруҳига кирувчи бурят, туркий тиллар гуруҳига мансуб бўлган қирғиз тилларида *қоп* – чўққи, баланлик, дара деган маънога эга. Оққапчиғай тоғ тизмалари

¹ Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Тошкент, 1978. – Б. 5.

² Хромов А.Л. Сагдийская топонимия верховьев Зерафшана. ТВ, – М., 1969. – С. 87–99.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент, 1960. – Б. 225.

ё қирлар орасидаги чуқур сойлик, сув оқадиган нисбатан кичик дара (ушелия). Бошқоп ойконими камунум бўлиб, фақат чегараланган ҳудудда мавжуд бўлса, қапчиғай тоғли ҳудудларда кўп учрайди, бир тоғда бир нечта қапчиғай бўлиши мумкин.

Асқартена – *асга* ~ *аска* – мўғулча индикатор бўлиб тош уюми маъносини англатади, қорақалпоқ тилидаги *асқар* баландлик, чўққи, қозоқ тилида *асқар* ўтиб бўлмас даражадаги баланд тоғ. Асқартена эса жуда баланд тепалик. Бундай тепалар Ўрта Осиёнинг кўп жойларида учрайди, шунинг учун халқ дostonларида Асқартоғ кўп таърифланади ва тилимизнинг фаол ономастик бирликларидан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2002. – 164 б.
2. Ўзбек миллий энциклопедияси, 2-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 26.
3. Раҳимбакиев С.З. Историко-лингвистическое изучение тюркских топонимов Западной Сибири XVIII века (по материалам Г.Ф. Миллера): автореф. дисс...канд. филол. наук. – Казан, 2011. – 24 с.
4. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Тошкент, 1978. – Б. 5.
- Хромов А.Л. Сағдийская топонимия верховьев Зерафшана. ТВ, – М., 1969. – С. 87–99.
5. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент, 1960. – Б. 225.

Наширга ф.ф.д. Г.Тоғжиева тавсия этган

ШОИР ҲОЛ МУҲАММАД ҲАСАННИНГ СЎЗ ҚЎЛЛАШ МАҲОРАТИ

Карамова Ш. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада шоир Ҳол Муҳаммад Ҳасаннинг шеърларида халқ оғзаки ижоди унсурларидан, шевага хос сўзлардан фойдаланиш маҳоратини, услубининг ўзига хослигини таҳлил қилишга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: *сўз қўллаш маҳорати, индивидуал услуб, бадиий нутқ, ибора, мақол ва ҳикматли сўзлар, шевага хос сўзлар.*

Аннотация. В статье предпринята попытка проанализировать мастерство использования элементов народного творчества, диалектной лексики, своеобразие стиля стихов поэта Хала Мухаммеда Хасана.

Ключевые слова: *умение употреблять слова, индивидуальный стиль, художественная речь, словосочетание, пословицы и мудрые слова, диалектные слова.*

Annotation. In the article, an attempt was made to analyze the skill of using elements of folk art, dialectal words, and the uniqueness of the style of the poet Hal Muhammad Hasan's poems.

Key words: *skill of using words, individual style, artistic speech, phrase, proverbs and wise words, dialectal words.*

Бадиий адабиёт ва унинг таркибий қисми – шеърят инсон руҳини, маънавий оламини бойитади ва камол топтиради. Поэтик асарларда инсоният ҳаёти, жамият ҳаётининг энг долзарб муаммолари лирик қаҳрамоннинг маънавий оламини теран, ҳаққоний, сирли, яширин, гўзал ёки хунук томонларигача тасвирлаш орқали кўрсатиб берилади, кашф этилади. В.Г.Белинский қайд этишича, “Ҳар бир санъат асари санъаткорнинг ўз идеалларини юзага чиқариш, ўз ички дунёсидан ташқарида гавдалантириш йўлидаги илҳом билан қилинган хатти-ҳаракатининг самарасидир”¹

Демак, шеърда турли бадиий гўзалликлар муҳим бўлса-да, теран, бой салмоқли мазмун асосий ўринни эгаллаши керак. Унда ижтимоий мазмун, фикр, ғояга нисбатан, баъзиларга арзимас кўринган, лекин турли сиёсий, ижтимоий, тарихий муаммолардан

¹ Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 112.

холи, инсон руҳиятининг бир лаҳзали, бетакрор кайфияти ва ҳолатларининг тасвири муҳим аҳамият касб этади. Бу талаб ҳам, албатта, шеърятнинг асосий вазифаси – инсонпарварлик, гуманизм, ҳаётпарварлик руҳидан, турли сиёсий найранг, низо, қирғин урушлардан кўра, жамият ҳаётидан четроқда, қишлоқда, тоғ этакларида, дала, боғлар, табиат кучоғида бир лаҳзали инсоний қувонч ва ором муҳимроқдир, деган санъат талабидан келиб чиққан.

Ана шундай ижодкор Қашқа воҳасининг танти фарзанди, шоири Ҳол Муҳаммад Ҳасан. Унинг ижоди бир қараганда Ватанини, воҳасини, қишлоғини севган фарзанднинг дил изҳорларидан иборатдек. Аммо ўша секингина жаранглаган мисралар замирида ори осмон, бели боғлиқ жўмард воҳа кишисининг камтарин ва, айни чоғда, катта қалби мужассам. Самимий лирикаси билан адабиёт ихлосмандлари орасида суюмли бўлган бу шоирнинг ижоди бир қадар ҳайратли, бир қадар ҳаяжонли. Олис Деҳқонобод тоғларидан таралган бу каби сархил садо шовқин тўла шаҳарларда, ёхуд ўзга қишлоқларда, дарёбўйи худудлар-у, қўйингки, саҳройи манзилларда яшайдиган кишиларнинг қалбига етиб бориши, ҳис-туйғуларини безовта қилиши сўзнинг қудрати, муаллифнинг маҳорати билан чамбарчас боғлиқдир.

Дарҳақиқат, Буало фикрича, ҳаёт ҳақиқатини ёзиш ўрнига, жимжимадор, мураккаб, туманли қилиб ёзиб, мен бошқалардай фикрламайман, деб мақтанган шоирларга эргашмаган маъқул. “Халққа севимли шоир бўлишни истасангиз, бир хилликдан, зерикарли ёзишдан қочинг, бундай шеърлар одамни ухлатиб кўяди”, – дейди у¹.

Ҳол Муҳаммад Ҳасан ижодини жимжимадорликдан холи, Қашқа воҳасининг ўзига хос “ҳужжати” дейиш мумкин. Негаки ундаги қишлоқ лаҳжасидаги гўзал диалектларнинг жаранглаши, кундалик турмушдаги сиз-у бизга деярли ҳар куни учрайдиган ходисотлар, урф-у одатларнинг жонли тасвири, қишлоқча содда ҳаётнинг таъсирчан сўздаги чизгилари такрорланмасдир. Ватанни севган, уни жон қадар суйган ошиқнинг ошиқона ижодидир. Шеърятда Ватан мавзуи бу ҳаёт қадар кўҳна ва ҳаётдек навқирон. Шундай кезларда ҳар бир даврда шоирлар ушбу мавзуни ўзи кўра олган уфқларини, кирраларини очади, Ватан мавзуи талқинида орттирилган поэтик тажрибага маълум даражада ўз улушини қўшади, дея яна бир бор ишонч ҳосил қиласан.

*Шафақ-у шафтоли гулидан хушрўй,
андалиб навоси – тилидан хушрўй,
назмғўй хоманинг йўлидан хушрўй
хилқат бор –
Бир азиз. Би-ир азиз...
Беминнат яширган бор гуноҳимиз –
Бу хилқат – муқаддас саждагоҳимиз.*

Ватан образини шоирларимиз “қиёсини топмаган”, “ўхшаши йўқ бир гўзал бўстон” деб атаган. Шундай бўлса-да баъзида куёш нури, кимдир тупроқ тимсолида тасаввур этади. Шоир Ватан тимсолини қутилмаган, тутилмаган қиёслар билан атайди “шафтоли гулидан хушрўй”, “андалиб навоси, тилидан хушрўй”. Ҳислар жилваси, туйғулар манзараси, теран фикр ва мушоҳадалар ўзининг фалсафий психологик мисралар қатига жойлаб ўқувчи кўнглига сингдиради.

Ҳар кишининг қайси миллатга мансублигини қиёфасига қараб тахмин, тилига қараб тафаккур қилиш мумкин. Шоир ижодининг яна бир эътиборли жиҳати унда фольклор мотивларининг устуворлигидир. Шеърлари қатъий оҳангдан йироқ, балки тилга олиниши билан кўшиқ бўлиб жаранглайдиган халқона изҳорлардир. Шоирнинг “Оҳува” шеъри фикримизнинг айни тасдиғидир. Шеърда кўшиққа хос шўхлик, халқ термаларига хос шижоат, бадиий ғайратни сезиш қийин эмас. Муаллиф гўё бир-бирини қувлаётган фикрлар, ҳис-туйғуларни айтиб олишга улгурмаётгандай ёзади. Танланган сўзлар сеҳри эса созланган создан таралаётган шўхчанг куй каби ёқимлидир. Унда миллий

¹ Буало Н. Поэтическое искусство. – М.: ГИХЛ, 1957. – С. 87.

анъаналаримиз, шарм-ҳаёга йўғрилган муҳаббатимиз, садоқатимиз акслантирилади. “Охува”нинг жаранги ғоят гўзал, бадий ифодаси ғоят бежиримдир.

*Ўтириб эдим-а ўй тортиб,
Бўй йигитга бўй тортиб.
Қайданам чиқди қотган чол
Қосогадан най тортиб.
Наймиди наво-я, охува,
Жабрми жафо-я, охува,
Ўтар бўлдим дунёдан
Кўрмай вафо-я, охува.*

Ҳар қандай асар борки ундаги воқеа, сюжет, образ кабиларнинг ҳар бири асарда маълум бир вазифа ташийти. Ўқувчининг диққатини асарнинг ғоявий ҳалқаларида тақсимлайди, ўрни келганда сергаклантиради ва асар сўнгида катта умумлашмалар яратади. Муаллифнинг маҳорати мана шу бўлиш, кўрсатиш ва яхлитлаш жараёнларини одилонга бошқаришда намоён бўлади. Мақсади эса китобхоннинг юзида, сўзида ва қалбида гул очади. “Охува”да айни мана шу ҳолат яширмасдан, оширмасдан тасвирланган. Унда миллий менталитет масаласи устун. Муҳаббатга ғарқ бўлган юрак, висолга интиқ, аҳдига содиқ аёл образи чизилган. Садоқат масаласи катта ҳарорат билан битилган.

Ҳол Муҳаммад Ҳасан ҳаёт воқеликлари ва замондошларимиз қалбининг янги қатламларини поэтик тадқиқ этиш йўлида кўп изланади. Бунинг учун у шеърнинг кенг ўқувчилар оммасига етиб боришини таъминлаш мақсадида янги ифода воситаларини топади, яъни шеър сатрларини фикрий ва эмоционал образлар билан бойитишга алоҳида диққат қилади. Шу боисдан ҳам унинг чуқур кечинмалар ва қуюқ фикрлар уйғунлиги билан йўғрилган шеъри ўқувчида чуқур ҳис-туйғулар уйғотади.

*Ортқанинг норники, нор карвонники
«Танга – топқанники, от – минганники».
Кўпкарида Кўҳна Дунё баковул:
«Югурганникимас, буюрганники».*

Шоир ижоди ҳалқоналикнинг ижтимоийлик билан синкрет ҳолатда келиши ҳайратимизга сабаб бўлади. Айниқса шеърлари ичида мақол қўллаш ва уни айтган ва айтмоқчи бўлган фикрларининг исботи тарзида келтириш маҳорати айни ўринлидир. Мақоллар қадимдан ҳам сўз безаги, фикрнинг жимжимадор тасвир воситаларидан биридир. Уларнинг шеърий мисраларда моҳирона қўлланилиши эса янги фикрларнинг янада янгилашига туртки бўлган.

*“Қолган ишга қор ёғар” деди
Тун-кун шу иш ғамини еди.
“Бузоқнинг югургани сомонхона” дейман мен,
Ҳайит ўтгунча, майли, қўйсин хино дейман мен.*

Яна бир шеърида:

*Бош айланиб,
Ё алданиб
Тутолмасанг.
Енг шимартиб,
Тўр кўтартиб
Юбор совчи.
“Қор ёнармиш”
Деган миш-миш
Ҳақиқатмиш,
Истаб шаҳар
Топсанг агар,
Зўр қаловчи.*

Ҳол Муҳаммад Ҳасаннинг шеърларида ибора, мақол ва ҳикматли сўзлар кўп ўринларда ишлатилади. Унинг сўз қўллаш маҳорати, индивидуал услуби ва бадиий нутқининг ўзига хослиги унинг тил воситаларидан фойдаланиш маҳоратининг юксак эканлигидан далолат беради.

Ҳол Муҳаммад Ҳасан шеърларида шева ва лаҳжаларга хос сўзларнинг учраши ва уни китобхон меъдасига тегмайдиган қилиб ёзиши нозиктаъб илм аҳли олдида ҳам, қизиқувчан китобхон олдида ҳам муаллифнинг юзини ёруғ қилган жиҳатлардан биттасидир. Айнан Қашқа воҳасининг жонли тилида келтирилган каломлар, қайноқ иборалар муаллиф лирикасининг ўзига хослигини таъмин этади.

*Кўганда габа қўзилар,
Ийдириб бўйни чўзилар.
Жамрашиганида манграшиб,
Эмача бовринг эзилар.
Қозаноқ, гилагай ичиб,
Жегда – кебанагин ечиб,
Чўлиги чалар сибизик
Масирқаб, дунёдан кечиб.
Бир тутам соқол иякда
Така торизгар киякда.
«Бобов»ларингни бас қил-эй,
Ҳали сенга рўз қаёқда.
Ҳаволар ёғар тов-товга,
Туялар келар мотовга.
Муртини суртиб «бой» ота,
Кириблар ке-этди ўтовга.*

Шеърларида учрайдиган бу каби сўзларнинг этимологиясига қарасак, кўп ҳолларда Дехқонобод шевасига хос сўзлар эканлиги маълум бўлади. *Кўганда габа* (қўзиларни арқонга қатор боғлаб қўйиш), *Ийдириб* (сут келишини), *эмача бовринг* (кўкрак бағринг), *қозаноқ* (биринчи кунги сут), *гилагай* (2 кунги сут), *кебанагин* (кеманосини (кийиздан тикилган қалин кийим), *масирқаб* (кайф қилиб), *сибизик* (чолғу асбоби), *така торизгар киякда* (кийим маъносида) *рўз қаёқда* (кун қаерда), *ҳаволар ёғар тов-товга* (тоғларда ёмғир ёғар), *мотов* (туяларни боғлаб қўядиган жой), *мурти* (мўйлови).

Ҳозирги кунда бу сўзларнинг барчасига тушуниш анчайин қийин. Лекин шоир шеърларида бу сўзлардан ўрни билан фойдалана оладикки, бир томондан шоирнинг ўзига хос услубини, иккинчидан томондан, шеваларнинг яшаб қолишини кўрсатади. Шоир ижодидаги халқ оғзаки ижодидан кўчиб ўтган унсурлар ҳақида кўплаб ёзиш мумкин. Баъзан ҳориб, баъзан илҳомланиб, баъзан недир ахтариб адабиётга, шеъриятга мурожаат қиламиз. Мутолаа сабаб ҳорғинлик унутулиб, дардлар даво топади. Илҳомимиз аланга олиши турган гап. Айнан Ҳол Муҳаммад Ҳасан ижоди ҳам толиққан кўнглимиз, чиниққан тафаккуримиз, ҳорғин туйғуларимизга бир қатра шифо тутгувчи бадиий муолажа десак, айни ҳақиқатни топиб гапирган бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Белинский В.Г. Адабий орзулар. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.– Б. 112.
2. Буало Н. Поэтическое искусство. – М.: ГИХЛ, 1957. – С. 87.

Наширға проф. Д.Тўраев тавсия этган

ИЖРОВИЙ ЛИРИКА ВА ИЖОДИЙ ХОТИРА СИНТЕЗИ

Абдуллаева У.А. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада бадий адабиётдаги лирика тури, унинг субъект иштирокига кўра фарқланувчи кўринишлари, жумладан, ижровий лирика назарияси, шеърда ижодий хотиранинг ўрни ва бадий тасвир воситалари ҳақида маълумот берилган.

Таянч сўзлар: *ижровий лирика, субъект, ижодий ният, ижодий хотира, синтез.*

Аннотация. В статье представлены сведения о типе лирики в художественной литературе, ее различных формах в зависимости от участия субъекта, в том числе теория исполнительской лирики, роль творческой памяти в поэзии, средства художественной образности.

Ключевые слова: *исполнительская лирика, сюжет, творческий замысел, творческая память, синтез.*

Annotation. The article provides information on the type of lyrics in fiction, its different forms depending on the subject's participation, including the theory of performance lyrics, the role of creative memory in poetry, and the means of artistic imagery.

Key words: *performance lyric, subject, creative intention, creative memory, synthesis.*

Шеърятда лирик қаҳрамон билан реал шоир тенг эмас, яъни, шеърни ёзиш учун шоирнинг, албатта, севгилисига етишолмаган ва ҳамон ўша севгисини кўмсаб юрган одам бўлиши шарт қилинмайди. Фикримизча, унда ўқувчи бу ҳолатни ҳис қилади, шеърда тасвирланган ҳолатни англаб тушунади, гарчи ўзи реал ҳаётида бундай воқеликка дуч келган бўлмаса-да, ҳар бир инсон қалбида мавжуд бўлиши мумкин бўлган барча ўзгариш ва туйғулар имконият тарзида яшайди. Мазкур фикрлардан келиб чиқиб, адабиётшунос Д.Қуронов ҳозирги шеърят жанрларини лирик кечинма субъекти ва объекти нуқтаи назаридан қуйидагича таснифлайди: 1) ижровий лирика; 2) персонажли лирика; 3) медитатив лирика; 4) тавсифий лирика (унинг кўринишлари: пейзаж лирикаси, воқеабанд лирика)¹.

Ижровий лирика атамаси рус адабиётшунослигида “ролевая лирика” номи билан юритилади. Мазкур жанр назариясини олим Б.О. Корман ишлаб чиққан. Профессор Б.О. Корман XX асрнинг 70-йилларида лирика манбалари асосида муаллиф онгининг субъектив шакллари ишлаб чиқиб, тўртта субъектив шакл мавжудлигини асослади:

1) муаллифнинг ўзи; 2) муаллиф – ривоятчи; 3) лирик қаҳрамон; 4) рол ўйнайдиган қаҳрамон².

Ўзбек адабиётшунослигида бунинг истилоҳи сифатида қўлланадиган ижровий лирика терминини адабиётшунос олим Д.Қуронов киритган.

Шоир шахсияти билан лирик қаҳрамоннинг мос тушмаслиги очиқ кўришиб турган шеърлар **ижровий лирика** деб аталади. Ижровий лирикага хос ижод намуналарида шоир ўзга шахс руҳиятига қиради, гўё унинг ролини ўйнайди ва ўқувчи кўз ўнгида унинг қиёфасини акслантиради. Яъни ижровий лирикада ҳам кечинма “мен” тилидан изҳор қилинади, бироқ бу “мен” энди шоирдан мутлақо бошқа, кечинма субъекти энди тамом “ўзга” шахсдир. Одатда, ижровий характердаги шеърларнинг сарлавҳаси, сарлавҳа остидаги изоҳи, эпиграфи ёки асосий матннинг ўзида кечинма эгасига ишора мавжуд.

Ижровий лирика тушунчаси жаҳон адабиётида турлича талкин этилади. Инглиз анъаналарида муаллиф актёр сингари ўзидан узоқроқ образни ифодаласа, рус адабиётида аксинча бўлади: муаллиф ўзгалар ниқобида ўқувчига мурожаат қилади ва у билан шахсий туйғуларини бўлишади. Ўзбек шеърятда ҳам худди шундай, шоир бирор тарихий шахс, адабий қаҳрамон ёки наботот, ҳайвонот олами ё бирор предмет тилидан ўз фикрларини ифода этади. “*Мен Ватандан кетмаганман, Айри тушганман холос / Ажрагандек сув кечарда, Бир нафас тандин либос*” (А.Орипов. “Фурқат нидоси” 1987), “*О, Рус, сен – ёрим, сен – синглим, сен – онам / Қандай олиб чиқай мен сени тундан?*” (Р.Парфи. “Александр Блок” 1981).

¹ Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018. – Б. 318-319.

² Корман. В.О. Лирика и реализм. – Иркутск: Изд-во Иркут. Университета, 1986. – 93 с. :

Лирик жанрларнинг етакчи назариячиларидан бири бўлган Б.О.Корман ижровий лирикани “турли қахрамонлар номидан ёзилган, унинг онги лирик қахрамоннинг онги билан мос келмайдиган шеърлар” деб таърифлаган. Адабиётшунос ва танқидчи Антони Эстхоп эмперизм(юн.ертита – тажриба сўзидан ясалган, фалсафий оқим)ни инглиз менталитетининг асосий хусусияти эканлигини исботлади¹ ва шу мавзуда илмий асар ёзди. Британия шеърлятидаги ижровий лирика намуналарининг машхур тадқиқотчиси Роберт Лангбаум буни “адабиётда эмперизмнинг намоён бўлиши”, тажриба шеърляти”² деб тасниф қилди.

Жаҳон адабиётшунослигида ижровий лирика назарияси мукамал ўрганилган. Валзелнинг фикрича, ижровий лирикада шоирнинг “мен”и орқага чекиниб, бошқа образнинг ҳислари очилади. Аммо бизнинг фикримизча, ижровий лирика намуналарида шоир ўз қарашларини ҳам ифода этади. Ижровий лирикада ҳикоя қилиш мавзуси, одатда, маълум бир давр ёки жанр анъаналарига хос бўлиб, уларда қахрамон характери шартли равишда ифодаланadi: чўпон ёки чўпон аёл (“Амариллис”, милоддан аввалги 3-аср, Феокрит); подшоҳлар ёки саркардалар (“Тўнюқуқ” “Кул Тигин”, “Билга Ҳоқон” битиктошлари VI – VIII аср); саргардон маҳбус, у ёки бу экзотик маданият вакили, романтизм ва романтизмдан олдинги шеърлятидаги ўлик ошиқ (“Бўрондаги саргардон кўшиғи” 1771-72, Гёте); маҳбусларнинг кўплаб лирик монологлари ва асирлар В. А.Жуковский, Пушкин (Туткун); эркислик қурбонлари (“Шарқ қизи” Чўлпон 1922; “Қиз кўшиғи” 1923); шоир, давлат арбоблари ва бадий асар қахрамонлари (“Байроннинг сўнгги сафари”, “Александр Блок”, “Сиёвуш фарёди” (Рауф Парфи), “Фуркат нидоси”, “Улуғбек фарёди” (Абдулла Орипов) каби шеърлар бунга мисол.

Адабиётшунос Улуғбек Ҳамдам ўзбек шеърлятида ижровий лириканинг пайдо бўлиш асосини шундай изоҳлайди: Жаҳид ижодкорларнинг янги адабиёт ҳақидаги тасаввурлари асосини “рўмонлар ва тиётру китоблари” ташкил қилганининг сабаби – олам ва одамни англашга бўлган эҳтиёж эди. Мазкур ҳол лирикадан ҳам ўзгаришни талаб этардики, бу унинг учун яшаб қолиш ва равнақ топиш шarti бўлиб қолди. Айтмоқчиманки, шеърлятнинг кўнгилдан воқеликка юз буриши энг аввал шу объектив зарурат туфайли содир бўлгандир. Зеро, давр шарт- шароитлари юзага келтирган талабни қондириш учун шеърлятнинг “рўмон ва тиётру” китоблари билан (яъни лириканинг эпос ва драма билан) рақобатга киришиши, уларнинг имкон доирасидаги вазифаларни, қисман бўлса ҳам, зиммасига олиши зарур эди. Бунинг учун эса, шеърлят чуқур ички структур ўзгаришга учраши, энг аввал, субъектив ташкилланиш нуқтаи назаридан ислоҳ қилиниши лозим эди. Асрлар давомида лириканинг объекти кўнгил бўлиб келди, шеър шоирнинг – лирик “мен”нинг кўнгил изҳори сифатида тушунилди. Воқеликка юз бурган шеърлят эса энди шоирнинггина эмас, ўзга одамнинг кўнглига назар солмоққа, дилидагини идрок қилмоқ ва ифодаламоққа жазм этди. Ва бу ҳолда энди ўша ўзга одам шеърнинг лирик субъекти, шоир учун бўлса бадий идрок объекти сифатида намоён бўлади.

...Юқорида айтилганлар шоирнинг ўзга шахсга эврилиб олиб унинг кўнглидагиларни изҳор этиши воқеликни идрок қилиш, давр руҳ – кайфиятини ифодалашга интилиш натижаси, унинг усулларидан бири деган фикрни тасдиқлайди. Янги ўзбек шеърлятида рус адабиётшунослари “ролевая лирика” деб атайдиган, бизда “ижровий лирика” деб аташ урф бўлган бундай шеърлар Чўлпондан кейин кенг оммалашди³.

Ижодкор ўз тафаккури ва эстетик идеали воситасида бадий ижод намуналарини яратади. Бу жиҳатни Абдулла Орипов ижоди мисолида кўриб ўтамыз.

Абдулла Орипов “Улуғбек фарёди” ижровий лирикасини ёзиш жараёнида тарихий манбалар асосидаги ижодий хотирасига таянади. Бу ҳақда шоирнинг ўзи: “Яратганга беҳад шукроналар бўлсинки, халқимизнинг пешонасига не-не даҳо инсонларни битибди. Ана шу бетимсол шоданинг энг йирик гавҳар доналаридан бири, шубҳасиз, Мирзо Улуғбекдир. 40 йил подшоҳлик қилган бу алломанинг томирида Соҳибқирон Темур қони жўш уриб турар

¹ Easthope A. Englishness and National Culture. Lnd. – N. Y., 1991.

² Langbaum R. The Poetry of Experience. The Dramatic Monologue in Modern Literary Tradition. Lnd., 1957.

³ Ҳамдамов У. Янги ўзбек шеърляти. – Тошкент: Адиб, 2012. – Б. 252-254.

эди. Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси кишилиқ жамияти эришиши мумкин бўлган мўъжизалардандир. Ўрис космонавтларидан бири расадхонани кўргач, “Аслида, фазога парвоз мана шу расадхонадан бошланган экан”, - дейди. Афсуски, фалакка нарвон қўйган халқнинг бирор фарзандига космонавтликни раво кўрмадилар.

Буюк бобомиз Наврўзи олам куни дунёга келган эканлар. Султоннинг қай йўсинда оламдан ўтганлигини эса одамзот ҳар лаҳзада кўзда ёш билан хотирлайди. Падаркуш фарзанднинг жойи дўзахнинг қоқ ўртасидадир!

*Дўстлар, кўкда юлдузлар эмас
У Улуғбек кўзидаги ёш*¹

Абдулла Орипов “Улуғбек фарёди” ижровий лирикасида шеър қаҳрамони Улуғбекнинг фарёдини шундай ифодалайди:

*Фалак гўмбазини ёрсин фарёдинг,
Агар ўз фарзандинг бўлса жаллодинг*².

Ушбу шеър тарихий ҳақиқатни инсон онгида гавдалантиришда муҳим аҳамият касб этади. “Ижод қилиш қобилияти табиатнинг буюк эҳсонидир, санъаткор руҳидаги ижодий жараён буюк сир-у – асрордир, ижод лаҳзалари буюк маросимдир, — деб уқтиради Белинский.

Санъаткор ижод қилишга эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж – истак унга бирдан, қутилмаганда, бесўроқ, мутлақо ва унинг иродасидан ташқари келади, зеро, унинг ўзи ижодий фаолият куни, соати, минутини тайинлай олмайди: ижод эркинлиги мана шу, мана унинг ижодкор шахсига дахлсизлиги! Ижод қилиш эҳтиёжи ўз ортидан ғояни олиб келади, бу ғоя санъаткор руҳига кириб, уни эгаллаб олади, унинг дардига айланади. Бу ғоя азалдан маълум бўлган умуминсоний ғоялардан бири бўлиши мумкин; аммо санъаткор уни ўзи танлаб олмайди, балки беихтиёр ҳис этади, у ғояни мушоҳадакор ақл меваси сифатида эмас, балки ўзининг ҳис-туйғулари меваси сифатида қабул этади.³

Белинский таъкидлаган ижоднинг сирли оламидаги ҳислар ва воқеликлар ҳамда Т.Бобоев айтиб ўтган ижодкор ҳис қиладиган дард ва туйғулар йиғиндиси шоирнинг **ижодий хотирасини** шакллантиради. Йиллар давомида ижодкор кўрган, билган воқеликлари, улардан туғиладиган дард ва ҳислар унинг онгида “багаж” ҳосил қилади. Айнан шу йиғинди туйғулар ва воқеликлар **ижодий хотира** ҳисобланади.

Абдулла Ориповни ижод қилишга ундайдиган, инсонларда юксак ахлоқий фазилатларни шакллантиришга қаратилган омиллар кўп бўлган. Шундай эҳтиёж сабаб шоир ижодий хотира ёрдамида ўзининг бой ижодий лабораториясини яратган. Унинг “Мусофир” ижровий лирикаси бунга мисол. Шеърда лирик қаҳрамон (А.Орипов) ижровий қаҳрамон (мусофир)нинг дардини ҳис қилган ҳолда объектив воқеликни яратади. Мазкур воқелик мусофирчиликнинг машаққатлари, эл-юрт соғинчи, дарбадарликнинг ситамларини баён этиб, халқимиздаги “Ўзга юртда шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл” мақолининг исботини кўрсатиб беради.

*Гарчи камим йўқдур, мол-у дунёдан,
Ошённи омонат қушман, аслида.
Йироқман, юрт деган меҳригиёдан,
Ғарибман умримнинг қайноқ фаслида.* (“Мусофир” 1992)

Шеърнинг ёзилиш тарихи шоирнинг ижодий хотирасида акс этади. Ижровий лириканинг мазкур намунаси шоирнинг Ҳаж сафаридан кейин ёзилган. Бу ҳақда шоир: “Оллоҳ насиб қилиб, Ҳажга бордим. Ҳожи бўлдим. Ва кўп ватандошларимиз – туркистонийлар билан узоқ суҳбатда бўлдим. Шу ўринда бир гап айтмоқчиман.

Хорижда бизнинг жуда кўп ватандошларимиз истиқомат қилишади. Афғонистон, Туркия, Америка Қўшма Штатлари, айниқса, Арабистон ярим ороли давлатлари ва ҳоказо жойларда. Булар билан кўп гаплашганман. Ҳануз ҳайронман: шуларнинг орасида нега улкан ёзувчилар, катта олимлар, санъаткорлар пайдо бўлмади? Уларнинг 99 фоизи

¹ Орипов А. Танланган асарлар. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом НМИУ, 2001 – Б. 190-191.

² Орипов А. Танланган асарлар. Тошкент: Шарқ, 2019. – Б. 470.

³ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 65.

тижоратчилар. Тижорат ёмон эмас, лекин дунёда бошқа касб-у хунарлар ҳам бор-ку? Амир Темур жаҳонни босиб олиб энг яхши заргар-у энг зўр усталарни Самарқандга чақириб, улуғ бинолар қурдирган. Нега Алишер Навоий ҳазратлари – бош вазир (вазири кабир) атрофларида Маҳмуд Музаҳҳиб, Бехзод сингари зотларни йиғиб, уларга маош тайинлаб, миллатни кўтаришга ҳаракат қилган? Демак, дунёнинг иши фақат корин тўйдиришдан иборат эмас экан”¹.

Мусофир қайга борса ҳам эркин, бемалол яшай олмайди. Бу – ҳаёт ҳақиқати. Шеърнинг ижровий қаҳрамони борган жойида қанча фидойилик қилмасин, уни ҳеч ким тан олмаслигидан изтироб чекади. *“Кўлда қурол билан жанг қилдим мен ҳам, Афғон тупроғини босганида ёв / Ҳеч қурса бир нафас, ҳеч қурса бир дам, Босқинчи йўлига бўла олдим гов”*.

Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул шеърятга “Шеър–давр овози. Унда замон одамлари қалбидан чуқур ўрин олган ҳақиқатлар акс этади”, – деб изоҳ беради. Абдулла Орипов “Мусофир” шеърида юқорида айтилганидек, замон одамлари қалбидан жой олган ҳақиқатларни ўзининг қалб призмасидан ўтказиб тасвирлайди:

Жайхуннинг ортидан келган ўзбегим,

Қурол кўтармишдир, ўртаниб жони.

Бугун мен оламга ошкора дегум,

У ҳам шўроларнинг бўлди қурбони.

(“Мусофир” 1992)

Шоир айтади: “Биз хориждаги ватандошларимиз юрагидаги яра, жароҳатни яхши тушунаемиз. Бироқ ушбу жароҳат ва яра ўзимизда йўқмиди? Хориждагилар-ку, дилидаги гапларини очиқ айтадилар. Бизда-чи? Ўз Ватанимизда яшаб шу гапни айта билмасдик”. Абдулла Орипов ҳам жуда кўп шеърларини ўзгартиришга, фикрларини яширишга мажбур бўлган. 1966 йилда Тошкентда юз берган мудҳиш зилзиладан сўнг “Ер ости тинч турсин десангиз агар, сизлар ер устида сўзламанг ёлғон” деган хулоса билан тугайдиган шеърини ёзиб олиб борганда, бизлар ёлғончи бўлдикми, матбуотда чиқармаймиз, шеърингни тузат, деган буйруқни олган ва шеърни

“Сизлар шеър устида сўзламанг ёлғон” деб ўзгартиришга мажбур бўлган. Бундан кўринадики, мусофирлик, эрксизлик нафақат ватандан ташқарида, балки, мустамлақада яшаса, ватан ичида ҳам бўлиши мумкин экан.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ижровий лирика намуналарини яратишда муаллиф ижровий хотираси негизида пайдо бўлган ижодий ният моддийлашади, синтез кўринишида намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 65.
2. Easthope A. Englishness and National Culture. Lnd.-N. Y., 1991.
3. Langbaum R. The Poetry of Experience. The Dramatic Monologue in Modern Literary Tradition. Lnd., 1957.
4. Корман. В.О. Лирика и реализм. – Иркутск : Изд-во Иркут. Университета, 1986. – 93 с.
5. Қурононов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018. – Б. 318-319.
6. Орипов А. Танланган асарлар. Тўртинчи жилд. Тошкент: Ғ.Ғулом НМИУ, 2001. – Б. 190-191.
7. Орипов А. Танланган асарлар. Тошкент: Шарқ, 2019 – Б. 470.
8. Ҳамдамов У. Янги ўзбек шеърятини. – Тошкент: Адиб, 2012. – Б. 252-254.

Нашрга проф. Н.Шодмонов тавсия этган

¹ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 166-167

СВОЕОБРАЗИЕ ТВОРЧЕСТВА В.М. ШУКШИНА

Каримов Б.П. (КарГУ)

Аннотация. Статья посвящена особенностям творческой лаборатории В. М. Шукшина. Шукшин самобытный художник слова. Его талант разносторонен: он писатель, режиссер и актер. В своих творениях он рисует, развивает, глубоко анализирует и раскрывает духовную красоту взятых из жизни персонажей. Знакомясь с его произведениями, невольно оказываешься в визуальном ритме явления.

Ключевые слова: литература, жизнь в деревне, отличительная черта, творчество, аллегория, юмор, душевная красота, писатель, самобытный, анализ, творение, ритм, рационализм.

Annotatsiya. Maqola V. M. Shukshin ijodiy laboratoriyasining xususiyatlariga bag'ishlangan. Shukshin - so'zning asl rassomi. Uning iste'dodi ko'p qirrali: u yozuvchi, rejissyor va aktyor. U o'z ijodida hayotdan olingan personajlarni chizadi, rivojlantiradi, chuqur tahlil qiladi, ma'naviy go'zalligini ochib beradi. Uning asarlari bilan tanishib, siz beixtiyor hodisaning vizual ritmiga tushib qolasiz.

Tayanch so'zlar: adabiyot, qishloq hayoti, o'ziga xos xususiyat, ijodkorlik, allegoriya, yumor, ma'naviy go'zallik, yozuvchi, original, tahlil, ijod, ritm, ratsionalizm.

Annotation. The article is devoted to the features of the creative laboratory of V. M. Shukshin. Shukshin is an original artist of the word. His talent is versatile: he is a writer, director and actor. In his creations, he draws, develops, deeply analyzes and reveals the spiritual beauty of characters taken from life. Getting acquainted with his works, you involuntarily find yourself in the visual rhythm of the phenomenon.

Key words: literature, life in the village, distinctive feature, creativity, allegory, humor, spiritual beauty, writer, original, analysis, creation, rhythm, rationalism.

Шукшин – своеобразный художник слова. Его творчество должно оцениваться разносторонне: он автор художественных произведений, режиссер и актер. И вот эта триада накладывает отпечаток на все его творчество. Читая его произведения, невольно оказываешься в визуальном ритме происходящего, воображение улавливает интонацию, мимику и жесты героев произведения. Действительно, динамика изображения в рассказах Шукшина как в кино оживляет события и драматизирует происходящее: оно создает своеобразный живой диалог. Вторая отличительная черта творчества Шукшина в том, что он раскрыл в литературе народную жизнь деревни, далекую от города. До него, никто из писателей, не знал эти стороны действительности. Эта жизнь, имеющая разнообразные неизученные стороны социальной действительности оказалась очень интересной и привлекательной для читателя. Нацеленность жителей деревни на город и, при этом, тот сложный социально-психологический процесс, который оказывает на жизнь сельчан большое давление, с мастерством передается автором - знатоком сельской жизни.

Герои его произведений: сельские почтальоны, водители, трактористы, столяры – в силу своей специальности оказываются под постоянным влиянием городской культуры.

Любимыми героями Шукшина являются люди своеобразные, с «чудинкой». Им чужд рационализм, практичность. Они обычно говорят о правде жизни, о сердце, о смысле жизни. Чувство беспокойства, недовольство с повседневной жизнью, заставляет их делать непонятные поступки. Так, герой рассказа покупает микроскоп, и жизнь его наполняется высоким содержанием - мечтой избавить людей от смертельных микробов, второй, изобретает «вечный двигатель», что также является мечтой героя сделать жизнь людей богаче и разнообразнее, так ведь не хлебом единым богат человек. Душевность, ум, степень их научных знаний говорит о том, что они занимаются решением интеллектуальных проблем, вмешиваются в разные конфликты нарушения норм морали и поведения. Хотя автор не считает их смешными, но их изображение имеет комедийный оттенок народного юмора. Этот оттенок юмора у них от того, что их действия не похожи на действия и нормы поведения обычных людей. По словам автора «они не знают правил плохого тона». Юмор этот находит выражение в языке его героев: местные диалекты, книжные слова и выражения, городской жаргон, молодежный сленг воедино образуют сложную типичную культуру действия. Шукшин повторяет элементы речи миллионов колхозников, приближающих жизнь города и деревни.

Шукшин как писатель умело использует диалоги в своих произведениях, это оттого, что он не только талантливый исследователь, но и как автор, с детства вобравший в себя своеобразие народной речи. Именно этот аргумент позволяет ему войти в положение в описываемого персонажа, в «слова» героя в его мировоззрение с его своеобразными свойствами.

Шукшин старается охватить все стороны действительности. Его герои предстают перед нами со всеми сложностями характеров: нестандартностью мышления, несовпадением желаний и действий, и как живые существа постоянно удивляют нас.

Отношение Шукшина к своим героям тоже неординарно: одних он любит, других он жалеет, и все это через юмор. Но в его произведениях для настоящих «отрицательных» героев отношение категоричное: бессердечные предприниматели, самодовольные эгоисты подвергнуты беспощадной критике.

Среди современных писателей, мастеров малого жанра Н.В. Шукшин занимает одно из достойных мест. Его романистика светлое и своеобразное явление. С самого начала творчества он старался не впадать в оковы сюжета. В своих произведениях он пытается не впутывать своих героев в надуманные моральные действия. Так, в рассказе «Сельские жители» в письме бабки Маланьи сыну в Москву раскрывает психологию, и мировоззрение жителей села: «Они нам рассказали, как летают на этих самолетах и мы с Шуркой решили поехать летом на поезде. Конечно, можно было поехать и сейчас, но у Шурки больно короткие каникулы», - пишет Маланья.¹

В. Шукшин в коротких рассказах передает самые обыкновенные, недостойные внимания события. Сюжет у них простой, но вместе с тем, при чтении появляется второй план, который нельзя понять сразу. Основу его рассказов составляет аллегория о жизни людей.

Многообразие жанров Шукшина объединяет нравственная проблема и своеобразный стиль писателя, который делает его творение отличительным от произведений других писателей.

Творческой лабораторией Шукшина является современная родная деревня на Алтае. Любовь к своей земле, к заповеди старших жить по совести, тяга к прекрасному позволили ему создать неповторимый колорит эпохи. Вместе с тем, он сумел передать беспорядок, сплошную монотонность, скуку в селе, что является также постоянным атрибутом села. При раскрытии характеров Шукшин большое внимание уделяет накалу страстей. Судьба простых людей, свобода в действиях и решениях, жизненность, открытость и душевность героев Шукшина делают его рассказы неповторимыми в изображении. Автор рисует, развивает, глубоко анализирует и раскрывает духовную красоту взятых из жизни персонажей. В его новеллах большое внимание обращается богатству слова, автор в своем творчестве работает со словом и над словом, уместно использует языковой материал. Надо подчеркнуть, что речевая метафоризация Шукшина близка к народно - поэтической речи, и это очень сильно бросается в глаза в начале его творчества. Это мы можем пронаблюдать в автобиографическом рассказе «Далекое зимнее вечера». Ванька встряхнулся, его мать затоптала вокруг снег. Затем, сняв перчатки, ударил топором один раз, затем второй раз, третий раз: хищническая холодная сталь топора каждый раз глубже кусает белую магистраль эластичной березы.

Метафорические эпитеты: « маленькими искрами», «горячий туман закрывает его глаза», « снежное облако»; метафоры: «тихо трепещет береза», «сталь топора кидается как хищник», « топор рвется из рук»; сравнения: « он свалился в снежную кучу как в мягкую постель», «хищная сталь топора развеивается как холодный огонь» - эти выразительные средства языка служат цели передать двенадцатилетний светлый душевный мир, - детство проходило в тяжелые годы войны, тяжелый труд и невзгоды приходилось преодолевать вместе со взрослыми.

¹ Горн В.Ф. Василий Шукшин. Штрихи к портрету. – М., 1993. – С. 27.

В этом рассказе Шукшина наравне с эпитетом и метафорой используется и сравнение «словно маленькие желтые кошки пятна света» выполняет важную роль в инструментальной работе описания, другой пример, «голубая волна тепла тендера рассеивается через избу». Сравнение передает светлый образ детства, помогает писателю почувствовать свое сердце, создает лирический мотив рассказа.¹

Творческий язык Шукшина развивается подобно народному разговорному языку. Диалектизмы и жаргонизмы, неологизмы и разговорные слова в произведениях писателя так сплетены, что этот удивительный его язык в отличие от языка других авторов необычен, разнообразен и формируется в действии.

Констатация фактов позволяет дифференцировать несколько моментов уместного употребления диалектных явлений в речевой деятельности русского народа:

- устная речь в условиях бытового общения с носителями говора;
- обозначение этнических реалий, не имеющих эквивалентов в литературном языке;
- творческая работа (например, сочинение на материале рассказов Шукшина);
- анализ художественного произведения Шукшина, в процессе которого происходит уместность использования явлений диалекта как средства выразительности речи.

Словарный запас русского языка своеобразен в творчестве Шукшина, поэтому лексическая работа заслуживает не меньше внимания, чем грамматико-орфографическая: усеченные грамматические формы, лексика и фразеология жителей деревни делают произведение живой, близкой к народной речи. С целью выразить стремление видеть мир в многообразии национальные и социально-психологические типы, внимание к культурной и нравственной дифференциации современного общества, отражающей сложность происходящих жизненных процессов, Василий Шукшин в своем творчестве умело использовал лексику и фразеологию современного русского языка. Он мог уместно употребить просторечные слова, вроде шайка, горница, охламон, полати. В тексте можно найти выражения, фразы, которые присущи письму Шукшина: «хочу крестьянствую, хочю хвост дудкой», «наговорил сорок бочек», «дым коромыслом», «е-мое», «ни сном, ни духом», «хоть матушку - репку пой», «ядрена мать», «шел я лесом - просекой», «пятый угол искать», «как собаке пятая нога», «елкина мать», «чудак человек», «пришей - пристегбай», «даю голову на отсечение», «кишмя кишело», «рубаха - перемываха», «баш на баш», «хватил лишка», «взятки гладки», «ушки топориком», «кудыкина гора» и многие другие.²

В языке писателя трудно разграничить повседневный и литературный язык – они дополняют друг друга. Это, в первую очередь относится ко многим его произведениям в стиле сказ. Особенности приема сказ – это широкое использование в речи однополых членов. С их помощью создается общая картина изображения, создается цельная картина, продвигается динамика действий, формируется большая выразительность и живой ряд эпитетов.

Живой разговорный язык персонажей Шукшина направлен на реалистическое изображение жизни и традиций жителей села, на раскрытие внутреннего мира современного «маленького человека».

Простота и краткость экспозиции рассказов писателя способно передать духовное богатство людей.

Синтаксис рассказов Шукшина отличается употребительностью синтаксиса устной речи. Отличительными в языке Шукшина являются:

- структуры письменной речи, в которых требуется использование постпозиции, используются зависимые структуры;
- инверсия основных названий;
- использование разных видов инверсии, каждая из которых имеет свой ритм, который используется писателем для правильного чтения и понимания произведения;

¹ Дедков И. Последние штрихи // Современник. – М., 1989. – С. 12.

² Агутина В.А. Проза Шукшина // Высшая школа, 1986. – С. 98.

-эти конструкции образуют открытый ряд и их невозможно сосчитать. Такие конструкции типичны для спокойной разговорной речи;

- в произведениях писателя, используемые главные члены предложения и второстепенные члены предложения, которые могут свободно отделиться от структуры предложения и, приобретая статус свободного предложения, могут использоваться для констатации основной мысли в рассказе;

- парцелям писателя вбирает в себя изменения ритма произведения. Оно направлено на краткость словесного выражения при богатстве мыслей. Автор повторяет интонацию живого разговорного языка, затем образ героя произведения;

- анализируя рассказы писателя, можно констатировать факт, что знаки препинания играют особую роль, они выражают силу и энергию синтаксиса Шукшина;

- автор в своем художественном произведении пользуется своей линией выражения и экспрессивной функцией отражения. Этот признак удобен для передачи экспрессивного груза, динамизм, быструю смену событий;

- используемые автором выделяющие знаки: эллипсис, тире – служат передаче экспрессивной стороны народного слова, его резкость и динамику;

- в его сказочном стиле диалогам отводится особая роль. Автор старается передать с помощью диалога своеобразие персонажей, простоту их предложений, эмоциональность диалогов. Реплики персонажей в предложении используются прямо, без обработки;

- все содержание диалога направлено на раскрытие темы произведения: безграничный талант людей из народа, душевная красота простых сельских жителей.

Таким образом, особенность языка и стиля В.М. Шукшина используется им для выражения характеров, мыслей и чувства простых людей из народа. Своеобразное творчество Шукшина привлекало, и будет привлекать сотни тысяч читателей со всего мира. Ведь редко можно встретить такого мастера народного слова, такого искреннего почитателя родной земли, каким был Шукшин.

Литература

1. Горн В.Ф. Василий Шукшин. Штрихи к портрету. – М., 1993. – С. 27.
2. Дедков И. Последние штрихи // Современник. – М., 1989. – С. 12.
3. Агутина В.А. Проза Шукшина // Высшая школа, 1986. – С. 98.

Рекомендовано к печати доц. Ё. Хамраевой

ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН

Тўраев Д., Рўзиева Ф. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада “глобаллашув” атамасида маъно муносабати, унинг адабиётшуносликда туган ўрни, бугунги адабий жараёндаги моҳияти, хусусан, жаҳон ва ўзбек адиблари ижодида намойён бўлиши сингари долзарб муаммолар ёритилган.

Таянч сўзлар: *глобаллашув, лирик қаҳрамон, бадий адабиёт, ижодий концепция, генетика, бадий талқин.*

Аннотация. В статье освещается значение термина «глобализация», его роль в литературоведении, его сущность в современном литературном процессе, в частности, его проявление в творчестве мировых и узбекских писателей.

Ключевые слова: *глобализация, лирический герой, вымысел, творческий замысел, генетика, художественная интерпретация.*

Abstract. In the article, the meaning of the term "globalization", its place in literary studies, its essence in today's literary process, especially its manifestation in the works of world and Uzbek writers, are highlighted.

Key words: *globalization, lyrical hero, fiction, creative concept, genetics, artistic interpretation.*

Глобаллашув атамаси бугунги кунда умумбашар тасавуридаги тушунчага айланди. Латинча – “глобус” – Ер шари, Ер сайёраси, деган тушунча XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошида жаҳон тараққиётидаги шаклланган умумсайёравий алоқаларнинг кенгайиши интеграциялашув, халқаро миқёсидаги муаммоларнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ҳамкорликда ҳал этилишини ҳам қамраб олади. “Глобаллашув” атамаси дастлаб америкалик олим Т.Левиттнинг 1983 йили “Гарвард бизнесревью” журналида чоп этилган мақоласида тилга олинган эди. 1985 йилда яна бир таниқли америкалик олим Р.Робертсон бу сўзни илмий муомалага олиб кирди.

Дунё ҳамжамиятида ўз ўрнига эга бўлиб бораётган Мустақил Ўзбекистонимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида ҳам глобаллашув жараёнининг жадал суръатларда ривожланиши қувонарли ҳолдир. Бунинг ёрқин мисолини мустақил Ўзбекистон адабий жараёнида ҳам кўришимиз мумкин. Адабиётнинг асосий муаммоси инсонни ўрганишдир. Инсон эса дунёдаги бутун борлиқни яратувчиси – бунёдкоридир. Бадиий адабиётда маълум халқнинг миллий руҳи ва маънавий оламгина эмас, умумжаҳон ва умуинсоний муаммолар ҳам талқин этилади. А. Навоий, Л.Толстой, М.Достоевский, А.Сольженецин, Ч.Айтматов асарлари бунинг ёрқин мисолидир.

Адабий жараёнимизда глобаллашув қандай бадиий талқин этилаётганини ўрганиш бугунги адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб масалалардандир. Бу борада дастлабки тадқиқотлар бошланди. Хусусан, ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти жамоаси томонидан 2018 йил 9 – 10 август кунлари “Глобаллашув муаммоларининг бадиий талқини ва замондош образи” мавзусида ташкил этилган Халқаро илмий конференцияда глобаллашув таъсирида ўзгараётган инсонни бадиий адабиёт қандай тасвирлаётгани ҳақида гап борди.

Глобаллашув муаммолари ёки глобал масалалар бу атама муомалага кирмаган собик совет мафкураси авж олган йиллардаёқ адабиётимизда акс этганини эътироф этишимиз керак. Хусусан, Ғ.Ғулумнинг бир қанча ҳажвий ҳикоялари ва шеърлари, П.Қодиров, А.Мухтор, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ш.Холмирзаев асарларида жаҳон адабиётининг илғор тамойилларига ҳамоҳанг глобал масалалар талқин этилган эди.

Адабиётимизда, хусусан, шеърятимизда лирик қаҳрамонлар талқинида умумбашарий глобал муаммолар, жумладан, уруш ва тинчлик, қуролланишни тўхтатиш, Орол фожиаси, экологик ва маънавий масалалар етарли даражада кўтарилган эди. Атоқли шоирларимиз Ғафур Ғулумнинг “Вақт”, Асқад Мухторнинг “Асрим”, “Найкамалак сизга спектрлар, холос...”, Зулфиянинг “Мушоира”, “Ўғлим, сира бўлмайдими уруш”, “Шарқнинг ўзи она бўлган ҳамиша”, “Хотирам синиклари” умумжаҳон осмонида жаранглагани умумбашар ўқувчисига маълум.

Истиқлол даври ижодкорларимиз учун кенг уфқлар яратди. Улар жаҳоншумул ёзувчилар қаламга олган мавзулар ҳақида умумбашар муаммоларни кўтариб чиқмоқда. Улар ўз ижодий концепциясини жаҳон ижодкорлари миқёсидаги тамойилларга мос ҳолда намоён этишмоқда. Шу жиҳатдан Х.Дўстмуҳаммаднинг қатор қисса ва ҳикоялари, айниқса, “Донишманд Сизиф” романи характерлидир. Маълумки, юнон мифологиясидаги Сизиф ривояти асосида Гомердан тортиб Жеймс Жойсгача бўлган ижодкорлар асарлар ёзган. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг бу романида Гомер ва бошқа европалик ёзувчилар асарларидаги Сизиф образига хос муштаракликлар бўлса-да, ўзига хос ўзбекона тасвирни уйғунлаштирган. Адабиётшунослигимизда эътироф этилганидек, Х.Дўстмуҳаммад ушбу романи билан жаҳон адабиёти хазинасига ўзбекона Сизиф образини олиб киргани ва юнон афсоналарининг бадиий талқини ҳақида гап кетса, XXI аср ўзбек адабиёти ҳам эсга олиниши учун ижодий замин яратгани эътиборлидир.

“Мураккаб дунёвий фожиалар” азал-абад инсониятни ташвишлантириб келган. Тарихдан маълумки, Рим папаси жаҳон бўйлаб диний урушларнинг сабабчиси эди. Протестантлар ва католиклар ўртасидаги зиддиятлар туфайли еритик (черков ақидаларига қарши чиққан) кишилар беайб инсонлар гулханда ёқилдилар. Буюк француз адиблари Оноре де Балзак ва Проспер Мориивлар ўз асарлари билан қонли қирғинларни фош этишди.

Буюк адиб Ч.Айтматов “Касандра тамғаси” (С.Қораев таржимасида “Охир замон нишонлари”) романида ҳозирги глобализм даврида мансаб, бойлик, ҳокимият талашувчи сиёсатчилар келтириб чиқараётган оммавий қирғинлар туфайли инсон генетикаси эволюцияси ёвузлик тарафга ўзгаришинининг социал-ижтимоий илдишларини бадиий тадқиқ этган эди.

Маълумки, генетика олимлари барча топшириқларни сўзсиз бажарувчи манқуртлар-сунъий одамлар ҳосил қилишга, клонлаштиришга уринмоқдалар. Дунёнинг барча ўлкаларидаги руҳонийлар ва фозил инсонлар бундай кашфиётларни кескин қораламоқдалар. Истеъдодли ёзувчимиз Исажон Султон ўзининг “Боқий дарбадар” номли романида инсоният тарихи ва ҳаётнинг абадий хусусида ана шу ҳаёт аро маънисиз дайдиб, қилар ишлари “ҳеч нарса ва фақат ҳеч нарса” бўлиб қолган кишиларнинг “боқий дарбадар” га айланишини бадиий талқин қилади. Бугунги адабий жараёнимизга глобаллашув ҳодисасини тасвирга олиб кирган ёзувчи ўз бадиий талқинида миллий ва умумбашарий аҳамиятга молик муаммо-оламдаги барча нарсанинг ўткинчилигини фақат имон ва инсонийлик, меҳр-муҳаббат ва Ватан туйғуси муҳим эканлигини китобхон онги, шуурига етказишни мақсад қилади.

И.Султоннинг романида олим бутун дунёга ҳукмронликни абадийлаштириш мақсадида Ғарбдаги яширин илмий марказларда сунъий инсонни яратади. Мукамал ақл эгаси бўлган ўлмас инсон эса ақлий заковати билан бу оламни яратган Худонинг қудратини англайди ва лабораторияларда клонлаш, Худога қарши, гуноҳ иш деб, ёвуз кашфиётчиларнинг қафасидан қочиб мангу дарбадарга айланади.

Истиқлол даври адабий жараёнимизда жиддий ҳодиса бўлган А.Йўлдошевнинг “Пуанкаре” ҳикояси эса халқимиз орасида туғилаётган халқаро микёсидаги бир даҳо олимнинг истеъдоди очилишига тўсқинлик қилган, йўл бермаган ҳодисаларнинг сабабини, моҳиятини, илдишларини бадиий тадқиқ этади. Асар қаҳрамони машҳур француз мутафаккири Пуанкаре тенгламасини ечишга доир гипотеза-фаразларини исботлашга уринади. Халқаро Пуанкаре институти бу гипотезалардан биронтасини исботлаб еча олган олимга миллион доллар мукофот ваъда қилади. Ўзбек олим мукофотга қизиқмайди, гипотезани исботлашга бутун умрини бағишлайди. Аммо истеъдодли олимнинг орзуси ушалишига ўзбекчиликдаги баъзи урф-одатлар жиддий тўсқинлик қилади. Бундай урф-одатлардан бегона россиялик ёш олим Перельман ўша машҳур жумбоқни ечиб муваффақиятга эришади. Ёзувчи тасвирлаган қаҳрамон адабиётимиздаги янги образдир. Бу образ талқинида миллат ва халқаро микёсидаги муаммолар масаласи очиб берилмоқда.

Истеъдодли ёзувчи Н.Арслон ўзининг қатор новеллалари, қисса ва романлари билан истиқлол даври адабий жараёнидаги глобал масалалар талқинини анча бойитди. Фикримизнинг исботи сифатида унинг “Аннабель ва Азозил” номли новелласига қисқача тўхталиш кифоя. Новеллада бундан беш аср муқаддам – 1535 йилда руҳонийлар томонидан инсонга садоқат билан хизмат қилиб келган от – Аннабель қатл этилади. Новелладаги рамзий тасвирлар орқали бу фожианинг муҳокамаси бутун жаҳон отлари иштирокида бўлиб ўтади. Бу муҳоқамада жаҳоннинг машҳур шахсларига тегишли, улар хизматида бўлган номдор тулпорлар иштирок этади. Ёзувчининг реалистик ва фантастик уйғунлигидаги тасвир услуби ўқувчиларни йиллар ўтган сайин руҳларни безовта қилиб келаётган бу фожеий воқеага Муҳаммад алайҳиссаломни Арши аълога олиб чиққан. Бурок, Амир Темурнинг Кўнўғлони, Алпомишнинг Бойчибори, жаҳон фотиҳи Македонскийнинг Букефали, Лев Толстойнинг Дилери, Гўрўғлининг Ғиркўки, Нобел мукофоти лауреати Фольклернинг Темпи, хуллас, 17 тулпорнинг муносабати билан таништиради. Жаҳон тарихидаги бу мудҳиш воқеани тулпорлар тимсолида тасвирланиши орқали Ер юзи – бутун сайёрадаги инсониятнинг фикр-мулоҳазалари акс этаётир. Бундай тасвир ёзувчининг бадиий маҳорати билан бирга Янги Ўзбекистон адабий жараёнидаги жаҳоншумул муаммоларнинг талқинлари юзага чиқётганини кўрсатади.

Хуллас, юқоридаги бадиий талқинлар глобаллашув жараёнидаги миллий адабиётимизда ҳам жаҳоншумул муаммолар умумбашар нигоҳида тасвирланаётганини исботлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи. – Т.: MUHARRIR, 2018. – 400 б.
2. Умаров Б., Жабборов Ш. Глобаллашув шароитида маънавий тарбия муаммолари. – Т.: Академия, 2011. – Б. 213.
3. Қаҳҳорова.Ш. Глобал маънавийт глобаллашувининг ғоявий асоси. – Т.: Тафаккур, 2009. – Б. 19.

ЛИРИКАНИНГ УМРБОҚИЙЛИК ТАБИАТИ**Эрназарова Г. Х. (ҚарДУ)**

Аннотация. Мазкур мақолада медитатив лириканинг умрбоқийлик табиатининг ўзбек шеърлятида намоён бўлиши тарихий ҳодиса эканлиги, унинг тарихий асослари талқин этилган. Ўзбек шеърлятига жадидлар шеърлятидан таъсирланган ва шўро мафкурасининг босимлари остида бўлса-да миллийликнинг ўзига хос хусусиятларни олиб кирган авлод шоирлари Гафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Орипов ижоди мисолида таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: *ўзбек шеърляти, медитатив лирика, жадидлар шеърляти, Гафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Орипов, умрбоқий шеърлят.*

Аннотация. В данной статье проявление вечного характера медитативной лирики в узбекской поэзии является историческим явлением, и осмысливаются его исторические основания. Анализируется творчество поэтов Гафура Гулама, Мақсуда Шайхзода, Абдуллы Орипова, испытавших влияние поэзии модернистов и привнесших в узбекскую поэзию черты национализма под давлением идеологии шуры.

Ключевые слова: *узбекская поэзия, медитативная лирика, современная поэзия, Гафур Гулам, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Орипов, поэзия всей жизни.*

Annotation. In this article, the manifestation of the eternal nature of meditative lyrics in Uzbek poetry is a historical phenomenon, and its historical foundations are interpreted. The work of poets Gafur Ghulam, Maqsud Shaykhzoda, Abdulla Oripov, who were influenced by the poetry of the moderns and brought the characteristics of nationalism to the Uzbek poetry under the pressure of the Shura ideology, is analyzed.

Key words: *Uzbek poetry, meditative lyrics, modern poetry, Gafur Ghulam, Maqsud Shaykhzoda, Abdulla Oripov, lifelong poetry.*

Бадий ижоднинг, айниқса, шеърӣ асарларнинг пайдо бўлиш жараёни жуда ҳам мураккабдир. Шеърӣ кайфиятга мос сўзлар танлаш ва уни қоғозга тушириш, қоғозга тушган туйғуларни бафуржа таҳрир этиш ёки шу ҳолича қолдириш – буларнинг барчаси ҳар бир шоир ижод жараёнида турлича кечади. Шунинг учун ҳам В.Г.Белинский бу ҳодисага “соф лирика бир лаҳзалик илҳомнинг меваси” сифатида қарайди. “Шоир руҳининг оний, бир лаҳзалик кайфиятининг меваси бўлган лирик асар, шоир руҳи бошқа кайфиятга бўйсунмасдан илгари қоғозга кўчмаса, у йўқолади, яна қайтмайди”.¹ Соф лирик асарнинг шакли билан мазмуни бир лаҳзалик кайфиятнинг меваси сифатида ўзига хос мукамаллик ҳам касб этади. Чунки шеърнинг шакли, мазмуни, ритм-оҳанги шоирнинг айни палладаги руҳий ҳолатини ифодалайди. Ҳамид Олимжоннинг умр йўлдоши Зулфия фикрича: “Шеър – туйғулар, ҳаётдан олинган таассурот ва тафаккурлар меваси!... Туйғулар! Шеър – туйғулар фарзанди. Чуқур фикрлар, ёниқ, самимий ҳислар фарзанди бўлади шеър...”. Бу ёниқ ҳис-туйғуларга, руҳий кайфиятга баъзан замонанинг ўткир муаммолари, ижтимоий дардлари ҳам аралашishi мумкин. Барча даврларда жаранглаб турадиган шеърнинг умри узун бўлади. Яшовчан шеърлар тўғрисида филология фанлари доктори, профессор Ҳотам Умуров шундай зарурий фикрларни баён этади: “Умрбоқийлик асосида ўз замонасининг асосий дардларини, кўплаб замондошларининг уриб турган юраги шодликлари ва оғриқларини кашф этиш, умумлаштириш, уни ўзга авлодлар ҳис қиладиган даражада англатиш ётади”.² XX асрнинг 30-йилларида адабий ҳаётга аралашиб,

¹ Белинский В.Г. Мақолалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1948. – Б. 93.

² Умуров Ҳ. Барҳаёт сулола. – Т.: Navro'z, 2017. – Б. 32.

умр бўйи шундай шеърий кайфият билан самарали ижод қилган Ғафур Ғулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Миртемир адабий меросида соф лирик асарларга мисол бўладиган намуналар кўплаб топилади.

*Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Дамлар ганиматдир, умрзоқ соқий.
Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.*

Ғафур Ғуломнинг машхур “Вақт” шеърининг хотимасида шундай мисралар бор. Шоир ўзининг ҳам, шеърларининг ҳам боқийлигига ички бир ишонч билан ургу беради. “Шоир ижодидаги замонасозлик ҳақида гапириб, баъзан “Вақт” шеърини ҳам шу оқимга қўшиб юборишади. Замонасозлик замонга, давр талабига қараб иш тутишни, ижод қилишни англатса, унда “Вақт” шеъри бундай замонасозликдан анча юқори туради. Умуман, бу каби асарларга оддий мезон билан ёндашиб ҳам, бундай мезонларни “Вақт” каби шеърларга қўллаб ҳам бўлмайди. Шеърни замонасоз асарлар сирасига киритганларни унда жорий замонага оид воқеа-ҳодиса ва шахслар тилга олиниши чалғитган бўлиши мумкин. Лекин сиз ижодкор ўрнига ўзингизни қўйиб кўринг, вақт ҳақида ёзиб, ўша вақтдаги, замонадаги ҳодисаларни тилга олмаслик мумкинми? Вақт фақат вақтдан улги олади, бошқа ҳеч бир нарсдан эмас. Шу боис замонасозлик билан замонавийликни фарқлаш лозим. “Вақт”га юксак замонавийлик, яъни замон билан, ўзи нафас олаётган он, лаҳза билан биргалик, ҳамнафаслик хос. Зеро, муайян бадиий даражага эришган асар ҳамма даврлар учун замонавий, барча даврларга замондош”¹.

Зеро, Ғафур Ғулом шеърлари ичида “Вақт” каби “Соғиниш”, “Сен етим эмассан”, “Куз келди”, “Бизнинг уйга қўниб ўтинг дўстларим” каби фалсафий мазмунли шеърлар борки, уларни ҳар бир давр ва ҳар бир адабиётшунослар авлоди ўзича тушунади ва шарҳлайди. Зеро, улар моҳиятида инсоннинг қалбидаги меҳр-мурувват деган олий туйғуларни жўш урдирадиган жиҳатлар мужассамдир. Шунини эътиборга олган адабиётшунос Раҳимжон Отаули ёзади: “Соғиниш” шеърининг кейинги бандларида, айниқса, “Сен етим эмассан” шеърисида қуёш юксаклигида ифодаланган, баайни қуёшдек балқиб турган оталик ва мураббийлик меҳри энг бетаъсир, тўқимтабиат ўқувчини ҳам лоқайд қолдирмайди. Унинг ҳам кўнглида меҳр, мурувват, шафқат, саховат ҳисларини уйғотиб, раҳмини келтира олади”². Ҳақиқатан ҳам Ғафур Ғуломнинг умрбоқий шеърлари моҳиятини инсонийлик, меҳр-мурувват каби жуда эзгу инсоний фазилатлар ташкил этади. Шоирнинг “Бизнинг уйга қўниб ўтинг дўстларим” деган машхур шеъри бор:

*Кекса шоир тилидан овозимиз,
Шундай ўтсин ҳар баҳору ёзимиз.
Кўп кўринсин кўзингизга озимиз,
Дўстлар учун жонимиз, ниёзимиз.
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.*

Шеър Ғафур Ғулом лирикасига хос фалсафий мазмун, чуқур лиризм, ўйноқи оҳанг, “Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим” деган меҳмондўстона нақорат билан таъминланган. Шоир шеърляти қўйма, поэтик санъатлар билан безатилган шеърлятдир. Шамолни жуда нафис тавсифлайди: “*Шафтоли гулига қўнган арининг Қанот тағларини сийпалаб ўтди*”. Бошқа бир шеърисида: “*Асалдан ажраган мумдай саргайиб, Ини йўқ аридек тўзгиганим йўқ*”, деб соғинчининг образини аниқ қизиб беради. Ғафур Ғулом “Куз келди” деб номланган шеърисида эса: “Урушдан қайтган ғолиб отадек Қўйни-қўнжи тўлиб сахий куз келди”, деб олтин фаслни худди инсондек жонлантириб кўрсатади. Бизнингча, Ғафур Ғулом шеърлятининг эса қоладиган қирралари ҳам айнан инсон дилига яқинлигида, ҳар қандай одамнинг ўй-кечинмаларига мос сўзлар билан ўз туйғуларини ифодалашидадир. Шоирнинг умуммиллий адабиётимиз олдидаги хизматлари бениҳоя катта. Шунини эътиборга олган туркий халқлар маданиятининг фаҳри бўлган улкан қирғиз адиби Чингиз

¹ Мели С. Сўзу сўз. Sharq HMAK, – Т.: 2020. – Б. 329.

² Отаули. Сўз санъатидан сабоқлар. – Т.: Mumtoz so'z. 2012. – Б. 215.

Айтматов: “*Ғафур Ғулом туркий халқлар шеърляти ривожига буюк ҳисса қўшган, бутун кўпмиллатли адабиётимизнинг чўнг, кўркам вакилларидан бири, барчамизнинг гуруримиз бўлган ажойиб сўз санъаткоридир*”, деб айтган эди¹. Шоирлар бир бирларига эҳтиром изҳорлари сифатида гўзал мақтовли бағишловлар ёзадилар. Аммо тақдир тақазосига кўра баъзан замондошлари учун марсия йўсинида видо айтиб ёзилган замонавий шеърлар ҳам ўзбек шеърляти тарихида кўплаб учрайди. Ўз вақтида Абдулҳамид Чўлпон рус адиби Максим Горький ўлими муносабати билан “Яхши бор, устоз!” деган тўрт мисрадан иборат шеър ёзгани маълум. Бир оз тарихга мурожаат қилган равишда эсланадиган бўлса, М.Ю.Лермонтов А.С.Пушкин вафоти муносабати билан “Шоирнинг ўлими” деган тарихий шеърини ёзган эди².

Ғафур Ғулом вафотида Абдулла Орипов “Алвидо, устоз” шеърини ёзди ва видолашув маросимида ўқиб беради. Бу тарихий воқеага гувоҳ бўлган Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмад шундай хотира ёзган эди: “Пушкин ўлганда рус шеърлятининг кўёши ботди, деганларга жавоб ўлароқ ўша куни” Лермонтов шеърят дунёсига келганди.

Ғафур Ғуломнинг мотами куни устознинг ўзидек оташин бир шоир пайдо бўлди. У даврага чиқиб алам, фарёд билан шеър ўқиди:

*Сўқир, ёвуз ўлим, минг дод дастингдан,
Зулматдан кирдингми шеър майдонига.
Ажал, сен найзангни санчдингми чиндан
Ўзбек шеърляти паҳлавонига.
Олис фазоларга кетган ҳам қайтар,
Ботувчи қўёш ҳам чиқар билмай ҳад.
Наҳот она халқим алвидо айтар
Бугун Ғафур Ғулом бошида абад?*

Бу Ғафур Ғулом орзу қилган ва лекин суҳбати насиб қилмаган ёш Абдулла Орипов эди. Қаранг, нақадар буюк ўхшашлик. Пушкин оламдан ўтган кун Лермонтов, Ғафур Ғулом кўз юмган кун Абдулла Орипов шеърлятга кириб келди ва шеърят занжирига битта олтин ҳалқа бўлиб уланди³.

Ҳақиқатан ҳам Абдулла Ориповнинг марсия йўсинида ёзилган бу шеъри шоирнинг изтиробга тўла юрагини намоён қилади, ўқувчига маҳзунлик бағишлайди. Шеърнинг бошида Ғафур Ғуломнинг икки мисраси келади ва давомидан А.Ориповнинг шогирдлик эҳтироми сифатида оригинал мисралар келади:

*Зўр карвон йўлида етим бўтадек
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш...”
Сарбоним, қўлингдан кетдимикан эрк,
Сарбоним, не учун кўтармайсан бош⁴.*

Шеърда ҳақиқатан ҳам устоз шоир бошига келган мусибатни шогирди изтироб билан қабул қилгани яққол сезилади. Шоир барчани ўзларининг шуҳратли, улуғ бир ижодкоридан ажралган лаҳзаларни тасаввур қилишга ундайди. Шоир вафотини энг катта мусибат, мотам, ғам, андух сифатида тавсифлайди. Аммо Абдулла Орипов ўз шеърини умидли мисралар билан тугатади:

*Зор йиғлаб навосиз қолмагай дунё,
Ўзи чора топмай йиғлагай алам.
Шогирдлар қўлидан тушмагай асло
Сенинг қўлларингдан тушган шу қалам⁵.*

Абдулла Орипов лирикаси мазмун моҳиятига синган фалсафий-медитатив хусусият ушбу “Алвидо, устоз” шеърда аниқ сезилади. Зеро, ўлим ҳодисаси баён қилинганда ёки

¹ Ғафур Ғулом замондошлари хотирасида. – Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 2003. – Б. 88.

² Ўтган бобда бу хусусда махсус таҳлиллар берилди. – Г.Э.

³ Саид Аҳмад. Елкасини пайғамбарлар силаган шоир. Ғафур Ғулом замондошлари хотирасида. – Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 2003. –Б. 31-32.

⁴ Абдулла Орипов. Йиллар армони. – Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1984. – Б. 147.

⁵ Ўша манба. – Б. 147.

лирик қаҳрамон мусибат ёки мотам онларига рўбарў келганида, бутунлай бошқача фикрлай бошлайди. Бунда вафот этган инсон умрининг тарихига назар солинади. Аслида тадқиқотнинг ушбу бу саҳифаларида хронологияга кўра истеъдодли шоир Мақсуд Шайхзода ижоди ва, хусусан, унинг Ғафур Ғуломга бағишланган марсияси юзасидан таҳлиллар тақдим этиш ўринли бўлар эди. Чунки бу авлодга мансуб ижодкорлар орасида ўзининг инсоний фазилатлари, самимийлиги, одамохунлиги ва бошқа қатор гўзал фазилатлари билан Мақсуд Шайхзода алоҳида ажралиб туради. Унинг ижодий-лирик меросида “Кўллар”, “Шеър — чин гўзаллик синглиси экан...”, “Кўзлар”, “Яхшилар қадри” каби шеърлари, айниқса, “Ғафурга хат” сарлавҳали марсия мазмунли шеъри медитатив-фалсафий мазмуни билан ажралиб туради:

*Буйруқни бажармоқ қўл хунаридир,
Ҳа, қўллар – юракнинг навкарларидир.*

ёки

*Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг!
«Салом» деган сўзнинг салмогин оқланг.
Ўлганда юз соат йиғлаб тургандан,
Уни тиригида бир соат йўқланг!*

Фойдаланилган адабиётлар

1. Белинский В.Г. Мақолалар. Ўзбекистон, – Т., 1948.
2. Умунов Х. Барҳаёт сулола. – Т.: Navro‘z, 2017.
3. Мели С. Сўзу сўз. – Т.: Sharq НМАК, 2020.
4. Отаули. Сўз санъатидан сабоқлар. – Т.: Mumtoz so‘z. 2012.
5. Ғафур Ғулом замондошлари хотирасида. – Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 2003.
6. Саид Аҳмад. Елкасини пайғамбарлар силаган шоир. Ғафур Ғулом замондошлари хотирасида. – Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 2003.
7. Абдулла Орипов. Йиллар армони. – Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1984.

НЕЪМАТ АМИНОВ ҲАЖВИЁТИНИНГ ШАКЛ ЖИҲАТДАН РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Ризаев Б.Х. (ҚарДУ)

Аннотация. Мақолада ҳажвий типлар яратиш ижодкорнинг воқеликка бўлган эстетик муносабати, ҳажвнависликдаги саркастик – ачиқ кулги, кучли истеъзо, ҳаётнинг барча жабҳаларида инсон характерининг ранг-баранг қирралари, ҳаётда учрайдиган ҳажвий образлар талқинидаги турли-туман ҳажвий воситалардан фойдаланганлиги, жамиятнинг иллату камчиликларини ёритувчи манба эканлиги ёритиб берилган

Таянч сўзлар: ҳажв, юмор, ҳажвий асар, ҳажвий тип, характер, гоёвий-эстетик идеал, ечим, эстетика, ижтимоий иллат, синкретик ҳолат, пафос, ҳажвий ҳикоя.

Аннотация. В статье рассматривается, что создание комических типов автором является его эстетическим отношением к действительности, саркастический - горький смех в сатире, сильная ирония, яркие черты человеческого характера встречающиеся во всех сферах жизни, использование различных комических средств в интерпретации комических образов, как источник освещения пороков и недостатков общества.

Ключевые слова: комедия, юмор, комическое произведение, комический тип, персонаж, идейно-эстетический идеал, развязка, эстетика, социальное зло, синкретическая ситуация, пафос, комический рассказ.

Annotation. The article describes the creation of comic characters as the author's aesthetic attitude to reality, sarcastic - bitter laughter in satire, strong irony, bright features of a human character found in all spheres of life, the use of various comic means in the interpretation of comic images as a source of highlighting vices and deficiencies of society.

Key words: comedy, humor, comic work, comic type, character, conceptual and aesthetic ideal, resolution, aesthetics, social evil, syncretic situation, pathos, comic story.

Ҳажвиётнинг турлари, усуллари ҳаётнинг ўзи каби, инсоннинг феъл-атвори каби ранг-барангдир. Н.Аминов ҳажвиётига шакл жиҳатидан қарайдиган бўлсак, унда ҳам ранг-барангликни кўрамиз. Унинг “Педагогика”, “Табрикнома”, “Нусрат чаман”, “Думли юлдуз” каби ҳикоялари ҳажвий характер касб этса, бир қатор кичик ҳажмдаги асарларига эса адибнинг ўзи “Ҳажвиялар” деб ном берган. “Сўрғич”, “Мандарин пули”, “Қассоб бобонинг ити”, “Жигари тўкилди”, “Мақол одам” каби ҳажвияларида ҳам сатирик образларнинг қайсидир жиҳати кулги остига олинади.

“Шудгордан тутилган балик” ҳажвияси остсарлавҳасига адиб “эртақ” деб изоҳ қолдиради. Ўтмишда бўлиб ўтган воқеани эртақнамо қилиб тасвирлайди. “Ақлли хўроз” эртақ-ҳикояси эса масал тарзида ёзилган бўлиб, унда тулки билан хўроз ўртасидаги тортишув ва тулкининг айёрлиги иш бермаганлиги, хўрознинг ақли иш бергани кулги остига олинади. Қизиғи шундаки, бу масал тарзида адиб ҳикоя қилиб берган эртақдан ҳар ким ўз касбидан келиб чиқиб: магазинчи, қассоб, ревизор, чойхоначи бола, ўқитувчи хулоса қилади.

“Шўрлик тулки” ҳажвиясини ҳам адиб “ҳажвий эртақ” деб белгилайди. Бизнингча, унинг жанрини “ҳажвий масал-эртақ” деб белгилаш мақсадга мувофиқдир. Чунки унда ўрмондаги ҳайвонлар образи орқали ҳаётдаги турли-туман иғвогар, лаганбардор, хушомадгўй, жоҳил кимсаларга хос хусусиятлар фош этилади. Масалан, ўрмон шоҳи Арслонхоннинг “Лайлакларнинг тумшуғи қисқартирилсин”, “Қуён маҳсумни хафа қилгани учун Бўривойга огоҳлантириш эълон қиламан” тарзидаги бемаъни фармойишлар орқали адиб ҳаётдаги шунга ўхшаш қусурларга ишора қилиб ўтади. Ёки Арслон вафотидан кейин тахтга ўтирган Қоплонбекнинг фармойишлари ундан ҳам кулгили: “Лайлакларнинг тумшуғи эмас, оёғи қисқартирилсин!” ёки “Ҳар бир хўрозга 300 тадан тухум туғиб, хазинага топшириш мажбурияти юклатилсин”, “Жониворларнинг туллаш мавсуми баҳордан кузга кўчирилсин” каби кулгили буйруқларни ўқир экансиз, адибнинг “қоса тагида нимқоса” тарзида шўро замонидagi буйруқбозликлар, кўр-кўрона қогозбозликларни танқид остига олганини кўрамиз.

Адибнинг баъзи ҳажвиялари борки, уларда зўрама-зўраки кулги чиқаришга уриниш кўзга ташланади, масалан, “Топилдиқ” ҳажвиясида арокхўр бир кимсанинг бемаъни қилиқлари кулги остига олинади, аммо ҳажвия тугалланмагандай таассурот қолдиради. “Хўроз”ни чўкиган “макиён” ҳажвияси ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, “бўлган воқеа” асосига қурилган.

Адибнинг яна бир туркум ҳажвиялари борки, улар “Ғийбатулло архивидан” деб номланган. “Аъзолардан арзи дод” ҳажвиясида ғийбатчи ва “ёзувчи” шахснинг ўз ички аъзолари – қўл, кулок, тиш, ўпка, буйрак кабилардан шикоят қилиши кулги остига олинади, “Машқ” ҳажвиясида иғвогарлиги туфайли қамалиб чиққан одамнинг ҳасрати кулги остига олинади. Ўнг ва чап кўлида иғво хатлари ёзган иғвогар оёғи билан ёзишга ўтгани, кулок, бурун тешиклари билан ёзишга ўтгани билан мақтанади. Адиб бу ҳажвияда бироз муболаға ҳам кенг ўрин берадики, бу усул ҳам кулги чиқаришга, ҳажвий образнинг тўлиқ фош этилишига ёрдам беради.

Адибнинг баъзи қисқа ҳажмдаги ҳажвиялари монолог, мактуб шаклида ҳам яратилган. Масалан, “Муштипар монологи”да эса ношуд хотиннинг бефаросатлиги судьяга қилган монологи орқали фош этилса, “Шахсиятимга тегилмасин” ҳажвиясида иғвогар одам ўз тилидан (тахририятга ёзган мактуби орқали) фош этилади.

Замонавий ўзбек адабиётида яратилган ҳажвий типлар асосида кулги ва жожа уйғунлашгани кузатилади. Бу ижодий анъана, айтиш мумкинки, А.Қаҳҳорнинг “Тўйда аза” ҳикоясидан бошланган. Бинобарин, мазкур ҳикоя қаҳрамони доцент Мухторхон Мансуровнинг ёш қизга уйланиши, қиёфасини ҳам ўзгартириши, ёшига ярашмаган хатти-харакатлар қилиши маҳалладошлар қалбида нафрат пайдо қилади. Шунинг учун домланинг ўзини ёш қилиб кўрсатиши, йигитларга хос чакқонлик билан оғир чемоданларни кўтариши кулги уйғотади. Бироқ бу кулги ўрнини тезда жожа эгаллайди. Чунки домла машина капоти очилиб, чемоданнинг учиб кетишини кўриши биланоқ, унинг тўхташини кутмасдан эшикни очиб, тушади ва югуриб бориб, чемоданларни кўтаради.

Кейин домла жон ҳолатда уни қайтиб ўрнига жойлайди ҳамда машинага ўтиради. Лаҳза ўтмай, ёш хотинининг ваҳимали овози эшитилади. Домла бу сунъий ҳаракатларни юраги кўтармай, ўлиб қолган эди. Шу воқеликка ишора ёзувчи тожик халқининг “Зўри беҳуда миён мешиканад” (“Беҳуда зўр уришдан бел синади”) мақоли эпиграф қилиб олинган. Бу Мухторхон домла учун айтилган, албатта. Бу каби воқеликлар тасвири китобхонда дастлаб кулги уйғотади. Вазиятнинг жиддий тус олиши натижасида кулги ўрнини фожеа эгаллай бошлайди. Чунки домланинг бундай ўлим топиши маҳалладошлари қалбида заррача ачиниш ҳиссини ҳам уйғотмайди. Сабаби, домла ўз талабасига уйланган куни улар юрагида ўлган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг санъаткорлиги, бадиий маҳорати кулги ва фожеани уйғун ҳолда, ишонарли қилиб тасвир этганида кўринади. Неъмат Аминовнинг юқоридаги ҳикоясидаги раққоса Тўтихон билан боғлиқ воқелик ҳам адибнинг улуғ салафларидан ижодий таъсирланганлигини кўрсатиб туради. Мазмун-моҳияти, характери жиҳатдан Мухторхон домла ва Тўтихонни бир тизимдаги ҳажвий тип дейиш мумкин.

Маълумки, М.Бахтин Н.В.Гоголнинг асарларидаги кулги ҳақида тўхталиб, бу кулги ўз илдизлари билан халқ байрамлари карнавалларидаги кулгига бориб боғланишини кўрсатган эди¹. Бу нарсани А.Қаҳҳор, Н.Аминов ҳикояларидаги кулги табиатида ҳам сезиш қийин эмас. М.Бахтиннинг ҳақли қайд этишича, Гоголнинг “Шинель”, “Ўлик жонлар”, “Хамелеон”, “Ғилофдаги одам” каби асарларидаги фожеали қисматлар ва кулгининг универсал характери, дунёни англашдаги улуғвор вазифаси асарга тушқунлик руҳидаги қайғуришни эмас, балки қайтадан жонланиш, янгидан туғилиш руҳини бағишлайди.

М.Бахтин Франсуа Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэль” романидаги ўлим ҳақида тўхталар экан, асардаги бу образ ҳеч қандай фожеавий ва даҳшатли моҳиятга эга эмаслигини, аксинча, ўлим халқнинг маънавий тараққиёти ва янгиланиш жараёнидаги зарурий жиҳатлардан бири эканлигини, чунки ўлим туғилишнинг акси эканлигини алоҳида таъкидлайди². Юқоридаги ҳикояларда ҳам шу хусусият кузатилади.

Шу билан бирга, олим сатирик ёки юмористик типларнинг бир-бирига зид хусусиятлар бирлигидан иборатлигини, уларда юксаклик ва пасткашлик, инкор ва тасдиқ, жирканч ва дилкаш хусусиятлар мужассамлашганлигини таъкидлайди³.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқилса, сатирик типлар қисматининг фожеали ҳал қилиниши, аммо бу фожеа ҳеч кимда ачиниш ҳиссини уйғотмаслиги ҳаётий асосларга эга. Уйғониш даври Европа адабиётида кулгининг илдизлари эса узоқ ўтмишдаги карнавалларга бориб туташини шу жиҳатдан маъқуллаш мумкин. Адабиётда сатирик ҳамда юмористик типлар қайси даражада тасвирланмасин, уларнинг қисматини ижодкорнинг эстетик идеали ҳал қилади. Чунки ижодкорнинг ғоявий-эстетик идеали Тўтихонга ўхшаган типларнинг қисматини фожеали ҳал қилар экан, уларнинг ҳаётда ортиқча, ўз умрини яшаб бўлганлигига алоҳида урғу беради. Шу боис фожеали ўчим ҳеч кимда ачиниш ҳиссини уйғотмайди. Табиатан ҳажвга мойил ижодкор бу хилдаги ечимларга ўзи яшаётган ижтимоий давр воқеалари, кишилар турмуш тарзига жиддий нигоҳ ташлаши, уларнинг хатти-ҳаракати, ҳаётдаги маънавий-ахлоқий андозаларга қай даражада мос келиши ёки келмаслигини мантикий англаб етиши орқали йўл топади.

Неъмат Аминов ҳажвияларида замондошларимизга хос турли қусур ва иллатларни, хусусан, сохта обрў ортидан кувадиган, барча нарса ва ҳолатлардан ўз манфаати йўлида фойдаланадиган, маиший бузуқ шахсларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини очишда бевосита такрор усулига мурожаат этади.

Адибнинг “Табрикнома” ҳикояси ҳам ана шундай услубда яратилган. Унда бир корхона раҳбарининг янги йил байрами муносабати билан таниш-билишларига табрикнома юбориши воқеалари тасвирланган. Неъмат Аминовнинг асосий мақсади –

¹ Бахтин М. Рабле и Гоголь // М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: ГИХЛ, 1990. – С. 526-536.

² Бахтин М. Рабле и Гоголь // М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: ГИХЛ, 1990. – С. 450.

³ Бахтин М. Рабле и Гоголь // М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: ГИХЛ, 1990. – С. 453.

оддий табрикнома юборишдан ҳам манфаат изловчи, лаганбардор ва сохта обрў орттиришга интилувчи шахснинг қиёфасини очиб беришга қаратилган.

Ҳикояда тасвирланишича, Шоназар Қосимович ўз кабинетига кириб, бел оғриғидан азобланиб, пальтосини аранг ечади. Ўқувчи унинг кириб келиши ва ўзини тутишидан бирор жиддий юмушни бажаришга келган деб ўйлайди. Аммо у котибаси олиб кирган табрикномалар билан танишиш, уларни юборган кишиларнинг ҳар бирига телефон қилиб, ўзи юборган табрикномани олган-олмаганлигини суриштириб билиш билан банд бўлади. Улар орасида мансаби ўзидан катталари бўлса, бел оғриғини ҳам унутиб, хушомад билан икки букилиб муомала қилади. Ҳар бирига юборилган откриткаларнинг суратларини суриштиришни ҳам унутмайди. Юборилган табрикномалар ичида Нозимахон исмли ўйнаши ҳам бор эди. Шоназар Қосимович унга кўнғироқ қилар экан, суюқоёқ бу жувоннинг “ўзингизга ўхшаган бобойканинг сурати бор экан” деб қилган ноз-ишваси унинг юрак-бағрини ўртаб юборади. Аммо Шоназар Қосимович бу нарсани тан олмасликка ҳаракат қилади. Ниҳоят, у котибадан барча ташкилоту шахслардан кимлар қолганлигини суриштирганида, онасига ҳали табрикнома юборилмагани билинади. Шундагина унинг ёдига онаси тушади. Катта мансабдаги кишиларга хушомад билан муомала қилган бу шахс эътиборсизлик билан котибасига бирор шоирнинг шеърдан бир-икки мисра келтириб, онасига табрикнома юборишни буюради. Ҳикоянинг шу жойи сунъий чиққан. Чунки ҳар қандай бошлиқ онаси билан бир шаҳарда яшаса, телеграмма юбормайди. Узоқ шаҳарда бўлса жўнатиши мумкин.

Ҳикояда адиб кунни бўйи давлат идорасида ўтириб, ўз жамоасининг янги йил арафасидаги ҳол-аҳволдан хабар олиш ўрнига арзимас, бачкана ишлар билан банд бўлганлигини тасвирлайди. Адиб унинг манфаатпараст, хушомадгўй эканлигини хатти-харакатидаги такрорлар ёрдамида очишга эришади. У хизмат телефонида уззукун ўз манфаати учун фойдаланади. Агар телефон шахсий ва ўзига қарашли бўлса, у барчага бу қадар кўнғироқ қилмаган бўларди. Қолаверса, у онасини ҳеч бўлмаганда янги йил арафасида бориб, совға-салом билан табриклаб келган бўларди. Афсуски, Шоназар Қосимович манфаат йўлида одамийликни, она олдидаги фарзандлик бурчини унутган шахс. Унинг ҳақиқий қиёфасини фош этишда адиб такрор усулига ўринли мурожаат этган.

Неъмат Аминов асарларида яратилган ҳажвий образлар жамиятда яшаб келган турли норасоликларни, жумладан, порахўрлик, расмиятчилик, ўғирлик, ялқовлик, маданиятсизлик, маиший бузуклик, бачканалик, фаросатсизлик каби жамиятимизда учраб турадиган иллат ва нуқсонларни фош этишга хизмат қилади.

Фойдаланган адабиётлар

1. Аминов Неъмат. Чинорлар кўшиғи. – Т.: Ёш гвардия. 1984. – Б. 80-84.
2. Аминов Н. Жигари тўқилди. «Муштум» кутубхонаси серияси. 34-сон. –Т., 1974. –Б. 3-5.
3. Аникст А.А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. –М.: Наука, 1967. – С. 78.
4. Бальзак. Собр. соч. в 24- х томах. Т 23. – М.: Наука, 1960. – С. 279.
5. Бахтин М. Рабле и Гоголь // М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: ГИХЛ, 1990. – С. 526-536.

Наишга ф.ф.д. Г.Эрназарова тавсия этган

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Қарши давлат университети кичик босмахонасида чоп этилди.
Манзил: 180003, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси, 17.**

Индекс: 4071

Теришга 13.04.2023 йилда берилди.
Босишга 19.04.2023 йилда рухсат этилди.
24.04.2023 йилда босилди.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими 60x84, 1/8.
Times New Roman гарнитураси.
Нашриёт ҳисоб табағи 20,25.
Буюртма рақами: № 84.
Адади 100 нусха. Эркин нархда.